

Тетяна Федорівна Осіпова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. У 2010 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях» (науковий керівник проф. Г. А. Космеда).

Авторка понад 80-ти наукових та науково-методичних розвідок з комунікативної лінгвістики, фразеології, лексикографії, теорії невербальної комунікації та особливостей її омовлення.

Співавторка двох монографій: «Гендерна лінгвістика в Україні: історія теоретичні засади, дискурсивна практика» (наук. ред. проф. Т. Космеда /2014, Дрогобич/); «Степан Руданський: феномен моделювання "живого" мовлення українців» (наук. ред. проф. Т. Космеда /2015, Харків-Познань-Дрогобич/).

Укладач і технічний редактор двох лексикографічних видань «Комунікативний кодекс українців у пареміях: туманний словник нового тлум» (наук. ред. проф. Т. Космеда /2010, Дрогобич/), «Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквівалентні слова, фразеологізми, прислів'я та приказки» (наук. ред. проф. Т. Космеда /2017, Познань/) у співавторстві.

Серед навчально-методичних праць – колективні проекти, зокрема навчальний посібник «Українська фразеологія: теорія, вправи, тести, словник (для польських студентів)» (заг. ред. проф. Т. Космеда /2011, Познань/), «Практичний курс української мови (для польських студентів-українців першого року навчання: рівень А1-А1+)» (заг. ред. проф. Т. Космеда /2015/, Познань/), «Практичний курс української мови (для польських студентів-українців другого року навчання: рівень А2-В1)» (заг. ред. проф. Т. Космеда /2016, Познань/).

Член редколегії наукового видання «Studia Ukrainica Posnaniensia» Університету ім. Адама Міцкевича, Познань (Республіка Польща) 2011-2020 рр. (технічний редактор), член науково-методичної ради Державного архіву Харківської області, редколегії науково-інформаційного вісника «Харківський архіваст» з 2012 р.

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ТА СВОЄРІДНІСТЬ
ЇЇ ОМОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ:
ФЕНОМЕН ВЕРБАЛІЗАЦІЇ НЕВЕРБАЛІКИ

Т. Ф. Осіпова

Т. Ф. Осіпова

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ
ТА СВОЄРІДНІСТЬ ЇЇ ОМОВЛЕННЯ
В УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ:
ФЕНОМЕН ВЕРБАЛІЗАЦІЇ НЕВЕРБАЛІКИ

Тетяна Осіпова

**НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ
ТА СВОЄРІДНІСТЬ ЇЇ ОМОВЛЕННЯ
В УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ:
ФЕНОМЕН *ВЕРБАЛІЗАЦІЇ НЕВЕРБАЛІКИ***

Монографія

*Науковий редактор
професор Т. А. Космеда*

УДК 811.161.2'42
0-74

Науковий і відповідальний редактор:

Космеда Т. А., доктор філологічних наук, професор, професор Донецького національного університету імені Василя Стуса, професор титулярний (Польща)

Рецензенти:

Кочан І. М., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені І. Франка

Навальна М. І., доктор філологічних наук, професор, професор кафедри документознавства ДВНЗ Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

Монахова Т. В., доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного педагогічного університету (протокол № 4 від 03 червня 2019 р.)

Осіпова Т.

0-74 Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен *вербалізації невербаліки*: монографія / наук. ред. проф. Т. А. Космеда. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2019. 388 с.

ISBN 978-617-7879-02-1

Висвітлено проблему становлення теорії невербальної комунікації в українському мовознавстві, описано її методологічні засади, етапи формування й розвитку, статус, дослідницькі параметри, особливості "вербалізації невербаліки" одиницями різних рівнів мовної системи. Висунуто гіпотезу про наявність у структурі комунікативної лінгвістики підрозділу *Вербалізація невербаліки* поряд з вербальною та невербальною комунікацією. Здійснено аналіз дискурсивної практики, що відображає національну специфіку вербалізації невербаліки з урахуванням писемного й усного мовлення. Репрезентована теорія засвідчує наявність у системній структурі мовної особистості параметра "невербальна компетенція".

Для спеціалістів з комунікативної лінгвістики, лінгвокультурології, соціолінгвістики, етнолінгвістики, психолінгвістики, лінгвоперсоналогії, ономастики, лексикографії.

The monograph highlights the problem of formation of the theory of nonverbal communication in Ukrainian linguistics, describes its methodological principles, stages of formation and development, qualifies the status, research parameters, features of "verbalization of nonverbal" by the units of the different levels of the language system. The hypothesis of the presence of the subdivision Verbalization of nonverbal along with the subdivisions verbal and nonverbal communication in the structure of communicative linguistics as a science is brought. The analysis of discursive practice, which captures the national specifics of "verbalization of nonverbal" taking into account written and oral speech, was realized. The represented theory testifies the presence of the parameter "nonverbal competence" in the systemic structure of the language personality.

It is intended for specialists in communicative linguistics, linguoculturology, sociolinguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, linguopersonology, onomastics, lexicography.

ISBN 978-617-7879-02-1

© Осіпова Т., 2019

ЗМІСТ

Передмова.....	7
Список прийнятих скорочень.....	14
Вступ.....	15

Розділ I. Розбудова методологічних засад НК

в українському мовознавстві як підґрунтя

синкретичного напрямку КЛ *вербалізація невербаліки* 24

1.1. Формування та поступ теорії НК у межах сучасного наукового дискурсу: стисле окреслення шляху в аспектуальній проєкції..... 24

1.2. Інтерпретація НК у вітчизняній лінгвістиці

та кваліфікаційний статус феномена *вербалізація НК* 27

1.2.1. Невербальна комунікація: специфіка її вербалізації

крізь призму поглядів О. Потебні (кін. XIX — поч. XX ст.)..... 28

1.2.2. Основи теорії НК в науково-практичному доробку

І. Франка у фокусі її вербалізаційного потенціалу 34

1.2.3. Емпіричні студії *Д. Овсянико-Куликовського* і *М. Йогансена*

як продовжувачів традицій потєбнянської психолінгвістичної школи (20–30-ті рр. XX ст.) у проєкції на явище *вербалізації НК* 42

1.2.4. Теорія НК та опис своєрідності її омовлення

в лінгвістичній концепції *Л. Булаховського* (30–60-ті рр. XX ст.)..... 46

1.2.5. Теоретична й публіцистична спадщина *Ю. Шевельова*

як послідовника ідей *Л. Булаховського* (70-ті рр. XX ст.) 51

1.2.6. Новітній період розвитку теорії НК з урахуванням явища

вербалізації НК (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.)..... 53

1.3. Сучасна теорія КЛ: подвійний модус комунікації.

Синкретизм вербалізації НК 58

1.3.1. Параметри дослідження НК та потенціал їх вербалізації 60

1.3.2. Єдність вербального й невербального складників КЛ.

Мотивація виокремлення третього складника —

вербалізація невербаліки (омовлення невербаліки) 66

1.3.3. Співвідношення понять

невербальний — *паравербальний* — *екстралінгвальний* 72

1.4. Екстралінгвістичні чинники в процесі НК: своєрідність омовлення 75

1.4.1. Психологічні чинники 76

1.4.2. Соціальні чинники	81
1.4.3. Культурні та міжкультурні чинники	90
1.5. Метамова <i>вербалізації НК</i> як наслідок формування синкретичного напрямку КЛ	95
Висновки до розділу I	110

Розділ II. Класифікаційні параметри НК і процес

<i>вербалізації невербаліки. Практика лексикографування НК</i>	112
2.1. <i>Вербалізація невербаліки</i> засобами різних рівнів мовної системи	114
2.2. Лінгвокреативність українців у творенні системи власних назв: актуалізація параметрів невербаліки (на прикладі антропонімів, топонімів, ергонімів).....	122
2.3. Зарубіжний та вітчизняний досвід лексикографування у фокусі теорії <i>вербалізації НК</i>	138
Висновки до розділу II	148

Розділ III. Механізми вербалізації НК:

аспекти дослідження та методика опису	150
3.1. Синкретизм кодів вербальної й невербальної комунікації та її трирівнева структура	150
3.2. Експліцитні та імпліцитні способи відтворення невербаліки. Аспектуальні описи НК	156
3.3. Орнаментальна невербаліка	163
3.4. Невербальний концепт. Методика концептуального аналізу вербалізаторів невербаліки. Шкалювання аксіологічно маркованих смислів	172
3.5. Сміслові “метаморфози” вербалізаторів невербаліки	179
3.6. Вербалізація невербаліки як ознака національної належності мовця	186
Висновки до розділу III	198

Розділ IV. Своєрідність омовлення невербаліки

в різних типах дискурсивної практики українців	200
4.1. Актуалізація універсальних і національних параметрів невербаліки в українському фольклорі	200

4.1.1. Українські паремії як скарбниця комунікативного досвіду народу	200
4.1.2. Невербаліка української пісні як емоційно-чуттєвий лакмус етносу	212
4.2. Омовлення невербаліки в художньому дискурсі українських письменників	219
4.2.1. Ментальна невербаліка українців у художньому дискурсі <i>І. Котляревського</i>	221
4.2.2. “Мовний живопис” як ідіостиль <i>Г. Квітки-Основ'яненка</i>	229
4.2.3. Екстралінгвальний дейксис поетичного мовлення <i>Т. Шевченка</i>	233
4.2.4. Національна невербаліка українців у поетичному дискурсі <i>С. Руданського</i>	236
4.2.5. Дискурс <i>М. Коцюбинського</i> : фоностилістика невербаліки	243
4.2.6. Орнаментальна невербаліка художнього мовлення <i>М. Хвильового</i>	248
4.2.7. Омовлення невербаліки в дискурсі українських шістдесятників (<i>М. Вінграновський, Л. Костенко, В. Симоненко</i>)	251
4.2.8. Репрезентація невербаліки в українському постмодерні: традиція і сучасність (<i>Ю. Андрухович, Л. Дереш</i>)	259
4.2.9. Фразеологія публіцистично-критичного мовлення <i>Д. Павличка</i>	264
4.3. Омовлення “нової” невербаліки в сучасному українському публіцистичному дискурсі	267
Висновки до розділу IV	271

Розділ V. Лінгвоперсонологія: невербальна компетенція мовної особистості та методика її опису	274
5.1. Компетентність МО. Статус поняття <i>невербальна компетенція</i> та її місце в структурі компетентності МО. Поняття <i>невербальна МО</i>	274
5.2. Невербальна компетенція вишуканої МО <i>І. Франка</i> : практика ретроспективного опису	278
5.3. “Невербальний портрет” вишуканої МО: професор <i>Л. А. Лисиченко</i>	285

5.4. НК в практиці викладання української мови
як іноземної (методичний аспект).

Шляхи й способи вироблення невербальної компетентності	292
Висновки до розділу V	309
Висновки	310
Список використаних джерел.....	316
Список лексикографічних джерел	356
Список художніх джерел	361
Список епістолярних джерел	363
Список публіцистичних джерел	363
Резюме	366
Summary.....	369
Іменний покажчик	372
Предметний покажчик	381

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ сторіч саме лінгвістику визнано ключовою наукою гуманітарної сфери. Комунікативна лінгвістика посідає сьогодні особливе місце в гроні гуманітарних наук, адже правильно змодельовані тексти, дискурс на основі актуалізації знань із психології, соціології, політології, етнології, етнографії, історії та інших гуманітарних наук мають величезний вплив на людину, її мовну свідомість, комунікативну поведінку загалом. Нині ніхто не заперечує, що володіння ефективною комунікацією — це запорука успіху в усіх сферах людської життєдіяльності.

У сучасній гуманітарній науці утвердилася думка про чільне місце мови в розвитку людського суспільства, можливість співвіднесення завдань лінгвістики з аналізом соціуму. Вектор сучасних лінгвістичних досліджень скеровано на вивчення суспільства крізь призму мови його носіїв, а мова постійно змінюється й породжує нові комунікативні формули, моделі, розбудовує систему орнаменталіки, комунікативні тактики й стратегії, типи маніпулем та ін., що мають національне забарвлення.

Гібридна війна, яку розпочато проти України в 2014 році, показала силу слова, скеровану на маніпуляцію свідомістю, «ідеологізовану» комунікацію, що базується на ґрунтовно розробленій системі маніпулятивних механізмів впливу на людську свідомість, зокрема й через моделі словесного навіювання, що не завжди «розкодовуються» носіями мови. Зазначений процес потребує ретельного вивчення, відповідного роз'яснення для можливості вироблення комунікативного й психологічного захисту, відповідного бар'єру перед негативним впливом, тому й наукові праці, присвячені дослідженню проблематики комунікативної лінгвістики, вивченню мови з огляду на функційно-прагматичну парадигму знань мають в українській науці однозначний пріоритет.

Особлива зацікавленість проблематикою невербальної комунікації пов'язана з актуалізацією антропоцентризму в науці — це показник того, що в центрі гуманітарних досліджень фокус уваги перемістився з вивчення «людини раціональної», коли не враховувалися афективно-емоційні феномени, власне, на людину афективно-емоційну з урахуванням поліканальності процесу комунікації, вияв живого мовлення людини, особливостей її мовленнєвої поведінки.

Класики українського мовознавства (Олександр Потебня, Іван Франко, Дмитро Овсянико-Куликовський, Леонід Булаховський, Майк Йогансен,

Юрій Шевельов) залишили нам у спадок свої роздуми й щодо становлення теорії невербальної комунікації, які ретельно зібрала й інтерпретувала Тетяна Осіпова, визначивши й прокоментувавши етапи розвитку цієї теорії з урахуванням досягнень у зазначеному питанні й сучасних українських науковців кінця ХХ — початку ХХІ століття (А. Барташова, О. Борисов, С. Голощук, Г. Демиденко, Н. Коловоротна, Л. Самойлович, О. Селіванова, Л. Солощук, О. Стародубцева, О. Янова), що дає право стверджувати наявність в українському мовознавстві певної історії досліджень, спроєктованих на невербальну комунікацію. Зазначене системно описане в цій монографії *вперше*, оскільки раніше дослідники свою увагу концентрували переважно на описі проблематики вербальної комунікації.

Комунікативну лінгвістику традиційно розглядають як науку, що базується на двох гармонійно поєднаних і доповнювальних один одного підрозділах — «Вербальна комунікація» й «Невербальна комунікація». Обидва наукові напрями однаковою мірою важливі, оскільки комунікативний процес реалізується за участі і вербальних, і невербальних засобів одночасно, тобто комунікація може бути лише вербально-невербальною. Як беззаперечно доведено наукою, перевага в цій взаємодії належить усе-таки невербальній комунікації: вона більш інформативна й дієва. У наукових колах побутує думка, що доконечно необхідні праці, у яких буде комплексно проаналізовано проблематику невербальної комунікації та схарактеризовано її моделі¹. Монографія Тетяни Осіпової в цьому ракурсі належить до піонерських.

Однак у період посилення ролі комунікації в житті суспільства простежуємо активізацію й процесу «вербалізації невербаліки», або омовлення невербальних параметрів комунікації, з одного боку, а з другого, — вербальні засоби, графічні знаки можуть виражатися феноменом невербаліки. Наприклад, сучасні носії мови під час офіційних і неофіційних виступів, промов, у побутовому мовленні, сигналізуючи про факт переносного використання значення слова, вербалізацію іронії і под., «малюють» у повітрі лапки; наголошуючи на імперативному характері висловлення — знак оклику і под. Очевидно, писемне мовлення, що на перший погляд не залежить від невербальних компонентів, складається із системи умовних знаків (позначення пауз, зауваги щодо інтонації, пунктуаційні знаки), що виконують функцію, яка тісно пов'язана

¹ Див.: Ианнаконе А., Кавалло П.-Б. Предисловие. Коццолино М. *Невербальная коммуникация. Теории, функции, язык и знак* / пер. с итал. О. Шипиловой. 2-е изд., испр. Харьков: Гуманит. центр, 2009. С. 16.

з невербалікою, крім того, невербаліку омовлюють, по-різному виявляючи в цьому своєрідний хист, майстерність.

Наведемо висловлювання Ореста Ткаченка, що має безпосередній стосунок до викладеного в цьому монографічному дослідженні: «Мабуть, якоюсь мірою ментальність відбивається і в інтонаційній специфіці мови, що становить частину її фонетики, бо носієві кожної мови властивий пов'язаний з певною інтонацією характер емоцій, позитивних або негативних, і відповідно оцінка висловлюваної думки. Різний інтонаційний рисунок у кожній мові може викликати нерозуміння в іноземній мові чи перенесення в неї інтонації мови своєї, що (...) призводить до непорозумінь. Так, підручник з англійської мови попереджає, що „навіть найбільш чемно сформульоване питання чи прохання, якому не надано властивої інтонації, часто звучить для англійця дуже різко”². Отже, і в інтонації мови, хай у дещо прихованій формі, виявляються риси національної ментальності, можливо, пов'язані з різним типом характеру, вдачі, темпераменту різних народів»³. Безперечно, усе сказане проєктується на невербальну комунікацію й на особливості омовлення невербаліки. Тому опис національної специфіки невербальної комунікації та можливостей її омовлення — важливе питання сучасної української лінгвістики.

Авторка цієї монографії простежила лінгвокреативність українського народу в омовленні невербаліки, що виявляється у фольклорі (паремії, народні пісні), а також у художній словотворчості українських вишуканих мовних особистостей (Т. Шевченко, І. Франко, С. Руданський, М. Коцюбинський, В. Симоненко, Л. Костенко, М. Вінграновський, Ю. Андрухович, Л. Дереш та ін.). Це сприяє виявленню своєрідності ідіостилю та ідіолекту того чи того майстра слова, характеризує його «невербальну компетентність», «улюблені» невербальні знаки, що інтимізують його художнє мовлення, репрезентують його психотип. Аналіз сучасного публіцистичного дискурсу дає дослідниці змогу простежити й виокремити нові засоби вербалізації невербаліки, що також сприяє формулюванню висновків про динаміку невербальної комунікації та урізноманітнення способів її омовлення.

Цікавим видається запропонований Т. Осіповою підхід до розгляду українського національного ономастикону у фокусі актуалізованої в цій науковій

² Jassem Z. Podręcznik wymowy angielskiej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. S. 11.

³ Ткаченко О. Мова і національна ментальність: спроба сучасного синтезу. Київ: Грамота, 2006. С. 9–10.

розвідці проблематики, оскільки невербальні сигнали залишили слід у внутрішній формі онімів різних класифікаційних типів, що також засвідчує важливість параметрів невербальної комунікації для людини, якщо вона фіксує їх зокрема й у своєму антропоніміконі — прізвищах та іменах.

Зважаючи на сказане, видається цілком обґрунтованою пропозиція, висунута Тетяною Осіповою, про виокремлення третього, синкретичного, підрозділу комунікативної лінгвістики — «Вербалізація невербаліки», завдання якого — створення відповідної теорії, репрезентація методологічних засад, відповідної метамови, опис мовних способів і засобів, що виявляються на різних рівнях мовної системи, й використовуються для репрезентації невербальних сигналів, моделювання на цій основі образних засобів, системи національно маркованої орнаменталіки, відповідних тропів і фігур (стилістика), що виражають систему смислів, омовлюють універсальні й національні концепти (лінгвоконцептологія, лінгвокультурологія). Описуваний процес має специфіку вияву залежно від психотипу людини (інтроверт, екстраверт, амбіверт), приналежності до відповідної національності, статі, віку, професії, соціального стану (психолінгвістика, гендерна лінгвістика, соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвоперсонологія). Українська наука, на жаль, не має на сьогодні словників знаків невербальної комунікації, що вже розроблені для інших лінгвокультур. Тетяна Осіпова не лише вказує на потребу підготовки подібних словників, але й пропонує відповідну концепцію, а створення словника — це вже дослідницька перспектива.

Крім того, у монографії порушується проблема наявності в структурі мовної особистості невербальної компетенції (лінгвоперсонологія), мотивовано потребу опису відповідного зрізу мовної особистості — *невербальної МО*. Запропоновано методику такого опису та подано певні зразки, об'єктом яких стала комунікативна компетенція генія української нації, вишуканої мовної особистості Івана Франка, а також невербальний аспект комунікативної компетенції нашої сучасниці, доктора філологічних наук, професора ХНПУ імені Г. С. Сковороди Лідії Андріївни Лисиченко.

За період незалежності України, коли у світової спільноти зріс інтерес до України як держави, налагодилися відповідні дипломатичні, економічні, науково-технічні, культурні й под. зв'язки з іншими державами світу, виникла гостра потреба організувати процес навчання української мови як іноземної. Один з головних сучасних принципів навчання — навчання на комунікативній

основі. Більшу увагу викладачі концентрують на навчанні вербальній комунікації, а невербальна залишалася поза увагою. Тетяна Осіпова вперше в українській лінгводидактиці обґрунтувала необхідність навчання комунікації невербальної та розуміння специфіки вербалізації невербаліки. Для ілюстрації зазначеного вище в підручнику з практичного курсу української мови⁴ було запропоновано новий навчальний параметр і для цього розроблено систему дидактичних вправ, виокремлено необхідну інформацію, що ілюструє специфіку української невербальної комунікації. Це стало предметом обговорення низки науково-методичних конференцій з проблем викладання української мови, зокрема і як іноземної⁵. Отже, теоретичні напрацювання Т. Осіпової мають прикладний аспект і добру апробацію.

У центрі уваги своїх наукових зацікавлень із самого початку наукової та педагогічної діяльності Тетяна Осіпова поставила саме комунікативну лінгвістику, присвятивши цій проблематиці низку наукових статей і кандидатську дисертацію «Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях» (Харків, 2010)⁶. Реалізуючи науковий проєкт, розроблений Т. Космедою, було створено словник «Комунікативний кодекс українців у пареміях»⁷ у співавторстві з Т. Осіповою, що репрезентує частину паремійного фонду українців, передусім це прислів'я та приказки, які омовлюють комунікативні закони, правила, тенденції, принципи, стратегії, тактики та ін., що, зрозуміло, є підґрунтям моделювання, реалізації, регулювання, розуміння процесу спілкування з урахуванням етнічної своєрідності українців⁸, зважаючи й на невербальну компетенцію.

⁴ Див.: Практичний курс української мови (для польських студентів-україністів другого року навчання: рівень А2–В1) / заг. ред. і передмова проф. Т. Космеди; укл.: Т. Космеда, І Кочан, Р. Купідура, Т. Осіпова, М. Четирба. Познань–Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 404 с. (з компакт-диском).

⁵ Див.: Міжнародна наукова конференція «Теорія і практика викладання української мови як іноземної» (3–4 квітня 2013 р., Львівський національний університет імені І. Франка); IV Міжнародна науково-практична конференція «Українська мова у світі» (9–10 листопада 2016 р., Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка»); Міжнародна наукова конференція «Теорія і практика викладання української мови як іноземної та мови професійного спрямування» (14–15 квітня 2016 р., Львівський національний університет імені І. Франка); VIII Міжнародний науково-практичний семінар «Тенденції та перспективи формування професійної лексики» (11 травня 2018 р., Університет державної фіскальної служби України, м. Ірпінь).

⁶ Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2010.

⁷ Див.: Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу. Дрогобич: Коло, 2010. 272 с.

⁸ Див.: Дорошенко С. Перший в Україні паремійний словник як комунікативний кодекс українців (рецензія). *Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу* / авт.-упоряд. Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова. Дрогобич: Коло, 2010. 272 с. Українська мова. 2011. № 4. С. 107–112; Голуб Н. Б. Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу (*Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу* / авт.-упоряд. Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова.

Згодом Тетяна Осіпова зосередила свою дослідницьку увагу саме на вивченні невербальної комунікації, явищі омовлення невербаліки, що на сьогодні залишається «білою» плямою українського мовознавства. Крок за кроком дослідниця розробляла наукову концепцію, знайомлячи зі своїми роздумами, напрацюваннями вітчизняну та зарубіжну лінгвістичну спільноту під час виступів на конференціях різного рівня⁹, у циклі наукових публікацій, що на сьогодні нараховують близько тридцяти.

Отже, ця монографія стала підсумком багатолітньої й наполегливої праці. Запропонована концепція видається цікавою, актуальною, обґрунтованою, переконливою, важливою для української лінгвістичної науки, глобальною. Вона має гарну перспективу, окреслену в цій науковій студії, і потребуватиме подальшої дослідницької уваги.

Незважаючи на серйозну й глибоку теоретичну обґрунтованість монографії, строго науковий стиль викладу, у ній багато цікавих прикладів, ілюстрацій, спостережень, що можуть привернути увагу не лише лінгвістів, насамперед фахівців з комунікативної лінгвістики, але й психологів, соціологів, політологів, етнологів та ін.

Тетяна Космеда —
докт. філол. наук, професор,
професор титулярний (Польща)

Дрогобич: Коло, 2010. 272 с.). Українська мова і література в школі: наук.-метод. журн. Ін-ту педагогіки НАПН України. 2011. № 3. С. 78–80; Куньч З. Вивчаймо українські паремії: рецензія на словник Т. А. Космеди, Т. Ф. Осіпової «Комунікативний кодекс українців у пареміях». Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2013. № 765. С. 140–141.

⁹ XI Міжнародна наукова конференція «Сучасні проблеми лексикографії» (31 травня 2011 р., м. Харків, Україна); VII Святогорські ономастичні читання, VI Кримські Михайлівські ономастичні читання та I Святогорські літературознавчі читання, присвячені 80-річчю Євгена Степановича Отіна, (18–20 жовтня 2012 р., м. Святогорськ, Україна); Міжнародна наукова конференція «Слово. Текст. Время – XII. К 200-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко» (14–17 листопада 2013 р., м. Щецин, Польща); II Міжнародний науково-практичний семінар «Україністика: вчора, сьогодні, завтра». (8–9 листопада 2013 р., м. Познань, Польща); Міжнародна наукова конференція «Язык и культура в эпоху глобализации» (25–26 березня 2013 р., м. Санкт-Петербург, Росія); IX Міжнародна науково-практична конференція «Психолінгвістика в сучасному світі — 2014» (23–24 жовтня 2014 р., м. Переяслав-Хмельницький, Україна); Всеукраїнська наукова конференція «Слово — текст — мовна картина світу», присвячена 180-річчю від дня народження О. О. Потебні (5–6 листопада 2015 р., м. Харків, Україна); III Міжнародна науково-практична конференція «Україністика: вчора, сьогодні, завтра» (20–21 травня 2016 р., м. Познань, Польща); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна філологія: актуальні питання та перспективи дослідження» (20–21 жовтня 2017 р., м. Люблін, Польща); Міжнародна науково-практична конференція «Філологія в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі» (21–22 грудня 2018 р., м. Бая-Маре, Румунія); IX Міжнародна наукова конференція «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах (12–13 квітня 2019 р., м. Дніпро, Україна).

*Якщо тобі судилося літати,
не забувай про тих, хто допоміг
колись розправити крила ...*

Богдан Ступка

Моїм учителям присвячую...

*Авторка монографії висловлює щире подяку науковому консультантові й редактору видання, доктору філологічних наук, професору, професору титулярному (Польща) **Тетяні Анатоліївні Космеді**, рецензентам: доктору філологічних наук, професору, завідувачу кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка **Ірині Миколаївні Кочан**, доктору філологічних наук, професору, професору кафедри документознавства ДВНЗ Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди **Марині Іванівні Навальній**, доктору філологічних наук, доценту, завідувачу кафедри журналістики Чорноморського національного університету імені Петра Могили **Тетяні Василівні Монаховій** за слушні зауваження та побажання, що сприяли вдосконаленню тексту дослідження та виходу монографії у світ*

СПИСОК ПРИЙНЯТИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВН** — власна назва
ВНК — вербалізація невербальної комунікації
КЛ — комунікативна лінгвістика
МО — мовна особистість
НЗК — невербальні засоби комунікації
НК — невербальна комунікація
НЛП — нейролінгвістичне програмування
ФО — фразеологічна одиниця

Словники

- Баг.:** Збірка українських приказок і прислів'їв. / укл. А. Багмет, М. Дашенко, К. Андрущенко. 2-ге вид. стереотип., з репринтного відтворення вид. 1929 р. Київ: Техніка, 2004. 224 с.
- ВТСУМ:** Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. 1440 с.
- ГРНП (1;2;3):** Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / збір., упоряд. і поясн. др. Іван Франко. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 2-е вид. Т. 1. 818 с. Т. 2. 813 с. Т. 3. 699 с.
- Ільк.:** Галицькі приповідки і загадки. Збір. Григорієм Ількевичем: репр. відтв. з вид. 1841 р. / ред. Н. Бічуя; авт. післямови Р. Кирчів. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 144 с.
- Манж.:** Казки, прислів'я і т. п. Записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжураю. Дніпропетровськ: Січ, 2003. 228 с.
- ОКЛ.:** Бацевич Ф. С. Короткий термінологічний словник. *Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики*: підруч. Київ: ВЦ «Академія», 2004. С. 319–342.
- СЛТЕ.:** Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-Д, 2006. 716 с.
- СПС:** Современный психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2007. 634 с.
- ССЛ:** Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1. 350 с. Т. 2. 350 с. Т. 3. 426 с. Т. 4. 388 с.
- СТМК:** Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. 205 с.
- СУМ:** Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- УПП:** Українські прислів'я та приказки: збірка / упоряд. С. Мишанич та М. Пазяк. Київ: Дніпро, 1983. 390 с.
- УПТп:** Українські прислів'я та приказки / укл. М. Рощенко. URL: http://nadbuhom.pl/art_1936.html
- УФС:** Український Фразеологічний Словник. З лексикографічної системи „Словники України” URL: http://getword.ru/ukr/slovari.php?table=uk_fraz

Сучасна лінгвістика репрезентує постгенеративну наукову парадигму, що відображає синтез когнітивного й комунікативного підходів до вивчення мови, перемістивши інтереси дослідників з мовної структури на умови та результати її використання — на мовну прагматику. У зв'язку із цим стійкий інтерес мовознавців викликає дискурс як комплексна комунікативна дія, зумовлена синтезом вербального й невербального в інтеракції, взаємодією комунікативних, когнітивних та екстралінгвістичних чинників. Розгалужена типологічна система дискурсу зумовлена емпіричною активністю дослідників, які прагнуть усебічного пізнання суті цього інтегрального поняття.

Теорію невербальної комунікації (далі НК) обґрунтують зарубіжні антропологи (Р. Бердвістел, А. Піз, Дж. Л. Трейгер, Е. Холл) та психологи (М. Аргайл, П. Екман, С. Томкінс, А. Шефлен, У. Фрізен), які в другій пол. ХХ ст. започатковують вивчення комунікації як багатоканальної системи, переконаючи, що невербальний канал превалює над вербальним.

Невербальний аспект комунікації як один із пріоритетних напрямів у пострадянській лінгвістиці сприяє утворенню відомих російських наукових осередків, зокрема це школи Г. Крейдліна (кінесика, невербальна семіотика), В. Лабунської (невербальна поведінка), В. Морозова (просодика й акустика), М. Олешкова (моделювання комунікативного процесу), Р. Потапової (просодика), Й. Стерніна (комунікативна поведінка).

Українські мовознавці формують наукові школи, досліджуючи НК у таких параметрах: крос-культурної комунікації (А. Вінницька, О. Мікула, І. Попік, О. Тесля, І. Ущаповська); дискурсології романо-германських мов (Т. Анохіна, О. Ботвінко, С. Голощук, М. Дука, Н. Киселюк, Т. Наконечна, Н. Петлюченко, А. Підгорна, І. Сєрякова, Л. Солощук, І. Череминська); порівняльної лінгвоконцептології (О. Борисов, Н. Коловоротна, О. Янова); лексикології й семасіології (І. Іншакова, О. Холодъон); лінгвістики художнього тексту (Н. Бачкур, Л. Корнева, І. Романюк, О. Стародубцева, О. Трумко); невербальної семіотики (М. Вац, Г. Демиденко, Л. Петровська, Л. Савченко, Л. Самойлович), загальної методології НК, стилістики, лінгвоперсоналогії, лінгвогендерології, лексикографії, етнокультурології на матеріалі українського мовлення (Т. Космеда, Т. Осіпова).

На сьогодні зазнала значного розвитку й певної трансформації теорія комунікативної лінгвістики (далі КЛ), яка базується на двох самостійних напрямках

комунікативної взаємодії — вербальній і невербальній комунікації, що в методологійній площині розглядаються як розділи КЛ. У нерозривному зв'язку вербального та невербального українські вчені в умовах глобалізації розвивають теорію комунікативної лінгвістики (Ф. Бацевич, О. Ващук, Т. Космеда, О. Семенюк, І. Шкіцька), лінгвостилістику, лінгвістику тексту, медіалінгвістику й теорію лінгвоперсоналогії (Н. Данилюк, А. Загнітко, І. Кочан, Л. Марчук, А. Мойсієнко, Т. Монахова, В. Олексенко, А. Поповський, Л. Струганець), генологію та лінгвопрагматику сучасного політичного дискурсу (М. Вінтонів, Н. Кондратенко, Н. Петлюченко, М. Степаненко, І. Фаріон) тощо.

Результати емпіричних дискурсивних студій дають змогу констатувати наявність синкретичного явища вербалізації невербаліки, що полягає в процесах омовлення *невербальних засобів комунікації* (далі НЗК) й утворенні розмаїття комунікативних смислів у певних ситуаціях спілкування. Ключем до кодування та декодування комунікативної інформації є невербальна компетентність і адресанта, і адресата. Виникає потреба в обґрунтуванні факту формування та становлення третього напрямку КЛ — *вербалізація НК* (далі ВНК), що пов'язано зі своєрідністю комунікативної спроможності мовця щодо омовлення НЗК, моделювання відповідних дискурсивних практик. Зазначене й мотивує актуальність реферованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертації відповідає темі науково-дослідної роботи кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Сучасна українська мова: когнітивний і прагматичний аспекти дослідження» (державний реєстраційний номер 0111U006434). Тему дисертації затверджено вченою радою ХНПУ імені Г. С. Сковороди (протокол № 4 від 06.06.2013 р.).

Мета дослідження, поданого у вигляді монографії, — з'ясувати феноменальну сутність процесу *вербалізації невербаліки* в українській мові, своєрідність його вияву в українському дискурсивному просторі.

Досягнення поставленої мети передбачає необхідність розв'язання таких завдань:

- 1) *визначити* статус і проблематику НК у сучасній науковій парадигмі та виокремити основні періоди формування й розвитку теорії НК в українському мовознавстві;
- 2) *схарактеризувати* методологічні засади НК, напрацьовані в українському мовознавстві, як підґрунтя для формування самостійного синкретичного напрямку українського мовознавства — *вербалізації НК*;

- 3) *обґрунтувати* необхідність виокремлення структурного розділу КЛ, номінованого «Вербалізація НК» (поряд з розділами «Вербальна комунікація» і «Невербальна комунікація») та *запропонувати* аспектуальні підходи до його інтерпретації;
- 4) *змодельувати* польову структуру ВНК крізь призму дослідницької концепції;
- 5) *створити* й *продемонструвати* методикау дослідження невербального концепту з урахуванням його місця на шкалі оцінки, а також актуалізувати можливості порівняльно-зіставного аналізу паремійного фонду споріднених і неспоріднених мов для вияву національної специфіки процесу вербалізації невербаліки;
- 6) *схарактеризувати* стереотипи невербальної комунікативної поведінки представників українського етносу відповідно до системи соціальних (гендерні, професійні та ін.) і психологічних (інтроверт, естраверт, амбіверт) ролей і статусів з урахуванням процесів табування, евфемізації, дисфемізації тощо;
- 7) *описати* процес *вербалізації невербаліки*, реалізований одиницями системних рівнів української мови, а також *визначити* специфіку вербальної фіксації параметрів НК у системі українських онімів на прикладі антропонімів, топонімів, ергонімів, мотивуючи потребу лексикографування особливостей вияву НК в українській лінгвокультурі;
- 8) *окреслити* межі метамови дослідження та *репрезентувати* методикау опису процесів омовлення НК в усному й писемному мовленні українців;
- 9) *продемонструвати* своєрідність омовлення невербаліки в різних типах дискурсивної практики української лінгвокультури, зокрема у фольклорному, художньому, епістолярному та публіцистичному дискурсах, описавши специфіку моделювання *орнаментальної невербаліки*;
- 10) *визначити* шляхи формування *невербальної компетентності* в аспекті теорії лінгвоперсонології та *запропонувати* методикау опису вишуканої *мовної особистості* (далі МО) у фокусі теорії НК з урахуванням процесу її омовлення, а також *висвітлити* методичний аспект формування *невербальної компетентності* в практиці викладання української мови як іноземної.

Об'єкт дослідження — феномен *вербалізації НК* як наслідок комунікативно-когнітивної взаємодії мовців в усному та писемному дискурсах української лінгвокультури.

Предмет роботи — своєрідність омовлення НК в українському дискурсивному просторі.

Джерельна база дослідження, на основі якої виокремлено й описано дослідницький **матеріал**: (1) загальномовні тлумачні словники української мови, зокрема «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (ред. В. Т. Бусел /2003/), «Словник української мови» в 11 томах (1970–1980), «Словник української мови» в 20 томах, 1–10 (А–ЇБМІЛЬ) (електронний ресурс); (2) паремійні тлумачні словники — «Галицько-руські народні приповідки» у 3 томах (авт.-упоряд. І. Франко /2006/), «Галицькі приповідки і загадки» (збір. Гр. Ількевичем /2003/), «Збірка українських приказок і прислів'їв» (укл. А. Багмет /2004/), «Словопедія. Фразеологічний словник української мови» (електронний ресурс), «Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу» (укл. Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова /2010/), «Українські прислів'я та приказки» (упоряд. С. Мишанич та М. Пазяк /1983/); (3) аспектуальні лінгвістичні словники — «Практичний словник синонімів української мови» (укл. С. Караванський /2012/), «Словник українських синонімів» (укл. О. С. Вусик /2000/), Словник антонімів української мови (укл. Л. М. Полюга /2004/), Словник фразеологічних антонімів української мови (укл. В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз /2004/); (4) етнографічні джерела — «Словник давньоукраїнської міфології» С. П. Плачинди (1993), «Знаки української етнокультури» В. Жайворонка (2006); (5) ономастичні словники — «Nota Bene! Етимологічний словник топонімів України» В. В. Лучика (2014), «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківської (2005), «Довідник українських прізвищ» Ю. К. Редька (1968); (6) етимологічні словники — «Етимологічний словник української мови» в 7 т. (1982), «Етимологічний словник української мови» у 2 т. (укл. Я. Рудницький /1962/); (7) словники мови сучасних ЗМІ — «Словотворчість незалежної України. 1991–2011» А. Нелюби, «Лексико-словотвірні інновації (2014)» А. Нелюби, Є. Редька, «Вербалізоване “обличчя” сучасного суспільства в діалозі двох культур (українсько-англійський словник метафоричних словосполучень ЗМІ: 2000–2015 рр.)» О. А. Ільченко, Т. І. Приступи (2016); (8) художні тексти відомих українських митців — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка як основоположників української літературної мови, С. Руданського як майстра моделювання “живого” мовлення українців, М. Коцюбинського, М. Хвильового

як представників художнього мовного модерну, М. Вінграновського, Л. Костенко, В. Симоненка як ключових постатей шістдесятництва, Ю. Андруховича, Л. Дереша як представників постмодерної прози; Д. Павличка як майстра літературно-критичного жанру, що малодосліджений у його творчому доробку. Вибірково використаний епістолярій І. Франка. Окрім того, залучено український медійний дискурс ("Україна молода", "Без цензури", "Дзеркало тижня", "Літературна Україна", "Українська газета", онлайн-трансляції 5-го каналу: Час новин, ТСН, інтернет-форуми /вибірка нікнеймів, 300 од./ за період з 2014 р. до 2019 р.), сучасне розмовне мовлення (*аудіотека*, 200 записів тривалістю 150 год.). Укладено *відео-фонотеку* із записами інтерв'ю, лекційних занять, виступів, декламацій (150 записів тривалістю 120 год.), що репрезентують сучасне мовлення українців.

Авторська картотека, у якій зафіксовані текстові фрагменти омовлення невербальних параметрів, становить понад 8000 одиниць, з яких описано й проаналізовано близько 70 % від загальної кількості. Увесь масив обробленого фактичного матеріалу становить понад 50 000 сторінок.

Метамова дослідження сформована внаслідок аналізу *фахових українських і зарубіжних словників та енциклопедій* — «Словник термінів міжкультурної комунікації» Ф. С. Бацевича (2007), «Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т.» А. Загнітка (2012), «Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія» О. Селіванової (2006).

Методи дослідження. У роботі застосовано такі загальнонаукові методи, як *описовий*, у межах якого актуалізовано прийоми внутрішньої і зовнішньої інтерпретації, що спрямовано на комплексне дослідження НЗК; *методи індукції* — для отримання загальних висновків на підставі аналізу моделей комунікативної поведінки, *дедукції* — у процесі формулювання гіпотез та їхньої перевірки на мовному матеріалі; *аналізу та синтезу* — для здійснення теоретичних узагальнень і систематизації фактичного матеріалу; *метод класифікації* — для групування та розмежування параметрів НК; *метод суцільної вибірки* — для формування фактичної бази дослідження; *метод спостереження* для забезпечення об'єктивності сприйняття й декодування НЗК відповідно до їх використання в прагматичній ситуації; *метод кількісних підрахунків* — для визначення співвідношення мовних одиниць, що репрезентують невербальний компонент з метою виявлення своєрідності вербалізації невербальної комунікації (далі ВНК). У межах аналізу розмовного мовлення застосовано *метод інтерв'ювання*, що сфокусований на аналіз процесу ВНК. Серед спеціальних лінгвістичних методів послідовно використано

дискурс-аналіз, спроектований на невербальний дискурс для з'ясування соціально-психічних, духовних, культурних чинників, що впливають на інтеракції особистостей та принципи моделювання різних типів дискурсу; *інтеннт-аналіз*, що ґрунтується на психосемантичних і психопрагматичних механізмах і спрямований на аналіз інтенцій мовця, які мотивують експліцитні та імпліцитні комунікативні смисли; *контекстуально-інтерпретаційний аналіз* залучено для вивчення специфіки функціонування омовленого невербального параметра в контекстуальному середовищі, установлення міжаспектних зв'язків (когнітивних, семіотичних, лінгвогенетичних, лінгвокультурологічних, етнопсихолінгвістичних тощо); *дистрибутивний аналіз* спрямовано на встановлення функційних особливостей невербальних параметрів, репрезентованих мовними одиницями на основі особливостей дистрибуції, впливу контексту на появу прагматичного значення; *аксіологічний* — з метою окреслення ціннісного компонента національної комунікації; *порівняльний* як такий, що доводить спільність походження мов, їхню генетичну близькість, та *зіставний*, що увиразнює національну специфіку комунікації на тлі міжкультурної взаємодії. Семантичну структуру мовної одиниці з НК визначено через застосування *методу аналізу словникових дефініцій*. *Метод трансформаційного аналізу* використано з метою інтерпретації фактичного матеріалу, сфокусованого на вияві схожості й відмінності значення і смислу, *метод етимологічного аналізу* спроектовано на дослідження походження антропонімів і топонімів з метою встановлення мотиваційного номінативного підґрунтя.

Наукова новизна праці полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві (1) репрезентовано основи національної теорії НК у системі поглядів українських мовознавців ХІХ–ХХ ст., окреслено етапи формування та розвитку національної теорії НК; (2) обґрунтовано статус *феномена вербалізації НК* як (а) процесу, що лежить в основі унікального мовного явища, досягнутого чуттєвим і ментальним досвідом МО, сприйняття якого зумовлено відповідним ступенем комунікативної компетентності, (б) самостійного синкретичного розділу КЛ та (в) нового наукового напрямку українського мовознавства; (3) системно розроблено науковий інструментарій вербалізації НК з урахуванням дискусійних та інноваційних підходів; (4) мотивовано необхідність уведення в науковий обіг терміна *вербалізація НК*; (5) змодельовано й описано польову структуру ВНК крізь призму дослідницької концепції; (6) розроблено методдику аналізу вербалізації невербального концепту з розміщенням актуалізованих смислів на шкалі оцінки; (7) продемонстровано принципи аналізу *орнаментальної невербаліки* в структурі художнього тексту;

(8) запропоновано методику опису невербальної компетентності МО з реєстрацією терміна *невербальна МО (лінгвоперсона)* як аспектуального в загальному терміно-комплексі теорії МО; (9) окреслено можливості української лексикографії для створення словників репрезентації НК та її омовлення; (10) розроблено й апробовано модульну методику формування невербальної компетентності в межах викладання української мови як іноземної.

Теоретична цінність роботи полягає в тому, що (а) її положення доповнюють теорію КЛ і міжкультурної комунікації, зокрема й теорію комунікативістики загалом; (б) ВНК розглянуто як самостійний синкретичний розділ КЛ і новий напрям вітчизняного мовознавства. Теоретичні постулати ВНК спроектовуємо на (1) теорію мовленнєвих жанрів (використання вербалізованих характеристик НК для моделювання мовленнєвих жанрів), (2) лінгвоаксіологію (аксіологічні параметри для оцінювання фактів вербалізації НК), (3) лінгвістику тексту, лінгвопоетику, стилістику (орнаментальна невербаліка), (4) теорію лінгвоперсоналогії (невербальна МО), (5) дискурсологію (інтерпретування невербального дискурсу), (6) соціолінгвістику (ВНК як інструментарій мовлення, мотивованого екстралінгвальними чинниками), (7) психолінгвістику (механізми та процеси планування, породження, сприйняття, інтерпретації, розуміння ВНК як компонента мовлення, визначення психотипу МО), (8) лінгвоемоціологію (ВНК як емоційний лакмус мовлення), (9) когнітивну лінгвістику (невербальна когніція мови), (10) лінгвоконцептологію (актуалізовано поняття невербального концепту), (11) гендерну лінгвістику (маскулінна та фемінна невербальна МО), (12) ономастику (чинники НК як основа моделювання антропонімів, топонімів та ергонімів).

Практичне значення роботи окреслено можливістю використання її положень у процесі викладання нормативних курсів, зокрема сучасної української мови, стилістики української мови, культури мови, лінгвістичного аналізу тексту, теорії і практики перекладу, а також вибіркових дисциплін — дискурслінгвістики, комунікативної лінгвістики, гендерної лінгвістики, психолінгвістики, ономастики, медіалінгвістики, лінгвоперсоналогії, лінгвоемоціології; для укладання навчальних посібників, підручників із цих курсів. Результати дослідження створюють методологічну базу для лексикографування продуктів ВНК, розроблення концепцій словників нового типу, що синкретизують вербальне та невербальне в єдиній площині ВНК, упорядкування навчально-методичних праць для викладання української мови як іноземної з рубриками «Невербальна комунікація та особливості її омовлення». Положення роботи можуть прислужитися під час професійного

підготовки фахівців медійної сфери, психологів з метою формування їхньої комунікативної компетенції, а також для широкого кола зацікавлених осіб, які прагнуть осягнути секрети успішної комунікації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи репрезентовано в доповідях на 17 міжнародних наукових, науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: I Міжнародній науковій конференції «Язык и культура в эпоху глобализации» (Санкт-Петербург, Росія, 2013); VIII Міжнародній науковій конференції «Теорія і практика викладання української мови як іноземної» (Львів, 2013); VI Міжнародній науковій конференції «Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках» (Дніпропетровськ, 2013); Міжнародній науковій конференції «ВОДА в славянской фразеологии и паремологии» (Будапешт, Угорщина, 2013); Міжнародній науковій конференції «Слово. Текст. Время –XII. К 200-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко» (Щецин, Польща, 2013); XV Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Сучасні напрями в дослідженні мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2014); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Психолінгвістика в сучасному світі — 2014» (Переяслав-Хмельницький, 2014); XVI Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем лінгвістичних досліджень «Семантика мовних одиниць» (Харків, 2016); Міжнародній науковій конференції «Теорія й практика викладання української мови як іноземної та мови професійного спрямування» (Львів, 2016); III Міжнародній науково-практичній конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра» (Познань, Польща, 2016); Міжнародному науковому конгресі «Іван Франко: Я єсть пролог...» (до 160-річчя від дня народження) (Львів, 2016); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Українська мова у світі» (Львів, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна філологія: актуальні питання та перспективи дослідження» (Люблін, Польща, 2017); IV Міжнародній конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» (Познань, Польща, 2018); Міжнародній науковій конференції «Постать Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в контексті історії української культури» (до 240-річчя від дня народження) (Харків, 2018); Міжнародній науковій конференції «Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage» (Бая Маре, Румунія, 2018); IX Міжнародній науковій конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 2019); на чотирьох міжнародних науково-практичних семінарах — II Міжнародному науково-практичному семінарі «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» (Познань, Польща, 2013); Міжнародному науковому семінарі «Сучасний

словник: статус і функції» (Вінниця, 2017); VIII Міжнародному науково-практичному семінарі «Тенденції та перспективи формування професійної лексики» (Ірпінь, 2018); IX Міжнародному науково-практичному семінарі «Тенденції та перспективи формування професійної лексики» (Ірпінь, 2019); на трьох всеукраїнських науково-практичних конференціях і семінарах: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська традиція та інновації у сфері міжкультурної комунікації як наслідок інтеграції сучасного гуманітарного знання» (Дрогобич, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «Слово–текст–мовна картина світу», присвяченій 180-річчю від дня народження О. О. Потебні (Харків, 2015); Науково-практичному семінарі «Новітні методи навчання української мови в сучасній вищій та середній школі» (Луцьк, 2019).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 42 публікаціях: одній монографії «Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації невербаліки» (Харків, 2019. — 19,6 др. арк.); 31 наукових статтях (із них 19 у фахових виданнях України /17 одноосібних, 2 у співавт./, 11 у закордонних виданнях, 1 — у нефаховому виданні); у 2 закордонних тезах Міжнародних наукових конференцій і 4 тезах Міжнародних наукових конференцій та Міжнародного науково-практичного семінару в Україні; у розділах 2-х колективних монографій («Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика» /розділ 3/, «Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців» /розділ 6 у співавт./), у підручнику „Практичний курс української мови (для польських студентів-україністів другого року навчання: рівень А2–В1)” (8 підрозділів „Невербальна комунікація”, підготовлених одноосібно), а також у “Короткому українсько-польському словнику ustalених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки” (у співавт.).

Структура та обсяг дослідження. Дисертація, подана у вигляді монографії, містить список прийнятих скорочень, вступ, п'ять розділів, висновки, список використаних джерел (546 позицій, із них 50 іноземними мовами), список лексикографічних джерел (78 позицій), список художніх джерел (24 позиції), список епістолярних джерел (9 позицій), список публіцистичних джерел (32 позиції), покажчик імен (628 позицій), предметний покажчик (417 позицій). Загальний обсяг монографії — 388 сторінок.

Розділ I

РОЗБУДОВА МЕТОДОЛОГІЙНИХ ЗАСАД НК В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ЯК ПІДҐРУНТЯ СИНКРЕТИЧНОГО НАПРЯМУ КЛ ВЕРБАЛІЗАЦІЯ НЕВЕРБАЛІКИ

Історія свідчить, що кожна епоха створює власну систему невербальних засобів, певну знакову мову, наділену смислами предметну сферу, етикетні невербальні норми, що зумовлені відповідними соціальними, культурними, релігійними, правовими чинниками на кожному окремому синхронічному зрізі розвитку людства. Невербальна комунікація, що омовлюється засобами всіх рівнів мовної системи, зрозуміло, має й національну своєрідність, яку досліджує національна наука, створюючи відповідні наукові школи.

1.1. Формування та поступ теорії НК у межах сучасного наукового дискурсу: стисле окреслення шляху в аспектуальній проєкції

Вагомість і значущість засобів НК відзначали ще *за античної доби*, зокрема *Сократ, Платон, Квінтіліан, Цицерон* та інші майстри ораторського мистецтва. Якщо структуралізм прагнув ізолювати лінгвістику від зовнішніх чинників, то нова “епоха семантики” зумовила зближення мови з життям, сприяла їхньому взаємоосмисленню; було знову й наново усвідомлено, що не тільки мова малює ескіз світу (порівняймо гіпотезу лінгвістичної відносності), але й життя дає ключ до розуміння багатьох явищ мови й мовлення.

Зародження теорії невербальної комунікації пов’язують з іменами відомих у сучасному світі *антропологів*. Серед них *Р. Бірдвістел*¹⁰ — засновник кінесики, який розглядає комунікацію як багатоканальну систему, що одночасно є і результатом, і засобом регуляції форм людської життєдіяльності. Дослідник фокусує увагу на інтракомунікативному зв’язку, що виникає між вербальним і невербальним кодом комунікації.

*Дж. Л. Трейгер*¹¹ здійснив опис компонентів парамови, розмежувавши два типи паралінгвальних явищ, зокрема це: (1) вокалізація як специфічне звукове явище, не пов’язане з мовною структурою; (2) “голосові

---

¹⁰ Birdwhistell R. L. Introduction to Kinesics: an Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture. Washington, DC: Department of State, Foreign Service Institute, 1952. 88 p.

¹¹ Trager G. Paralanguage: a First Approximation. *Studies Linguist.* 1958. № 13. P. 1–12.

характеристики” — модифікації мовленнєвих шумів, що характеризують кожне висловлення, що проявляється факультативно у вигляді певних: (а) *характеризаторів* (сміх, плач, шепіт, голосіння тощо); (б) *кваліфікаторів* (параметри, що визначають інтенсивність вимови — сила голосу, швидкість тощо); (в) *розподільників* (марковані комбінації звуків, що відтворюють покашлювання, зітхання тощо). Зазначене розширило знання про фізіологічний аспект паралінгвістики.

Е. Холл¹² — фундатор теорії проксемики як міжособистісного й крос-культурного чинника, що впливає на особистісні й ділові взаємостосунки, міжкультурний обмін, архітектуру, міське проектування й оновлення життєвого простору людини з урахуванням її ставлення до простору — (1) *персональне зонування*, (2) *індивідуальна дистанція*, (3) *територіальність*, (4) *персоналізація середовища*. Учений розбудовував напрям “міжкультурна комунікація”, ґрунтуючись на невербальній комунікації як основі міжкультурного спілкування.

Психолог М. Аргайл¹³ увів у науковий обіг термін “*мова тіла*”, визначивши основні функції невербальних засобів у комунікативній поведінці, експериментально підтвердивши, що невербаліка може супроводжувати мовлення, доповнюючи й уточнюючи його, але може також дисонувати й навіть заміщувати його; ученому належить першість у вивченні зорового контакту та обґрунтуванні *окулесики*. Він також є розробником гендерного аспекту НК¹⁴. Науковець описував типові моделі чоловічої й жіночої зорової поведінки.

А. Шефлен¹⁵ досліджував психологію комунікативної поведінки як комплекс взаємодії НЗК — постави, жестів, виразу обличчя і т. ін.

А. Мейєрабиан¹⁶ — автор відомого співвідношення 7% — 38% — 55%, що відображає відносну пропорційність впливу слів, тону голосу й “мови тіла”. Він працював над розробкою порівняльного підходу до вивчення вербального й невербального в комунікації.

¹² Hall E. T. *The Hidden Dimension*. Garden City, New York: Doubleday, 1966. 217 p.; Hall E. T. *The Silent Language*. New York: Doubleday, 1959. 192 p.

¹³ Argyle M. *The Psychology of Interpersonal Behaviour*. London: Penguin Book, 1972. 280 p.; Argyle M., Dean J. Eye-contact, distance and affiliation. *Sociometry*. 1965. № 28 (3). P. 289–304.

¹⁴ Argyle M. *The Psychology of Interpersonal Behaviour...*

¹⁵ Schefflen A. The significance of posture in communication systems. *Psychiatry*. 1964. № 27. P. 316–331; Schefflen A. E., Schefflen A. *Body language and the social order*. Upper Saddle River: Prentice-Hall, 1972. 208 p.; Schefflen A. *How behavior means*. New York: Gordon and Breach, 1973. 222 p.

¹⁶ Mehrabian A. *Nonverbal Communication*. Chicago: Aldine-Atherton, 1972. 226 p.

Досліджуючи міміку тварин і людей, *П. Екман*, *У. Фрізен*, *С. Томкінс*¹⁷ запропонували унікальну систему кодування FAST (Facial Affect Scoring Technique / Система кодування міміки обличчя), що дає можливість розпізнавати й розрізняти емоції за мімічними параметрами, та ін.

Названі вище вчені відстоювали принцип взаємозв'язку вербальних і невербальних засобів комунікації.

Засадничими у вивченні НК стали такі постулати: (1) паралінгвістика — один з розділів лінгвістичної науки, завдання якої — «безпосередньо лінгвістичне тлумачення немовних чинників стосовно конкретної структури мовленнєвого висловлення, (...) вивчення функційних зв'язків, типів цих чинників та їхньої взаємодії з мовною структурою» (*Г. Колшанський*)¹⁸; (2) кінесична система — особлива знакова система (*Ю. Степанов*)¹⁹; (3) комунікація — безперервний процес перекодування вербальної інформації в невербальну й навпаки, а невербальні коди мають потужне функційне призначення (*Г. Почепцов*)²⁰; (3) невербальна семиотика — самостійна наука, що повинна вивчати масивний арсенал «знакових засобів, (...) описувати розмаїття семантичних, прагматичних та синтаксичних зв'язків між невербальними й вербальними знаковими одиницями й виявляти особливості їх функціонування в комунікативному акті як цілісну єдність» (*Г. Крейдлін*)²¹; (4) невербальна поведінка — соціально-перцептивна спроможність особистості, що виявляється з урахуванням соціального й емоційного типів інтелектів людини (*В. Лабунська*)²², та ін.

Розгалужена мережа *сучасних українських невербальних студій* свідчить про стрімкий розвиток цього напрямку і в Україні, але емпіричний огляд досягнень української науки дає змогу констатувати відсутність на сьогодні усталеної метамови, дослідницьких методик, що відповідали б національній традиції. Окрім того, українські навчальні заклади різних ступенів роблять спроби укладання підручників з НК, розділів у професійно-фахових посібниках

¹⁷ Екман П., Фрізен У. Узнай лжеца по выражению лица [= Unmasking the Face: A Guide to Recognizing Emotions from Facial Clues] / пер. с англ. В. Кузина. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 272 с.

¹⁸ Колшанский Г. В. Паралингвистика. Москва: Наука, 1974. С. 71–73.

¹⁹ Степанов Ю. С. Семиотика: моногр. Москва: Наука, 1971. 168 с.

²⁰ Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2001. 656 с.

²¹ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. 581 с.

²² Лабунская В. А. Интерпретация невербального поведения в межличностном общении: автореф. дис. ... докт. психол. наук. Москва, 1989. 43 с.; Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1986. 136 с.

(Н. Бутенко²³, С. Гарькавець²⁴, І. Ковалинська²⁵ та ін.), що, як видається, є концептуально недосконалыми, неповними, аспектуальними, вузько зорієтованими, що потребує й окремого аналізу, й визначення шляхів подолання зазначеної проблеми. Простежуємо захоплення іноземними теоріями в галузі комунікативної лінгвістики й чужоземними комунікативними технологіями, що не здатні прижитися в українській лінгвокультурі, оскільки сприймаються як штучні й не сприяють становленню національної лінгвокультури та розвитку відповідних наук на фундаменті української лінгвістики.

У теорії невербальної комунікації поза увагою залишився доробок видатних учених — фундаторів української лінгвістичної науки, зокрема О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовського, М. Йогансена, Л. Булаховського, Ю. Шевельова. Ці вчені як *представники Харківської лінгвістичної школи* заклали основи не лише української національної науки, але й світової. Те саме можна сказати й про універсума української науки І. Франка, який також зробив свій внесок у розвиток національної теорії і практики комунікації, сфокусувавши увагу й на моделях невербальної поведінки українця, запропонувавши новаторський опис мовлення українців з урахуванням невербального чинника²⁶. Проте надбання наукового розвитку залишаються неосмисленими в українському науковому мовознавчому просторі.

1.2. Інтерпретація НК у вітчизняній лінгвістиці та кваліфікаційний статус феномена *вербалізація НК*

Комунікація — процес багатоаспектний і синкретичний, а її успішність, безперечно, пов'язана з мисленневою діяльністю людини, її комунікативною спроможністю, комунікативною компетентністю й низкою її складників, комунікативними можливостями людини загалом — насамперед умінням кодувати й декодувати відповідні повідомлення: вербальні й невербальні (паралінгвальні), що мотивовано певним типом кодування інформації.

²³ Бутенко Н. Ю., Приходько В. М., Федоренко Н. І. Комунікативні процеси у навчанні: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / за заг. ред. Н. Ю. Бутенко. Київ: КНЕУ, 2004. 334 с.

²⁴ Гарькавець С. А. Психологія невербального общення: учеб. пособие. Северодонецк: Петит, 2015. 214 с.

²⁵ Ковалинська І. В. Невербальна комунікація: навч. посіб. Київ: Освіта України, 2014. 289 с.

²⁶ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри: моногр. Львів: ПАІС, 2006. 328 с.

Засоби невербальної комунікації, що ґрунтуються переважно на індивідуально-чуттєвих формах полісенсорної природи людини, утворюють взаємопов'язану комунікативну систему, парамову, що віддзеркалює загальнолюдські, національні й індивідуальні особливості невербальної поведінки як складника комунікативної поведінки особи певної національної лінгвокультури у відповідних умовах і ситуаціях з послідовним опертям на національно-культурні звичаї, традиції, стереотипи тощо. Вони можуть визначати мету спілкування, взаємовідносини між комунікантами, їхній соціальний статус, характер комунікативної ситуації, індивідуальну специфіку спілкування, що й мотивує виокремлення відповідних дослідницьких аспектів невербаліки.

Невербальну комунікацію в українських словниках лінгвістичних термінів інтерпретують широко, зокрема як цілеспрямований процес інформаційного обміну, знаковими системами якого можуть бути біологічно доцільні *поведінкові сигнали тварин*, спрямовані на сумісну адаптацію до довкілля, *парамова жестів і міміки*, *математична й комп'ютерна символіка*, *мистецтво*, *гра*, *телепатичний зв'язок* і т. ін.

Взаємодію людини з довкіллям за допомогою органів чуття *без участі мови*, що зумовлює отримання інформації, також кваліфікують як невербальну комунікацію. Отже, сучасне поняття невербальної комунікації має відповідне широке окреслення²⁷.

1.2.1. Невербальна комунікація: специфіка її вербалізації крізь призму поглядів О. Потебні (кін. XIX — поч. XX ст.)²⁸

НК репрезентує внутрішню когнітивну природу людини, психологію її мислення, тому основи теорії НК народжені в ідеях і міркуваннях про психічні зв'язки людини із зовнішнім світом. Саме від О. Потебні бере початок *українська теорія НК*, що потім була вдосконалена науковою школою цього вченого.

²⁷ Див.: СЛТЕ. С. 412–413; ССЛ. Т. 2. С. 76–77.

²⁸ У підрозділі використано матеріали, апробовані на Всеукраїнській науковій конференції «Слово – текст – мовна картина світу», присвяченій 180-річчю від дня народження О. О. Потебні, 5–6 листопада 2015 р. (Харків, Україна) з публікацією Осіпова Т. Ф. Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні у фокусі живого мовлення українців (на матеріалі ілюстрацій з поетичного дискурсу С. Руданського). *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 74. С. 35–39.

Перший (початковий) період визначаємо кінцем XIX — поч. XX ст. Його вирізняють спроби окреслення основних параметрів НК, їхнього мотиваційного статусу, специфіки вияву цих параметрів у мові безпосередньо.

Аналіз праць О. Потебні²⁹ дає право стверджувати, що в межах своїх наукових концепцій він розробляв і теорію української невербаліки, оскільки саме йому належить пріоритет щодо постановки проблем психолінгвістики, яка безпосередньо пов'язана з так званою “мовою почуттів”, адже невербальні засоби репрезентуються у зв'язку з виявом відповідних емоцій, почуттів, про що й писав учений, наголошуючи на таких її складниках, як тон мовлення, порівняймо: «відомо, що в нашому мовленні тон відіграє важливу роль і нерідко міняє його смисл»³⁰. Учений порівнює тон з мімікою, зазначаючи, що тільки тон дає нам можливість здогадуватися про почуття, наголошуючи й на її важливості для розуміння смислу, порівняймо: «По тону мова вигуків, подібно до міміки, без якої вигук, на відміну від слова, у багатьох випадках зовсім не може обійтися, це єдина мова, зрозуміла всім»³¹.

Дослідник указує й на нерозривність взаємозв'язків вербально-невербального, їхню природну єдність у комунікації, порівняймо: «Немає мови без розуміння, нерозуміння можливе лише за умови використання слів, які не можна замінити найвиразнішою мімікою»³². О. Потебня актуалізує значення невербальних засобів, зокрема зауважуючи, що коли «бажання йдуть наперекір волі, наприклад, можна думати про себе “щоб він пропав”, але при зустрічі не тільки не пустити йому камінь в голову, що цілком би залежало від волі, але зняти шапку і розкланятися»³³. Зрозуміло, що саме невербаліка виконує регулятивну роль у комунікації.

О. Потебня наголошує, що звук — зручний засіб вираження думки, «однак не необхідний: незручність міміки, як засобу повідомлення думки (...) тільки в тому, що рухами не можна говорити без світла»³⁴. Учений указує на роль акустичних характеристик мовлення, зауважуючи, що «музичні властивості голосу також тільки частково незручні; підвищення й пониження, ступінь сили

²⁹ Потебня А. А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993. 192 с.; Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / отв. ред. акад. И. И. Мещанинов; ред.: А. В. Ветухов, Н. Д. Мальцев, Ф. П. Филин. Москва-Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1941. Т. 4. Глагол, местоимение, числительное предлог. 320 с.

³⁰ Примітка. Тут і далі переклад цитат з російської українською авторський — Т. О.

³¹ Потебня А. А. Мысль и язык... С. 68.

³² Там же. С. 11.

³³ Там же. С. 45.

³⁴ Там же. С. 9.

і тривалості дають звукам стільки різноманіття, що, якби можливими були люди зі струнами на грудях, але без органів слова, то звуками струн вони могли б вільно виражати й повідомляти іншим свої думки»³⁵. Для наукового стилю О. Потебні, як бачимо, характерні яскраві образи, експресивність, що дає змогу просто й доступно кваліфікувати й описувати складні мовні явища, факти чи поняття, зокрема й невербальні.

У працях О. Потебні простежуємо й міркування про звуко символізм³⁶. Учений переконаний, що звук мотивований діяльністю духу, порівняймо: «без сумніву, думка ґрунтується на первісній відповідності звука й душевного руху, що передує слову»³⁷. Перші слова людства, на думку О. Потебні, були звуко-наслідувальними, що зумовлено потребами первісних людей у збільшенні чисельності засобів комунікації, і разом з мімікою і жестикуляцією «душевні рухи змушують їх породжувати відомі звуки, і за допомогою подібних звуків тварини розуміють один одного»³⁸.

Дослідник припускає можливість виникнення ситуації, у якій можуть бути відсутні невербальні дії, порівнює людські відчуття й характеризує їхні особливості: «Якщо ми постараємося видалити свої думки й почуття і припинити доступ враженням зору, слуху, нюху і, наскільки це можливо, смаку й дотику, то все ж нам залишаться враження, що невіддільні від життя нашого організму»³⁹, це — тепло, холод і под. Фізіологічні відчуття, як пише філософ мови, це «загальні відчуття, для яких характерний суб'єктивізм»⁴⁰. Отже, дослідник виокремлює відчуття зовнішні й внутрішні, зауважуючи, що у відчуттях зовнішніх, зокрема дотику, смаку і под., помітні два аспекти: «1) враження від властивостей, які ми приписуємо нашим зовнішнім предметам і власному тілу, і 2) оцінка значення цих вражень для нашого індивідуального буття, відчуття, що виникають від них, — задоволення чи незадоволення (...)»⁴¹.

О. Потебня розмірковує також про відчуттєві враження від поєднання різних каналів сприйняття, порівняймо: «У межах загального сприйняття, зокрема дотику, смаку тощо, помічаємо таке: 1) враження від якостей, якими ми наділяємо

³⁵ Там же. С. 9.

³⁶ Там же. С. 78.

³⁷ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / общ. ред., предисл. и вступ. статья докт. филол. наук, проф. В. И. Борковского. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. I–II. С. 41.

³⁸ Потебня А. А. Мысль и язык... С. 9.

³⁹ Там же. С. 50.

⁴⁰ Там же. С. 51.

⁴¹ Там же. С. 54.

зовнішні предмети та власне тіло, а також 2) оцінку значення цих вражень для нашого особистісного сприйняття у зв'язку з відчуттями задоволення й незадоволення»⁴², однак учений зауважує, що ці «відчуття наших органів не супроводжуються надто яскравим сприйняттям довкілля, хоч ми й усвідомлюємо їхні приємні і неприємні відтінки»⁴³. На його думку, дотик може викликати велике задоволення чи незадоволення. Порівняймо: «Наближаючи руки до вогню, ми отримуємо відчуття тепла, (...) але, вклавши [руки] у вогонь, відчуємо біль, унаслідок чого попередні якості предмета для нас будуть втрачені»⁴⁴.

Учений вважає, що смак чи запах для людини завжди виключно приємні або неприємні, нейтральних запахів і смаків для нас не існує: вони завжди викликають позитивну чи негативну реакції і навіть серед однаково неприємних ми все одно розрізняємо їх і помічаємо їхні найтонші відтінки.

О. Потебня виокремлює роль смаку для розвитку семантики, системи конотацій, зауважуючи, що оцінюючи смак їжі, людина переносить ці відчуття на предмети, які сприймає в довкіллі. Деякі оцінки, очевидно, мотивовані насамперед відчуттями смаку, порівняймо: «Солодкість предмета ми уявляємо власною заслугою предмета, його прихильністю до нас, гіркоту, гостроту — злістю. Щоб переконатися, що це не просто фраза, досить згадати, що, наприклад, і в нашій, і в інших мовах уявленням солодкості позначаються цілком об'єктивні якості предмета, наприклад, в галицько-руському наріччі *солодкий* значить милий. У вищих почуттях зникає майже всякий слід егоїстичної оцінки. Ми переконані, що в сполученнях звуків і фарб насолоджуємося не нашим особистим відчуттям, а тим, що звуки, фарби розміщені так, а не інакше, і тому самі по собі гарні»⁴⁵.

Дотик і зір, як пише вчений, мають перевагу над іншими чуттями: «одночасні потрясіння нервів не змішуються в них в одне, як, наприклад, змішуються відчуття нюху і в сукупності передаються душі»⁴⁶. На цьому, на думку науковця, заґрунтовано значення дотику для моделювання людської уяви про простір, довкілля, порівняймо: «Людина, звичайно, не мала б відчуття простору, якби зір і дотик не передавали їх їй. Схід — первинно сприймали там, де сходить Сонце, а захід — де воно заходить, що ще раз підтверджує важливість відчуттів зору й дотику для розвитку мислення і мовлення»⁴⁷.

⁴² Там же. С. 62.

⁴³ Там же. С. 54.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. С. 55.

⁴⁶ Там же. С. 54.

⁴⁷ Там же. С. 56.

Зір, за допомогою якого ми сприймаємо колір, на думку дослідника, ніколи не впливає так, як голос (звук), порівняйте вираз, що його для підтвердження цієї тези наводить учений, — “мучити слух”. У всіх відчуттях зору, крім «засліплювального блиску, ми не бачимо нічого, що порушує правильний потік життя»⁴⁸. Однак О. Потебня порівнює чуття зору й слуху, об’єднуючи їх і наголошуючи на відсутності в них “виразної пристрасті”, з якою їх сприймає людина⁴⁹. Учений зауважує, що «чистий, але не оглушливий звук сам по собі нам більш менш приємний, і лише відомі поєднання звуків неприємно вражають слух (...)»⁵⁰. Як приклад омовлення цього факту дослідник наводить вираз “вуха дерти”, що, хоча й використовується для передавання слухового сприйняття, але викликає, безперечно, негативні відчуття, мотивовані тактильним контактом.

Розмірковуючи про людські чуття, дослідник зауважує, як вони по-різному виявляються в різних людей залежно від їхньої обдарованості й схильностей, порівняймо: «Тонкощі слуху, характерні для музиканта, тонкощі відчуття дотику помічаємо в сліпих і шулерів, розбірливість смаку гастрономів переважно залежать не від досконалості відповідних органів, (...) а від вправлення і звичок (...)»⁵¹.

Характеризуючи межі людської свідомості, О. Потебня виокремлює два аспекти: (1) «За умови безпосереднього сприйняття чуттєвих вражень свідомість обмежена властивостями зовнішніх збудників і самих органів. Ми не сприймаємо в один час кілька смаків чи запахів не тому, що різні враження змішуються в душі, а тому, що душа отримує зовні, так би мовити, один їхній підсумок»⁵². Але, як стверджує учений, за допомогою зору ми отримуємо, одночасно й не зміщуючи, враження такої кількості кольорів, що тільки існує в природі. Те саме відбувається й за допомогою дотику. Одномоментно від усіх відчуттів разом ми можемо отримати враження, що всі сукупно відображаються в нашій свідомості. (2) Обмеженість свідомості, стверджує дослідник, не залежить від зовнішніх причин, а більш ясно виявляється під час спогадів того, що вже було сприйняте раніше»⁵³.

Отже, реакція на чуттєвість міцно фіксується в людській пам’яті й породжує відповідні образи, збуджує уяву, фантазію, впливає на формування світовідчуття, світобачення і світорозуміння, допомагає моделювати мовну картину світу.

⁴⁸ Там же. С. 55.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. С. 54.

⁵¹ Там же. С. 56–57.

⁵² Там же. С. 111.

⁵³ Там же. С. 88.

Факт можливості взаємодії наших органів чуття в сукупності дослідник характеризує, наводячи конкретні життєві приклади: «Одночасно з враженнями зору можна сприймати й враження слухові та нюхові, наприклад, я можу, споглядаючи рослину, чути шум листя, відчувати запах квітки, хоч враження дотику і смаку не можна сприймати одночасно із зором, бо, обмацуючи предмет, я приховую від очей звернену до мене частину поверхні, і я зовсім не бачу предмет, який у мене в роті. Сам зір одночасно репрезентує нам лише те, що разом охоплюється оком, але разом з тим око й переміщується до іншої частини поверхні, залишаючи попередню. Отже, спочатку тіло можна побачити, потім воно відчувається дотиком, далі можна відчутти його смак, запах, почути шум його падіння. (...) Спочатку можна бачити дрова, що горять. Потім почути їх тріскіт і відчутти тепло, чи навпаки. А потім, наблизившись, побачити полум'я і відчутти його тепло (...)»⁵⁴.

О. Потебня аналізує прикмети, що з'являються від актуалізації відповідних паравербальних чинників, пов'язуючи це явище з поняттям внутрішньої форми слова. Дослідник зауважує, що прикмета «якщо дзвенить у вусі — про нас пліткують» мотивована тим, що дзвін раніше порівнювали зі словом; «крик сови віщує смерть» — крик нічного птаха викликав страх і под. На думку вченого, прикмета — це ілюстрація причинних наслідків, що фіксуються словом⁵⁵. Часто ці прикмети мотивовані паравербалікою чи невербалікою, що однак у лінгвістиці належно не осмислено й не описано. Найпоследовніше висловлене вище, на думку О. Потебні, зафіксоване в системі паремій.

Розмірковуючи про роль вигуку, ширше — про мову емоцій, О. Потебня виокремлює ключове значення невербальних засобів, що насамперед актуально для мовлення українців, порівняймо: «у слов'янських мовах, як і в багатьох інших, цілком природним є зближення сприйняття зору, дотику і смаку, зору і слуху»⁵⁶.

Особливим є омовлення відчуттів, які людина отримує за допомогою зору, дотику й смаку сукупно: «Ми говоримо про гострі смаки, різкі звуки; у народних піснях зустрічаємо порівняння світла й гучного, *ясного* звука. Очевидно, утаємничений вплив мови навів сліпонародженого на думку, що червоний колір, про який йому щось говорили, повинен бути схожий на звук труби»⁵⁷.

⁵⁴ Там же. С. 98.

⁵⁵ Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. Москва: Лабиринт, 1999. С. 187.

⁵⁶ Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык... С. 96.

⁵⁷ Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык... С. 77.

Отже, як зазначає метр, сприйняття нашого чуття — це відповідна гра людських уявлень.

Докладний огляд ключових теоретичних засад О. Потебні щодо проблематики НК засвідчує: витоки теорії невербальної комунікації відображені в системі поглядів ученого. Дослідник окреслив роль невербаліки та паравербаліки в онтології мови, особливостях її функціонування й розвитку, виробленні системи усталених образів, актуалізованих в орнаменталіці, в основі яких — актуалізація відповідної внутрішньої форми, що заґрунтована на омовленні невербальних параметрів. Учений схарактеризував систему органів людського чуття, зауваживши специфіку їхньої взаємодії й чинності в процесі сприйняття довілля. Деякі думки О. Потебні потребують перегляду з огляду на досягнення сучасної науки, що передусім стосується власне проєкції поняття внутрішньої форми слова на невербальні чи паравербальні засоби.

1.2.2. Основи теорії НК в науково-практичному доробку І. Франка у фокусі її вербалізаційного потенціалу

Значна роль у формуванні теорії НК належить й іншій українській геніальній постаті, на лінгвістичну освіченість якої мав вплив О. Потебня, — це **Іван Франко**. Саме він великою мірою сприяв виробленню початків метамови української невербаліки, прямо й опосередковано заклав основи аналізу, способів лексикографування мовних одиниць, що репрезентують невербальні параметри й омовлюють комунікативні процеси, задовго до “лінгвопрагматичної епохи”.

Розкриваючи секрети поетичної творчості⁵⁸, яку І. Франко трактує широко й багатоаспектно, учений порушує питання психології, що на той час перебувала в стані зародження. Зокрема, формулюючи естетичні основи поетичної мовотворчості, він суттєво розширює значення поняття *естетика* (від грец. *чуття*), виводячи його за межі традиційного розуміння в площину *теорії сприйняття* (*Empfindungslehre*) як такої, що стала основою формування естетичних смислів і смислових образів, «щоб викликати в душах [слухачів] саме таке враження, яке в даній хвилі хоче викликати поет»⁵⁹.

⁵⁸ Франко І. Із секретів поетичної творчості. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1981. Т. 31. С. 77.

⁵⁹ Там само.

Визначаючи роль смислів у поетичній творчості й мовотворчості загалом, І. Франко обґрунтовує психологію сприйняття людиною світу, що цілком залежить від “посередництва смислів”, порівняймо: «Ми знаємо зверхній світ не таким, як він є на ділі, а тільки таким, яким нам показують його наші змисли (...)»⁶⁰, пов’язуючи цей процес із функціями органів чуття, зокрема зору, що дає людині поняття простору, світла, барв; слуху як джерела поняття тонів і часу (наступності явищ); смаку й запаху, що для людини є важливими фізіологічно, але психологічно, як виявляється, — малозначущими; дотику, що надає можливість пізнавати важливі ознаки довкілля та ін.

Аналізуючи поетичну спадщину різних часів і народів, І. Франко відзначає, що актуалізація сенсорних засобів у мовленні залежить від багатьох чинників, порівняймо: «Взагалі треба завважити, що чим примітивніше життя чоловіка, чим примітивніша поезія, тим меншу роль грає запах, тим бідніша мова на його означення (...), можемо побачити це в Гомера, де запахів враження зазначаються рідко (...). Орієнтальні народи, старі єгиптяни, євреї, вавлоняни, здавна були далеко більше вразливі на запахи, і вони здавна грають більшу роль в їх поезії, ніж у європейців»⁶¹. Учений наголошує, що наша українська мова найбагатша на означення вражень зору, менше — слуху й дотику, а найбідніша — смаку й запаху.

Керуючись зазначеними постулатами, І. Франко заклав початки семіотичного аналізу. Певною мірою перегукуючись із О. Потебнею, учений наводить приклади “омовлення” смакових параметрів, як-от: “солодкий”, “гіркий”, “кваний”, “солоний”, “терпкий” у народних піснях і приказках, порівняймо: *любку мій солодкий, гірка година, солоно продав, гірко заробиш, солодко з’їсти* — «абстракції тих вражень служать для вислову приємного і неприємного взагалі»⁶².

Смисли, сформовані внаслідок вражень від дотику, що служать для пізнання форми тіл, їхньої консистенції, поверхні, температури, а також віддалення, розміщення, українці ХІХ ст. вживали для таких означень такі висловлювання, як: *дощка груба на два пальці, звідси до нього нема й ста кроків* і т. ін.

І. Франко виокремлює також процес десемантизації первісних смислів і породження термінів та епітетів з переносним значенням, порівняймо: «І так ми говоримо: то *тяжка справа, легко мені на душі, се піде гладко, гаряче любити*,

⁶⁰ Там само. С. 77.

⁶¹ Там само. С. 79.

⁶² Там само. С. 80.

холодна розпука, квадратний дурень, гладка дівчина, рогата душа, твердий характер, м'яка вдача, слизька спекуляція, гороїжитися і т. ін., і при тім в нашій душі виринають образи різного роду, але не дотикові, хоч певно, ще несвідомо примішуються й вони, даючи тим іншим образам певний окремий колорит»⁶³.

I. Франко аналізує поезії Т. Шевченка, що насичені сенсорними смислами, порівняймо: «тут майже що слово, то образ із обсягу дотикового змісту, а всі ті образи, взяті разом, чинять сцену, повну руху і трагічної сили; ми чуємо і тяжкість каменя, доторкаємося ногами шляху, чуємо об'єм того малого серця, разом з ним перемирюємо довгу просту дорогу і разом з ним чуємо біль, коли його б'ють об камінь»⁶⁴.

Візуалізацію образу в поетичній творчості, зокрема народній, I. Франко пов'язував передусім з формуванням зорових смислів, але належну увагу приділяв й іншим невербальним параметрам. Учений наводить статистичні відомості про репрезентацію НЗК постійними епітетами в сербських, болгарських, російських, українсько-руських народних піснях, доходячи висновку, що «загалом (...) у слов'янських епічних піснях на 279 постійних епітетів 173 (62 %) взято з обсягу смислових вражень, а з них 96 (55 %) узято з обсягу зору, 65 (37–57 %) з обсягу дотику, 7 (4 %) з обсягу смаку, а 6 (неповна 3 %) з обсягу слуху»⁶⁵.

Отже, перші спроби осягнення прагматичної природи поетичного мовлення, насиченого екстралінгвальними смислами, параметризації НЗК та їхній облік, основи формування метамови НК належать I. Франку як універсуму української культури й лінгвокультури зокрема.

Значну роль для вироблення традиції опису української НК відіграло видання I. Франка «Галицько-руські народні приповідки»⁶⁶. Його вважають академічним, тобто таким, що має тверде методологічне підґрунтя й укладене на принципах науковості. Дотримуючись принципу аутентичності, I. Франко фіксує мовний матеріал «якнай докладніше, в тім діалекті і в тій формі, як живе в устах народа (...). До кожної приповідки додає більше або менше детальне пояснене вічеве, а де треба, то й язикове, по змозі черпане також із уст народа;

⁶³ Там само. С. 81. *Примітка*. Курсив автор. — Т. О.

⁶⁴ *Примітка*. Подано аналіз тексту: *Ви тяжкий камінь положили / Посеред шляху і розбили / О його, бога боячись, / Моє малеє та убоге / Те серце, праведне колись* (Т. Шевченко). Франко I. Із секретів поетичної творчості... С. 84.

⁶⁵ Там само. С. 98.

⁶⁶ Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 2-е вид. Т. 1. 818 с. Т. 2. 813 с. Т. 3. 699 с. (далі — ГРНП).

се конечне тому, що тепер деякі приповідки в наших збірниках незрозумілі, бо виникли нераз із якихсь місцевих чи випадкових обставин»⁶⁷.

Унікальність цієї праці виявляється не тільки в новаторських лексикографічних принципах пояснення паремійних одиниць, але й в оригінальній “мові тлумачення”, що репрезентує невербальні параметри спілкування як засіб моделювання комунікативної поведінки українців.

І. Франко презентує паремії не лише з позицій традиційного знання, але й застосовує новий, комунікативно-прагматичний підхід⁶⁸. *Принцип комунікативно-прагматичного опису*, запропонований ученим, полягає в тому, що він фактично виокремлював ознаки, які вказують на специфіку застосування цих паремій у комунікації. Виконані в розмовному стилі, з мовним відтворенням найтонших нюансів комунікативної ситуації, тлумачення паремій є своєрідною комунікативною енциклопедією національного спілкування українців.

У тлумаченнях до паремій⁶⁹ І. Франко подає широку палітру *паралінгвальних параметрів (просодика, манеру мовлення)*, моделює *комунікативні ситуації*, порівняймо: *Говорити голосно, грімко, перед зібраним народом, або ж досадно, з притиском*⁷⁰; *Значення двояке: 1) говорить остро, грізно, не допускаючи ніякого протесту; 2) говорить неясно, темно, загадково*⁷¹; *Жартувати, підморгувати, фліртувати*⁷².

Оптичні параметри репрезентовані жанровими різновидами погляду, порівняймо: *Глядить скоса, спідлоба, завидливо*⁷³; *Глядить гнівно, з завистю*⁷⁴; *Глядить ясно, весело, невинно*⁷⁵; *Сердиться, відвертається від мене*⁷⁶.

Кінетичні засоби — комунікативно значущі рухи — репрезентують національний корпус комунікативних стратегій, регламентованих правилами, традиціями, табу, порівняймо: *Хреститися лівою рукою селяни вважали*

⁶⁷ ГРНП. Т. 1. С. 17.

⁶⁸ Див.: Космеда Т. А. Комунікативна компетенція галичан в інтерпретації Івана Франка. *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія філологічна. 2011. Вип. 52. С. 104–117; Космеда Т. А. Наукова розвідка І. Франка «Вишукане красномовство» («Bel parlar gentil») крізь поліпарадигмальну призму сучасної лінгвістики. *Франкознавчі студії*. Дрогобич: Коло, 2012. Т. 5. С. 119–125.

⁶⁹ *Примітка*. Тут і далі тлумачення паремій подаються авторською мовою І. Франка.

⁷⁰ Говорити як в било бити (ГРНП. Т. 1. С. 511).

⁷¹ Говорить круто (ГРНП. Т. 1. С. 511).

⁷² Говорити на фіги-міги (ГРНП. Т. 1. С. 511).

⁷³ Дивиться зизом (ГРНП. Т. 1. С. 771).

⁷⁴ Дивиться на нього кривим оком (ГРНП. Т. 1. С. 771).

⁷⁵ Дивиться як ясочка (ГРНП. Т. 1. С. 772).

⁷⁶ Дивиться басом (ГРНП. Т. 1. С. 772).

*зріхом*⁷⁷ (комунікативна традиція, правило); *Не хапайся до бійки без причини*⁷⁸ (комунікативне правило, табу); *Не смію його вдарити або зачепити*⁷⁹ (комунікативна рефлексія); *Жестом при тім показують на шию, се значить: наївся до ситості так, що вже більше не може*⁸⁰.

Тактильні параметри (дотики, поцілунки) відображають національний комунікативний символізм, порівняймо: *Звичайна життєва обсервація, що п'яні зразу цілються, а потім б'ються*⁸¹; *Селяне мають звичай перед кожною тяжкою працею, а також перед бійкою, спльовувати в жменю*⁸².

Хронеміку (відчуття часу, очікування) омовлено як чинник, що регулює взаємостосунки в комунікації, розмежовує комунікативні ролі, характерні для українського національного спілкування, порівняймо: *Не вихапуйся передчасно*⁸³; *Говорить батько про сина, який ніяк не діждеться його смерти*⁸⁴.

Аналізуючи мову І. Франка в ГРНП, простежуємо неоднорідність тлумачень паремій за формою й прагматичним наповненням: від лаконічних репрезентацій до моделювання й прогнозування комунікативних ситуацій, що різнопланово ілюструє “живе” мовлення українців.

Лінгвістичне спостереження надало змогу встановити певну відповідність мовних стратегій І. Франка сучасним стратегіям аналізу НК, зокрема таким, що реалізуються на чотирьох аналітичних рівнях — (1) *особистісному*, (2) *міжособистісному ситуаційному*, (3) *міжособистісному позиційному*, (4) *ідеологічному*⁸⁵.

Особистісний рівень аналізу передбачає індивідуальний вимір невербальної поведінки та її оцінку соціумом, що регламентує механізми формування комунікативного досвіду людини й реалізується мовними одиницями репрезентативного та аналітичного характеру.

Паремії з невербальним компонентом *репрезентативної форми* є своєрідними паралінгвальними кодами, розшифрувавши які, слухач отримує елементарну комунікативну інформацію про чийсь невербальну поведінку або стан; це короткі й лаконічні репрезентативи, в окремих випадках формально

⁷⁷ Відхрестися від мене лівою рукою (ГРНП. Т. 1. С. 318).

⁷⁸ Рукам волі не давай (ГРНП. Т. 3. С. 68).

⁷⁹ Рука моя на нього не підійметься (ГРНП. Т. 3. С. 68).

⁸⁰ Наїв сі от-поти (ГРНП. Т. 3. С. 642).

⁸¹ Коло горілки не обійдеться без бійки (ГРНП. Т. 3. С. 542).

⁸² Не конче той б'є, хто в жменю плює (ГРНП. Т. 1. С. 67)

⁸³ Чекай, аж час прийде (ГРНП. Т. 3. С. 401).

⁸⁴ Він лиш чекає, щоб я очі зажмурих (ГРНП. Т. 3. С. 401).

⁸⁵ Примітка. Теоретичні положення аналізу викладені в підрозділі 1.4.1. Психологічні чинники.

й стилістично наближені до паремійної форми, порівняймо: *пустився тікати*⁸⁶, *видно з лиця*⁸⁷, *дрімається мені*⁸⁸, *посивів*⁸⁹ тощо.

Для тлумачень аналітичного характеру НК характерна більш розгорнута форма думки, детальний коментар особливостей індивідуального вияву невербаліки, потужний емоційний посыл, порівняймо: *промовляє до серця, лагідно, щиро*⁹⁰ — манеру мовлення схарактеризовано розгорнуто, емоційно; *взятися руками за боки на знак веселого настрою*⁹¹ — омовлено мотивацію руху; *коли хтось нараз поблідне наслідком наглого перестрашу або якоїсь недоброї вісти*⁹² — описано причинно-наслідковий зв'язок соматичної рефлексії; *іронізують над гордюком*⁹³ — омовлено комунікативну стратегію насміху з конкретизацією предмета іронії.

Коментарі аналітичного типу надають можливість «зануритись у внутрішній світ людини внаслідок уважного та систематичного спостереження за її тілом і комунікацією»⁹⁴, прогнозувати комунікативну поведінку співрозмовника й моделювати шаблони комунікації відповідно до обраної мети або ситуації⁹⁵.

(2) *Міжособистісний ситуаційний* рівень аналізу НК спонукає укладача до творчості й креативу в описі й моделюванні комунікативних ситуацій. Франкові тексти експресивно забарвлені, вони вирізняються широкою інтертекстуальністю, репрезентуючи “текст в тексті” (термін Ю. Лотмана), містять авторські припущення, оцінки й рекомендації, порівняймо:

*Насміх над лінєвим, що раз у раз говорить: а побіжу там, а потім побіжу там і там, — а сам а нії з місця*⁹⁶;

⁸⁶ Дав ногам знати (ГРНП. Т. 2. С. 612).

⁸⁷ По носі му видно (ГРНП. Т. 2. С. 607).

⁸⁸ Очи ми сі злипают (ГРНП. Т. 2. С. 638).

⁸⁹ Побілів як трава на морозі (ГРНП. Т. 2. С. 741).

⁹⁰ Ангельським голосом говорить (ГРНП. Т. 2. С. 29).

⁹¹ За під боки взяв сі (ГРНП. Т. 1. С. 96).

⁹² Збілів як стіна (ГРНП. Т. 1. С. 97).

⁹³ Ніс висше губи носить (ГРНП. Т. 2. С. 606).

⁹⁴ Коццолино М. Невербальна комунікація: теорії, функції, язык и знак. 2-е изд., испр. / пер. с итал. О. Шипиловой. Харьков: Гуманит. центр, 2015. С. 42.

⁹⁵ *Примітка.* Подібні стратегії покладено в основу Нейролінгвістичної програми (НЛП), розробленої Р. Бендлером та Дж. Гриндером (1980), що встановлює зв'язки між системами ментального уявлення та невербальними аспектами комунікації. В Україні НЛП теоретично й практично розвинула Одеська школа сугестивної лінгвістики Т. Ковалевської низкою докторських і кандидатських дисертацій (Н. Кутуза, С. Бронікова, А. Ковалевська, І. Лакомська, М. Столяр, О. Щербак та ін.).

⁹⁶ Біжи, біжи, а на місци лежи (ГРНП. Т. 1. С. 71).

Страх обезсилює чоловіка, відвага додає сили. Ситуація тут очевидно така, що якісь люди заїхали по ноч в болото або в ріф, а в додатку ще й перелякалися чогось, може вовків⁹⁷;

Приговорював Циган, що в ночі крав чужі сливки, а почало блискати. Та коли вдарив грім і Циган упав із сливки, то потовкшися сказав: Який же ти, Боже! Ані раз жарту не знаєш⁹⁸;

(3) *Міжособистісний позиційний рівень аналізу визначають як такий, що регулює процеси НВК за параметрами статусу й ролі. Ці чинники, як відомо, можуть впливати на комунікативний процес. Стиль і форми спілкування залежать від соціальних, вікових, гендерних параметрів, що яскраво ілюструють українські паремії і що було відзначено І. Франком у коментарях, порівняймо: «Не бій сі, бідного не запросьит, а ще псами затровлїт» — додав бідний у пояснене до сеї приповідки⁹⁹ — репрезентовано опозицію бідний / багатий;*

Насьміхаєть ся дївчина над старим женихом; те саме і в пісні: В кого чорний вусок, / Тому рибки кусок; / В кого біла борода, / Тому й жибки шкода¹⁰⁰ — опозиція за трьома параметрами: віковим (старий / молодий), гендерним (чоловік / жінка) і статусним (наречена / жених);

Говорить жінка муркїтликому чоловікови¹⁰¹ — опозиція чоловік / жінка.

У коментарях до паремій І. Франко враховує соціальні ролі співврозмовників, зокрема й такі, що виражені імпліцитно. «І. Франко зважав не тільки на максимально точне відтворення вербальної оболонки тексту, а й намагався зафіксувати, виділити та об'єктивно передати контекст, “атмосферу” його вживання, ту комунікативну ситуацію, у якій приповідкова формула реалізує свій потужний внутрішній смисловий заряд»¹⁰².

Автор часто апелює до ремінісценцій, алюзій, фольклорної прецедентності, що підвищує прагматичну насиченість коментарів, порівняймо: *Найстаршому в хаті належить ся почесть і найліпший шматок при обіді. Зрештою приказку уживають у жартівливому значеню, натякаючи на звісну анекдоту, як Циган при столі ділив печену курку¹⁰³.*

⁹⁷ Хто сі боїт, той сі не рушит; хто сі відважит, той віз підважит (ГРНП. Т. 1. С. 173).

⁹⁸ Моргни, Боже, дам ти сливку! (ГРНП. Т. 2. С. 552).

⁹⁹ Коли-с багатий, прошу ті до хати (ГРНП. Т. 1. С. 144).

¹⁰⁰ В кого біла борода, тому й жьибки шкода (ГРНП. Т. 1. С. 164).

¹⁰¹ Мині ни муркай, бо я не твій мурко (ГРНП. Т. 2. С. 562).

¹⁰² Пилипчук С. М. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 166.

¹⁰³ Голова голові (ГРНП. Т. 1. С. 548).

Ситуація (одиночна чи узагальнена), у якій використовується паремійна одиниця, може зумовлювати полісемію, яку було б важко, а іноді й неможливо встановити без коментарів автора, порівняймо: *Приказка основана на тій самій анекдоті, що попереднє ч. Хвостом тут названо господиню, яка мусить «кожний кут замести»*¹⁰⁴.

Полісемію невербальних засобів, розбіжність в інтерпретації значень невербальних параметрів залежно від ситуації та інтенцій учасників комунікативного акту І. Франко помічав у народному мовленні й докладно описував її власне вироблено метамовою. Аналізуючи одну зі співомовок С. Руданського, І. Франко зазначає: «комізм тої співомовки лежить у непорозумінні між жидівським рабином і запорожцем при розмові кивками. Один і той же кивок (жест) рабин розуміє інакше, а запорожець інакше»¹⁰⁵.

І. Франко намагається якомога ретельніше враховувати унікальність вживання кожної паремії з метою встановлення її смислового навантаження.

Важливий аспект опису й аналізу НК — культурний і крос-культурний аналіз. Теорія НК визначає його як (4) *ідеологічний рівень*.

Кожна лінгвокультура виробляє власну ідеологію, систему переконань та уявлень, цінностей і норм, які підтримує та зберігає певний соціум. Українські паремії генерують цей культурний потенціал, становлять своєрідний кодекс, що регламентує традиції комунікації. Це частково зреалізовано в сучасних лексикографічних виданнях¹⁰⁶. І. Франко ж у тлумаченнях до приповідок визначає складники цього культурного кодексу, оперуючи, власне, комунікативною термінологією, порівняймо: *Загальне правило savior vivre'a*¹⁰⁷; *Особливе правило приличности при запросинах на празник*¹⁰⁸; *Осторога життєвої практики: хлоп не повинен мішатися в панські свари*¹⁰⁹ тощо.

І. Франко, як бачимо, подає смислові розв'язки до вербалізованих параметрів НК, спираючись на етнічні традиції, що закріплені в усному мовленні українців. Комунікативно-прагматичний підхід, інтуїтивно застосований відомим науковцем, сьогодні надає можливість реалізувати *ретроспективний метод*

¹⁰⁴ Голова голові, а фіст фостови (ГРНП. Т. 1. С. 548).

¹⁰⁵ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри... С. 137–139.

¹⁰⁶ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях...

¹⁰⁷ Сиву голову вшинуй, абис і сам такої дожив (ГРНП-І, 561). *Примітка. Savior vivre'a* (фр. — вишукана поведінка; вишукані манери; уміння поводитися; знання доброго звичаю; знання правил доброго тону)

¹⁰⁸ Наша річ просити, ваша річ не йти (ГРНП. Т. 3. С. 27).

¹⁰⁹ Най хлоп здалека стоїт, коли пани б'ють ся (ГРНП. Т. 1. С. 687).

вивчення комунікації наших предків, зокрема й невербальної, сприяє формуванню методичного рівня комунікативної лінгвістики загалом.

1.2.3. Емпіричні студії Д. Овсянико-Куликовського і М. Йогансена як продовжувачів традицій потєбнянської психолінгвістичної школи (20–30-ті рр. ХХ ст.) у проєкції на явище вербалізації НК

До другого (*авангардного*) періоду розвитку української теорії НК (20–30-ті рр. ХХ ст.) відносимо час діяльності учнів О. Потєбні, які своїм теоретичним доробком, хоча й опосередковано, вагомо збагатили термінологічний тезаурус НК, розширили сферу емпіричних досліджень, зробили конкретний внесок у формування метамови НК.

Д. Овсянико-Куликовський послідовно розвивав теорію свого вчителя О. Потєбні, поглиблював її на ґрунті порівняльного мовознавства, вивчаючи індоевропейські мови й санскрит. Він, як відомо, досліджував проблеми теорії, історії та психології художньої творчості¹¹⁰. Його наукові концепції актуальні й сьогодні й проєктуються в міждисциплінарні сфери когнітивної лінгвістики, прагмалінгвістики, психолінгвістики й ґрунтуються на досягненнях природничих наук, оскільки вчений був переконаний, що ті відкриття, які завершуються в природничій сфері, згодом проєктуються на гуманітарні науки, зокрема ті, що пов'язані з філософією сили слова та чинників, які її породжують¹¹¹.

Дослідник указував на провідну роль екстралінгвальних (просодичних) чинників (*довгота звучання, довжина й висота складу, музикального наголосу, ритмічного малюнка фрази*) у процесі створення художнього образу, що можуть передавати почуття, “забарвлювати” думку, а також розкривати внутрішню форму — “енергію думки” — у “мелодекламації”, порівняймо: «навіть у сучасних мовах довжина складу зазвичай є виразником певного настрою — “забарвленої” думки (наприклад, почуття здивування). Так само, як і висота складу дотепер поєднується з деякими відтінками настрою (наприклад, почуття здивування у питальних зворотах). У “первісній” мові із цими моментами повинні були поєднуватися найрізноманітніші відчуття, які тим і відрізняються

¹¹⁰ Овсянико-Куликовский Д. Литературно-критические работы: в 2 т. Москва: Худ. лит., 1989. Т. 1. 542 с.; Овсянико-Куликовский Д. Язык и искусство. Санкт-Петербург: Тип.-Литогр. А. Рабиновича и Ц. Крайза, 1895. 71 с.

¹¹¹ Див. про це: Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки: моногр. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. С. 80.

від елементів чистої думки, що вони завжди усвідомлені; якщо почуття (наприклад гніву, любові тощо) не усвідомлене, то воно не є почуттям»¹¹².

Дослідник називає зазначені просодичні можливості мови *прамистецтвом*. Він вважає, що на “первісному” етапі розвитку саме *просодика* омовлювала почуття людини.

Ключовими чинниками процесу мислення учений визначав *сенсорні сприйняття* як основу формування уявлень. Взаємовідношення *думки й почуттів* Д. Овсянико-Куликовський мотивує спільною психічною природою цих двох сфер, порівняймо: «Основним осередком, з якого вони виникли [в еволюційному порядку у філогенезі психіки виникають у кожної людини в її психічному онтогенезі], повинні бути визнані елементарні *чуттєві сприйняття* (зорові, слухові, дотикові і т. п.). Ці сприйняття, поки вони ще не перетворені в уявлення (...) є зачатками майбутніх почуттів і матеріалом майбутньої думки»¹¹³.

При цьому він наголошував на мінливості вікових пріоритетів людини, порівняймо: «Забарвлення дорослих сприйнятів відрізняється від дитячих. Ті з них, які є найбільш важливими для думки (зорові й слухові), по мірі розвитку розумових сил дитини втрачають забарвлення; ті ж, які є менш важливими для думки й тісніше пов’язані з фізіологічним життям, навпаки, з віком увиразнюються (наприклад, смакові сприйняття)»¹¹⁴. Учений вбачав у цьому своєрідний синтез почуття й думки, що з розвитком психіки людини підлягає руйнації, оскільки процес відокремлення цих двох сфер одна від одної неминучий.

Ідеї О. Потебні не лише формували академічне мовознавство, але й “проростали” на авангардному ґрунті. Творчий доробок *М. Йогансена* відомий більше як літературознавчий, художній. На сьогодні недостатньо оприлюднена його лінгвістична спадщина, що засвідчує глибину його теоретичного доробку, репрезентує його як досвідченого практика, творчого лексикографа¹¹⁵. М. Йогансен був науковим консультантом першого „Покажчика з української мови” Л. Ф. Червінської та А. Т. Дикого¹¹⁶, що виданий відділом україніки Харківської бібліотеки ім. В. Г. Короленка, автором одного з перших посібників

¹¹² Овсянико-Куликовский Д. Язык и искусство... С. 54.

¹¹³ Овсянико-Куликовский Д. Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества (научно-философского и художественного). *Овсянико-Куликовский Д. Литературно-критические работы*: в 2 т. Москва: Худ. лит., 1989. Т. 1. URL: http://az.lib.ru/o/owsjanikokulikowskij_d_n/text_1909_psihologia.shtml (дата обращения: 25.01.2018).

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Черемська О. Майк Йогансен як мовознавець. *Культура слова*. 2016. № 84. С. 187–195.

¹¹⁶ Червінська Л. Ф., Дикий А. Т. Покажчик з української мови (матеріали по 1929 рік). Харків: Пролетар, 1929–1930. 292 с.

української мови — „Украинский язык: Пособие для курсов и самообразования”¹¹⁷, одним з укладачів „Практичного російсько-українського словника”¹¹⁸, „Практичного російсько-українського словника приказок”¹¹⁹, глибоких теоретичних праць із фонетики, лексики, орфографії, історії мови¹²⁰.

Майка Йогансена характеризують як надзвичайно колоритну постать, порівняймо: «З-поміж інших творчих особистостей його вивищував діапазон знань, захоплені і талантів: самобутній поет і письменник-експериментатор, літературний критик і теоретик, перекладач і майстер епіграм, сценарист і журналіст, але передусім мовознавець»¹²¹.

Хоча питання НК не були безпосереднім предметом наукової уваги вченого, але він виструнчив когнітивний стрижень процесу мисленнєво-мовленнєвої діяльності, пролонговуючи концепцію О. Потебні, порівняймо: «(...) справжня назва якось дуже вабить людину, вона ніби має свій якийсь запах. Нехай це цілковита ілюзія, але ж на ілюзії збудовано все образне мислення (кожному, певне, доводилося чувати отаке, що не тільки, скажемо, слово „цвірінькати” нагадує само відповідний йому *пташачий гомін*, але і що, скажемо, слово „роза” нагадує квітку троянди, а слово „фіялка” подібне чимсь до самої цієї квітки. Цей так званий *мовний фетишизм* особливо розвинений у людей, що володіють однією тільки мовою (...)»¹²².

Так званий *мовний фетишизм* — це і є асоціативне прецедентне підґрунтя мислення, що виявляється на невербальному рівні (сенсорика, зорові образи, слухові, смакові асоціації тощо).

Розробляючи стратегії художнього письма, М. Йогансен наголошував на можливостях письменника відповідно передавати або описувати події. Учений несвідомо окреслює лінійну модель комунікативного акту, що була запропонована Г. Лассуеллом, порівняймо: «Даючи розмови дійових осіб, автор

¹¹⁷ Йогансен М. Украинский язык: пособие для курсов и самообразования. Киев: Більшовик, 1923. 47 с.

¹¹⁸ Практичний російсько-український словник / уклад. М. Йогансен, М. Наконечний, К. Німчинов, Б. Ткаченко. Дніпропетровськ: Вид-во ДВУ, 1926. 238 с.

¹¹⁹ Практичний російсько-український словник приказок / упоряд. Г. Млодзинський; за ред. М. Йогансена. Київ: Держ. вид-во України, 1929. 110 с.

¹²⁰ Йогансен М. Д-р Сімович. Найголовніші правила академічного правопису. *Червоний Шлях*. 1923. Кн. 4–5. С. 285–286; Йогансен М. Приспосовання латиниці до потреб української мови. *Червоний Шлях*. 1923. Кн. 9. С. 167–169; Йогансен М. Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою). *Наук. зап. Харк. наук.-дослідчої катедри мовознавства за ред. проф. П. Г. Ріттнера та проф. Л. А. Булаховського*. ДВУ, 1927. С. 19–55; Йогансен М., Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 2-ге вид. Київ: Книгоспілка, 1923. 118 с. та ін.

¹²¹ Черемська О. Майк Йогансен як мовознавець... С. 188.

¹²² Йогансен М. Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків. Харків: Книгоспілка, 1928. 144 с.

служить простим, *прямим фонографом* справжньої (чи вигаданої) реальності — хіба що перекладає з одної мови на другу. Та що тільки автор вийшов за межі отих розмов (і думок), він запливає у сферу *непрямої передачі*. Йому доводиться описувати словами, звуково-графічними одиницями, скажемо, *фарби, не артикульовані звуки, емоції, рослини* тощо. Отже, коли при фонографічній передачі ефект залежав головно від передаваного матеріалу й тільки в малій мірі від передачі, то поза розмовним (драматичним) матеріалом ефект у колосальній мірі залежить від способу і вмілости передачі»¹²³.

Зазначену “вправність” розуміємо як уміння описати комунікативну ситуацію, комунікативну поведінку, зокрема й невербальну, зовнішність людини, її емоції і т. п., що загалом формує поняття мовної й комунікативної компетентості.

Отже, М. Йогансен запропонував початки теорії мовної особистості, або лінгвоперсонології, порівняймо: «Французи кажуть: стиль — то є людина. Немає рецептів, що показували б, як виробити свій власний стиль. Попервах доведеться вам наслідувати комусь більшому, а свій стиль мовний виробиться тоді, коли виробиться своя манера прозаїчного письма»¹²⁴.

І майже за 70 років мовознавці визначають елітарний тип мовної особистості як такий, що «характеризує власний, неповторний стиль, індивідуальні стратегії й тактики. Саме в неповторності мовлення елітарної мовної особистості увиразнюється ще одна характерна для високого стилю ознака — його креативність»¹²⁵.

Ідіостиль М. Йогансена в художній творчості характеризується саме візуалізацією, що виникла в новій літературі 20–30-х років ХХ ст. унаслідок захоплення фільмовою технікою. «Описи дії, жестів, часто використовувані М. Йогансеном, надають його прозі характер сценарію для німого кіно. У романі „Пригоди Мак-Лейстона...” багато “німих” сцен, тобто моментів, коли герої рухаються, але не говорять. Рухи ж, як у німому кіно, трактують як знаки. Зміст складається із значень окремих жестів, рухів персонажів, кожен з яких у загальному плані набуває ваги вчинку. “Кіногенічність” окремих образів і цілих сцен досягається також описом ззовні»¹²⁶.

Отже, авангардна епоха першої пол. ХХ ст. створила умови для розвитку мовознавства в прагматичному річищі, але історія, на жаль, розпорядилася інакше.

¹²³ Там само. С. 26.

¹²⁴ Там само. С. 25.

¹²⁵ Космеда Т. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: моногр. Дрогобич: Коло, 2012. С. 44.

¹²⁶ Цимбал Я. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003. 20 с.

1.2.4. Теорія НК та опис своєрідності її омовлення в лінгвістичній концепції Л. Булаховського (30–60-ті рр. ХХ ст.)¹²⁷

Третій (*радянський*) період (30–60-ті рр. ХХ ст.) пов'язуємо з науковою спадщиною Л. Булаховського, який, актуалізуючи надбання вітчизняної й зарубіжної психології, фізіології, лінгвістики ХХ ст., зокрема це праці В. Бехтерева, В. Вундта, Д. Дьюї, О. Есперсена, Ф. Зелінського, Ф. Каїнца, Л. Леві-Брюля, І. Павлова, О. Потебні, І. Сеченова, і вибудовуючи власні лінгвістичні теорії в 50–60-ті рр. ХХ ст., розглянув низку проблем, пов'язаних із з'ясуванням сутності явища, що окреслює параметри невербальної комунікації, зокрема її зв'язок з комунікацією вербальною, особливості становлення й розвитку, лінгвістичний статус, типи та функції деяких невербальних засобів тощо¹²⁸.

Паралінгвістичну проблематику частково розробляли в 20–30-ті роки ХХ ст. російські радянські вчені, зокрема Л. Щерба, наголошуючи на дифузних властивостях невербальних знаків у процесі мовлення, визначав їхній пріоритет над вербальними¹²⁹; Е. Поливанов називав інтонацію й “звукові жести” засобами творення значень слів і визначав лінгвістичний вектор їхнього вивчення¹³⁰; М. Юшманов вивчав “екстранормальну фонетику”, факти поетичної “звукотворчості”, визначаючи їх як специфічні художньо-експресивні й комунікативні засоби мовлення¹³¹.

Думки Л. Булаховського в зазначеному ракурсі як відповідна система ще не були належно осмислені й розвинуті українськими й зарубіжними мовознавцями, тому вважаємо за необхідне їх актуалізувати, докладно репрезентуючи ключові положення системи поглядів зазначеного вченого з розглядуваної проблеми.

Репрезентуючи звуконаслідувальну теорію походження мови В. Вундта, Л. Булаховський оперує поняттями й термінами НК, порівняймо: «У первинному мовному вислові головним є (...) *звуковий жест*, відповідний рух мовних органів людини, який може бути, як і інші жести, і *власне вказівним*,

¹²⁷ *Примітка.* Матеріали підрозділу апробовані в публікації Осіпова Т. Ф. Витоки теорії невербальної комунікації в українському мовознавстві: актуалізація вчення Л. Булаховського. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Харків: Харк. нац. пед. ун-т. імені Г. С. Сковороди, 2015. Вип. 40. С. 74–81.

¹²⁸ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців: колект. моногр. / за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків–Познань: Коло, 2015. С. 213.

¹²⁹ Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / ред. М. И. Матусевич. Москва: Учпедгиз, 1957. С. 110–129.

¹³⁰ Поливанов Е. Д. По поводу “звуковых” жестов японского языка. *Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию*. Москва: Наука, 1968. С. 295–306.

¹³¹ Юшманов Н. В. Экстранормальная фонетика. Рукопись. *Архив АН СССР*. 1946. Ф. 77. Оп. 5. № 251.

і наслідувальним, і входить в суцільний вислів почувань та уявлень, прилучаючись до жестів рук та рухів тіла лише як окремих вид мимічних рухів узагалі. Через звуковий жест постає мовний звук. (...). Звукові жести відрізняються від інших лише тим, що з ними асоціюється виразний звук, який через мимічний рух набуває своєрідної артикуляції та модуляції (...)»¹³².

Наголошуючи, що в основу первісної мовної діяльності людини були закладені моторні акти, а не звукові утворення як такі, учений номінує жести як виразжальні, указівні, зазначаючи при цьому, що вказівний жест «своєю природою (...) більше за інші психологічно підготовляв відокремлення у свідомості предметів, тобто найбільшою мірою сприяв виробленню мовного мислення з однією з найважливіших його категорій...»¹³³.

Глибокою видається й думка вченого про те, що генетично зв'язок звукової мови з мовою жестів свідчить про фактичний (суто вказівний) характер первісної мови¹³⁴. Л. Булаховський зауважує: «(...) треба гадати, що раз у раз багаті виразжальні рухи — жестикуляція, міміка, виразний нахил до жестів відтворення відіграли при цьому велику роль, роблячи можливим розклад цілого враження. Серед жестів при цьому особливо привертає до себе увагу такий виключно людський жест, як вказівний, (...) своєю природою цей жест більше за інші психологічно підготовляв відокремлення в свідомості предметів, тобто найбільшою мірою сприяв виробленню мовного мислення з однією з найважливіших його категорій (...)»¹³⁵. Сучасні психологи й педагоги¹³⁶ зазначають, що в комунікативній діяльності дітей актуалізуються передусім також указівні жести як вроджені жести «моторики володіння» — бажання дістати предмет зумовлює рухи руками в його бік, що надалі оформлюється у вказівний жест, жести прохання й вимоги¹³⁷.

¹³² Булаховський Л. А. Избр. тр.: в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 180 (тут і далі в цитатах Л. Булаховського курсив автор. — Т. О.).

¹³³ Там же. С. 193.

¹³⁴ Булаховський Л. А. Фонетична сторона первісної мови. *Булаховський Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 201.

¹³⁵ Булаховський Л. А. Мовний звуковий символізм. *Булаховський Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 193–194.

¹³⁶ Бауэр Т. Психическое развитие младенца / пер с англ. А. Б. Леоновой. Москва: Прогресс, 1979. 320 с.; Горелов И. Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. Челябинск: ЧГПИ, 1974. 116 с.; Петрова Е. А. Жесты в педагогическом процессе. Москва: Москов. гор. пед. о-во, 1998. 222 с.

¹³⁷ *Примітка.* Цікаво, що вказування — досягнення, характерне для людини. Шимпанзе, наші найближчі родичі по еволюції, не можуть ні вказувати, ні тримати затиснувши, тобто тримати невеликий об'єкт між великим та вказівним пальцями. У найкращому випадку, коли шимпанзе піднімають невеликі об'єкти, вони притискають їх великим пальцем до всієї долоні. Але ніколи не бачили, щоб вони вказували пальцем. Вказування домінує в людських дітей. Належне вказування зазвичай починається в 9 місяців, коли дитина навчилася тримати речі великим і вказівним пальцями. До 9 місяців діти протягують руку з долонею в кулачку, зазвичай намагаючись взяти те, що хочуть. Психологи називають цей жест

Л. Булаховський робить удалу спробу класифікувати типи рухів з описом їхніх первинних функцій, порівняймо: 1) «*пантомімічні*, психічна функція яких полягає в зазначенні *уявлень*»; 2) «*внутрішні* та *мімічні*, що виражають *чуття*»¹³⁸, зважаючи на постулати про пріоритет мовної дієвості почуттів і уявлень, зокрема, що обидва типи мови (звукова й жестова) існували, вочевидь, паралельно, але звуки омовлюють насамперед почуття, а жести — уявлення¹³⁹.

Учений актуалізує думки Ф. Зелінського¹⁴⁰ стосовно хронологічного відношення мови жестів щодо мови словесної, зазначаючи, що «звук спочатку був тільки додачею до жестів. (...) через асоціацію уявлення стало переходити від жесту до слова, доки нарешті вони не помінялись ролями: жест перетворився на додаток до слова (...)»¹⁴¹, мотивуючи це фізіологічними особливостями, наприклад: «людський слух сприймається більш ефективно, ніж зір. (...) і це не раз підкреслювалося вченими-теоретиками, — а саме те, що людина відрізняє послідовні слухові враження з перервою між ними в 0,16 сек., а для зорових вражень потрібна перерва в 0,47 сек., тобто майже втричі більше»¹⁴².

Л. Булаховський називає мову жестів «суперницею звукової мови», акцентуючи увагу на тому, що звукова мова відокремилася від міміки та жестів, з якими вона первісно була щільно пов'язана, і поступово здобула перевагу над ними. Він уважав, що первісний стан мови — це «мова жестів як супровідний до звукової мови засіб спілкування»¹⁴³, і що «своєрідний характер звукової мови людини починається там, де є край безпосередньому розумінню за допомогою яких-небудь виражальних рухів»¹⁴⁴.

Отже, Л. Булаховський актуалізує постулати теорії походження мови, викладені О. Потєбнею, про які йшлося вище.

“інструментальним вказуванням”. Але коли вказування містить витягування вказівного пальця, це може також означати: “Дивіться, там цікава подія, якою я хочу поділитися з вами”. Ми називаємо це “описовим вказуванням”, що з'являється до кінця першого року. Це вважається справжнім досягненням. Знову ж таки, що допомагає дитині повторювати вказівні жести — зацікавлена реакція батьків на їхні жести (Інформація із сайту „Pampers”. URL: <https://www.pampers.ua/toddler/development/article/how-your-baby-communicates> /дата звернення: 28.11.2019/).

¹³⁸ Булаховський Л. А. Мовний звуковий символізм... С. 193.

¹³⁹ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців... С. 216.

¹⁴⁰ Примітка. Тадеуш Зелінський 1859–1944 рр. — видатний російський і польський науковець, дослідник античної культури, класичної філології, а також мислитель і громадський діяч. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зелінський_Тадей_Францович (дата звернення: 20.10.2019).

¹⁴¹ Булаховський Л. А. Мовний звуковий символізм... С. 196.

¹⁴² Там само. С. 195.

¹⁴³ Булаховський Л. А. Загальний погляд на походження мови Л. Нуаре *Булаховский Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 191–192.

¹⁴⁴ Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 3. С. 62.

Зрозуміти сутність невербальної чи паравербальної комунікації дає змогу й аналіз мовлення відсталих народів. Л. Булаховський наголошував, що «жестикуляція як засіб дійти до порозуміння для багатьох мов відсталих народів є майже доконечне їх доповнення»¹⁴⁵.

Учений погоджується з думкою французького лінгвіста Л. Леві-Брюля в тому, що навіть «у більшості дикунських громад існують дві мови: одна — усна, друга — мова жестів. І нема сумніву, що ці мови впливають одна на одну. (...) для того, щоб скласти собі уявлення про спосіб мислення дикої людини, конче треба уявляти поряд з її усним мовленням також рух її рук. Той дикун, що не розмовляє інакше, як за допомогою рук, не може також і мислити без їхньої допомоги. Визнаючи, що звукова мова на її примітивних стадіях розвивалася в оточенні і при виразній допомозі жестикуляції...»¹⁴⁶.

Як теоретик гендерної лінгвістики¹⁴⁷, Л. Булаховський зважає й на гендерні заборони щодо використання словесної мови й актуалізацію мови жестової: так, у деяких народів удовам після смерті їхніх чоловіків заборонялося певний час використовувати звукову мову, а лише мову жестів, тобто траур супроводжувався мовчанням із залученням за потреби передачі певної інформації мови тіла, жестів тощо¹⁴⁸.

Із актуалізацією невербаліки, на думку Л. Булаховського, слід пов'язувати навіть мову закоханих. Зазначений учений наводить із цього приводу слова О. Есперсена: «Мова людини народилася під час залицання. Перші виявлення мови (...) це щось середнє між любовними виспівами kota на даху і мелодійними піснями закоханого солов'я»¹⁴⁹. Сказане пов'язане зі статевою теорією походження мови¹⁵⁰, зумовленою розподілом соціальних ролей чоловіка й жінки в первісному суспільстві.

¹⁴⁵ Булаховський Л. А. Мовний звуковий символізм... С. 193–194.

¹⁴⁶ Булаховський Л. А. Переваги звукової мови. *Булаховский Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 195.

¹⁴⁷ Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика: кол. моногр. / за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди; Дрогобич: Коло, 2014. 472 с.

¹⁴⁸ Булаховський Л. А. Увага до психологічної властивості відсталих народів. *Булаховский Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 199–200.

¹⁴⁹ Булаховський Л. А. Статева теорія походження мови. *Булаховский Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 178–179.

¹⁵⁰ Див. про це: Lacroff R. *Language and Woman's Place*. New York: Harper and Row, 1975. 328 p.; Thorne V., Henley N. (ed.). *Language and Sex: Difference and Dominance*. Rowley, MA: Newbury House, 1974. 311 p.; Fishman P. *Interaction: The work women do*. *Social Problems*: Oxford University Press. 1978. Vol. 25, No. 4 (Apr.). Pp. 397–406; Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации. Москва: Языки славянской культуры, 2005. С. 9–19.

Розмірковуючи про структуру й систему мови жестів, Л. Булаховський подає роздуми щодо особливостей її будови, порівнюючи невербаліку з вербальними засобами мови, виводить правила побудови невербального повідомлення, порівняймо: «...мова жестів взагалі не знає будь-якої граматики, паралельної морфології, але, — і в цьому навряд чи можна сумніватися, — в ній є риси, що наближають її до синтаксису, точніше, до того, що входить у поняття порядку слів. У вивчених В. Вундтом мовах жестів: африканських дикунів, глухонімих, католицьких ченців (цистерцинів) тощо, — усі додержуються певного порядку передачі уявлень. (...) Порядок уявлень у мові жестів підлягає трьом основним правилам: підмет передує присудку, означуване передує означенню; додаток (об'єкт) подається раніше, ніж присудок, від якого він залежить. Ці три правила кінець кінцем сходять на одне загальне, сформульоване Ф. Зелінським так: безпосередньо уявлюване поняття передує тому, яке не можна уявити саме по собі. Ми говоримо так: “біла людина будує хату”, додержуючись тільки першого з зазначуваних правил, але мовою жесту це слід передати так: “людина біла — хату будує”. Такий порядок членів речення відбиває загальну вимогу: людина і хата уявляються безпосередньо, а білий і будувати не можна собі уявити без їх субстратів — “білого предмета” і “того, що будується”...»¹⁵¹.

Отже, основи теорії НК в Україні розробив Л. Булаховський, який, підсумувавши досягнення зарубіжної й радянської науки в цій лінгвістичній сфері, окреслив шляхи становлення невербальних (паравербальних) засобів мови, з'ясував причини й способи їхнього поступу, порівняв підґрунтя вербальної та невербальної комунікації, виокремив деякі її типи.

Крім того, дослідник наголошував, що невербаліка дає змогу більш яскраво виразити афективно-емоційний феномен людини. Комунікативних актів, що склалися б лише зі слів, або лише із жестів, зрозуміло, не існує. Культура, до якої належить людина, визначає умови й події, що викликають певні емоції, і керує невербалікою та реакціями, яку вона може викликати. Одна з основних функцій невербальної комунікації — виявляти емоції за допомогою зовнішньої поведінки, адже сигнали невербаліки повідомляють, головню, про емоційний стан людини, на що також указував Л. Булаховський.

¹⁵¹ Булаховський Л. А. “Порядок слів” у мові жестів. *Булаховский Л. А. Избр. труды*: в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 213.

1.2.5. Теоретична й публіцистична спадщина Ю. Шевельова як послідовника ідей Л. Булаховського (70-ті рр. ХХ ст.)

Наступником і продовжувачем ідей Л. Булаховського справедливо вважають **Ю. Шевельова (Шереха)**¹⁵² — представника діаспорної гілки українського мовознавства другої половини ХХ ст. (70-ті — 2000 рр.), що мотивує визначення цього періоду в історії української теорії НК як пострадянського (діаспорного), оскільки наукові погляди, викладені поза межами СРСР, були вільними від тоталітарної заангажованості.

Фахівці зазначають, що «жоден з українських лінгвістів не залишив такого багатющого наукового спадку, як Булаховський і Шевельов»¹⁵³, а сам “опальний” учений наголошував, що на Булаховському список його вчителів починався й кінчався¹⁵⁴.

Лінгвістичний доробок Ю. Шевельова став надбанням національної науки вже за часів незалежності України, оскільки на той час дуже дисонував з радянською політичною системою. Теоретична й публіцистична спадщина вченого, заґрунтована на національних принципах і просякнута національною автентичністю, прагненням простою мовою пояснити непрості мовні й позамовні явища, визначає неповторний ідіостиль цього вченого.

Хоча прагматичні ідеї, що зароджувалися й розвивалися в той період у лінгвістиці, не висвітлені окремо в працях Ю. Шереха, вони своєрідно відбиваються в наукових коментарях, що репрезентують розвиток функційного напрямку в мовознавстві. Так, зокрема, вирізняємо метамову лінгвістики емоцій, підвалини якої заклав, як зауважувалося, О. Потебня, а також прагматичні чинники, що їх сьогодні номінують параметрами дискурсу (мовленнєві жанри, паралінгвальні засоби, контекст), порівняймо: «наказовий спосіб показує несподіваний вчинок, дію, яка викликає в мовця сильну *почуттєву реакцію* (...) виступає, власне, як показник емоційності»¹⁵⁵; «він охоплює цілу гаму вольово-почуттєвих відтінків, починаючи від просьби (...), поради (...) і заклику (...),

¹⁵² Писав під різноманітними псевдонімами — Юрій Шерех, Гр. Шевчук, Григорій Шевчук, Шерех (Šerech, Sherekh, Sher), Гр. Ш., Ю. Ш. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шевельов_Юрій_Володимирович (дата звернення: 28.03.2018).

¹⁵³ Наєнко М. К. Леонід Булаховський і Шевельов (Юрій Шерех). *Вісн. Дніпропетр. ун-ту імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. 2012. № 1 (3). С. 6–10.

¹⁵⁴ Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я, мене, мені... (і довкруги). Спогади. Харків; Нью-Йорк: Вид-во Н. П. Коць, 2001. Т. 1: В Україні. С. 236.

¹⁵⁵ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 309. *Примітка.* Тут і далі в цитатах Ю. Шевельова (Шереха) курсив автор. — Т. О.).

і кінчаючи категоричним наказом (...). За засіб розрізняти ці відтінки править інтонація, а також обставини й контекст»¹⁵⁶.

Парадигма категорії особовості в інтерпретації Ю. Шевельова¹⁵⁷ фактично репрезентує постулати теорії мовленнєвих актів, що була узагальнена й теоретично обґрунтована майже тридцять років потому Дж. Серлем, Д. Гордоном, Дж. Лакоффом та ін. у площині генеративної семантики. Окреслюючи певні закономірності формування значення, що в межах сучасних лінгвістичних теорій номінують як «комунікативно імпліковане, або фактично виражене (“фактичне”) значення»¹⁵⁸, Ю. Шевельов описує непрямі мовленнєві акти, смисл яких, як відомо, інтерпретується не буквально, а з опертям на прихований зміст, підтекст, імплікатури дискурсу, порівняймо: «у таких випадках, коли мовна категорія позбавлена суб'єктивного характеру, її вживання легко зазнає різних зсувів (...), нерідко при виборі форми особи головну роль відіграє не її основне значення, а нашаровані на це значення побічно-почуттєві відтінки»¹⁵⁹.

В основі формальних транспозицій особових займенників Ю. Шевельов убачає імпліцитні стратегії мовця “об'єктивізувати” або “суб'єктивізувати” власну особу в очах слухача і своїх власних засобом утілення тактик знеособлення, узагальнення, ототожнення, заміни поведінкових моделей, мотивованих внутрішньо-почуттєвими інтенціями мовця під час моделювання комунікативних ситуацій, зокрема ситуацій офіційності, урочистості, вияву скромності й увічливості, інтимної приязні, авторської скромності, що, зрозуміло, імплікуються не тільки мовними (вербальними), а й позамовними (невербальними) чинниками.

Невербальна компетентність Ю. Шевельова виразно репрезентована в його мемуарному доробку. Учений оперує терміноназвами на позначення кінетичних, оптичних та ін. параметрів НК (*лобутовий жест, прощальний жест, жест демонстрації* (чогось), *мефістофелівськи гостре підборіддя, рум'яно-кругле обличчя* й т. ін.), що, уплітаючись в описовий контекст, візуалізують певну ситуацію або особу, порівняймо: «Здавна він мав звичку слухати доповіді з заплющеними очима. Тепер цей жест концентрації уваги виглядав як жест безмежної втоми: „Не руште мене. Я вичерпаний, виснажений”»¹⁶⁰, а також репрезентують аналітично-асоціативні шляхи формування комунікативного

¹⁵⁶ Там само. С. 308.

¹⁵⁷ Там само. С. 293–295.

¹⁵⁸ Гордон Д., Лакофф Дж. Постулати речевого обґрунтування. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Просвещение. 1985. Вып. 16: *Лингвистическая прагматика*. С. 277.

¹⁵⁹ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови... С. 293.

¹⁶⁰ Шевельов Ю. Я, мене, мені... (і довкруги). Спогади... С. 115.

смысле засобами невербалики, порівняймо: «але в Тютюнника це було ніби демонстрацією, ніби він хотів лишатися в усьому сільським парубійком, і мені завжди здавалося, що від його *потворного обличчя, з негритянськими губами, злими очима й непропорційно високим чолом під буйним чубом мало пахнути кізяками. Такий самий запах* я відчув уже геть пізніше, коли став читати його «Вир» (я не міг його дочитати до кінця). Ближче його особистого життя я не знав, але *враження він робив дуже відлюдкуватого*, щонайменше в місті, — можливо, на селі він би поведився інакше. Конфліктів з ним я не мав, але ми не любили один одного»¹⁶¹, — оптичні параметри зовнішнього вигляду, елементи фізіогноміки мотивують особистісне ставлення до комуніканта; «оповідаючи про “свій” тепер неподільно Інститут мовознавства в Києві, Білодід не забув згадати не без *інтонації тріумфу*: — У нас висить портрет Леоніда Арсенійовича. Це означало: «Я його наступник, не ти»¹⁶², — омовлена комунікативна ситуація, у якій фактичний зміст залежить від інформативно містких знаків-предметів.

Отже, теорія невербальної комунікації репрезентована в лінгвістично-мемуарній спадщині Ю. Шевельова опосередковано, але невербальне профілювання його наукового мовлення виявляє нові предмети когнітивного інструментарію.

1.2.6. Новітній період розвитку теорії НК з урахуванням явища вербалізації НК (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.)

Пострадянська наукова парадигма сфокусувала мовознавчі дослідження в прагматичне русло й вивела лінгвістику на новий рівень. У кінці XX – на поч. XXI ст. невербальний аспект комунікації став одним з пріоритетних напрямів у лінгвістиці.

Дискурсивний аспект НК фрагментарно висвітлюють науковці країн пострадянського простору, зокрема питанням мовної репрезентації невербального компонента комунікації в художньому тексті присвячені праці Т. Мосейчук¹⁶³,

¹⁶¹ Там само. С. 124.

¹⁶² Там само. С. 117.

¹⁶³ Мосейчук Т. В. Вербализация невербального компонента коммуникации во фразеологической системе русского языка. *Вестн. гос. соц.-гуманитар. ун-та. Серия «Гуманитарные науки»*. 2017. № 3 (27). С. 26–29; Мосейчук Т. В. Невербальный компонент коммуникации в культуре и языке восточных славян. *Электронный архив библиотеки Москов. гос. ун-та*. URL: <https://libr.msu.by/bitstream/123456789/8341/1/1878s.pdf> (дата обращения: 26.03.2018); Мосейчук Т. В. Языковая репрезентация невербального компонента коммуникации в художественном тексте. *Итоги научных исследований ученых Москов.*

А. Крохмальник¹⁶⁴ (Білорусь), М. Гаїбової¹⁶⁵ (Грузія), А. Оналбаєвої¹⁶⁶ (Казахстан); проблемам вербально-невербальної взаємодії у внутрішньо етнічному й між-культурному середовищі — напрацювання Л. Брутян¹⁶⁷ (Вірменія), П. Юсифової¹⁶⁸ (Азербайджан), А. Чикваїдзе¹⁶⁹ (Грузія), Р. Бердалиєвої¹⁷⁰, С. Бейсембаєвої¹⁷¹, О. Ласаріді й Б. Нурмухамбетової¹⁷² (Казахстан) та ін.

У зазначений період на теренах радянської науки, услід за нестримним поступом зарубіжної прагматики, формувалися прагматичні школи, зокрема Тверська й Московська, у межах теорій яких активно працював Г. Почепцов, який окреслював комунікацію як безперервний процес перекодування вербальної інформації в невербальну й, навпаки, функційне призначення невербальних кодів¹⁷³. Але всупереч географії наукової діяльності, цього вченого вважають засновником *української школи прагматики*.

Ще в 70-ті рр. ХХ ст. він вивчав теоретичні засади прагмалінгвістики слов'янського світу: йому належать розробки типології мовленнєвих актів, теорії адресатності — типологія адресатів, прагматики тексту й дискурсу (роботи різних років: 1974–1991 рр.)¹⁷⁴. Отримавши базову філологічну освіту в Харківському

зос. ун-та імені А. А. Кулешова 2018 г. Матеріали науч.-метод. конф. (25 января–7 февраля 2019 г., г. Могилев) / под ред. Е. К. Сычовой. Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2019. С. 30–31.

¹⁶⁴ Крохмальник А. Кинесическое речение как особая невербальная единица в художественном тексте. *Русский язык: система и функционирование (к 70-летию филологического факультета)*. Материалы IV Междунар. науч. конф. (5–6 мая 2009 г., г. Минск): в 2 ч. / редкол.: И. С. Ровдо (отв. ред.) и др. Минск: РИВШ, 2009. Ч. 1. С. 174–177.

¹⁶⁵ Гаїбова М. Т. Коммуникативные аспекты изображения речемыслительной деятельности персонажа в структуре художественного текста (на материале англоязычной литературы). Тбилиси: АН СССР, Ин-т языкознания, 1986. 49 с.

¹⁶⁶ Оналбаева А. Т. Отражение невербальных средств общения в устной и письменной речи. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 2. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12889> (дата обращения: 25.02.2018).

¹⁶⁷ Брутян Л. Г. Говорим, не говоря (Невербальная коммуникация в разных культурах). Ереван: Изд-во ЕГУ, 2015. 76 с.

¹⁶⁸ Юсифова П. Т. Молчание как средство невербальной коммуникации. *Мир науки, культуры, образования*. 2019. № 1 (74). С. 472–475.

¹⁶⁹ Чикваїдзе А. А. Роль невербальных средств общения в межкультурной коммуникации. *Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики*. Материалы ежегодной междунар. конф. (7 февраля 2014 г., г. Екатеринбург). Екатеринбург: Урал. гос. пед. ин-т., 2014. Ч. II. С. 141–147.

¹⁷⁰ Бердалиева Р. Ш. О некоторых особенностях единиц жестового языка. *Проблемы современной науки и образования*. 2017. № 1 (83). С. 85–91.

¹⁷¹ Бейсембаева С. Невербальные компоненты коммуникации в произведениях казахских писателей и особенности их перевода. *Евразийский журнал филологии: Наука и Образование*. 2018. Т. 167. № 3. С. 10–15.

¹⁷² Лисариди Е. К., Нурмухамбетова Б. Н. Взаимосвязь вербальной и невербальной коммуникации. *Вестн. Казах. нац. мед. ун-та*. 2014. № 1. С. 362–363.

¹⁷³ Почепцов Г. Г. Теория коммуникации...

¹⁷⁴ Почепцов Г. Избр. тр. по лингвистике: моногр. / сост., общ. ред. и вступ. статья И. Шевченко. Харьков: Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2009. 556 с.

державному університеті¹⁷⁵, Г. Почепцов продовжив розробляти успадковані ним антропоцентричні традиції О. Потебні. У полілінгвальних дослідженнях він не тільки започаткував свою наукову школу, але й окреслив перспективу прагмалінгвістичних досліджень XXI століття¹⁷⁶, зокрема констатуючи становлення нових напрямів — історичної прагматики, історичної когнітивістики (концептології).

У сфері НК Г. Почепцов вивчав проксеміку, розвиваючи її на рівні прагмапроксеміки, що актуалізована в сучасних теоріях невербальної комунікації. Його увагу привертали просодичні засоби та способи їхньої реалізації в мові на лексико-семантичному рівні (вигук, вітання, апелятиви), а також інтонація з урахуванням соціо-, психо- та фізіологічних особливостей адресата¹⁷⁷. Мовознавчий доробок ученого не тільки об'єднує наукові школи комунікативної лінгвістики в Україні, але й окреслює перспективи пошуку нових підходів у прагматиці та дискурсології¹⁷⁸.

Новітній період розвитку теорії НК визначаємо з початку XXI ст. Він триває донині. Сьогодні наукові студії у сфері невербальної проблематики розвиваються в Україні у двох напрямках, зокрема:

- 1) у контексті глобалізації світових процесів, що виявляється в площині міжкультурної комунікації й порівняльної лінгвістики, і
- 2) у формуванні національної теорії невербальної комунікації при інтеграції відповідних концептуальних підходів до її вивчення.

Потебнянську традицію продовжили учні Г. Почепцова — учені-“каразинці” П. Донець, Л. Солощук, М. Котов. Теоретичний доробок П. Донця у сфері міжкультурної комунікації демонструє впевнений поступ комунікативної парадигми на початку XX ст. Учений узагальнив теорію міжкультурної комунікації, актуалізувавши комплекс багатогранних підходів до вивчення міжкультурної комунікації засобами аналізу кодово-сислової системи взаєморозуміння й етики¹⁷⁹. І хоч наукові інтереси П. Донця не сфокусовані в площину невербальної комунікації, деякі його думки й положення вважаємо цінними, зокрема про невербальні засоби як один з параметрів, що визначає *дискурс*¹⁸⁰, про

¹⁷⁵ Примітка. Тепер Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

¹⁷⁶ Шевченко І. Почепцов и украинская прагмалингвистика. *Вісн. Київ. нац. лінгв. ун-ту*. Серія «Філологія». 2013. Т. 16. № 2. С. 7–12.

¹⁷⁷ Там же. С. 11.

¹⁷⁸ Там же.

¹⁷⁹ Донець П. М. Основы общей теории межкультурной коммуникации: моногр. Харьков: Штрих, 2001. 386 с.; Донець П. Теорія міжкультурної комунікації: специфіка культурних смислів і мовних форм: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.04 / Харк. нац. пед. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2004.

¹⁸⁰ Там само. С. 66.

невербальну мову як код спілкування¹⁸¹, місце невербальної комунікації у складі структурної моделі культури¹⁸². Важливою методологічною проблемою теорії НК зазначений учений вважає питання про статус *емоцій*, що виражені невербальними засобами, і які, з одного боку, є *універсаліями*, оскільки більшість з них — фізіологічні реакції, а з другого — вони «можуть мати *специфічне втілення* в різних культурах»¹⁸³.

Об'єкт уваги Л. Солощук — невербальні комунікативні компоненти, що взаємодіють з вербальними в англомовному дискурсі. Ця дослідниця виокремлює комплекс дискурсивних закономірностей їхньої взаємодії, а також визначає особливості номінацій невербальних компонентів комунікації в тексті, розвиваючи новий напрям у мовознавчих розвідках — «теорію дискурсивної взаємодії різних кодових систем, що є необхідним для вивчення сучасного комунікативного простору з притаманною йому диверсифікацією структури та функцій»¹⁸⁴.

Грунтуючись на засадах теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна, Дж. Серля й постулатах Г. Грайса, П. Стросона з логіки мовленнєвого спілкування, й розвиваючи теорію, розроблену українськими вченими, про що йшлося раніше, Л. Солощук розглядає специфіку функціонування невербальних і вербальних засобів комунікації на *макро-* й *мікрорівнях*, що зумовлені типологією взаємодії, принципами й законами комунікації, а також визначає *трирівневий статус невербального засобу* — *універсальний, етноспецифічний та індивідуально означений* — відповідно до його природи й умов та сфери застосування. Зазначена дослідниця пролонгує питання, пов'язані з категорією *норми* в невербальній комунікації, що реалізується відповідно до індивідуальної компетенції мовця й ситуаційного параметра. Окреслюючи поняття *невербальний паспорт мовця*, Л. Солощук подає *шкалу невербальної активності* мовця за ступенем інтенсивності використання невербаліки в комунікативному дискурсі, однак структура самого невербального паспорта залишається невизначеною, що становить на сьогодні перспективу дослідження. У працях також окреслене поняття *компетентності мовця щодо власне комунікативного й мовного застосування та декодування невербальних знаків*, відбору певних

¹⁸¹ Там само. С. 100.

¹⁸² Там само. С. 194.

¹⁸³ Там само. С. 245.

¹⁸⁴ Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англомовному дискурсі: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2009.

мовних засобів із цією метою, що відповідає загальній дефініції терміна *невербальна компетенція*, який потребує чіткого дефініювання й утвердження в сучасній теорії невербальної комунікації.

Наступником Л. Солощук уважаємо М. Котова, який досліджує сферу взаємодії вербального й невербального кодів у межах дискурсивної практики міжкультурної комунікації. Цей учений виокремлює й описує особливості функціонування *«універсальних кінесичних невербальних комунікативних компонентів як одного з найвагоміших засобів досягнення мети комунікації в ситуації взаємодії представників різних культур за допомогою мови-посередника»*¹⁸⁵. Дослідження здійснене на англомовному матеріалі, при цьому англійська мова, так звана *“мова-посередник”*, або *“глобальна мова”*, виконує роль суто трансляційного засобу, надаючи мовленнєвим контактам співрозмовників специфічного характеру: *«вони зумовлюються особливостями перебігу дискурсивної адаптації — діяльності індивіда, яка спрямована на подолання культурних розбіжностей, досягнення необхідного рівня комунікативної компетенції, що дозволяє використовувати компоненти мовного та немовного характеру для спільного формування смислів у ситуації комунікативної взаємодії, коли англійська не є рідною хоча б для одного зі співрозмовників»*¹⁸⁶. За таких умов учасники інтеракції взаємодіють на певному *“метарівні”*, утвореному внаслідок поєднання вербального й невербального кодів, реалізуючи *макро- або мікророзв'язку*, що, на думку Л. Солощук, зумовлюються ступенем *вербальної або невербальної компетенції та принципами координації, субординації, ідентифікації і контрадикції*¹⁸⁷.

Цей напрям розвивають і молоді вчені зазначеного університету, зорієнтовуючи дослідження у сферу соціології та міжкультурної комунікації¹⁸⁸.

Отже, український вектор невербальної комунікації послідовно репрезентований науковою школою О. Потебні, яка розвивала методологічні концепції метра протягом понад століття й репрезентує значущі періоди:

¹⁸⁵ Котов М. Функціонування універсальних кінесичних невербальних комунікативних компонентів у ситуації дискурсивної адаптації особистості. *Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. Серія «Філологічні науки (мовознавство)»*. Кіровоград, 2015. Вип. 138. С. 94–97. *Примітка*. Курсив автор. — Т. О.

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англомовному дискурсі: дис...

¹⁸⁸ Див., наприклад, Скриннік Ю. С. Дискурсивна варіативність вербальної та невербальної поведінки мовців при зміні соціальних ролей (на матеріалі англійської мови): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2019.

перший (*початковий*) період — кінець XIX – поч. XX ст.; другий (*авангардний*) — 20–30-ті рр. XX ст.; третій (*радянський*) — 30–60-ті рр. XX ст.; четвертий: а) *пострадянський діаспорний* (70-ті рр. XX ст.) і б) *пострадянський фактичний* (90-ті рр. XX ст.); п'ятий (*новітній*) — поч. XXI ст. до сьогодні.

Можемо констатувати, що українська наука, спираючись на досягнення зарубіжних учених, розробила потужну теоретичну базу НК — національну методологію, термінологічний апарат, запропоновано періодизацію становлення теорії НК, однак сьогодні ця наукова спадщина не актуалізована на вітчизняному ґрунті й не відтворена в сучасних теоретичних і практичних напрацюваннях.

1.3. Сучасна теорія КЛ: подвійний модус комунікації. Синкретизм вербалізації НК

Принципи антропоцентризму і дискурсоцентризму, що вивели сучасні лінгвістичні галузі за межі традиційності, стали базовими для нових маргінальних дисциплін у лінгвістиці — лінгвопрагматики, психолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, теорії мовної комунікації, теорії мовленнєвих актів, лінгвістики тексту, що суттєво розширило сфери мовознавчих розвідок і перетворило мовознавство на макронауку.

Комунікативна лінгвістика — одна з таких, на сьогодні вже відносно нових дисциплін, оскільки стрімкий розвиток наукової думки в поєднанні з досягненнями науково-технічного прогресу сприяють розширенню й поглибленню теоретичного й практичного її потенціалу, становленню як самостійної науки. Перебуваючи у зв'язках з філософією, логікою, риторикою, психологією, культурологією, соціологією як складник теорії комунікації, комунікативна лінгвістика є також й об'єктом лінгвістичного знання, взаємодіючи з теорією мовленнєвих актів, лінгвопрагматикою, психолінгвістикою, дискурсологією, лінгвістикою тексту, стилістикою, соціолінгвістикою, лінгвокультурологією, етнолінгвістикою, когнітивною й комп'ютерною лінгвістикою. Предмет уваги комунікативної лінгвістики становлять закономірності, складники й чинники комунікативної діяльності із застосуванням природної мови.

Прагматичний підхід до мови сприяє виокремленню трьох фундаментальних та найбільш значущих аспектів, що характеризують мову в її природному стані: *лінгвістичний*, *психологічний* і *соціальний*, коли мова служить не тільки для мовленнєвої діяльності, а й набуває функційної значущості на рівні

комунікативної поведінки, виступає засобом загальної діяльності людини¹⁸⁹. Це зближує, а часом і накладає проблемні поля *комунікативної лінгвістики* і *лінгвопрагматики*, оскільки вони обидві послуговуються спільною термінологією, мають спільний вектор розвитку, але при цьому не ототожнюються, перебуваючи у співвіднесеності “ширше / вужче”, за якої *комунікативна лінгвістика* охоплює весь спектр чинників комунікативної взаємодії, що впливають на ситуацію спілкування, тоді як *лінгвопрагматика* зосереджується на функціонуванні мовних одиниць у дискурсі, тим самим розв’язуючи ключові питання комунікативної лінгвістики й стаючи її складником.

Когнітивна парадигма, що застосовується під час вивчення мови й мовних явищ, суттєво розширила простори наукових досліджень, зумовивши можливість перетину, взаємотрансляції наукових знань, утворення міждисциплінарних зв’язків, але сформувані уявлення про *інтерактивність*, *діалогічність*, *прагматизм* видається можливим лише зорієнтувавши науковий пошук у лоно живого спілкування на основі знань про його закономірності й чинники комунікативного впливу.

Саме внаслідок такого багатовимірного і, як його ще називають, “екологічного” підходу¹⁹⁰, що надає можливість найбільш ефективно враховувати і складність міжособистісної взаємодії, і зв’язки різних форм комунікації під час такої взаємодії, «виникла евристична необхідність розглядати процес комунікації якнайбільш цілісно й комплексно»¹⁹¹, зважаючи на їхні взаємозв’язки й уникаючи протиставлення.

Вербальну комунікацію переважно розуміють як цілеспрямовану лінгвопсихоментальну діяльність адресанта й адресата в процесі інформаційного обміну та взаємовпливу співрозмовників за допомогою знаків природної мови. Зауважмо, що основу кожної психоментальної діяльності становить єдність *вербального й невербального складників*, а в процесі впливу на співрозмовника перевагу надають *невербальному (паравербальному)*¹⁹² чиннику, оскільки без невербальної “оболонки” не може бути сформоване вербальне повідомлення.

¹⁸⁹ Див. докл.: Олешков М. Ю. Моделирование коммуникативного процесса: моногр. Нижний Тагил: Нижнетагил. гос.соц.-пед.акад., 2006. С. 10–16.

¹⁹⁰ Див. про це: Ианнаконе А., П. Кавалло. Предисловие. Коццолино М. *Невербальная коммуникация: теории, функции, язык и знак...* С. 10–12.

¹⁹¹ Коццолино М. *Невербальная коммуникация...* С. 12.

¹⁹² *Примітка.* Дискусійне питання щодо диференціювання зазначених понять розглядається в наступному підрозділі цієї монографії.

Поняття *невербальної комунікації* визначають відповідно як взаємодію між учасниками спілкування за допомогою *невербальних* і *паравербальних* засобів, що розширюється процесами інтерпретації смислів повідомлень. Носіями відповідних значень можуть бути параметри зовнішності та її атрибути, міміка, жести, погляди, рухи тіла, організація простру, звукове оформлення мовлення, предметний осередок, а також сфера сенсорного й чутевого сприйняття, що забезпечують отримання інформації без участі мови.

Зазначені невербальні параметри сьогодні об'єднують номінацією *невербаліка*, що в термінологічному аспекті викликає неоднозначне до себе ставлення — одні мовознавці вважають номінацію науковим жаргонізмом, інші — сучасним терміном, виникнення якого зумовлене прогресивними мовними процесами¹⁹³.

У контексті психологічних та комунікативних практикумів *невербаліка* набуває таких дефініцій, як 'мова жестів', 'мова погляду', 'мова тіла', 'мова зваби', 'мова квітів', 'мова одягу' та ін.¹⁹⁴, що більшою мірою пов'язане зі свідомим використанням невербальних засобів.

1.3.1. Параметри дослідження НК та потенціал їх вербалізації

Широке розуміння зазначеного поняття зумовлює й розгалуженість системи параметрів його дослідження. Одним з основних параметрів виокремлюємо *диференціювання й класифікації невербальних засобів комунікації, встановлення їхнього зв'язку з вербальними*. Питання типології невербальних знаків й опис їхніх функційних можливостей сьогодні в Україні розвивають на досвіді зарубіжних дослідників і переважно на іншомовному матеріалі або в аспекті міжкультурної комунікації, про що вже йшлося.

Такий підхід вважаємо нераціональним щодо вивчення особливостей національної комунікації, адже окреслення й опис тенденцій і закономірностей має спиратися на специфіку національного спілкування. Підтримуємо думку, що «особливості спілкування зумовлюються багатьма факторами, зокрема, належністю комунікатора по певної соціальної групи, культури (...), що кожне повідомлення, яке відправляється або приймається, обов'язково проходить через "ментальний фільтр" людини — її психологічні установки, що з наукової

¹⁹³ Примітка. Більш детально дискусію подано в підрозділі 1.4.

¹⁹⁴ Осіпова Т. Актуалізація невербаліки в дискурсі українських шістдесятників. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2017. Zeszyt V. S. 152.

точки зору передбачають готовність або намір сприймати майбутні події або дії певним чином»¹⁹⁵. Але при цьому не зрозуміло, чому дослідники, зокрема й автор цієї цитати, повсякчас апелюють до практики зарубіжних спеціалістів, переносячи її на український ґрунт, порівняймо: «У публікаціях американських фахівців останніх років увага акцентується на таких базових цілях (Hanes T.)...»; «...існують особливості щодо виявлення семантичності мови. Наприклад, Роберт Кросс пояснює це таким чином...», «з метою підвищення ефективності спілкування фахівці рекомендують максимально фокусуватися на тому, що відбувається в момент взаємодії (Jaffe J.)» і т. ін.¹⁹⁶

Ґрунтуючись на зарубіжній практиці вивчення НЗК, українські дослідники застосовують різноманітні підходи до їхнього групування, зокрема Л. Солощук в основу класифікації покладає найважливіші, на погляд ученої, характеристики невербальних засобів (рух, простір, звучання) і базові системи їхнього відображення та сприйняття (зорова та акустична), виокремлюючи кінесичні, проксемічні, просодичні комунікативні компоненти. Параметри “предметного світу” (одяг, зачіска, коштовності тощо) науковець виводить у “надвербальну” сферу як таку, що побіжно впливає на мовленнєві тактики¹⁹⁷. При цьому цілий комплекс НЗК — тактильні, смакові, запахові, графічні та ін. — випадають з класифікаційної системи, хоча їхні впливові можливості яскраво виражені в українському дискурсі, про що йтиється далі.

Аналізуючи зарубіжний типологічний досвід М. Аргайла, М. Неппа К. Бове, Дж. Бургун та ін., І. Серякова визначає сучасну тенденцію послаблення позицій так званої “хрестоматійної” класифікації, що розподіляла НЗК за системною належністю (кінесика, паралінгвістика, проксеміка тощо), й актуалізацію прикладного аспекту, головним принципом якого є розподіл НЗК за функційними ознаками, порівняймо: «у комунікативних дослідженнях звичними стають номінації “вираз обличчя”, “голос”, “посмішка”, “погляд”, “поза” тощо»¹⁹⁸. Учена застосовує семіотичний польовий підхід до типології НЗК, спираючись на їхню синкретичність у “живих” процесах спілкування, але пріоритети в структурі цієї польової системи викликають низку дискусійних питань. Отже, нові парадигми вимагають і нових стратегій.

¹⁹⁵ Модестова Т. В. Вербальні та невербальні аспекти міжособистісної комунікації у сучасному контексті. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 1 (22). С. 109–115.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англомовному дискурсі: автореф. дис. ... докт. філол. наук, Київ, 2009. С. 13.

¹⁹⁸ Серякова І. І. Типологія невербальних знаків комунікації. *Science and Education a New Dimension*. 2014. Philology, II (5), Issue 28. С. 84–88.

Ще один параметр дослідження НК на сьогодні становить *аналіз комунікативної поведінки* людини в єдиній вербально-невербальній площині з урахуванням функційних можливостей вербальної й невербальної форм взаємодії в комунікації як процесі в різних типах дискурсів.

Зокрема, досліджуючи продуктивність засобів НК в реалізації спонукального дискурсу (сприяння, перешкоджання або унеможливлення), С. Голощук зауважує, що «відсутність невербального оформлення висловлювання може спровокувати відповідний брак комунікативної сфери. Цілісність та успішність спонукального дискурсу забезпечується сукупністю умов, які визначають формування того чи іншого мовленнєвого творення суб'єктом і відповідного сприйняття його адресатом»¹⁹⁹.

Невербальні стратегії комунікантів з різними соціальними статусами в ситуаціях «ситуативного домінування», на думку М. Гавриш, регулюють взаємодію індивідів у процесі інтеракції, «невербальні засоби стають основою для стереотипової поведінки комунікативно домінантного індивіда і часто використовуються комунікантами з нижчим соціальним статусом для маскуванню своїх реальних позицій»²⁰⁰.

Ефективна методика виявлення особливостей взаємодії вербальних і невербальних компонентів комунікації під час маніфестації емоцій запропонована Н. Киселюк. Комбінаторику невербальних та вербальних засобів комунікації візуалізовано векторними схемами, що надають можливість простежити інтенсивність вираження емоцій²⁰¹.

Мовна репрезентація невербальної поведінки дійових осіб художнього тексту (аналіз авторського мовлення) надає можливість не тільки виявити зміст і значення основних невербальних засобів комунікації, що використовують персонажі, але й виявити особливості їх реалізації, встановити певні співвідношення²⁰². Цікаві міркування щодо визначення ролі невербальних компонентів

¹⁹⁹ Голощук С. Л. Реалізація невербальних засобів спілкування у спонукальному дискурсі. *Вісн. Сум. держ. ун-ту*. Серія «Філологія». 2007. № 1. Т 2. С. 19–23.

²⁰⁰ Гавриш М. М. Аналіз невербальної поведінки комунікантів у ситуаціях ситуативного домінування. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2019. Вип. 16. С. 25–30.

²⁰¹ Киселюк Н. П. Особливості взаємодії вербальних і невербальних компонентів комунікації при маніфестації емоцій у художньому англомовному дискурсі. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». Вип. 46. С. 90–92.

²⁰² Трушко О. М. Сімейний дискурс: невербальні характеристики мовлення батьків (на матеріалі творів І. Франка). *«Young Scientist». Філологічні науки*. 2017. № 9 (49). С. 280–285.

комунікації в драматургічному тексті висловлює Л. Синявська²⁰³, але вважаємо за необхідне поглибити дослідження вивченням такого дискурсивного компонента драматургічного тексту, як *ремарка*, про що йтиметься далі.

Розвиток методичної галузі вбачаємо в урізноманітненні підходів до аналізу невербальної поведінки учасників інтеракції й вивченні їхньої текстової репрезентації в різних типах дискурсів.

Опис невербальних універсалій та етноунікалій в площинах певної національної й міжкультурної комунікації окреслює ще один параметр дослідження НК прикладного характеру. Предметом уваги українських науковців є мовна репрезентація НЗК у творах сучасної художньої літератури, а також способи подолання труднощів у розумінні невербальних стратегій і тактик, репрезентованих у художньому дискурсі, що пов'язано зі специфікою невербальних номінацій і їх трактування²⁰⁴. Популярними на сьогодні вважають дослідження дискурсивної поведінки політиків, зокрема на тлі яскравих суспільних подій²⁰⁵. Аналізуючи невербальний компонент комуникативної поведінки, дослідники роблять спробу розкодувати приховані інтенції об'єкта спостереження або спрогнозувати певний результат.

На основі *лінгвокультурологічних* напрацювань з урахуванням наукового досвіду в царині етнофразеології, етнопсихології, лінгвістики емоцій, із залученням лінгвістичних механізмів Г. Демиденко вводить у науковий обіг поняття *паралінгвальний фразеологізм*, репрезентує фрагменти прототипових ситуацій невербального спілкування й зорієнтовує дослідження у сферу генези фразеологізмів, маркованих етнокультурою українців²⁰⁶. Методика має певний

²⁰³ Синявська Л. І. Невербальні компоненти комунікації в драмі. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. № VII (33). І. 199, June. P. 37–38.

²⁰⁴ Анохіна Т. О. Невербальні та вербальні засоби екстеріоризації силентіального ефекту в англomовному художньому дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2006. 20 с.; Дука М. В. Мовна репрезентація невербальних засобів комунікації як об'єкт навчання майбутніх філологів читання творів англomовної художньої літератури. *Вісн. Київ. нац. лінгв. ун-ту*. Серія «Педагогіка та психологія». 2013. Вип. 22. С. 144–151; Мікула О. І. Невербальні засоби репрезентації емоції «страх». *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2014. № II (4). Issue. 24. P. 51–54; Чемеринська І. Невербальні засоби вираження подяки в англomовній комунікації. *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія «Іноземні мови». 2012. Вип. 19. С. 79–85.

²⁰⁵ Борисов О. О. Невербальна комунікація у британських та українських парламентських дебатах. *Studia philologica*. 2016. Вип. 6. С. 48–51; Самковська А. С. Невербальні засоби вираження впевненості в англomовному політичному дискурсі. *Нова філологія*. 2011. № 44. С. 126–130; Ваннек Л. Українські політики — від рук до тіла. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1847139.html> (дата звернення: 09.10.2019).

²⁰⁶ Демиденко Г. Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013; Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі: моногр. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2014. 175 с.

доробок на тлі інших слов'янських мов — білоруської²⁰⁷, болгарської²⁰⁸, російської²⁰⁹, польської²¹⁰, німецької²¹¹ та ін. Отже, формування культурної й комунікативної компетенцій в умовах глобалізації становить актуальний напрям у підготовці фахівців-філологів, перекладачів, у роботі з іноземними студентами, громадськими й політичними діячами.

Лінгвоперсоналогія, що концентрується на вивченні МО в її цілісності, спроможна відповісти на актуальні питання, пов'язані з видозміною *лінгвістичного портрета мовця*²¹² в різні часові періоди його життя, простежити динаміку *лінгвопортрета мовного етносу* в синхронному й діяхронному вимірах. Визначаючи актуальні принципи лінгвоперсоналогії, А. Загнітко наголошує на необхідності диференціювання *вербальної* й *невербальної* величин МО, виокремлюючи вербально- / невербально-комунікативний (*вербальний, невербальний комунікативний акт* тощо) рівні поняттєво-термінологічного апарату лінгвоперсоналогії²¹³.

У цьому напрямі в Україні працює Т. Космеда та її наукова школа. На сьогодні створено значний доробок, присвячений дослідженню МО І. Франка²¹⁴,

²⁰⁷ Маслова В. А. Жестовые фразеологизмы как особые микромиры. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии*: сб. науч. ст. / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) и др. Гомель, 2011. Вып. 1. С. 264–266; Рачковская А. В. Лексика и фразеология, называющие мимику, жесты и особенности фонации: закономерности семиотизации паралингвистических явлений: автореф. ... канд. филол. наук. Минск, 2005. 21 с.

²⁰⁸ Петровська Л. Е. Відображення невербальних засобів спілкування у болгарській фразеології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03 / Ін-т укр. мови НАН Укр. Київ, 2006.

²⁰⁹ Маслова В. А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии. *Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках*. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 69–75.

²¹⁰ Kozak K. Polska frazeologia gestu: od informacji somatycznej do idiomu. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*. Lublin, 2007. T. 19. S. 254–265; Лозинська О. Емоції у невербальному та вербальному вираженні (на матеріалі польської мимічної фразеології). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2008. Вип. 57. С. 209–221; Лозинська О. Проблеми визначення корпусу польської кінематичної фразеології. *Уч. зап. Тавр. нац. ун-та ім. В. И. Вернадського*. Серія «Филологія». Симферополь, 2007. Т. 20 (59). № 6. С. 99–105.

²¹¹ Харчук О. В. Фразеологічні одиниці з кінесичним компонентом у сучасній німецькій мові: семантико-структурний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ нац. лінгв. ун-т. Київ, 2006.

²¹² Джуматій О. О. Лексико-семантичне поле FACE в сучасній англійській мові та мовленні: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса: 2015. 20 с.

²¹³ Загнітко А. Теорія лінгвоперсоналогії: моногр. Вінниця: Нілан-Лтд, 2017. С. 4–8.

²¹⁴ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри...

Т. Шевченка²¹⁵, С. Руданського²¹⁶, В. Симоненка²¹⁷, М. Коцюбинського²¹⁸, Лесі Українки²¹⁹, поетів-шістдесятників (Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського, Д. Павличка)²²⁰, а також МО видатних науковців, і висвітленню теоретичних засад цього наукового напрямку²²¹.

Одним з пріоритетних керунків дослідження НК вважаємо вивчення особливостей вербалізації НЗК — *вербалізацію невербаліки, або омовлення НК*²²², адже саме цей процес забезпечує інтеграцію мовної й комунікативної компетенцій, що є ключовими в структурі МО.

²¹⁵ Космеда Т. Его і Alter Ego Тарас Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу...; Осіпова Т. Ф. Вербалізація паралінгвальних засобів комунікації у творах Т. Г. Шевченка. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 35. С. 215–226; Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Индивидуально-авторское воспроизведение параметров невербальной коммуникации в идиостиле писателя как элитарной языковой личности. *Язык и культура в эпоху глобализации*: сб. науч. тр. по матер. перв. междун. науч. конф. «Язык и культура в эпоху глобализации»: в 2-х т. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГЭУ, 2013. Вып. 1. Т. 2. С. 44–53.

²¹⁶ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців...

²¹⁷ Горнятко-Шумилович А., Космеда Т. Феномен креативності Василя Симоненка: літературознавчий та лінгвістичний аспекти: моногр. / за заг. ред. проф. Т. Космеди. Познань: УАМ, 2016. 266 с.

²¹⁸ Осіпова Т. Репрезентація параметрів невербальної комунікації у творах Михайла Коцюбинського. *Studia Ukrainica Posnaniensis* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2015. Zeszyt III. С. 195–200.

²¹⁹ Космеда Т. Лінгвокреативність Лесі Українки в її еґо-текстах (на матеріалі епістолярію поетеси (1870–1890) та її роздумів про листи в художніх текстах). *Roczniki Humanistyczne. Słowianoznawstwo* / red. A. Woźniak. Lublin, 2017. Zeszyt 7. S. 89–107.

²²⁰ Осіпова Т. Актуалізація невербаліки в дискурсі українських шістдесятників...; Осіпова Т. Невербальна компетенція в структурі мовної особистості: фразеологічний аспект (на матеріалі публіцистично-критичного мовлення Дмитра Павличка). *Тенденції та перспективи формування професійної лексики*. Допов. IX Міжнар. наук.-практ. семінару, присвяч. питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь: УДФС України, 2019. Вип. IX. С. 35–39.

²²¹ Космеда Т. А. Михаил Андреевич Алексеенко. *Слово. Фраза. Текст*: сб. науч. ст. к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. Москва, 2002. С. 12–18; Космеда Т. А. Елена Андріївна Олексенко — яскрава особистість ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. *Лінгвістична палітра*: зб. наук. пр. з актуальних проблем лінгвістики / за ред. Л. А. Лисиченко. Харків, 2009. С. 7–16; Космеда Т. А. Прагматична наповненість власної назви: Сергій Іванович Дорошенко. *Філологічні студії*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди / за ред. Л. А. Лисиченко. Харків, 2009. С. 116–128; Космеда Т. А. Мова “четвертої влади” та шляхи її вдосконалення: компетенція мовної особистості журналіста і читача. *Уч. зап. Тавр. нац. ун-та ім. В. І. Вернадського*: науч. журн. / гл. ред. Н. В. Багров. Серія «Филология. Социальные коммуникации». Симферополь, 2011. Т. 24 (63). № 4. С. 157–163; Космеда Т. А. Коммуникативная компетенция Л. В. Щербы: штрихи к портрету (на материале воспоминаний об ученом). *Мова*. Одеса: Астропринт, 2012. Вип. 18. С. 5–10; Космеда Т. А. Лінгвокреативність С. І. Дорошенка в моделюванні еґо-текстів: жанр віншування-привітання-присвяти. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 50. С. 7–17; Осіпова Т. Ф. Штрихи до мовного портрета науковця: невербальний аспект комунікативної компетенції. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2018. Вип. 47. С. 189–196; Осіпова Т. Ф. Невербальна компетенція в структурі мовної особистості: фразеологічний аспект (на матеріалі публіцистично-критичного мовлення Дмитра Павличка)...

²²² *Примітка*. Омовлення НК (вербалізація невербаліки) — ключове теоретичне питання цієї роботи. Детальніше див. підрозділ 1.3.2.

Фрагментарне вивчення *онто-* і *філогенетичних особливостей параметрів НК* репрезентоване в численних сучасних і наукових, і науково-популярних працях, однак комплексне розв'язання проблематики вбачаємо в *лексикографічних перспективах* НЗК²²³, що концептуально буде представлено в наступних розділах.

Отже, комплексний підхід до розуміння подвійного модусу комунікації надає можливість стверджувати, що інтерпретаційними ключами комунікативної компетентності МО є система знань, ідей, почуттів, емоцій тощо, репрезентованих у різних типах дискурсів вербальними й невербальними (або невербалізованими) засобами, що перебувають у постійній взаємодії.

На сьогодні відзначаємо градус підвищення наукового інтересу до вивчення процесів вербалізації НК в художньому, публіцистичному мовленні. Наголосімо при цьому на відсутності системних досліджень, теоретичної й термінологічної бази загалом.

1.3.2. Єдність вербального й невербального складників КЛ. Мотивація виокремлення третього складника — *вербалізація невербаліки* (омовлення невербаліки)

Антропоцентрична парадигма в дослідженні мови збуджує науковий інтерес до спілкування в усіх його проявах, що створює умови для залучення невербальних компонентів комунікації до кола інтересів мовознавчих розвідок.

Комунікація — складний комплекс, основними принципами якого вважаємо багатоаспектне сприйняття змісту повідомлення через особистості учасників, транзакційний багатопрофільний аналіз та нелінійний характер репрезентацій. Визначення комунікації як цілеспрямованого процесу інформаційного обміну за допомогою певної семіотичної системи узагальнює понад 100 дефініцій, що поширені в сучасному мовознавстві на позначення цього поняття. Їх багатоманіття зумовлене впливом системних чинників, зокрема способом фіксації інформації, специфікою мети трансформації повідомлення, умовами породження та сприйняття, засобом адресованості інформації та ін.

На видовому рівні, що безперечно, розрізняють *вербальну й невербальну комунікацію*, орієнтуючись на способи кодування інформації — *мовні* або *немовні*

²²³ Осіпова Т. Невербальні засоби комунікації: комплексна методика опису й лексикографування. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2018. Zeszyt VI. С. 107–113.

знаки (див. Схему 1.1, рівень 1). Як неодноразово зазначалося, ці два види комунікації не можуть існувати ізольовано, вони перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодіють на всіх етапах породження й реалізації повідомлення.

Л. Солощук наголошує, що однією з найважливіших ознак комунікації є гетерогенність її складників, що функціують у сбалансованій комунікативній системі²²⁴. Отже, методологічно коректним вважаємо вживання термінів **вербальні компоненти** комунікації та **невербальні компоненти** на позначення складників комунікативного процесу. Вербальний контент комунікації утворюють параметри *звук, слово, словосполучення / фразеологізм, речення / паремія, текст* відповідно до способу передавання інформації, а невербальний — *сміх, плач, зітхання, кашель, пауза, темп, тон, тембр, жест, постава, погляд, дистанція, графема, прикраса, зачіска, одяг, дотик, поцілунок, запах, смак, час* та ін.) (див. Схему 1.1, рівень 2).

Взаємодію вербального й невербального в комунікативному процесі докладно аналізує Г. Почепцов: «Оскільки комунікація здійснюється у фізичному просторі, її можна розглядати як процес обміну сигналами низького рівня енергії (організації), унаслідок утворюється обмін сигналами високого рівня енергії (організації). Використовуючи для обміну мінімум, отримуємо максимум. Це виявляється можливим, оскільки кожен такий мінімальний сигнал у системі пов'язаний із сигналом-максимумом. Система їх зв'язку отримала назву *коду*. Кожна позиція *плану змісту* має відповідність в *плані вираження*»²²⁵.

Провідною ознакою процесу комунікації є саме взаємодія різних кодових систем. *Невербальні коди* розуміють як немовні засоби, що поєднують різні знакові системи й використовуються для передавання інформації або активізації цього процесу. У межах підсистеми НК І. Серякова обґрунтовує явище синергетичної взаємодії сенсорно-моторних модальностей, окреслюючи інтегративні зони невербальних знаків, порівняймо: *погляд + жест* = “підморгування”; *жест + дистанція* = “дотик”; *голос + посмішка* = “сміх”²²⁶ і т. п. Така взаємодія відбувається також і між компонентами вищого рівня організації — вербальними й невербальними, унаслідок детермінуються синкретичні поняття, наприклад, *жестовий фразеологізм* (Г. Крейдлін), *паралінгвальний фразеологізм* (Г. Демиденко); зауважмо, що й поняття *дискурсу* також інтегрує в собі вербальне й невербальне.

²²⁴ Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англomовному дискурсі: дис... С. 34.

²²⁵ Почепцов Г. Г. Теория коммуникации... С. 16. (курсив автор. — Т. О.)

²²⁶ Серякова И. И. Типология невербальных знаков коммуникации...

КОМУНІКАЦІЯ														
видовий рівень(1)	ВЕРБАЛЬНА				НЕВЕРБАЛЬНА									
структурний параметричний рівень (2)	звук	слово	словосполучення фразеологізм	речення паремія	акустичні		оптичні			тактильні	запахів	смакові	часові	
					екстра-лінгвістика	просодика	кінесика	проксеміка	графеміка	системологія	такесика	ольфакторика	гастіка	хронеміка
					сміх плач паузи зітхання кашель	темп тон тембр манера мовлення спосіб артикуляції	жест постава погляд	дистанція	графемі	одяг прикраси зачіска	дошки обійми цілунки	запах	смак	час
мікропрагматичний рівень (3)	СЕМІОТИКА мовний знак				НЕВЕРБАЛЬНА СЕМІОТИКА невербальний знак									
макропрагматичний рівень (4)	КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА мова в реальних процесах спілкування мовна взаємодія + комунікативна взаємодія													
	ВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ (як тип вербальної взаємодії)				НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ (як тип невербальної й паралінгвальної взаємодії)									
металпрагматичний рівень (5)	ВЕРБАЛІЗАЦІЯ НЕВЕРБАЛІКИ (третій синкретичний тип взаємодії) подвійне кодування; породження нових смислів кодування інформації: утілення задуму (інтенції) адресанта в засоби конкретної мови; перехід від особистісних смислів адресанта до їхнього втілення в значення одиниць МОВНОГО КОДУ													
	соціальні чинники (віковий, професійний, гендерний та ін.)			культурні чинники (територія, традиції, звички та ін.)			психологічні чинники (індивідуально-психологічні, осо- бистісно-психологічні та ін.)							

У лінгвістичній площині функціують категорії *знака*, що розуміють як засіб комунікації, і *коду* — як сукупність засобів. Вони тісно пов'язані з поняттям *комунікативна компетенція*, оскільки «мовний знак сам по собі — це не готовий засіб спілкування, його ще треба змодельювати для реалізації функції знака власної комунікативної компетенції»²²⁷. Семіотичний рівень у структурі комунікації оперує категоріями *мовного знака* й *мовного коду* в межах розділу “Семіотика” та *невербального знака* й *невербального коду* — “Невербальна семіотика” (див. Схему 1.1, рівень 3).

Невербальні семіотичні коди в комунікативному акті, як зазначалося, тісно взаємодіють з природною мовою, «тому моделювання інтерактивної комунікативної діяльності виявляється неможливим без вивчення й опису механізмів такої взаємодії»²²⁸. Це зорієнтовує сучасну наукову думку в площину *прагматики* — сферу зв'язків між знаками й людиною, що їх продукує й інтерпретує.

На четвертому, прагматичному рівні комунікації, що характеризується синергетичною організацією комунікативного процесу, розглядаємо механізми творення реальних процесів спілкування в тісній взаємодії вербального й невербального модулів, що проєктується у сферу *комунікативної лінгвістики* (див. Схему 1.1, рівень 4).

Прагматичний рівень зумовлює й статусні модифікації параметрів комунікації: якщо на видовому рівні *вербальна* й *невербальна комунікація* становить відповідні типи залежно від засобу спілкування (мовний і немовний), то в межах *комунікативної лінгвістики* вважаємо за коректне трактувати їх як *вербальний* і *невербальний типи взаємодії* (Див. Схему 1.1, рівень 4), виходячи із загального розуміння комунікативної лінгвістики як дуплета мовної й комунікативної співдії. У цьому ракурсі уточнень потребують і дефініції зазначених термінів відповідно до рівня їхнього функціонування.

Під *вербальним типом взаємодії* розуміємо акт реалізації прагматичного потенціалу природної мови в реальних процесах спілкування. *Невербальний* трактуємо як *тип комунікативної взаємодії*, що відбувається без участі мовних знаків із застосуванням невербальних засобів, що супроводжують або заміщають мовлення.

²²⁷ Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тарас Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 21.

²²⁸ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык... С. 336.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці окреслився напрям дослідження невербальних засобів комунікації не безпосередньо в процесах реальної комунікації, а крізь призму *мовного кодування*, коли про невербальну комунікативну дію повідомляють вербально, при цьому маніпулюючи неоднозначними *комунікативними смислами*, що можуть бути створені конкретною *ситуацією спілкування*. Опис комунікативної ситуації в художньому тексті зорієнтований на читача, його спроможність реконструювати подію або комунікативну поведінку персонажів, що залежить передусім від актуалізації невербального компонента. Успіх такого обміну інформацією залежить від здатності читача сприйняти посил автора адекватно й цілісно.

Такий підхід сьогодні досить поширений, його кваліфікують як *методологічний літературний*, і полягає він у ситуативному аналізі комунікативної дії з оперттям на експериментальні моделі комунікації в нерозривній вербально-невербальній єдності, унаслідок якої «наратив як символічний аналіз дійсності аналізує кожну дію як ситуативну»²²⁹. Виключаємо можливість функційної ізольованості вербального й невербального, адже «всі елементи співвідносяться один з одним і лише в єдності набувають певного смислу»²³⁰.

У лінгвістиці цей процес номінують *мовною репрезентацією невербального компонента комунікації*. Наявність загального контексту, що описує невербальний комунікативний простір особистості, предметний і просторовий осередки, часові обставини, емоційні вчинки і т. ін., що створює невербальну тканину тексту, дає можливість розглядати його як *невербальний дискурс*.

Дослідники констатують, що зазначений напрям перебуває у стадії свого становлення, «у виборі художніх об'єктів цих досліджень на сучасному етапі складно виявити певну системність. Проте можна висновкувати про наявність спільних рис, характерних для *вербалізації невербального компонента* у творах різних авторів»²³¹. За останні роки мовознавство збагатилася численними дослідженнями такого ґатунку, лінгвістичні спостереження науковців сформували широку описову базу у сфері вербалізації невербаліки, створили

²²⁹ Ианнаконе А., Кавалло П-Б. Предисловие... С. 12.

²³⁰ Савченко Л. В. Невербальные элементы как часть улицы. *Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах*. Матеріали II Міжнар. наук. конф. / упоряд. Т. С. Пристайко. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 366.

²³¹ Мосейчук Т. В. Языковая репрезентация невербального компонента коммуникации в художественном тексте... (курсив автор. — Т. О.).

відповідне термінологічне підґрунтя²³². Однак наукова діалектика вимагає теоретичної інтерпретації створеної емпіричної бази, зокрема узагальнення тенденцій, виведення закономірностей, уніфікації термінів, логічного абстрагування емпіричних залежностей і фактів.

Ураховуючи прагматичну природу вербальної й невербальної комунікацій, нерозривність цих складників у комунікативному й мовленнєвому процесах, можливість взаємних переходів, трансляцій, поєднання, так званого “подвійного кодування”²³³, вважаємо логічно вмотивованим виокремлення *третього типу взаємодії* — *вербалізації невербаліки* — процесу і явища водночас, що декларує новий синкретичний напрям комунікативної лінгвістики на п’ятому, дискурсивному рівні (див. Схему 1.1, рівень 5).

*Омовлення невербальних засобів комунікації (вербалізація невербаліки)*²³⁴ — є, по суті, засобом знакового опосередкування свідомості людини, що визначається, з одного боку, *мовною*, а з іншого — *комунікативною компетенцією*. Термін *вербалізація невербаліки* дефінюємо як *синкретичний напрям КЛ в межах взаємодії вербального й невербального її складників, процес породження нових смислів унаслідок подвійної актуалізації невербальних кодів засобами конкретної мови, що характеризується переходом особистісних смислів адресанта до їхнього втілення в значення одиниць мовного коду*.

²³² Див. про це: Валиулина С. В. Языковая репрезентация молчания в невербальном дискурсе. *Вестн. Кемер. гос. ун-та*. 2015. № 2–1 (62). С. 99–102; Жэнь Фэй. Невербальная коммуникация и её отражение в художественном тексте (на материале произведений А. П. Чехова): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Вят. гос. ун-т. Киров, 2016; Климашева О. В. Способы языкового представления невербальных компонентов коммуникации в тексте (экспериментальное исследование): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Воен. ун-т. Москва, 2012; Корнева Л. Мовна репрезентація невербальної поведінки героїв художнього твору та її роль у тексті. *Філологічні науки*: зб. наук. пр. Полтава, 2011. № 1 (7). С. 114–121; Романюк І. В. Вербальні та невербальні складники діалогічного мовлення мовців (на матеріалі прозових творів І. Нечуя-Левицького). *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова*. Серія 8 «Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)»: зб. наук. пр. / відп. ред. Л. І. Мацько. Київ, 2009. Вип. 2. С. 70–76; Савченко Л. В., Вац М. В. Репрезентація мімічних рухів невербального спілкування в українських фразеологізмах. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 199. Т. 2. С. 149–151; Холодъон О. Невербальні засоби вираження семантики дієслів Східного Полісся: види і функції жестів. *Лінгвістика*. 2019. № 2 (41). С. 53–64 та ін.

²³³ *Примітка*. “Подвійне кодування” — ключове поняття психологічної теорії А. Пайвіо, згідно з якою одиницями вербальної й невербальної підсистем є внутрішні репрезентації — логогени (вербальні) й імагени (невербальні), що відповідають зоровим, слуховим, тактильним (кінестетичним) та руховим властивостям мови або об’єкта, і які активуються, коли людина розпізнає слова та об’єкти, маніпулює ними або просто думає про них [Когнитивная психология: история и современность: хрестоматия / под ред. М. В. Фаликман и В. Ф. Спиридонова. Москва: Ломоносовъ, 2011. С. 110–117].

²³⁴ *Примітка*. Терміни вживаються як синонімічні: *вербалізація невербаліки* / *омовлення невербаліки* — Т. О.

Наголосімо, що Н. Хомський²³⁵, розбудовуючи термінологію комунікативної лінгвістики, розмежував лінгвістичний (linguistic competence) і комунікативний (linguistic performance) аспекти мовлення як константний (базовий) і динамічний (активний) параметри комунікативної компетенції. Підтримуємо й пролонгуємо думку А. Загнітка, що «знання мови може бути пасивним, у той час як володіння мовою передбачає наявність відповідних активних навичок у користуванні мовними засобами»²³⁶.

Отже, не можна заперечувати той факт, що вміння користуватися вербальними семіотичними кодами, а також спроможність розпізнавати за номінаціями відповідні невербальні свідчать про якісне володіння природною мовою. Зазначмо, що актуалізоване в цьому дискурсі “подвійне кодування” зумовлює зближення *вербального й невербального*, паритетне функціонування відповідних засобів на дискурсивному рівні.

Реалізацію цієї функції мовних одиниць, процеси породження та інтерпретації смислів, що відбуваються в різноманітних комунікативних ситуаціях, національну специфіку спілкування найбільш продуктивно можна дослідити, вочевидь, на матеріалі художніх текстів, що широко репрезентують мовлення українців, а також демонструють компетентнісний складник мовної особистості кожного конкретного письменника. Цю методику апробовано в наступних розділах монографії.

1.3.3. Співвідношення понять *невербальний — паравербальний — екстралінгвальний*

Теорія невербальної комунікації сьогодні ще на стадії становлення, вона потребує уточнення й уніфікації її термінологія, виникає потреба в розробленні й відповідної метамови, оскільки деякі терміни неоднозначно пояснюють невербальні комунікативні явища, і відповідні поняття не отримали належної наукової дефініції.

Ключовими термінами метамови НК вважаємо такі, як *вербальна, невербальна, паравербальна (паралінгвальна) й екстралінгвальна комунікація*. Наукова дискусія, розгорнута ще в середині ХХ ст. й зумовлена різними

²³⁵ Див.: Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Mass : M. I. T. Press, 1965. 251 p.

²³⁶ Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії: моногр. Вид. 2-ге, випр. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. С. 198.

підходами до їх розуміння²³⁷, триває до сьогодні, сприяючи термінологічній неусталеності галузі та суб'єктивності поглядів, що закладаються в основи класифікації НЗК²³⁸.

Дихотомія 'словесний' ('мовний') — 'несловесний' ('немовний') фокусує увагу на формі комунікативної дії, утворює видову опозицію *вербальний* — *невербальний*. Концентрування на функційних властивостях засобів комунікації розгалужує розуміння й відповідно розмежує поняття *вербальний* ('словесний', мовний засіб), *невербальний* ('несловесний', але той, що може заміщати мовний) і *паравербальний* ('несловесний', але той, що супроводжує мовлення).

Проблемним вважаємо питання співвідношення термінів *невербальний* / *паравербальний* із зазначенням їх функційного аспекту. До власне *паравербальних* залучаємо параметри й звукового забарвлення мови — *просодики* (*темп, тон, тембр, манери й способи артикуляції*), і писемного мовлення — *графеміку* (*особливості почерку, графічні додатки до літер, замітники літер*), що не можуть існувати відокремлено від мови, оскільки виконують функцію репрезентації мовних засобів у комунікативному процесі. Однак *невербальні* засоби комунікації також можуть виконувати функцію супроводу мовної дії і її заміщення (наприклад, *погляди, рухи, жести*). У такому разі поняття *невербальний* / *паравербальний* утрачають дефініційну прозорість, оскільки зазначених ключових маркерів 'заміщати' та 'супроводжувати' виявляється недостатньо, щоб розмежувати комунікативні засоби.

Поняття *паравербальний* потребує уточнення ще й у зв'язку з тим, що його розуміють занадто широко й, оперуючи ним на позначення інших термінів, охоплюють практично всю систему невербальних комунікативних засобів. Зокрема, у дефініції поняття "парамова" *паралінгвальні засоби спілкування* представлені параметрами жестикуляторно-мімічного блоку, передусім *кінесикою, проксемікою й ольфакторикою*²³⁹; у визначенні терміна "стилю" — це

²³⁷ Николаева Т. М., Успенский Б. А. Языкознание и паралингвистика. *Лингвистические исследования по общей и славянской типологии* / ред. Т. М. Николаева. Москва: Наука, 1966. С. 63–74; Колшанский Г. В. Паралингвистика...; Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык...

²³⁸ Голошук С. Л. Реалізація невербальних засобів спілкування у спонукальному дискурсі...; Дука М. Типологія невербальних засобів комунікації для формування лінгвосоціокультурної компетентності у процесі англомовного читання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 4 (58). С. 243–252; Форманова С. В., Ленець Є. І. Невербальні засоби вираження комунікації (на матеріалі інтерв'ю з журналістом Майклом Щурем). *«Young Scientist»* 2018. № 9.1 (61.1). Р. 125–128 та ін.

²³⁹ ССЛ. Т. 3. С. 24 (курсив автор. — Т. О.).

міміка, жести, рухи, ситуація тощо²⁴⁰; “ситуації спілкування” — переважно *міміка, жести, рухи* і т. ін.²⁴¹; “паралінгвістичні засоби” визначаються як *немовні засоби комунікації (кінесика, проксемика, ольфакторика, засоби інших семіотичних систем)*²⁴².

Отже, система паралінгвальних засобів репрезентована широким і неокресленим колом, у межах якого протиставляють поняття *вербальний* та *паралінгвальний* за формою і функцією водночас, “опускаючи” поняття *невербальний*. Це перетворює термін *паралінгвальний* на гіперонім, і конкретизація його складників нівелює мотиваційний чинник окремих типологічних одиниць, зокрема тих, що спроможні виконати функцію мовних засобів, порівняймо: «поняття й термін *паралінгвістика* набули зразу кількох інтерпретацій, від дуже вузької до занадто широкої, (...) під цим поняттям розуміють широку сферу знань, що увібрала в себе майже все, що сьогодні залучають до невербальної семіотики загалом»²⁴³. Спостерігаємо також і взаємопідміну цих понять, їхню непрозорість і неконкретизованість, порівняймо: «Засоби паралінгвістичні — див. *Засоби спілкування невербальні*»; «Засоби спілкування екстралінгвістичні — див. *Засоби спілкування невербальні*»²⁴⁴.

Номінацію *невербальний* ототожнюють передусім з рухами, мімікою, жестами та іншими немовними знаками переважно кінетичної природи, які людина свідомо використовує для передачі інформації під час спілкування. Водночас учені наголошують, що в такому разі поза увагою залишаються підсвідомі вияви НК²⁴⁵, зокрема *фізіогноміка* (симптоматичні знаки зовнішності), *екстралінгвістика* (фізіологічні рефлексії), *проксемика* (простір та дистанціювання), *одорика* (запахи), *гастика* (смаки), *хронеміка* (час), що з погляду сучасних психолінгвістичних теорій є важливими нейрофізіологічними, психоментальними та психологічними складниками²⁴⁶, які здатні інформувати про найтонші вияви людської когніції. Ці комунікативні компоненти функційно не пов’язані з вербальною формою

²⁴⁰ ССЛ. Т. 3. С. 388 (курсив автор. — Т. О.).

²⁴¹ ССЛ. Т. 3. С. 293 (курсив автор. — Т. О.).

²⁴² ССЛ. Т. 1. С. 310.

²⁴³ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык... С. 26 (жирн. шриф. — Т. О.).

²⁴⁴ СТМК. С. 57.

²⁴⁵ Психологос. Энциклопедия практической психологии / гл. ред. Н. И. Козлов. URL: <http://www.psychologos.ru/articles/view/neverbalika> (дата звернення: 25.09.2017).

²⁴⁶ Ковалевська Т. Ю. Категорія впливу в парадигмі нейролінгвістичного програмування. *Вісн. Черк. ун-ту. Серія «Філологічні науки»*. 2011. Вип. 213. С. 131–136; Кутуза Н. В. Комунікативна сугесція в рекламному дискурсі: психолінгвістичний аспект: моногр. Київ: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2018. С. 154–156.

комунікації, вони мають ситуативну природу й належать до позамовної сфери — *екстралінгвістики*, у межах якої розгортається комунікація.

Стоїмо на позиції тих учених, які трактують *паралінгвістику* як науку про додаткові до мовлення звукові коди, що є складниками комунікації, спроможними передавати певну смислову інформацію²⁴⁷. Уважаємо, що термін *невербальний* виражає ширше за смислом поняття, ніж *паралінгвальний*, оскільки він узагальнює видові змістовні ознаки, а отже, претендує на роль гіпероніма до терміна *невербальна комунікація*. Підтримуємо думку щодо актуалізації *екстралінгвального* чинника в комунікації як такого, що ситуативно її окреслює і здійснює *комуникативний вплив* тісною взаємодією *мовленнєвого впливу*, репрезентованого *парафонічними* елементами, *невербальним* та *екстралінгвальним* складниками²⁴⁸.

Отже, пошуки нових шляхів у сфері зазначеної проблематики тривають. Питання уточнення вищезазначених й інших базових термінів буде розглянуте в розділі 1.4.

1.4. Екстралінгвістичні чинники в процесі НК: своєрідність омовлення

Екстралінгвістика (англ. *extralinguistics; external linguistics*) як наука про зовнішні чинники, що можуть впливати на мову в аспекті розвитку нових жанрів і стилів, виникнення лексичних і термінологічних неологізмів, утворення або розвитку вікових, статусних, гендерних, етнічних т. п. соціолектів, виникла й розвивається на міждисциплінарному ґрунті в сучасну епоху прагматики мови. Вона безпосередньо пов'язана з мовною діяльністю людини в суспільстві й становить підґрунтя для формування молодих наукових лінгвістичних галузей — соціолінгвістики, психолінгвістики, етнолінгвістики і т. п.

Невербальна комунікація, як і комунікація вербальна, також зазнає впливу цих чинників, що відбивається в особливостях гендерного, статусного, професійного спілкування, процесах виникнення мовних звичаїв, традицій, табування в мові й спілкуванні.

При цьому психологічні чинники вважаємо головними й керівними, оскільки саме вони забезпечують складний когнітивний процес утворення мови й організації комуникативної взаємодії, про що вже йшлося.

²⁴⁷ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык... С. 27.

²⁴⁸ Кутуза Н. В. Комуникативна сугестія в рекламному дискурсі: психолінгвістичний аспект... С. 530.

1.4.1. Психологічні чинники

Невербальне спілкування забезпечує людині психологічний розвиток задовго до того, як вона навчиться користуватися мовою. Воно сприяє розвитку комунікативних можливостей, унаслідок чого людина набуває досвіду міжособистісного спілкування, розширює можливості власного розвитку. Аналізуючи теорії людської походження мови, Л. Булаховський, як зазначалося, актуалізує теорію наслідування (відтворення) за допомогою *звукового жесту*, яка покладає в основу первісної мовної діяльності людини *моторні акти*, а не звукові утворення як такі²⁴⁹.

Класична психологія визначає початкові етапи розвитку комунікативних навичок у дитини, що ґрунтується на невербально-вербальній взаємодії, порівняймо: (1) від народження до 2–3 міс. Біологічне за змістом, контактне спілкування, основним засобом є *примітивна міміка й елементарна жестикуляція*; (2) від 2–3 міс. до 8–10 міс. Початковий етап пізнавального спілкування, пов'язаний з початком функціонування інших *органів чуття* й появою потреби *сенсорних* вражень; (3) від 8–10 міс. до 1,5 р. Виникнення координованого, *вербально-невербального спілкування*, що обслуговує когнітивні потреби. Перехід до використання мови як основного засобу спілкування²⁵⁰.

Питання природи невербального спілкування традиційно вивчали психологи, прихильники “натуралістичного” напрямку, звертаючи увагу на біологічні основи поведінки людини й доводячи існування так званих “невербальних універсалій”²⁵¹, однаково зрозумілих представникам різних культур.

Протилежний погляд, що залежить від культури й традицій — “конвенційний” — у кін. ХХ ст. репрезентували представники гуманітарної сфери²⁵². Сьогодні психологічний потенціал НК реалізується в царинах молодих наук — *психолінгвістики, психосеміотики, психосемантики, лінгвоемоціології, лінгвоперсонології* тощо. Увага соціальних психологів фокусується на МО і її комунікативних компетенціях, зокрема й невербальних, що виявляються на чотирьох

²⁴⁹ Булаховський Л. А. Избр. тр... Т. 1, С. 179. *Примітка*. Див. про це підрозділ 1.1.4.

²⁵⁰ Немов Р. С. Психология: в 3 кн. 4-е изд. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. Кн. 1: Общие основы психологии. С. 524.

²⁵¹ Бутовская М. Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека). Москва: Науч. мир, 2004. С. 12.

²⁵² Николаева Т. М. Успенский Б. А. Языкознание и паралингвистика... С. 65.

аналітичних рівнях, про які йшлося вище²⁵³, — *особистісному, міжособистісному ситуаційному, міжособистісному позиційному, ідеологічному*²⁵⁴.

Особистісний аналіз фокусується на внутрішні процеси формування комунікативного досвіду особистості. Розглядаючи феномен комунікації з позицій *нейролінгвістичного програмування* (НЛП), Т. Ковалевська зазначає: «Невербальні в НЛП вважають максимально інформативним показником особистісної специфіки, а характер невербального знака набуває значення самостійного семантичного маркера, що має не лише зовнішню форму, а й внутрішній план, своєрідну глибинну структуру»²⁵⁵. Згідно з НЛП, невербальні сигнали віддзеркалюють внутрішні уявлення людини, й уважне за ними спостереження є одним зі способів наблизитися до внутрішнього світу співбесідника.

Переважна кількість комунікативних досліджень виконується на *міжособистісному ситуаційному* рівні аналізу, де об'єктом уваги є динаміка взаємостосунків, що формуються в процесі спілкування. При цьому ключову роль відіграє ситуаційний чинник, що мотивує вибір засобів НК.

Міжособистісний позиційний рівень аналізу НК фокусує увагу на таких параметрах, як статус або роль комуніканта. Використання невербальних сигналів є регламентованим відповідно до статусної ієрархії, соціального становища учасників комунікації, що зумовлює характер застосування НЗК в комунікативному акті.

Ідеологічний рівень аналізу НК урахує параметри попередніх рівнів і виявляє чинники, що обумовлюють використання суб'єктом специфічних патернів НК. Це передусім культурні або крос-культурні моделі, що концентрують увагу на вивченні цінностей і норм, притаманних певній культурі.

Зазначені аналітичні рівні, виокремлені італійським психологом В. Дуазом, узагальнюють концепції американської та європейської шкіл соціальної психології щодо проблеми особистісної ідентифікації або самопрезентації особистості, зокрема й невербальної, у соціумі.

Т. Космеда зауважує, що здійснюючи психологічну диференціацію особистостей, мовознавці орієнтуються на комунікативну поведінку людини,

²⁵³ Див. підрозділ 1.2.2. Основи теорії НК в науково-практичному доробку І. Франка у фокусі її вербалізаційного потенціалу.

²⁵⁴ Doise W. *Levelli di spiegazione in psicologia sociale*. Monografia. Milano, Giuffrè Editore, 1989. 240 p.

²⁵⁵ Ковалевська Т. Ю. Особистісна ідентифікація в системі нейролінгвістичного програмування: комунікативні перспективи. *Мовознавство*. 2009. № 3–4 С. 126–132.

що обумовлюється її психотипом²⁵⁶. Вагомим параметром у визначенні психотипу особистості є НК, динаміка її засобів у комунікативній поведінці особистості.

Екстраверсію визначають як пріоритет зовнішнього над внутрішнім, коли еталони перебувають зовні, що вимагає постійного притоку інформації, зіставлення внутрішнього сприйняття із зовнішніми зразками, високої швидкості обробки інформації, тому найяскравіший вияв екстраверсії — це швидкість. Тоді як *інтроверсія* не потребує настільки частотних запитів нової інформації та високої швидкості її обробки, оскільки її еталони містяться всередині. Однак, як свідчать психологи, обсяг інформаційного потоку екстраверта й інтроверта за одиницю часу може бути еквівалентним²⁵⁷.

Зазначені особливості психотипів зумовлюють і ступінь використання невербальних засобів у комунікативній взаємодії, що найбільш яскраво можна простежити на кінетичних параметрах.

Уважається, що *екстравертам* властива висока швидкість зорових реакцій і максимальний ступінь контактування, тоді як в *інтровертів* зорові реакції розвинені слабко; жестикулювання екстравертів більш активне, ніж в інтровертів, у яких воно може бути відсутнім загалом; відрізняються й пози представників цих психотипів: екстраверти приймають таке розташування тіла, з якого легко перейти до руху, інтроверти ж у цьому протилежні, їхні пози більш статичні й непорушні.

Указані властивості темпераменту стосуються також і взаємодії вербального та невербального в процесі спілкування. В активного індивіда мова, міміка, жести, пантоміміка будуть виражені яскравіше, ніж у людини зі зниженою активністю. Більш активні люди мають, як правило, і більш сильний голос. Темп їх мовлення так само, як і темп емоційно експресивних рухів, як правило, досить високий²⁵⁸.

Однак уналежнення зазначених психологічних особливостей тільки тому чи тому типу особистості не є категоричним, оскільки унікальність кожної особистості мотивується ще й *індивідуально-психологічними чинниками*. У психології виокремлюють третій психотип — *амбіверта*, що поєднує риси екстравертів

²⁵⁶ Космеда Т. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 41.

²⁵⁷ Див. про це: Миронов В. В. Признаки Рейнина. Малые группы: в 3-х т. Санкт-Петербург, 2012. Т. 1: Признаки Рейнина. 623 с.

²⁵⁸ Див. про це: Немов Р. С. Психология... С. 400.

та інтровертів. Т. Космеда відзначає, що «цей синкретичний психотип, вочевидь, найбільш поширений серед МО»²⁵⁹.

А. Штангль, аналізуючи прояви психічних явищ, визначає єдність душі й тіла, порівняймо: «Душа — те, що може існувати в тілі, а тіло — вираження душі. Ми отримуємо певне чуттєве враження, яке викликає конкретні внутрішні переживання або відчуття, і має два компоненти: “колір” настрою й “силу” спонуки. (...) Де свідоме “Я” й рухи тіла є одним цілим, де розум і неусвідомлено кероване тіло взаємодіють й однаково взаємно впливають одне на одного, там урівноважена, гармонійна, ефективна особистість»²⁶⁰.

Основними здобутками психології в аспекті несловесної взаємодії вважаємо виокремлення й вивчення комунікативної функції *невербальної мови*, її визнання самостійним явищем, оскільки знання в цій сфері визначають і психологічну культуру людини, і культуру спілкування загалом.

Невербальна компетентність людини як соціальної істоти закладена підсвідомому рівні, адже всі люди, незалежно від національності й культури (...) досить точно й узгоджено інтерпретують дані невербальної системи, а мімічні конфігурації як вираження відповідних емоцій легше за інші “знаки-коди” піддаються інтерпретації»²⁶¹. Причому деяка узгодженість цих знаків у межах невербальної системи допомагає більш точно інтерпретувати комунікативну інформацію.

Психологи відзначають п'ять основних способів, за допомогою яких людина пізнає довкілля у вигляді образів, звуків і відчуттів: *зір, слух, відчуття, смак і запах*. Найбільш важливими є перші три з них — *візуальний, аудіальний та кінестетичний* канали отримання інформації. Віддзеркалюючи реакції реципієнта в кожній із цих систем, налаштовуючись на них, комунікатор може встановити з ним рапорт²⁶² (від фр. *rapport* — “повідомлення”, “стосунок”, “зв’язок”).

Разом з тим наголошують на вивченні психофізіологічних процесів синтезовано, але з максимальною увагою до специфіки кожного з них. Зокрема перше враження про людину складається на основі візуального її сприйняття,

²⁵⁹ Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тарас Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 56.

²⁶⁰ Штангль А. Язык тела. Познание людей в профессиональной и обыденной жизни. Москва: Прогресс, 1986. С. 36.

²⁶¹ Ставицька О. Психологічні особливості візуального контакту в процесі міжособистісної взаємодії. *Психолінгвістика*: зб. наук. пр. ДВНЗ «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 4. С. 99.

²⁶² Кутуза Н. В. Комунікативна сугестія в рекламному дискурсі: психолінгвістичний аспект...

що регламентується й специфікою зорового контакту (семантика поглядів), і зовнішнім виглядом (одяг, зачіска, стиль), і значенням кінетичних параметрів (міміки, жестів, рухів), і просторовим відчуттям (дистанція, розміщення), а також інтонаційно-ритмічними характеристиками голосу. Експерименти з виявлення особливостей візуального сприйняття людьми різноманітних соціальних груп досить поширені в психології й на сьогодні мають певні узагальнені результати. З'ясовано, що найбільш значущими компонентами НЗК, які створюють перше враження про партнера з комунікації, є *міміка* (так вважають 93 % респонденти), *візуальний контакт* (85,5 % опитаних) та *інтонаційно-ритмічні властивості* голосу становлять (85,5 % респондентів); важливість *зовнішніх характеристик* виокремили 63,7 %, а на наявність *жестів* і їхню рухливість зважають 52,2 % опитаних; значущим під час знайомства вважають *просторовий чинник* (50,6 %). Із усіх елементів, що складають невербальне спілкування людей, найменше уваги приділяють *дотику*²⁶³. Звісно, що експериментальний відсоток може варіюватися залежно від багатьох чинників — від складу респондентної групи до конкретизації комунікативної ситуації, де можуть бути репрезентовані й інші параметри НЗК.

Глибоке психофізіологічне підґрунтя, пов'язане з еволюцією людини, має й специфіка комунікації чоловіка й жінки між собою чи з іншими колективами співрозмовників чоловічої чи жіночої статей: чоловіче організовано переважно лівою півкулею головного мозку, що відповідає за аналітичне мислення людини і його вербальне втілення, жіноче — і лівою, і правою півкулями, що відповідає за обробку інформації, яка виражена в символах й образах, а не лише в словах²⁶⁴. Для чоловіків важливо те, *що* говорять, а для жінок — переважно те, *як* говорять; чоловіків вважають не чуттєвими, а більш *емоційними* внаслідок превалювання в них у крові *тестостерону* — гормону бажання й агресії, а жінок — не стільки емоційними, як *чуттєвими*, оскільки їхня кров більш насичена *естрогенами*, що сприяють активізації захисних та пристосувальних реакцій²⁶⁵. Учені переконані, що чоловік і жінка різняться між собою як фізіологічні види. Про специфіку їхньої невербальної поведінки викладено в наступному підрозділі.

²⁶³ Ставицька О. Психологічні особливості візуального контакту в процесі міжособистісної взаємодії... С. 104.

²⁶⁴ Гингер С. Женский мозг — мужской мозг. URL: <https://gestaltclub.com/articles/psihoterapia/897-zenskij-mozg-i-muzskoj-mozg> (дата звернення 27.04.2019).

²⁶⁵ Там же.

Отже, невербальні знаки перебувають у впорядкованих відношеннях і між собою, і зі словесними знаками, з якими разом творять гіперпарадигму знаків комунікативної ситуації. Саме від уміння спілкуватися без слів залежить успіх ділових та особистісних взаємостосунків між людьми, тому вважаємо за необхідне введення в дослідження невербального спілкування соціального складника.

1.4.2. Соціальні чинники²⁶⁶

У вивченні особливостей невербального спілкування МО важливе місце посідає соціальний контекст комунікації, порівняймо: «Соціальна регуляція процесу двостороннього обміну думками полягає у використанні невербальних символів відповідно до ситуації спілкування й правил мовленнєвої поведінки в соціумі та з урахуванням комунікативного статусу співрозмовників, їхнього віку, статі, ступеня знайомства тощо»²⁶⁷.

Отже, безумовно, соціальний чинник становить важливу ланку комплексної характеристики МО як дискурсивної. Проілюструймо це фрагментарним оглядом деяких аспектів.

Одним з нових напрямів у комунікативній лінгвістиці вважають *інституційну комунікацію*, яку «виокремлюють у межах сформованих у суспільстві соціальних інститутів із дотриманням певних формальних та неформальних правил, принципів, норм, настанов, що регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх у систему соціальних ролей і статусів»²⁶⁸. До інституційних, залучають юридичний, науковий, педагогічний, релігійний, спортивний, музичний, військовий та ін. галузеві дискурси, у межах яких видається можливим

²⁶⁶ Примітка. У підрозділі використані матеріали, частково апробовані в публікаціях: Осіпова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації. *Філологічні студії*. Наук. вісн. Криворізь. нац. ун-ту: зб. наук. пр. 2012. Вип. 7. С. 107–118; Осіпова Т. Ф. Вербалізація маскулінних і фемінних стратегій і тактик невербальної комунікації. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 38. С. 188–195; Осіпова Т. Ф. Гендерно марковані комунікативні стратегії й тактики у невербальній комунікації (на матеріалі українського паремійного фонду). *Stowo. Tekst. Czas XII. Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. Rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki* / / pod red. M. Aleksiejenki, H. Bitowus, M. Hordy, W. Mokijenki, H. Waltera. Szczecin-Greifswald, 2014. Tom 2. S. 305–312; Осіпова Т. Ф. Чоловік і жінка: стратегії й тактики невербальної комунікації. *Вивчаємо українську мову і літературу*: наук.-метод. журн. Харків: ТОВ «Вид. група «Основа». 2015. № 16–18 (416–418). С. 9–14.

²⁶⁷ Войцехівська Н. Соціальна і культурна зумовленість невербальних маркерів згоди. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2012. С. 58–65.

²⁶⁸ Космеда Т. А. Позитивна тональність комунікації як чинник взаєморозуміння: роль дискурсивних слів. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2011. Вип. 32. С. 216.

простежити професійний рівень фахівця, що залежить від ступеня його комунікативної, зокрема невербальної компетентності.

Швидке та якісне встановлення контакту забезпечує комунікативний успіх у кожній сфері діяльності. До професійних здібностей працівників сервісного сектора уналежують здатність швидко розпізнати інтенції клієнта, встановити сфери впливу, дібрати відповідні засоби комунікації. Зокрема *офіціанту* в ресторані необхідно 15 секунд для того, щоб зрозуміти, як пройде трапеза. За короткий проміжок часу спеціаліст має проаналізувати переважно *невербальні параметри*, щоб змоделювати процес спілкування з клієнтом. Аналіз складників “*мови жестів*” і їх значень надає можливість розпізнати основні риси характеру людини, її настрій. При цьому одні елементи відображають одномоментні характеристики, як, наприклад, жести й міміка брехні, а інші відповідають певному типу темпераменту або більш загальних властивостей особистості. Такий професійний прийом називають “навести фокус спілкування з Гостем”²⁶⁹.

Комунікативну компетентність виявляють працівники *сфери торгівлі*, які розуміють, що запорука успішної реалізації товару — це встановлення контакту з потенційним покупцем, зокрема контакту візуального, що надасть можливість “утримувати” увагу клієнта й надалі вже вербальними засобами переконати його придбати ту чи ту річ. Невербальні знаки, як уже зазначалося, репрезентують найпотаємніші емоційні стани людини, навіть якщо вона прагне їх приховати. Психологічну напругу можна завуалювати “надівши холодну маску” і вправно керувати власним обличчям, але проконтролювати при цьому рухи рук майже не вдається. Навіть у *професійних гравців казино* руки “зраджують” власників, порівняймо: «У користюбного гравця скрючені пальці, у розважливого — спокійні рухи кистей рук, у зневіреного руки тремтять, у дбайливого — жести недбалі»²⁷⁰. Отже, досвідчений спостерігач може “прочитати” найпотаємніші інтенції гравця.

Орієнтуватися в невербальних реакціях пацієнта — один з найважливіших складників фаховості *лікаря*. Уміння “читати” *невербальне повідомлення* співрозмовника надає можливість встановлювати контакт з пацієнтом, здійснювати більш точну діагностику, навіть коли пацієнт свідомо приховує симптоми

²⁶⁹ Міміка и жесты официанта. URL: <http://www.horeca-catering.com/news/mimika-i-zhesti-oficianta> (дата звернення: 17.09.2019).

²⁷⁰ Современный язык жестов / авт.-сост. И. Н. Кузнецов. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 2010. С. 309.

свого захворювання (“поведінка дисимуляції”). Характерні *мімічні реакції* на біль, стримані *жести*, статичні *пози* — ознаки, що свідчать про поведінку самозбереження: мінімальна кількість рухів надає можливість хворому обмежувати вплив больових подразників²⁷¹. Окрім того, навички невербальної взаємодії можуть бути корисні й під час взаємодії лікаря з дітьми. Не володіючи розвиненими навичками інтроспекції, дитина часто відчуває труднощі в процесі опису характеру болю, не може визначити його (“колючий”, “ріжучий”, “давить”, “розпирає”). Діти часто не можуть встановити причинно-наслідковий зв’язок між подіями: їм важко визначити, чи пов’язаний біль з прийомом їжі, чи з фізичними або емоційними навантаженнями тощо. Спостереження за *невербальною поведінкою* та *симптоматичними реакціями* дитини може допомогти лікарю отримати необхідну додаткову інформацію²⁷².

Спілкування в деяких професійних сферах потребує невербальної кодифікації дій. Зокрема *на радіо й телебаченні*, де можливості віддати певні розпорядження вголос обмежені, наприклад, прямим етером, їхнє передавання здійснюється мовою жестів “за кадром”. Поплескування по носі означає “етер добігає кінця”, посмикування уявної бороди — “помилку”, а також існує безліч ситуативних регулювальних жестів, що коригують поставу або розташування диктора або актора в кадрі.

Умовна невербаліка також регулює комунікативний процес, де вербальні засоби через певні обставини не можуть бути застосовані. Популярною є історія про сумочку *королеви Єлизавети* як умовний знак-сигнал до певних дій свити, порівняймо: «якщо під час прийому її Величність вішає сумочку на ліву руку, то це сигнал-вимога блокувати набридливого прихильника, що опинився поряд (...) якщо прийом або королівський обід затягнулися в часі, Королева ставить сумочку на стіл, і це сигнал для царемонімейстерів завершувати процес»²⁷³.

Жестова мова широко використовується у *військових, морських, рятувальних* професіях, що зумовлено конспіративністю або просторовою дислокацією формувань, причому важливою їхньою ознакою є усталеність, зрозумілість у будь-якому міжнаціональному середовищі²⁷⁴.

²⁷¹ Болучевская В. В., Павлюкова А. И. Общение врача: вербальная и невербальная коммуникация. *Медицинская психология в России*: электрон. науч. журн. 2011. № 2. URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru) (дата звернення: 25.10.2019).

²⁷² Там же.

²⁷³ Современный язык жестов... С. 311.

²⁷⁴ *Примітка*. Вузько спеціалізовані жестові мови не є об’єктом вивчення в цій праці.

Важко переоцінити роль НК у педагогічному процесі, адже *педагог, учитель* спілкується з вихованцями й учнями не лише вербально. У процесі навчання з метою організації уваги учитель використовує різноманітні жести, зокрема вказівні, імітативні, актуалізаційні та ін., що ілюструють розповідь активізують зорове сприйняття, пам'ять, формують наочно-образне мислення. Спільна діяльність учителя й учнів передбачає не тільки вплив учителя, а й обов'язковий зворотний зв'язок, що "вмикається" завдяки використанню невербальних стимуляторів (наприклад, *запитання-кивок* головою, *жести-запрошення*), активізаторів (наприклад, *жести схвалення, заохочення, кивок головою* як підтвердження), регуляторів (наприклад, довгі *погляди* або *паузи, темп, сила голосу*) і т. ін. Учитель не завжди керує своєю невербальною, але дитина дуже добре її "зчитує"²⁷⁵. Жест, міміка, погляд, поза часом виявляються навіть більш виразними й дієвими, ніж слова²⁷⁶. Непередбачувану девіацію можуть сформувати навіть чинники, що не залежать від комунікативної компетентності учасників спілкування. Наведемо випадок з авторського спостереження. Маленька Соня, вступаючи до першого класу, категорично відмовилася знайомитися й розмовляти з учителькою. На питання, у чому ж причина такої відмови, дівчинка відповіла: «У неї такий маленький ротик...». Малеча "прочитала" на обличчі вчительки певну небезпеку для себе. І хоча *фізіогноміку* в наукових колах уважають псевдонаукою²⁷⁷, певною мірою вона відіграє важливу роль у комунікації. Відзначмо, що сучасні шкільні статути приділяють невербальній культурі вчителя особливу увагу, висувають її на провідне місце серед професійних вимог до працівника освіти²⁷⁸.

²⁷⁵ Петрова Е. Невербальная коммуникация в педагогическом процессе. URL: <http://osvita.ua/school/method/teacher/343/> (дата обращения: 05.09.2019); Культура мовлення вчителя-словесника / уклад. О. М. Горошкіна та ін. Луганськ: Навч. книга, 2007. 111 с.

²⁷⁶ Порівняймо: Він уже говорив приязно, а щоб хлопець зрозумів, всіляко допомагав мімікою й жестикуляцією (Петро Панч, «Ерик шукає щастя»).

²⁷⁷ Современный язык жестов... С. 42–83.

²⁷⁸ *Примітка*. На офіційному сайті Харківської загальноосвітньої школи № 59 Харківської міської ради Харківської області адміністрація закладу розмістила «Професійні вимоги до вчителя», де викладені загальні фахові положення, що ґрунтуються на принципах педагогічної етики. Порівняймо: *Манери педагога мають бути гуманістично спрямованими. Відомий лозунг медпрацівників "Не зашкодь" можна повною мірою віднести і до професії вчителя. Навіть учительський погляд важить надто багато для дітей, щоб його ігнорувати. Учитель не має права зашкодити психіці дитини ні поглядом, ні жестом, ні мімікою, ні словом. В. О. Сухомлинський вважає, що учителю, перш ніж робити дисциплінарне зауваження учневі, треба лагідно доторкнутися до його плеча чи покласти руку на голову, заглянувши в очі. Така поведінка вчителя буде воістину гуманною. Учительські манери повинні мати яскраво виражений особистісний характер. Особлива посмішка й жести, стиль спілкування, манери вітатись тощо в кожного свої, тому така своєрідність і вбитиме дітей. У зв'язку з цим необхідно чітко відпрацювати і, можливо, довести до автоматизму свій особистий стиль учительських манер* (жирн.

Невербальні параметри є потужними ресурсами збереження в пам'яті емоційного образу. І. Франко згадує свого вчителя гімназії Е. Турчинського як педагога, який майстерно володів невербальними засобами й був спроможний виражати свої емоції та настрої, застосовуючи їх, порівняймо: «Радість, смуток або гнів ми розуміли швидше з його очей, обличчя, рухів, ніж з його слів. І треба було бачити, як з появою задоволеної усмішки на його обличчі, прояснювалися обличчя його учнів, увесь клас охоплювався радістю»²⁷⁹.

Сьогодні практика характеристики портрета видатних особистостей є доволі поширеною. Звертаючись до жанру присвяти, зазначає Т. Космеда²⁸⁰, автори досить часто омовлюють саме невербальні параметри, що свідчить про актуалізацію *емоційної пам'яті*, яка пов'язана з певним образом і ґрунтується на візуальній основі. Зокрема Г. Мінчак схарактеризував свого вчителя М. Кочергана як гармонійну особистість, наголошуючи на оптичних параметрах зовнішності, окуlesiці, просодичних якостях мовлення, що характеризують МО як непересічну й унікальну²⁸¹.

Отже, професійне середовище формує невербальну активність комуніканта відповідно до умов певної професії, забезпечуючи реалізацію її стратегій і кінцевого результату; емоційна пам'ять людини формується саме невербальними компонентами — оптичними, кінетичними, тактильними тощо, а репрезентація цих ретроспективних фрагментів у мовленні відбувається засобом вербалізації (омовлення) невербальних параметрів комунікативного сприйняття.

Манері спілкування чоловіків і жінок надавали великого значення ще в Давній Греції, наприклад, чоловікові належало тримати голову високо піднятою, інакше його могли прийняти за гомосексуаліста. Жінкам, навпаки, не рекомендувалося дивитися співрозмовнику прямо у вічі. Відведений убік погляд був свідченням соромливості, скромності, покірності. Утім, із часом мораль

курсив автор. — Т. О.). Професійні вимоги до вчителя. *Харк. загальноосв. шк. I–III ст. № 59 Харк. міськ. ради Харк. обл.* URL: http://school59.edu.kh.ua/dlya_vchitelv/profesijni_vimogi_dlya_vchitelya/ (дата звернення: 13.10.2019).

²⁷⁹ Куш О. Мовна особистість учителя в професійній діяльності. *Вінниц. держ. ун-ту імені Михайла Коцюбинського*. Серія «Філологія (мовознавство)». 2012. Вип. 16. С. 241.

²⁸⁰ Космеда Т. А. Дискурсивні слова як центр комунікативної стратегії вченого і педагога у проєкції на мовну особистість А. П. Загнітка. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. пр. Донец. нац. ун-ту / наук. ред. А. П. Загнітка. Донецьк, 2010. Вип. 20: На честь 55-річчя професора А. П. Загнітка. С. 205–210.

²⁸¹ Порівняймо: *У ньому приваблювало і приваблює все: зовнішність (елегантний, підтягнутий, спортивної постави, акуратний), вдумливі очі, якийсь особливий тембр голосу з гарними, ораторськими інтонаційними переливами, стримано-емоційна манера викладу, образність його мовлення, а головне — процес мислення, який розгортається перед слухачами, захоплює, торкаючись глибин свідомості, душі, серця...* (Мінчак Г. Б. Короткі нотатки про велике життя. *Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. Кочергана*: зб. наук. ст. / ред. О. Тараненко. Київ, 2006. С. 9).

змінюється: сьогодні жінки вже не відводять свій погляд. Отже, гендерні норми змінюються не тільки у вербальному вираженні, але й у невербальному²⁸².

Невербальна комунікація на гендерному рівні, як виявляється, є продуктом соціальним, оскільки пов'язана зі стереотипними уявленнями про комунікативну поведінку чоловіка або жінки. У міжкультурній комунікації існують стійкі *гендерні стереотипи*, що “приписують” жінці або чоловікові певні *моделі невербальної поведінки* в конкретних комунікативних ситуаціях, наприклад, у деяких народів Австралії мовчання “закріплене” за вдовами, а не за вдівцями, а в мовленні чоловіків північноамериканських індіанців відсутні інтер'єктиви, що виражають і супроводжують страх, оскільки страх, як уважають, характерний лише для жінок, які мають для цього відповідні вербальні маркери²⁸³.

Від гендерних стереотипів переважно залежать і *невербальні стилі поведінки чоловіка або жінки* й використовуються ними переважно на інтуїтивному рівні. У доіндустріальних культурах патріархального типу маскулінні й фемінні риси вважали суто дихотомічними, полярними, а певне відхилення від норми засуджувалося. Традиційно жіночими були слабкість, залежність, пасивність, м'якість, емоційність, експресивність та орієнтованість на інших; їх протиставляли силі, незалежності, активності на індивідуальні досягнення, що їх уважали одвічно-чоловічими прикметами²⁸⁴.

Погоджуємося з думкою О. Кісь, що немає підстав стверджувати первинність соціально-психологічних рис щодо культурних норм і канонів. Радше навпаки, сама культура формує в її носіїв певні риси, з огляду на усталені гендерні стереотипи²⁸⁵. Зазначені категорії мають конкретну національно-культурну й особистісно індивідуальну специфіку вияву. Опис цієї специфіки — одне з актуальних завдань гендерної лінгвістики кожної національної науки й *української* зокрема.

Стереотипові уявлення про невербальну поведінку послідовно відбиті у фразеології, з'явилася й номінації “жестові фразеологізми” (Г. Крейдлін), “соматичні вирази” (Є. Верещагін), “соматизми” (Ж. Амбрацумова), “моторно-кінетичні звороти” (О. Селіванова), “паралінгвальні фразеологічні одиниці” (Г. Демиденко).

²⁸² Див. про це: Ильин Е. П. Пол и гендер. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 688 с.

²⁸³ Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации... С. 16–18.

²⁸⁴ Див. про це: Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Ін-т народозна. НАН України, 2012. С. 73.

²⁸⁵ Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации... С. 42.

Невербальні параметри комунікації, вербалізовані в українському усному мовленні, зокрема в прислів'ях і приказках, формують імпліцитні смисли, що репрезентують комунікативні стратегії й тактики, віддзеркалюючи насамперед національну гендерну специфіку НК.

Дослідники²⁸⁶ розмежують *чоловічі й жіночі стратегії й тактики*, умовно розрізняючи кінетичні засоби за статевою належністю. До типових *чоловічих жестів* фахівці прираховують, наприклад, такі: *знімати шапку (брить, капелюх)* — символічно-етикетний жест привітання чоловіків; *чухати потилицю*²⁸⁷ — невербальний вияв подиву; *потирати руки* — ілюстрація позитивних очікувань; *плювати* — демонстрація роздратованості або гніву; *бити кулаком об стіл* — виявляти розлютування або доводити свою рацію, зокрема вираження гніву чоловіки можуть супроводжувати жестами, що репрезентують певну агресію — *показати кулак, погрозжувати кулаком, стиснути кулаки* і т. п.

Для української жінки такі жести не характерні, адже вона супроводжує гнів, приймаючи, наприклад, такі пози: *брати руки в боки; класти руку на стегно*; поширеним є рух *тупати нізкою, чобітком* тощо. Питомо жіночими вважають жести *сплеснути руками*, виражаючи подив; *закривати обличчя руками, хустинкою, пальцями* в стані засмучення, плачу; відчай ілюструє такий жест, як *заламувати руки*; сором — *опускати очі, дивитися в підлогу*; вийти заміж — *зав'язати голову* тощо.

Чоловічі невербальні стратегії й тактики стереотипово визначають як більш прямолінійні, антогоністичні²⁸⁸, а *жіночі* можуть бути і жорсткими, і гнучкими, толерантними, інколи із застосуванням хитрості, коли жінка намагається побудувати стосунки так, як вважає за потрібне²⁸⁹.

Відображення гендерного чинника простежуємо й у пареміях, що віддзеркалюють *гендерні ролі батька й матері* у вихованні дитини, репрезентуючи

²⁸⁶ Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі: моногр...; Ставицька Л. О. Чоловік (мужчина) у концептосфері української фразеології. *Мовознавство*. 2006. № 2/3. С. 118–129; Ужченко Д. Гендерні стереотипи у фразеології східнослов'янських говірок. *Діалектологічні студії. 7: Традиції і модерн* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. С. 61–78; Четирба М. Образ жінки в оцінних фразеологічних української мови: гендерний аспект. *Studia Ukrainica Poznaniensia* / red. nauk. T. Kosmeda. Poznań, 2013. Zeszyt I. S. 47–54.

²⁸⁷ *Примітка*. Приклади наводимо з авторської картотеки — Т. О.

²⁸⁸ *Люби жінку як душу, а тряси як грушу. Серцем люби, а руками тряси* (прикл. з автор. картотеки — Т. О.).

²⁸⁹ *Горнець тобі на голові розіб'ю!*; *Жінка чоловіка не б'є, а під свій норів веде; Чоловікова сила в кулаці, а жінчина — в слюзах; Чоловік голова, а жінка шия; Усе гаразд, усе добре, що жінка маленька: він поб'є і полає — вона веселенька; Від милого пана не болить і рана (від милого чоловіка)* (прикл. з автор. картотеки — Т. О.).

й ставлення батьків до дітей у процесі повсякденного виховання, і стратегії вихованців у спілкуванні з батьками²⁹⁰. Своєрідність стереотипового уявлення про значущість ролі кожного з батьків у формуванні дитячої особистості репрезентують паремії, що відображає поліцентричність мислення українського соціуму щодо гендерних ролей у сімейному вихованні²⁹¹.

Отже, стереотипово гендерна роль чоловіка в українському шлюбі є офіційно панівною, водночас жінка виконує роль “дипломата”, “парламентаря сімейних взаємостосунків”, неофіційно переймаючи роль лідера.

Однак, уважаємо некоректним розподіл невербальних знаків на власне чоловічі або жіночі, оскільки в певних комунікативних контекстах вони можуть бути використані обома статями, при цьому «варто говорити не про статеві або гендерні стереотипові відмінності, як це часто робиться, а про різні *стили гендерної комунікативної поведінки*, чоловічої (*маскулінної*) і жіночої (*фемінінної*), і співвідносити комунікативні стереотипи не зі статями, а з цими стилями»²⁹².

Маскуліність і фемініність (фемінінність) в гендерній теорії розуміють як соціальні, а не біологічні категорії, «нормативні уявлення про соматичні, психологічні, поведінкові властивості, елемент статевого символізму, пов’язаний з диференціацією статевих ролей. (...) Деякі риси вважаються транскультурними (наприклад, ототожнення маскуліності з силою, агресивністю, а фемініності — з м’якістю й ніжністю).

Як системне ціле образи *невербальної маскулінності й фемініності* є історичними й етноспецифічними. Різноманітні моделі залежать від етнічних та релігійно-філософських чинників, однак фахівці зазначають, що абсолютна більшість з них базується на таких опозиціях: *суб’єкт — об’єкт, сила — слабкість, активність — пасивність, жорсткість — м’якість*²⁹³.

Незважаючи на те, що *маскуліний стиль* характеризують як прямий, твердий, дещо грубий, різкий, вимогливий, прямолінійний — такий, що сприяє реалізації можливостей до самопрезентації²⁹⁴, у невербальній поведінці чоловіка він може реалізуватися частково, водночас комбінуючись із протилежним,

²⁹⁰ *Мати однією рукою б’є, а другою гладить; Отець по-батьківськи поб’є, по-батьківськи й помилує; Рідна мати високо замахає, а помалу б’є* (прикл. з автор. картотеки — Т. О.).

²⁹¹ *Мудрі діти — мудрий батько, дурні діти — дурна мама. Доти ягнятка скачуть, поки матір бачать* (прикл. з автор. картотеки — Т. О.).

²⁹² Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации... С. 42.

²⁹³ Див. про це: Сучасне розуміння маскуліності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів та насильства щодо жінок. Київ: UNFPA, 2018. 128 с.

²⁹⁴ К्लещова О. Е. Мовлення чоловіків і жінок у соціолінгвістичному аспекті. *Лінгвістика: зб. наук. пр. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2011. № 3 (24). Ч. 2. С. 32.*

фемінним, порівняймо: *Голос його тремтів і зривався на високі ноти* [фемін.]. *Жести ставали різкими, очі метали іскри* [маскулін.]²⁹⁵; *Сашко раптом в захваті шпурнув на підлогу кепку* [маскулін.] *й наївно почервонів* [фемін.]²⁹⁶.

Фемінний стиль, що переважно визначають як спокійний, м'який, довірливий, мирний, дещо цнотливий, іноді наївний і приписують зазвичай жінці, також не завжди відповідно реалізується в комунікативній ситуації, порівняймо: *Валентина Миколаївна посміхнулась. Але не наївною, дитячою усмішкою, як можна було сподіватись*²⁹⁷ — не можна однозначно стверджувати, що посмішка героїні була маскулінною, але й точно не фемінною, про що зазначає сам автор тексту.

Взаємодіючи в гетерогамних групах, жінки й чоловіки оцінюють комунікативну поведінку один одного, орієнтуючись на позиції стереотиповості, зокрема “жіноча” негативна оцінка манери поведінки чоловіка може бути пов’язана з образом жінки, наприклад, *поводиться як баба, базарна баба*, що особливо образливо, оскільки існує думка, що порівняння чоловіка із жінкою принижує його статус, чого не можна сказати про зворотне²⁹⁸. Разом з тим маскулінним дериватам на позначення манери комунікативної поведінки жінок властива позитивна оцінність, наприклад, *вона реальний друг, вона свій пацан* і т. п.

Комунікативна поведінка, як бачимо, визначається певною гнучкістю й динамікою відповідно до ситуації або традиції, однак, звісно, варто враховувати певні відхилення в поведінці окремих соціальних груп чоловіків і жінок, які наслідують зовнішність або стиль спілкування одне одного. Уявлення про гендерні стереотипи комунікативної поведінки можуть мотивувати прийом створення комічного в тексті²⁹⁹.

Отже, загальні моделі гендерної невербальної поведінки пов’язані з національно-культурними традиціями й стереотипами в етноколективі, віддзеркалюючись в усному й писемному мовленні, що надасть можливість вивчати їх крізь мовленнєву призму.

²⁹⁵ Кириленко І. Вибране. Київ: Держлітвидав України, 1960. С. 316.

²⁹⁶ Копиленко О. І. Лейтенанти: роман. Київ: Рад. письм., 1947. С. 83.

²⁹⁷ Копиленко О. І. Лейтенанти... С. 169.

²⁹⁸ Халіман О. В. Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови: моногр. / передне слово, наук. ред. проф. Т. Космеди. Харків: Майдан, 2019. С. 126–141.

²⁹⁹ Порівняймо: *Українські політики виражають суто жіночі риси — вони часто вдаються до зради, люблять влаштовувати скандали, ображатися один на одного, вони залюбки плетуть інтриги і носять блискучі речі* (Гедер у трудовій книжці. Газета «Україна молода». 2007. Вип. № 043. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/873/213/31774/> /дата звернення: 16.07.2019/).

1.4.3. Культурні та міжкультурні чинники³⁰⁰

Мова відбиває етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою вияву невербаліки. Проходячи крізь канали культури, мова, або, навпаки, культура — крізь мовні канали зазнають впливу етнічних звичаїв на комунікативну поведінку етносу, а культурні цінності й вірування впливають на етномовну свідомість³⁰¹.

Мова конкретного суспільства є складником його культури, а лексичні розмежування зазвичай відображають специфіку цієї культури, властивості об'єктів, видів діяльності, настанов того суспільства, у якому вона функціює.

Довербальне начало мовної свідомості кожного етносу мотивує лексичний і граматичний контент певної мови, зокрема той її фрагмент, що формується внаслідок *омовлення невербаліки* звичаїв, обрядів, вірувань, культури й менталітету етносу загалом. Цей фрагмент етномовної свідомості, безперечно, буде самобутним у кожній досліджуваній лінгвокультурі.

Простежимо продуктивність вербалізації невербальних параметрів на прикладі етнолінгвістичного опису українського обряду *весілля*³⁰². Етимологія ритуальних одиниць апелює до назв невербальних дій, що виконували українці в обрядовому алгоритмі. Зокрема репрезентовано параметри *проксеміки* (“*засилання сватів*”, “*підводять до нього кінцем хустки*”, “*стають під вінець*”), *такесики* (“*тримають рукою*”, “*береться рукою*”), *кінесики* (“*заручини*”, “*побрання*”, “*віддатися*”, “*взяти*”, “*брати*”, “*віддання*”), *просодики* (“*справляти весілля гучно*”), *гастики* (“*з підпитку*”) тощо. В. Жайворонок фіксує увагу на своєрідному “весільному словнику”, де відбувається омовлення невербальних дій і ритуалів. На сьогодні в українській лінгвістиці вже є такий

³⁰⁰ Матеріали цього підрозділу апробовано на науково-методичному семінарі «Мова. Культура. Взаєморозуміння» (Дрогобич, ДДПУ імені Івана Франка, 8 травня 2012 р.) з публікацією доповіді в зб. наук. праць *Мова. Культура. Взаєморозуміння*. Дрогобич, 2012. Вип. 2. С. 115–122.

³⁰¹ Див. про це: Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси. Київ: Довіра, 2007. С. 15–16.

³⁰² В. Жайворонок зазначає, що «за словом *весілля* стоїть багатосюжетний ритуал *побрання* молодих, що включає сватання як окремий старовинний обряд *засилання сватів*, *заручини*, коли при відданні молоді нареченому її *підводять до нього кінцем хустки*, яку *тримають рукою* і за яку вона також *береться рукою*, нарешті, вже власне християнський обряд *вінчання*, коли молоді *стають під вінець* у церкві. (...) *Весілля* *справляють гучно*, з музиками й *весело з підпитку*, тому й кажуть “гуляти (грати) *весілля*”. Обряд ще дохристиянський, на зміну якому *побрання* стало називатися християнським *шлюб* (від «любити»), чим розмежувало власне церковне дійство й світський ритуал. До речі, слова *віддатися*, *взяти*, *брати*, *віддання*, *побрання*, що асоціюються з весільним обрядом, свідчать про стародавній звичай *умикання* молоді. Пор. у Б. Грінченка: (...) „Дівчина на *виданні*”, „*Віддають* мене — *дома сиджу*, а *беруть* мене — *я не виджу*”, „*Віддалася* — не тужи, що дістала, те *держу*» (Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси... С. 22) (виділення жирн. — Т. О.).

лексикографічний доробок, зокрема в лексико-семантичному³⁰³ й діалектологічному³⁰⁴ аспекті. Напевне, опрацювання такого словника в аспекті *вербалізації невербаліки* було б корисним щодо зміцнення позицій відповідного підрозділу в структурі комунікативної лінгвістики.

Серед оптичних параметрів НК найбільш виразним у комунікації українців вважають *погляд* — і як такий, що передає внутрішній стан людини, є своєрідним “дзеркалом душі”, і як потужний контактотановлювальний засіб. Визначаючи етимологію етикетної лексики, М. Стахів спирається на невербальну комунікацію як смислотворче підґрунтя, порівняймо: «Спілкуючись, українці дивилися й дивляться у вічі один одному. Від цього й народилося слово “ввічливий”». Український тезаурус містить синоніміні ряди епітетів, що стосуються невербального параметра *погляд*, порівняймо: *байдужий, веселий, глибокий, довірливий, доброзичливий, життєрадісний, колючий, кривий, привітний, скептичний, холодний* і т. ін., а також чимало дієслівних сполучень, що його актуалізують, порівняймо: *відривати, втопити, зводити, відводити, ловити, наводити, не зводити, не спускати, переводити, ввіймати, блудити, блкати, влипнути, вп’ястися, зміряти, зустрічатися, креснути, метнути, оббігати, обводити, обіймати, обпалювати, обсипати поглядом*³⁰⁵.

У сучасному суспільстві набули популярності принципи “без табу”, порівняймо: “українська мова без табу”, “ЗМІ без табу”, “взаємостосунки без табу”, “виховання без табу”, “література без табу”, “суспільство без табу” і т. ін.³⁰⁶. Ці та подібні принципи виформовують, вербалізуючи, відповідні поведінкові стратегії й тактики, зокрема й такі, що стосуються сучасної НК. Активний тезаурус сучасного мовця зберіг найбільш поширені формули-табу, у яких омовлено невербальні параметри комунікації, що регулюють комунікативні ситуації³⁰⁷.

³⁰³ Глібчук Н. Із спостережень над весільною лексикою у Наддністрянських та Надсянських говірках. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філологічна*. 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 120–126; Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2001. 23 с.; Шевченко В. Т. Походження та семантичний розвиток лексики, пов’язаної з весіллям: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1998. 17 с.

³⁰⁴ Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). Луганськ: Знання, 2003. 172 с.; Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: матеріали до словника. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2005. С. 299–308.

³⁰⁵ Стахів М. Український комунікативний етикет. Київ: Знання, 2008. С. 95; Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Львів: Сполом, 2001. С. 107.

³⁰⁶ Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізви, евфемізми. Київ: Критика, 2008. 456 с.

³⁰⁷ Порівняймо: *Не лізь поперед батьна в пекло; Не лізь у воду, не спитавши броду* (проксеміка); *Не присувай соломи до возню* (жести, значеннєві рухи); *Об умерлім добре говори, а ні, то мовчи*

Явище евфемізації та, відповідно, протилежне — дисфемізації, що реалізуються в мовленні під впливом табу, вивчали відомі мовознавці ХХ ст., зокрема це О. Потебня³⁰⁸, Л. Булаховський³⁰⁹, Д. Зеленін³¹⁰, Б. Ларін³¹¹, Е. Бенвенист³¹² та інші вчені, які здійснили початковий збір та опис названих мовних одиниць та інтерпретували це специфічне явище. Наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. у вивченні українських евфемізмів окреслилися такі керунки, як: *евфемізми й міфологія* (Н. Хобзей³¹³), *евфемізми й політична коректність* (О. Стасюк³¹⁴, В. Тхір³¹⁵), *жаргонні евфемізми* (Г. Аркушин³¹⁶), *фразеологічні евфемізми / дисфемізми* (І. Мілева³¹⁷), *евфемізми ЗМІ* (А. Советна, О. Лісун³¹⁸, О. Садовець³¹⁹), *прагматична евфемізмів і дисфемізмів* (Г. Гамовська³²⁰, Ю. Полтавець³²¹) та ін.

Унаслідок омовлення *невербальних параметрів комунікації — вербалізації невербаліки* — така функція мови реалізується на номінативному, смислового й комунікативному рівнях і, відповідно, серед чинних класифікацій розрізняють *табу мовні* — заборона вживання окремих слів, зворотів, виразів³²², *табу*

(мовчання); *Не лупай очима — не твоя дівчина!* (окулесика); *Не пирожися, коли не пиріг* (параметри зовнішності, манера) та ін.

³⁰⁸ Потебня А. А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. Москва: Унив. тип., 1865. 419 с.; Потебня А. А. Теоретическая поэтика / сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова. Москва: Высш. шк., 1990. 344 с.

³⁰⁹ Булаховский Л. А. Введение в языкознание. Москва: Учпедгиз, 1954. 174 с.

³¹⁰ Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. *Сб. музея антропологии и этнографии*. Ленинград, 1929–1930. Т. 8–9. С. 1–167.

³¹¹ Ларин Б. А. Об эвфемизмах. *История русского языка и общее языкознание*. Москва: Просвещение, 1977. С. 101–114.

³¹² Бенвенист Э. Эвфемизмы древние и современные. *Бенвенист Э. Общая лингвистика* / пер. с фр.; под ред. Ю. С. Степанова. Москва: Прогресс, 1974. С. 370–376.

³¹³ Хобзей Н. Вияви мовного табу в гуцульських говірках. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN. Łódź*, 2004. Т. 49. S. 89–96.

³¹⁴ Стасюк О. С. Соціолінгвальні та функціонально-прагматичні характеристики евфемізмів і дисфемізмів у парламентській комунікації ФРН та Швеції: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2012. 19 с.

³¹⁵ Тхір В. Б. Особливості утворення політичних евфемізмів (на прикладі ідеологічних евфемізмів) *Гуманітарний вісник*. Серія «Іноземна філологія». Черкаси, 2004. Ч. 8. С. 313–315.

³¹⁶ Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. Луцьк; Люблін: Вид-во обл. друкарні, 2005. 198 с.

³¹⁷ Мілева І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України: дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01 / Луган. нац. пед. ун-т імені Т. Шевченка. Луганськ, 2005.

³¹⁸ Советна А., Лісун О. Евфемізми в засобах масової інформації. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту*. Серія «Філологія». 2019. № 43. Т. 3. С. 156–159.

³¹⁹ Садовець О. В. Дисфемізми та евфемізми як лексичні засоби англomовних періодичних видань. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2018. Вип. 14. С. 182–189.

³²⁰ Гамовська Г. The Use of Language in Newspapers. *English (M)*. 2007. № 12. С. 16–19.

³²¹ Полтавець Ю. Основні підходи до вивчення евфемізмів і дисфемізмів. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2012. С. 225–236.

³²² *Примітка*. «В основі містично-забобонного Т. лежить віра в те, що: а) пряме називання сил, істот, ворожих людині, може їх привабити, «накликати»; б) пряме називання сил, істот, потрібних людині, може, навпаки, сердити або відлякувати їх; в) заміною прямих назв непрямыми можна впливати в бажаному для мовця напрямі на природу відповід. об'єкта або на ставлення до нього певних сил (Гараненко О.

тематичні — заборона обговорення або невербальної репрезентації в комунікативних актах певних тем у межах конкретної лінгвокультурної спільноти³²³, *табу контактні* — заборона на деякі форми міжособистісного спілкування в межах певної лінгвокультурної спільноти³²⁴.

Неповторність кожного народу значною мірою окреслюється й специфікою комплексу невербальних знаків спілкування, зумовленого соціально-політичними, історико-культурними, релігійними, етичними й естетичними чинниками³²⁵. У культурі кожного етносу виокремлюють *табу невербальні* як такі, що «являють собою частину соціального кодексу будь-якого суспільства (...), у якому функціують заборони на неприйнятні для цього суспільства вияви невербальної поведінки комуніканта в процесі спілкування»³²⁶.

Вербалізація деяких з них формулює певну *невербальну тактику* в табуйованій ситуації. Так, наприклад, сакральний релігійний жест *хреститися* ('рухом правої руки зображувати знак хреста, звернений на себе'), що належить до релігійної картини світу українців³²⁷, у християнських культурах символізує перемогу Христа над гріхом і смертю, захист від злих сил, підтримку

Табу. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um110.htm> /дата звернення: 22.05.2017/. Порівняймо: *Дідьна не клич, він сам прийде* — не вимовляй його імені, щоб не привернути до себе уваги (омовлено параметр мовчання / замовчування).

³²³ *Примітка*. Використання в мовленні тематичних табу традиційно зумовлюється етичними чинниками й широко репрезентується в паремійному дискурсі, наприклад: *Пішов на вічну дорогу; Не витримала душа — на той світ пішла!* — засобом омовлення параметра проксеміки репрезентують тему, пов'язану зі смертю; *Мовчи з лихом, аби збрилось!* — уникають розголошення неприємностей, щоб не викликати загальний інтерес до проблеми, мотивуючи тим, що так про лихо швидше забути (параметр мовчання).

³²⁴ *Примітка*. Українські традиції, наприклад, мають цілу низку заборон міжособистісного спілкування, зокрема серед засторог вагітним жінкам є така оптична, як дивитися на калі, особливо на дітей-інвалідів — 'щоб дитина такою не вродилася', проксемічна засторога: не можна вагітним бути на похороні, кладовищі, так само, як і відвідувати церкву підсля народження дитини лише як малеча буде похрещена і т. под.

³²⁵ *Примітка*. У східних країнах, наприклад, в Об'єднаних Арабських Еміратах — сучасній, але мусульманській країні — брати й пропонувати їжу та напої або будь-які предмети слід тільки правою рукою (*кінесика*), а запізнення на 15–20 хвилин тут вважається нормою, демонстрацією статусу ділової людини (*хронеміка*). У Тайланді жінкам у жодному разі не можна торкатися монахів, брати в них що-небудь з рук або давати в руки (*такесика*) (Дивні звичаї різних народів. *Тижневик «Громадянин України»*. № 8 (165). URL: <http://gukr.com/article2042.html> /дата звернення: 22.05.2017/). Індійці племені Навахо вчать дітей не дивитися на співбесідника, японці під час розмови дивляться на шию партнера по спілкуванню, тримаючи обличчя в полі периферійного зору, а в кенійському племені Луо зять і теща під час розмови повинні повернутися одне до одного спинами (*окулесика, проксеміка*) (Современный язык жестов... С. 32–33) *Примітка*. Позначення параметрів НК курсивом автор. — Т. О.

³²⁶ Єловська Ю. В. Поняття табу та його класифікації в сучасному мовознавстві. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту*. Серія «Філологія». 2014. № 8. Т. 2. С. 221–223.

³²⁷ Піддубна Н. В. Теорія теолінгвістики: феномен біблійності в українській лінгвокультурі та омовлення релігійної картини світу (аналіз дискурсивної практики XIX ст.): моногр. / переднє слово, наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків: Майдан, 2019. С. 122.

Вищих сил у протистоянні гріховності й наділений канонізованими ознаками³²⁸. Омовлення цього жесту в різних дискурсах зі збереженням його основного сакрального змісту формує різноманітні комунікативні смисли³²⁹, зокрема й метафоризовані, фразеологічні³³⁰, пов'язані з евфемізацією українського мовлення.

Сучасний мовець також використовує подібні сакральні евфемізми, але мотивація вживання суттєво відрізняється від первісно-міфологічної, мовець використовує “демонічний” образ у дисфемічному контексті, що в аспекті сучасного мовлення виглядає досить природно³³¹.

Українці в комунікації, як правило, дотримуються сталих етикетних норм, звичаєвих правил. Невербальна комунікація великою мірою репрезентована в загальному контексті українського етикету, ґрунтується на певних умовностях і традиціях, що широко досліджено й узагальнено українськими науковцями³³².

³²⁸ Порівняймо: «Складені три перші пальці разом засвідчують нашу віру в Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого, як у Єдиносущну і нероздільну Тройцю, а два пальці, пригнуті до долоні, означають, що Син Божий, після зішестя Свого на землю, будучи Богом, став людиною, тобто означають Його дві природи — Божу і Людську.

Осіняючи себе хресним знаменням, ми кладемо складені так пальці на лоб — для освячення нашого розуму, на черево (живіт) — для освячення наших внутрішніх почуттів, потім на праве і на ліве плечі — для освячення наших сил тілесних. Хресне знамення дає нам велику силу відганяти та перемагати зло і творити добро, але ми повинні пам'ятати, що хрест слід покладати правильно і неквапливо, інакше буде не зображення хреста, а звичайні помаху рукою, від чого біси тільки радіють. Недбало чинячи хресне знамення, ми показуємо свою непошану до Бога — грішимо, гріх цей називається блюзнірством.

Осіняти себе хресним знаменням, чи хреститися, слід на початку молитви, а також при наближенні до усього святого: входячи в храм, прикладаючись до хреста, до ікони тощо. Хреститися слід і в усіх важливих випадках нашого життя: в скруті, в горі, в радості тощо. Коли ми хрестимося не під час молитви, то подумки, про себе, кажемо: “В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь”, засвідчуючи цим нашу віру у Пресвяту Тройцю і наше бажання жити і трудитися на славу Божу. Слово “амінь” означає: істинно, правда, хай буде так” (Основи віри. Про хресне знамення. *Парафія святого великомученика Димитрія Солунського*. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/91-book91/635-title943> /дата звернення: 10.11.2019/).

³²⁹ Порівняймо: (...) усі охнули з радості і стали хреститися та дякувати Богу за врятування (А. Чайковський) — ‘дякувати’; Усі почали побожно хреститися (А. Кашенко) — ‘просити захисту’; Антанти, мусіли підводити цю слухняність під теорію й навіть при цьому хреститися Марком (В. Винниченко) — ‘присягатися’; (...) вдалося всілякими засобами відхреститися від зустрічі (М. Руденко) — ‘відмовлятися’ і т. ін.

³³⁰ Порівняймо: Відхреститися від дідька, а збудешся гріха — омовлено сакральний жест хрещення як тактики самовідведення й убезпечення від негативного вчинку, що може бути мотивований недоброчесними думками або прагненнями.

³³¹ Порівняймо: Дідько, як на мене, сприймається не жакливо-демонічно а дещо іронічно-гумористично, тилу, А йдїть ви, куме, до дїдька лисого” — нібито і поспав, але й не образив кума (Питання про дідька. *Форум ВО «Свобода»*. URL: http://www.forum.vosvoboda.info/viewtopic_462.php /дата звернення: 11.06.2019/).

³³² Буяльський Б. А., Оверчук А. В. Як ми спілкуємося: мовленнєвий етикет українського народу. Вінниця: Велес, 2001. 96 с.; Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету: засоби вираження ввічливості: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1993. 22 с.; Радевич-Винницький Я. Невербальні засоби спілкування. *Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування*. Львів: СПЛОМ, 2001.

За християнською мораллю вважається непристойним радіти негараздам ближнього, варто виявляти належне співчуття, тому в комунікативній ситуації горя, смутку параметр сміху відсутній³³³. Важливим чинником успіху у спілкуванні українці вважають уміння не виходити за межі власних компетентностей і вербалізують настанову, пов'язуючи цю тактику з просторовим параметром³³⁴. У спілкуванні українців традиційно дієвими є принципи соціальної субординації, засуджується порушення статусної дистанції, нав'язування себе у встановленні взаємостосунків, особливо до старших або до вищих за статусом³³⁵. Внутрішні соціальні взаємостосунки українців також здавна регулювалися системою заборон, умотивованих суспільним звичаєвим досвідом, зокрема це попередження про непередбачуваний результат взаємостосунків з омовленням тактильних параметрів³³⁶, рекомендація не хвалитись наперед успіхами, не радіти завчасно, що репрезентована засобом вербалізації параметрів руху³³⁷, настанова до толерантності, терпимості, реалізована засобом омовлення кінесики³³⁸, унаслідок яких століттями виформовувалася українська ментальність та національний характер.

Однак зазначмо, що українська мовна практика оперує набагато ширшим спектром невербальних табу, репрезентованих в українських пареміях, народних піснях, казках, що дає можливість майбутнім дослідникам суттєво доповнити й розширити окреслені класифікації.

1.5. Метамова вербалізації НК як наслідок формування синкретичного напрямку КЛ³³⁹

Процеси організації нових знань загострюють термінологічну проблематику в мовній системі. Термінологія — категорія змінна. Вона “генетично” залежна від відповідної науки, її розвитку, через те її постійно потрібно переглядати.

С. 98–135; Стахів М. Невербальні засоби українського комунікативного етикету. *Стахів М. Український комунікативний етикет*. Київ: Знання, 2008. С. 88–117; Струганець Л. В. Культура української мови і мовна особистість учителя: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Терноп. держ. пед. ін-т. Тернопіль, 1996.

³³³ Порівняймо: *Чужому лихові не смійся* (екстралінгвістика).

³³⁴ Порівняймо: *Де тебе не просять, нехай туди тебе ноги не носять; Непрошеного гостя за двері виводять* (проксемика).

³³⁵ Порівняймо: *Не вдавайся з апостолами за стіл* (проксемика).

³³⁶ Порівняймо: *Не позичай, злий обичай, як віддає, то як не б'є, то лає* (агресивна такесика).

³³⁷ Порівняймо: *Не перескочивши річки, не нажи гол* (кінесика).

³³⁸ Порівняймо: *Дай не дай, а в зашйок не пхай!* (кінесика).

³³⁹ У підрозділі частково використано матеріал, апробований на VI-й Міжнародній науковій конференції «Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках», 22–23 квітня 2013 р. (Дніпропетровськ, Україна) з публікацією тез: Осіпова Т. Ф. Вербалізація «невербалики»: інноваційні словотвірні тенденції в системі мовознавчої термінології. Лексико-грамматические инновации в современных

Термін повинен найточніше передавати сутність поняття, репрезентуючи його місце. Однак новостворені чи запозичені терміни повинні органічно пов'язуватися з наявними, не порушуючи оригінальності та стрункості кожної конкретно взятої терміносистеми³⁴⁰.

Незважаючи на пильну увагу до теорії невербальної комунікації наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст., багатий досвід опису специфіки невербального спілкування, розробленість практичних методик щодо застосування невербальних засобів у комунікації, метамова цієї галузі перебуває сьогодні на стадії становлення та розвитку, оскільки дослідження мають або широкий загальний, або вузькопрофільний характер, що зумовлює її лакунарність, деколи схоластичність. Спеціального термінологічного словника НК не існує, хоча частково терміни відбиті найбільш авторитетних українських сучасних лінгвістичних словниках, підручниках, навчально-методичних посібниках³⁴¹, і привертають нашу увагу як такі, що прямо або опосередковано репрезентують НК, характеризують процеси і явища, пов'язані з невербальним спілкуванням.

Як було зазначено, комунікативна лінгвістика пов'язана з широким колом антропоцентричних знань, як наслідок одиниці поняттєво-термінологічного апарату НК розпорошено по лексикографічних джерелах. Тезаурус цих понять можна розглядати як "парасольковий", що покриває термінологію цих дисциплін, порівняймо:

- соціолінгвістика, гендерна лінгвістика (*невербальний стиль поведінки, маскулітні (фемінні) моделі, невербаліка вчителя, релігійна невербаліка, дитяча невербаліка* та ін.),
- психологія (*невербальна поведінка, сенсорний, інтроверт (екстраверт), моторика, мова жестів, невербальний портрет, калібрування* та ін.),
- лінгвістика (*невербальний знак, невербальний код, вербалізація* та ін.),
- прагматика (*експліцитний / імпліцитний спосіб вербалізації, інтерлінгвістика, компетенція, компетентність* та ін.) тощо.

Однак визначити галузеву належність певного терміна невербальної комунікації досить важко, оскільки сам *еклектичний принцип* дослідження створює умови для *синкретичності термінології*.

славянських мов. Матеріали VI Міжнарод. научн. конф. (22–23 апреля 2013 г., г. Днепропетровск). Днепропетровск: Нова ідеологія, 2013. С. 221–223.

³⁴⁰ Вікул М. Зауваження до Вернерової термінології комплексних сполук. *Зб. математично-природописно-лікарської секції НТШ*. 1930. Т. XXVIII–XXIX. С. 247.

³⁴¹ СМК; ССЛ; СЛТЕ.

НК оперує передусім комунікативною термінологією, визначаючи й описуючи основні комунікативні процеси, семантично ґрунтуючись на базовому компоненті терміна, порівняймо: *комунікативна стратегія (тактика), комунікативна невдача (девіація), невербальний (кінестетичний, звуковий, зоровий) сигнал, сигнал зворотного зв'язку, інтеракція, парамова* та ін. Невербальне фокусування звужує значення цих термінів, концентруючись на невербальних процесах.

Послугуючись термінологією різних наукових сфер, НК утворює власний термінологічний апарат, ключовим у якому виступає маркер “*невербальний*”, що може фігурувати

- у самій терміноназві, порівняймо: *Невербальна комунікативна поведінка* — сукупність норм і традицій, які регламентують організацію спілкування із застосуванням невербальних і паравербальних засобів (...); *Невербальна комунікація* — цілеспрямований процес інформаційного обміну (...); *Засоби спілкування невербальні* — засоби немовного коду (...) тощо,
- у дефініції, порівняймо: *Такесика* — тип *невербальної* комунікації, складова парамови, пов'язана з тактильною системою сприйняття (...); *Дія комунікативна* — одиниця опису комунікативної поведінки учасників спілкування, окремий мовленнєвий акт, репліка, *невербальний сигнал*, комбінація вербальних і *невербальних засобів* тощо у межах певного комунікативного параметра; *Інтерактивність* — категорія дискурсу, комунікації в цілому, яка полягає у взаємодії адресанта і адресата в конкретній ситуації за допомогою вербальних і *невербальних засобів* мовного коду; *Мовлення внутрішнє* — особливий тип неоформленого в звуках, *паралінгвістичних засобах* або *графічних знаках* мовленнєвої діяльності, для якої характерна значна згорнутість граматичної структури і змісту;
- імпліцитно репрезентувати певну термінологічну універсалію, невербальне профілювання якої зумовлює поповнення термінологічного тезаурусу теорії НК, порівняймо: *Комунікативні обставини (обставини спілкування, конситуація)* — сукупність ознак комунікативної ситуації, які впливають на комунікативну поведінку учасників спілкування (*бесіда на вулиці чи в приміщенні, ідучи, сидячи чи стоячи, при свідках або без тощо*) — зазначені чинники впливу репрезентують параметри

НК — проксемику, кінесику, просодику, що окреслюють **невербальні комунікативні обставини**, його **невербальну конституацію спілкування**; **Комунікативний етикет** — дотримання принципів ввічливості спілкування (...); **вживання системи стійких формул спілкування** (зокрема й **невербальних**), прийнятих у певній національній лінгвокультурній спільноті — функціонування зазначеної універсалиї у фокусі НК зумовлює використання терміноформи **Комунікативний невербальний етикет**.

За відповідною аналогією виформовується арсенал термінів, що обслуговують сферу НК, але не зафіксовані в лексикографічних джерелах, порівняймо: **невербальний культурний знак**; **невербальний канал комунікації**; **невербальний комунікативний код**; **невербальна компетенція**; **невербальна конотація**; **невербальний контекст спілкування**; **невербальне повідомлення**; **невербальна особистість**; **невербальний комунікативний шум**; **невербальний канал**; **невербальний комунікативний кодекс**; **вербалізація невербального** і т. ін.

Отже, чинна метамова НК мотивує й стимулює процес профілювання комунікативного тезауруса згідно з описовою практикою та специфікою її вербалізації, що на сьогодні створила потужне підґрунтя для виокремлення з **комунікативного корпусу спеціальної невербальної термінології**.

Виникнення нових термінів і терміносполучень, як правило, початково викликає критичне до них ставлення термінологів: важливо, щоб новий термін відповідав і своєму призначенню, і чинним мовним правилам. У зв'язку із цим, як видається, необхідно застосувувати різнобічні методи й методики їх осмислення, оскільки «їх розуміння вимагає від адресата не тільки знання загальної теорії, але й належного власне-авторського підходу до тлумачення того чи іншого поняття. У цьому розрізі очевидним є й застосування усталених дефініцій для тлумачення певного поняття, і підведення під відповідний вимір тих чи інших мовних явищ»³⁴².

Останнім часом в описовій практиці НК набув популярності термін **невербаліка**, активний на сьогодні і такий, що претендує на роль гіпероніма відносно гіпонімів — конкретних параметрів невербальної комунікації. Він привертає увагу філологів і своїм стилістичним, “усно-розмовним” забарвленням, і своєю формальною схожістю з професійними жаргонізмами, що викликає неоднозначне ставлення науковців до його застосування. Кілька років тому авторці

³⁴² Загнітко А. П. Доцентрово-відцентрові тенденції в сучасній термінології синтаксису. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. / відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ, 2007. Вип. VII. С. 15.

цієї монографії довелося дискутувати з колегами із Санкт-Петербурга щодо впровадження цього терміна в науковий обіг. Колеги обстоювали позицію “не-науковості” номінації й кваліфікували її як “науковий жаргонізм”.

На користь терміна було висунуто такі аргументи:

- 1) Ураховуючи стилістичне визначення жаргонізму, констатуємо відсутність яскраво вираженого соціального чинника в характері номінації, низький ступінь метафоричності назви, оскільки вона зберігає основний зміст складного терміна і є достатньо прозорою. Беручи до уваги існування такого поняття, як *професійний жаргонізм*, який розуміємо як набір спрощених, скорочених або образних слів на позначення понять, що використовуються особами, об’єднаними певним видом занять, і служать для спрощення спілкування та взаєморозуміння, зазначмо, що за своєю специфікою термін як лексична одиниця також має обмежену (наукову) сферу вживання й так само використовується особами певного (наукового) кола з такою самою метою³⁴³.
- 2) Щодо наявності деякого “усно-розмовного” забарвлення, то його мотивує власне узагальнювальна функція номінації, що сформувалася відповідно до *законів мовної логіки, універсального закону аналогії*. Як зазначає Т. Космеда, «одним із основних постулатів теоретичної лінгвістики традиційно залишається вчення про те, що мова “живе”, а “жити” — значить змінюватися, не залишаючись у попередньому стані. Мова, як і будь-який інший живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється. Представники Празького лінгвістичного гуртка назвали цей процес “гнучкою стабільністю”³⁴⁴.
- 3) Зіставлення номінації *невербаліка* (*невербальні параметри комунікації*) з такими професіональними жаргонізмами, як *машина* (*комп’ютер*), *баранка* (*кермо*), *пушка* (*мікрофон, вбудований у відеокамеру*), *скетч* (*наметки, графічне зображення малюнка*), *колл* (*дзвінок у скайпі*) за ступенем образності, експресивності, кодованості, дає змогу висновкувати про її суттєве стилістичне дистанціювання від зазначеного типу мовних одиниць і спрямовує цю наукову розвідку в площину лексико-граматичних інновацій.

³⁴³ Симоненко Л. О. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. / відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ, 2007. Вип. VII. С. 21.

³⁴⁴ Космеда Т. А. Риторика українців: порушення норми як мовна гра. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2013. Zeszyt 1. С. 79–80.

Характерною для української мови тенденцією розвитку є регулярний і продуктивний спосіб словотворення шляхом згортання слівформ з метою економії мовних засобів, порівняймо: *гречана, манна крупа* — *гречка, манка; готівкові кошти* — *готівка, кредитна картка* — *кредитка* і т. ін. Якщо розмірковувати про термінологічний апарат невербальної комунікації, то подібні словотвірні моделі спостерігаємо й тут, порівняймо: *кінетичні параметри* — *кінесика, проксе-мічні параметри* — *проксеміка*, за аналогією — *хронеміка, одорика, гастика, такесика, просодика, екстралінгвістика*. Зазначені видові терміни презентують розгалужену систему невербальних засобів спілкування, що узагальнюються родовим поняттям: параметри невербальної комунікації — *невербаліка*. Компресія терміносполучення *невербальні засоби (параметри) комунікації* до однослівної форми *невербаліка* відбувається за *законами аналогії* як одного з природних законів розвитку мови. Зазначену тенденцію теоретично описують О. Ахманова³⁴⁵, Є. Карпіловська³⁴⁶, Л. Кислюк³⁴⁷, Н. Клименко³⁴⁸, А. Нелюба³⁴⁹ та ін.

Розмірковуючи про складність творення й уживання термінолексики, І. Франко висуває певні вимоги до терміна, наголошуючи на таких критеріях, як зручність, придатність у функціюванні, а також на його здатності концентрувати увагу дослідників «на головній течії аргументації»³⁵⁰.

Отже, ключовою мотивацією виникнення зазначеного терміна є власне *узагальнювальна функція номінації*, що сформувалася відповідно до *законів мовної логіки, універсального закону аналогії*.

Разом із цим наголосімо, що номінацію *невербаліка* ототожнюють переважно з поняттям “невербальне спілкування” — це передусім *рухи, міміка, жести* та інші *немовні знаки*, які людина свідомо використовує для трансформування інформації під час спілкування. У такому разі поза увагою залишаються підсвідомі вияви невербальної комунікації, зокрема *фізіогноміка* (симптоматичні знаки зовнішності), параметри *паралінгвістики / просодики* (вокальні властивості голосу), *проксеміки* (простір та дистанціювання), *одорика* (запахи) тощо.

³⁴⁵ Ахманова О. С. Предисловие. Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*. Изд. 2-ое, стереотип. Москва: Сов. энцикл., 1969. С. 3–20.

³⁴⁶ Карпіловська Є. А. Тендеції розвитку сучасного українського лексикону : чинники стабілізації інновацій. *Українська мова*. 2007. № 4. С. 3–15; Карпиловская Е. А. Конкуренция языковых ресурсов в условиях глобализации. *Слов'янські обрії*. 2013. Вип. 6. Ч. 1. С. 245–258.

³⁴⁷ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: моногр. Київ: Видавн. ім Дмитра Бурого, 2008. 336 с.

³⁴⁸ Там само.

³⁴⁹ Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. Харків: Майдан, 2007. 276 с.

³⁵⁰ Франко І. Із секретів поетичної творчості... Т. 31. С. 46–47.

Змістове наповнення номінації, як видається, недовершене, що потребує подальшої розробки й усталення.

Серед новітніх термінів НК поширений варіант терміна — *невербалістика*, який інтерпретують так: наука, що вивчає різноманітну знакову несловесну поведінку людини в процесі мовленнєвої взаємодії³⁵¹. Ураховуючи багатоканальність комунікативного процесу, інтегрованість інформаційних виявів у спілкуванні й вичленяючи НК на тлі інших практик спілкування, а також, ґрунтуючись на принципі синергетичної взаємодії сенсорно-моторних модальностей, І. Серякова окреслює семіотичне поле *невербалістики* в системі НК³⁵², що складається із сімнадцяти мікрополів невербальних знаків (“погляд”, “жест”, “поза”, “посмішка”, “голос”, “відстань”, “артефакти” та ін.) як незамкненої класифікаційну модель НЗК.

Аналіз сучасної терміносистеми НК актуалізує питання уточнення й інших базових термінів, зокрема тих, про ключові ознаки яких йшлося в попередньому підрозділі, а саме: *засоби спілкування паралінгвістичні / засоби спілкування невербальні / засоби спілкування екстралінгвістичні*. Порівняймо: *Засоби паралінгвістичні* — *немовні засоби комунікації (кінесика, проксемика, ольфакторика, засоби інших семіотичних систем)*³⁵³ — дефініція орієнтує на власне невербальні засоби комунікації, що становлять семіотичні системи, які репрезентують параметри НК — рухи, дистанцію, запахи тощо, і можуть функціювати як супровідні, так і самостійні засоби спілкування, заміщуючи слова й фрази і створюючи самостійні комунікативні смисли;

Значення терміна суттєво звужується, коли поняття фокусується на параметрах, що супроводжують усне й писемне мовлення, зокрема інтонація, наголошування, паузи в повідомленні не можуть існувати поза живим мовленням; графічні параметри, про які йдеться, так само нерозривно пов'язані з текстом і формують його цілісне сприйняття, порівняймо: *Засоби спілкування паралінгвістичні* — *засоби спілкування у вигляді інтонації, розподілу наголосу і різноманітних пауз у повідомленні, які формують комунікативно-прагматичний аспект дискурсу (тексту, повідомлення). З. с. п. супроводжують мовні засоби або замінюють їх, несучи до 75 % усієї інформації у межах усної*

³⁵¹ Серякова І. І. Невербальный знак коммуникации в англоязычных дискурсивных практиках: моногр. Київ: Изд. центр КНЛУ, 2012. 280 с.

³⁵² Серякова І. І. Типология невербальных знаков коммуникации...

³⁵³ ОКЛ. С. 325.

комунікації. У друкованому тексті до 3. с. п. зараховують сегментацію тексту, шрифтовий набір, типографські знаки, написання, добір фарб тощо³⁵⁴.

Поряд із зазначеними функціє термін **засоби спілкування невербальні**, які визначають як засоби немовного коду (жести, міміка, постави тіла, погляд, манера триматися, одяг, зачіска, парфуми, косметика тощо). Вони несуть у собі певну смислову і емоційну інформацію перш за все про внутрішній стан людини, її характер, звички тощо³⁵⁵, що репрезентують відповідні галузі НК за її основними параметрами. Замикає це коло невизначеності відсутність конкретизації терміна **засоби спілкування екстралінгвістичні** і його апеляція до дефініції терміна³⁵⁶.

Сучасна лінгвістична термінологія оперує також поняттями **екстралінгвістичний / екстралінгвальний**. Фонетична подібність термінів зумовлює низку хибних уявлень про їхнє змістове наповнення й спричиняє деякі неточності дефініювання. Латинський префікс *extra-* означає 'надмірність', 'винятковість', ототожнюється зі значеннями 'поза', 'крім', 'над'³⁵⁷, що не викликає заперечень. Дискусія щодо розуміння значень терміноелементів **-лінгвальний** і **-лінгвістичний** формується в дифузній зоні між мовою і мовленням, оскільки поняття **екстралінгвальний** стосується власне мовного знака, а **екстралінгвістичний** — умов його реалізації. Підтримуємо думку, що «екстралінгвальна інформація може бути організована "у мові", тобто вербально, а може існувати в невербальному форматі, тобто бути екстралінгвістичною»³⁵⁸.

При цьому варто зважити й на граматичний аспект, актуалізований у терміні, оскільки **екстралінгвальний** репрезентує все ж таки локацію мови як способу вираження (від лат. *lingua* — мова), а **екстралінгвістичний** (від англ. *linguistics* — лінгвістика) — систему аналізу цих способів вираження комунікативної інформації. Накладання й змішування цих терміноформ уважаємо неприпустимим.

Викладений аргумент ставить під сумнів дефініцію, наведену в навчальному словнику й автоматично 'клоновану' в численні наукові й навчально-кваліфікаційні праці, порівняймо: **Екстралінгвальний** — *позамовний, такий, що стосується позамовної дійсності, у межах котрої розгортається комунікація, розвивається й функціонує мова*³⁵⁹.

³⁵⁴ СМК. С. 58.

³⁵⁵ СМК. С. 57.

³⁵⁶ СМК. С. 57.

³⁵⁷ Словник іншомовних термінів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/sis/> (дата звернення: 26.09.2019).

³⁵⁸ СЛТЕ. С. 140.

³⁵⁹ ОКЛ. С. 323.

Отже, маємо підстави констатувати, що видова номінація *не- /пара- / екстравербальних /-лінгвістичних /-лінгвальних* засобів спілкування в сучасних словниках лінгвістичних і комунікативних термінів залишається не конкретизованою, а жодна з дефініцій не розмежовує параметри прозора.

Міждисциплінарний характер і неусталеність метамови теорії НК зумовлює й системні зв'язки чинної термінології, що потребує відповідного опису й аналізу.

Термінологічна, як відомо, мотивується не лексичним значенням, а поняттєвим, як наслідок терміни-синоніми можуть відрізнятися семантикою словотвірних елементів, етимологією, структурною організацією, планом вираження тощо. Це зумовлено передусім, як і було зазначено, широким і звуженим розумінням понять. Яскравим тому прикладом є терміни *комунікація* і *спілкування* як такі, що перебувають в спільному функційному полі, перетинаються та взаємодіють, хоча один з них буде ширшим, другий — вузьчим. Відповідно синонімними вважають терміни *акт комунікативний / акт спілкування, комунікативна компетенція / комунікативна грамотність, комунікативний бар'єр / комунікативний шум, паралінгвальний / паравербальний* тощо.

Варіантність використання термінів спостерігаємо в номінаціях *кінетика / кінесика / кінеміка / кінезика*, що пов'язуємо з різними підходами до транслітерування запозиченої назви. Використання запозичених й українських варіантів — найбільш поширене явище в комунікації, і невербальній зокрема, порівняймо: *комунікативна девіація — комунікативна невдача; трансакція — взаємодія; бар'єр — шум; адресант — мовець, відправник; адресат — отримувач, слухач, читач, інтерпретатор; вербалізація — омовлення; такесика — гаптика; комунікативна компетенція — комунікативна грамотність* тощо.

У вживанні термінів відстежуємо й **паронімічні зв'язки**. Навколо термінів *компетентність* і *компетенція* ще понад два десятиріччя тому розгорнулася дискусія, але й досі не дійшли спільної думки щодо змісту й системної співвіднесеності цих понять. Одні вчені вважають їх синонімними й функційно тождними³⁶⁰, інші — чітко розмежовують, визначаючи як складні узагальнені способи діяльності під час навчання й підпорядковуючи одну одній³⁶¹, а ще

³⁶⁰ Див.: Равен Д. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва: Когито-Центр, 2002. 396 с.

³⁶¹ Див.: Головань М. С. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2011. № 8. С. 224–233.

деякі — розділяють поняття, уналежнюючи їх до різних “координатних площин”, пов’язуючи “компетенцію” зі змістом сфери діяльності, а “компетентність” — зі здатністю особи якісно виконувати певну роботу³⁶² тощо.

На сьогодні сформувалася думка про *компетентність* як широке (гіперонімне), а *компетенцію* — вузьке (гіпонімне) поняття, а також про їхню інтеграційну сутність як результат освіти або певної діяльності людини.

Нашарування проблемних питань кореляції, дефініювання й використання в методиці зумовлює й розвиток цих понять — виникнення споріднених термінів — *компетенції* й *компетентності* (у множині), що за логікою є видовими категоріями, які визначають зміст відповідних гіперонімів, однак аналіз сучасних компетентнісних моделей надає змогу кваліфікувати ці терміни як синонімі, тобто такі, що репрезентують зміст загальної й фахової підготовки.

Варто зазначити, що в контексті загальноєвропейських освітніх стандартів, й українських зокрема, набирає вагомості системна ланка *компетентність* / *компетентності* як загальне й часткове в процесі формування високоосвіченого фахівця: *компетентність* — здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей³⁶³, — досягається реалізацією *компетентностей* (результатів навчання) відповідно до стандартів вищої освіти³⁶⁴.

Незважаючи на граматичне протиріччя в процесі творення (форма множини від абстрактного на *-ість*), термін *компетентності* (множина) витісняє звичне *компетенції* (множина), а власне *компетенція* функціює сьогодні в значенні “коло повноважень”³⁶⁵. Такий “граматичний пасаж” певною мірою виструнчує семантику зазначених термінів і регулює співвідношення між ними, що вважаємо доречним.

Паронімічне явище репрезентують і терміни *імплікатура* / *імплікатури мовленнєвого спілкування* (*імплікатури мовної поведінки*), в основі яких — структурний (проста і складена форма) і граматичний (категорія множини)

³⁶² Див.: Краевский В. В., Хуторский А. В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах. *Педагогика*. 2003. № 3. С. 3–10.

³⁶³ Закон про освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.08.2019).

³⁶⁴ Закон про вищу освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 25.08.2019).

³⁶⁵ Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2003. Т. 1. С. 874.

критерії, порівняймо: **Імплікатура** — тісно пов'язана з вербальним змістом невербальна скрита інформація, що опосередковує змістову залежність між висловленнями в тексті³⁶⁶; **Імплікатури мовленнєвого спілкування** — прагматичні компоненти змісту повідомлень, мовленнєвих жанрів, дискурсів, які виводяться адресатом з контексту спілкування завдяки знанню комунікативних принципів, максимум, постулатів та конвенцій спілкування³⁶⁷; **Імплікатури мовної поведінки** — прагматичні складники змісту висловлення, що визначаються постулатами (максимами) спілкування як найголовнішими й найбільш загальними комунікативними стратегіями, які сприяють комунікативному співробітництву (кооперації) (...) ³⁶⁸.

Паронімічними вважаємо й дефініції терміна *імплицитний*, що використовується для ад'єктивізації деяких прагматичних категорій, порівняймо: **Імплицитна зв'язність** — різновид текстової зв'язності за представленістю, який ґрунтується на невербальних засобах створення змістовного плану фрагментів тексту. (...) І. з. протиставлена експлицитній і пов'язана з нею³⁶⁹ — акцентовано на невербальних засобах і їхній ролі в процесі творення смислу висловлення; **Імплицитний смисл (інформація)** — неявний, прихований смисл, який виводиться слухачем (читачем) із значень мовних одиниць під впливом конкретної ситуації та контексту спілкування³⁷⁰ — чинником творення комунікативного смислу визначено загальну комунікативну ситуацію або контекст спілкування.

Омонімія як процес розрізнення нетотожних і неспоріднених понять, що за невідомих причин мають ідентичну номінацію, як відомо, також має місце в термінології. Становлення нових наукових ґалузей дуже часто стикаються з такою проблемою, подолати яку видається можливим шляхом уточнення дефініцій і їхнього лексикографування.

У сфері гуманітарного знання також спостерігаємо деякі термінологічні паралелі, зокрема в граматиці **невербальна мова** — мова, що має розвинуте відмінювання іменних частин мови й ослаблене дієвідмінювання, наприклад: слов'янські та інші мови»³⁷¹. У комунікативному дискурсі цей термін, як уже зазначалося, функціює в значенні 'мова жестів, намірів, почуттів', 'мова тіла'.

³⁶⁶ СЛТЕ. С. 177.

³⁶⁷ ОКЛ. С. 326.

³⁶⁸ СЛТЕ. С. 178.

³⁶⁹ СЛТЕ. С. 180.

³⁷⁰ ОКЛ. С. 326.

³⁷¹ ССЛ. Т. 2. С. 212.

Багатозначність системних відношень у межах дефініції одного терміна спостережимо на прикладі терміна **вербалізація**. Словник подає його як багатозначний, послідовно репрезентуючи кожне з наступних значень. Однак увагу привертає значення 2), що, по суті, є омонімічним щодо 1) і 2), порівняймо: **Вербалізація** (лат. *verbalis* — словесний) — 1) вираження думки за допомогою слів і форм мови; 2) одієслівлення — перехід інших частин мови в дієслова, тобто набуття ними синтаксичних функцій і категорійного значення дієслова; “одієслівлення”, що виражається не морфологічно, а синтаксично: набуття словом позиційно-категорійного статусу присудка в структурі речення: *Машина напogотові*; 3) завершувальна фаза породження мовленнєвого висловлення, реалізація в зовнішньому мовленні комунікативного наміру (див.: *Мовлення зовнішнє*); у психолінгвістиці — перехід мисленнєвих структур у мовленнєві (див.: *Породження мовлення*)³⁷².

Простежуємо подібне явище на прикладі терміна **імплікація** (від гр. *implicatio* — сплетіння), репрезентованого в різних лінгвістичних словниках, але паронімічними дефініціями, порівняймо: **Імплікація** — логічна операція, що пов’язує два висловлювання в одне складне і, як правило, в мові відповідає сполучнику «якщо..., то ...»³⁷³; **Імплікація** — альтернативний вербальному невербальний спосіб передачі інформації, який ґрунтується на інтеграції вербальних засобів із досвідом, фондом знань комунікантів, їхньою комунікативною компетенцією та сприяє оптимізації комунікативної взаємодії, взаєморозумінню. І. пов’язують з тенденцією до мовної економії, називають потужним засобом компресії повідомлення, тексту, доказом відсутності ізоморфізму між планом змісту та планом вираження мовного знака³⁷⁴.

Такі похибки зумовлені передусім відсутністю нормативно-термінологічної бази НК, де був би задекларований термінологічний тезаурус, що обслуговує (а) вузьку сферу невербаліки, (б) широку “материнську” — комунікативної лінгвістики й комунікації та (в) буферну міждисциплінарну сферу, у якій актуалізується невербальний чинник.

У такому галузевому аспекті виокремлюємо групу власне **термінів на позначення понять невербальної комунікації**, що називають і дефініюють невербальні параметри або процеси, порівняймо: **Такесика** (лат. *tango, tactum* — зачіпати, торкатися) — тип невербальної комунікації, складник парамови,

³⁷² ССЛ. Т. 1. С. 106.

³⁷³ ОКЛ. С. 326.

³⁷⁴ СЛТЕ. С. 179.

пов'язаний з тактильною системою сприйняття; включає найрізноманітніші доторкання (гаптика): потискування рук, поцілунки, погладжування, поляскування, обійми тощо³⁷⁵; **Хронеміка** — часові параметри, що використовуються в комунікації як допоміжні, паравербальні (супровідні), зокрема тривалість спілкування, часові показники реплік діалогу³⁷⁶; **Жест / жести** (франц. *geste* від лат. *gestus* — положення, поза; від *gero* — несу, рух тіла, виконую) — 1) складник паралінгвістичних засобів спілкування, зокрема кінесики; більше або менше помітні, але виразно простежувані рухи людського тіла або рук, виразний рух пальців у комунікації³⁷⁷.

Цю термінологічну групу утворюють терміни такого ґатунку: *гаптика, гас-тика, жест, жестикон, засоби невербальні, засоби паралінгвістичні, кіне (кінеморф, кінема), закон комунікації, калібрування, кінесика, міміка, мова тіла, окулесика, ольфакція, сенсорика, системи невербальні, поведінка невербальна, паралінгвістика, проксеміка, рухи дейктичні, сенсорика, системологія, сугестема невербальна, такесика, херема, хетизація, хронеміка* і т. п.

У контексті запропонованої концепції вербалізації НК вважаємо логічним доповнити тезаурус НК термінами *невербаліка, вербалізація невербаліки (вербалізація НК), вербалізатор невербаліки (вербалізатор НК)*.

До другої групи залучаємо терміни, що обслуговують сферу **комунікативної лінгвістики**, до складу якої, як відомо, поряд з *вербальною* належить і *невербальна комунікація*, порівняймо: **Комунікативна поведінка** — сукупність правил і традицій вербального і невербального спілкування, що склалися в тому або іншому соціумі й реалізуються в процесі комунікації³⁷⁸; **Код комунікативний** (франц. *cod* — умовні позначення) — мова або її різновиди (діалект, сленг, стиль тощо), а також *немовні засоби* (паралінгвальні, інтонаційні тощо), які використовують учасники комунікативного акту³⁷⁹; **Комунікація безпосередня** (лат. *communico* — спілкуюся; лат. *communicare* — перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватися, спілкуватися з кимось, англ. *communication*; лат. *communicatio* — зв'язок, спілкування) — комунікація, що відбувається без будь-якого посередника з використанням вербальних і *невербальних* засобів у межах візуального, тактильного та інших видів сприйняття співрозмовника (...) ³⁸⁰.

³⁷⁵ СТМК. С. 171.

³⁷⁶ СЛТЕ. С. 655.

³⁷⁷ ССЛ. Т. 1. С. 287.

³⁷⁸ Словник-довідник з української лінгводидактики / за ред. М. Пентиліук. Київ: Ленвіт. 2003. С. 70.

³⁷⁹ ОКЛ. С. 327.

³⁸⁰ ССЛ. Т. 2. С. 73.

Контент другої термінологічної групи складають терміни на позначення комунікативних явищ і процесів, виражені експліцитно або імпліцитно, у яких невербаліка відіграє певну роль або сприяє їхньому видовому розвою. Це такі терміни: *акт комунікативний, бар'єри комунікативні, вплив комунікативний, дейксіс, дискурс, жанр мовленнєвий, експресив, емотив, ілокуція, інтеракція, інтенція, імплікатура, канал комунікативний, код комунікативний, комуніканти, комунікативний конфлікт, локуція, модель комунікативна, компетенція комунікативна, намір комунікативний, непряма мова, перлокуція, поведінка комунікативна, повідомлення, ситуація комунікативна, стереотип комунікативний, роль комунікативна, смисл підтекстовий імпліцитний, спілкування, стратегія комунікативна, тактика комунікативна, трансакція, форми спілкування* і т. п.

Третя група репрезентує терміноодиниці, що обслуговують *інші сфери знань*, зокрема власне *лінгвістику, психолінгвістику, семіотику, концептологію* тощо. Невербальний параметр у цих термінах має аспектуальний характер вираження, подеколи репрезентуючись імпліцитно, порівняймо: *Функція* (лат. *functio* — виконання) *соціативна* (прикм. від ім. *соціатив*) — полягає в мовному вираженні соціальних відношень між учасниками інтеракції. Здебільшого для вираження соціальних взаємовідношень використовуються невербальні знаки: інтонація, темп мовлення, жестикуляція та ін.³⁸¹; *Мова культури* — сукупність усіх знакових способів вербальної і невербальної комунікації, що об'єктивують специфіку культури етносу й віддзеркалюють її взаємодію з культурами інших етносів³⁸².

Уважаємо, що вміст цієї групи може бути сформовано такими термінами: *аграфія, алексія, вербалізація, компетенція, декодування, евфеїзм, етнічний стереотип, етносеміотика, знак культурний, ідеофон, ідіостиль, контекст, концепт, ментальна модель, перемикання кодів, підтекст, семіотичний універсум, стереотип, темперамент, феномен, фоносемантика, формули ввічливості* і т. п.

Зазначений підхід вважаємо продуктивним і для створення термінологічного словника невербальної комунікації. Окреслена необхідність мотивована не лише потребою систематизувати наявний термінологічний фонд НК, але й розвитком кожного задекларованого терміна на тлі сучасних лінгвістичних новацій.

³⁸¹ ССЛ. Т. 4. С. 138.

³⁸² СТМК. С. 110.

В умовах міждисциплінарної актуалізації термінологія НК утворює *багатошарову когнітивну структуру*, що демонструє процес розвитку терміна, механізми виникнення нових номінацій на базі номенклатурних, дає змогу простежити їхні взаємозв'язки, умотивовані силою людської думки.

Так, зокрема, номенклатурний комунікативний *жест* перебуває в центрі такої структури, утворює її ядро. Першу приядерну зону репрезентує термін *жестовий елемент*, що відтворює його будову, другу зону формують терміни на позначення жестових різновидів — *жестовий знак*, *симптоматичний жест*, *комунікативний жест*, і т. ін.; третя зона оперує комбінаторним поняттям — *жестова лексика*, *указівний жест*, *символічний жест*, *жестова емблема*, що вказує на спосіб співвідношення з референтом; четверту зону репрезентує терміносполука *жестовий синтаксис*, що розкриває діалогічну природу невербального спілкування й може бути *внутрішнім* (певний комплекс жестів, що відтворюють емоцію) і *зовнішнім* (невербальний вислів, діалог); периферійні зони репрезентують терміни, що ілюструють процеси перекодування невербальної інформації — *жестові тропи*, *невербальний або метафоричний код* і т. ін.

З другого боку, застосування *запозиченої термінології* на позначення тих самих понять також репрезентує відповідну зональну структуру, порівняймо: *жест* — *кін* — *кінема* — *кінеморф* — *кінесинтагма* — *алокін* — *кінеграф* тощо, однак, зважаючи на дистрибуційні ознаки, меншою мірою виражає специфіку розшарування.

Погодимось з думкою, що «метамова за посередництва метамовлення й через метамовлення виявляється не лише національно й соціально зумовленою, але й залежною від ідей, поглядів, загальної методологічної позиції науковців-мовознавців, які нею послуговуються»³⁸³, тому одним з пріоритетів національної теорії невербальної комунікації є створення метамови, що обслуговує національну науку й загалом не суперечить загальносвітовим термінологічним концепціям.

³⁸³ Казимиrowa І. Метамова опису української лінгвістичної термінографії. *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Проблеми української термінології. 2014. № 791. С. 109–112.

Висновки до розділу I

Незважаючи на те, що теорія невербальної комунікації загалом розроблена аспектуально, сьогодні не можна констатувати, що ця сфера знань достатньо формалізована, навіть з урахуванням світового досвіду. Зокрема постала необхідність ліквідувати лакуни в історії становлення української теорії НК, що репрезентує не тільки національну наукову спадщину, але й проливає світло на формування світової науки й роль українського чинника в ній.

Розбудова методологічних засад НК пов'язана з іменами видатних українських учених, представників потєбнянської психолінгвістичної школи — О. Потєбні, І. Франка, Д. Овсянико-Куликовського, М. Йогансена, Л. Булаховського, Ю. Шевельова. Їхні теоретичні й практичні напрацювання не лише створюють методологічне підґрунтя невербальної проблематики в українському мовознавстві, але й надають багатий національний практичний доробок, не вивчений у зазначеному аспекті до сьогодні, такий, що репрезентує прагматичні постулати, виокремлені, узагальнені й розвинені зарубіжними науковцями майже століттям пізніше.

Натомість сучасну метамову НК визначаємо як таку, що до сьогодні перебуває в стані становлення й розвитку. Терміносистема НК потребує перегляду з погляду щодо сутності номінативних понять, адекватності активних моделей термінотворення, парадигмальності системних зв'язків термінів між собою, вивчення процесів термінологізації й детермінологізації як механізмів єднання загальноживаної і спеціальної лексики, що актуалізує потребу лексикографування термінології НК, систематизації класифікаційної системи невербальних параметрів, вивчення прагматичних явищ, пов'язаних з омовленням невербальності в комунікації.

В українській лексикографії, на жаль, на сьогодні відсутній словник опису невербальних комунікативних засобів, як і не окреслений термінологічний корпус НК загалом.

На сьогодні теорія НК оперує багатим емпіричним досвідом опису особливостей невербального спілкування з урахуванням екстралінгвістичних чинників (психологічних, соціальних, культурних та міжкультурних), а також репрезентації параметрів НК в усному й писемному мовленні (їхнього омовлення), що загалом сформувало передумови для теоретичного обґрунтування зазначеного явища та його теоретичного узагальнення як процесу *вербалізації*

невербаліки, визначення й окреслення його логічної локації в системі комунікативної лінгвістики як третього (поряд з вербальним і невербальним) типу комунікативної взаємодії, що реалізує прагматичний рівень комунікації і становить один з розділів комунікативної лінгвістики.

Відповідно до мовних законів термінотворення й ураховуючи сучасні тенденції “гнучкої стабільності” номінацій на позначення мовних явищ і процесів, уводимо в науковий обіг термін *невербаліка* на позначення параметрів невербального, паравербального, екстралінгвального спілкування як гіперонім, що репрезентує видові ознаки цього типу комунікативної взаємодії. А також запроваджуємо терміносполучення *вербалізація невербаліки* — засіб знакового опосередкування свідомості людини, що визначається, з одного боку, мовною, а з іншого — комунікативною компетенцією.

Термін *вербалізація невербаліки* дефініюємо як *синкретичний напрям КЛ в межах взаємодії вербального й невербального її складників, процес породження нових смислів внаслідок подвійної актуалізації невербальних кодів засобами конкретної мови, що характеризується переходом особистісних смислів адресанта до їхнього втілення в значення одиниць мовного коду.*

Ці та інші потулати, викладені в розділі, становлять концептуальну перспективу невербальних студій, спроєктованих у мовознавче річище, й таких, що сприяють утвердженню та розвитку національної теорії НК.

Різноманітність підходів щодо виявлення системи параметрів для “виміру” невербальної комунікативної поведінки людини в процесі спілкування зумовлює та стимулює створення різних за складом типологій невербальних засобів комунікації з урахуванням багатоканальності комунікативного процесу. *Сучасні класифікації ґрунтуються переважно на укладених зарубіжними антропологами наприкінці ХХ ст. типологіях.*

Серед них найбільш відомими є такі:

- 1) М. Аргайл³⁸⁴ виокремлює вісім категорій невербальних знаків — *рухи очей і погляд, вираз обличчя, кивки головою, жести руками (долонями) й головою, поза тіла, тілесний контакт або дотики, розміщення в комунікативному просторі, дистанція;*
- 2) К. Бове й М. Непп³⁸⁵ об'єднують у групи *кінетичні параметри, фізичні характеристики, параметри часу й простору, тактильні параметри*, доповнюючи типологію групами *артефактів і сигналів довкілля;*
- 3) Дж. Бургун³⁸⁶ зосереджується на функційності невербальних засобів комунікації: *кінесика* й “робота” тіла, *простір* та його використання, *тактильні контакти* та їх застосування, використання *голосу, часу*, об'єктів *предметної (матеріальної) сфери, фізичної зовнішності.*

Найбільш повною класифікацією серед тих, що були укладені на пострадянському просторі з урахуванням зарубіжного досвіду й об'єднаних семіотичними концепціями, уважають типологію Г. Крейдліна³⁸⁷, де невербальні засоби комунікації ґрунтуються також на:

- а) загальних формах існування матерії загалом (*рух — кінесика, час — хронеміка, простір — проксеміка*),
- б) індивідуально-чуттєвих формах полісенсорної природи (*екстралінгвістика, просодика, танесика, ольфакторика, фізіогноміка*),

---

³⁸⁴ Argyle M. Nonverbal Communication in Human Social Interaction. *Nonverbal Communication* / ed. by R. A. Hinde. Cambridge: Cambridge University Press, 1972. P. 243–268.

³⁸⁵ Knapp M, Hall D. Nonverbal communication. St. Petersburg: Prime EVROZNAK, 2004. 256 p.; Bovee C. L. Business Communication Today. N.Y.: McGraw-Hill, Inc., 1992. 659 p.

³⁸⁶ Burgoon J. K. Nonverbal Signals. *Handbook of Interpersonal Communication*. Beverly Hills: Sage Publications, 1985. P. 350–353.

³⁸⁷ Див.: Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной...

що реалізуються за участю різних сенсорних систем — слуху, зору, шкірно-тактильного чуття, хеморецепції (*смакові та нюхові рецептори*), терморецепції (*тепло — холод*) тощо.

Ураховуючи значення підхід, науковці, як зауважувалося, розрізняють декілька підсистем невербальних засобів комунікації. Нагадаймо:

- 1) *паралінгвальну* підсистему невербаліки формують такі невербальні засоби:
  - а) *просодика* як сукупність параметрів звучання голосу (темп, тембр, тон, висоту й гучність, манеру мовлення, індивідуальний спосіб артикуляції),
  - б) *екстралінгвістика*, що відображає певний емоційний стан мовця (паузи, кашель, зітхання, сміх, плач);
- 2) підсистему *оптичних* невербальних засобів, що пов'язані із зоровим сприйняттям, створюють:
  - а) *кінесика* (найбільш значущі жести та жестові рухи),
  - б) *окулесика* (мова очей та візуальної поведінки людини в процесі комунікації),
  - в) *проксемика* (простір у комунікації, його структура й функції, зокрема відстань між мовцями в процесі комунікації, вплив території та орієнтації, особливості просторового розміщення комунікантів),
  - г) *такесика*, або *гаптика* (підсистема тактильно-кінестезичних засобів — дотиків, потискувань рук, поцілунків і т. ін.),
  - д) *гастика* та *ольфакція* як знакові підсистеми чуттєвого сприйняття смаків та запахів,
  - е) *хронеміка* як форма сприйняття плинності часу та його використання в комунікації;
  - є) *системологія* — сукупність об'єктів, якими люди оточують свій світ, ураховуючи відповідні смисли, що трансформують зазначені об'єкти учасникам комунікації³⁸⁸;
  - ж) *фізіогноміка*, що ґрунтується на засадах психологічного сприйняття об'єкта й встановлює зв'язок між психологічними якостями особи та її зовнішністю, зокрема й виразом обличчя³⁸⁹.

³⁸⁸ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной... С. 12.

³⁸⁹ Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход)... С. 88.

Мова завжди вбирає потужний контекст соціально-культурної реальності, цінностей, традицій буття й виражається в здатності людини фіксувати предметні градації та характеристики довкілля. Кодування повідомлення, зрозуміло, відбувається і вербальними, і невербальними засобами в їх послідовній або одночасній єдності.

Виразово-зображальні властивості мови, як відомо, закладені в її фонетичних, лексичних, словотвірних, граматичних, стилістичних засобах і призначені для створення образності, емоційності висловлювання, ширше — для моделювання прагматичних смислів.

Простежмо процес вербалізації невербаліки в проєкції на рівні мовної системи.

2.1. Вербалізація невербаліки засобами різних рівнів мовної системи³⁹⁰

Міміка, жести, хода, контакт очима, відстань між комунікантами, вираз обличчя, одяг мають симптоматичну й комунікативну природу водночас. Мисленнєво-образна природа невербального знака-імагена обумовлює високий інгерентний ступінь експресивності, смислотвірної гнучкості, що репрезентується на всіх мовних рівнях (*фонетичному, словотвірному-морфемному, лексико-семантичному, фразеологічному* /його переважно інтерпретують як підрівень мовної системи/, *морфологічному та синтаксичному*), стимулює процеси:

- а) генералізації,
- б) конкретизації або
- в) зрушення в семантичній площині мови.

Така особливість характерна для процесу вербалізації всіх параметрів НК, незалежно від їхніх класифікаційних ознак. Простежмо реалізацію цього феномена.

Фонетика кожної мови репрезентує її оригінальність і самобутність, яку не завжди помічають пересічні носії мови, що виявляється насамперед у *виговкових конструкціях, якостях голосу, звуках природи й довкілля* тощо. Функційні властивості *просодії* в межах прагматичного підходу визначають як засоби підвищення ефективності ілюктивного компонента вербального

³⁹⁰ Матеріали, викладені в розділі, частково апробовано в публікації: Осіпова Т. Ф. Семантико-прагматичні процеси у сфері номінацій — вербалізаторів невербаліки: діахронно-синхронний зріз. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 46. С. 183–188.

повідомлення, зокрема як спосіб досягнення мети, визначення психологічного стану мовця, співвідношення соціальних статусів мовця й реципієнта, зв'язок їхніх комунікативних інтересів тощо.

Просодика вважають не екстралінгвістичною, а *екстралінгвальною категорією*, тобто властивістю мови до формування, моделювання й передавання відповідних смислів, здійснення певних впливів, реалізації відповідних функцій у процесі мовлення, що зазвичай «на цій стадії не є дискретно експлікованим, але вже містить значеннєворозрізнявальні й ідіолектні характеристики мовців»³⁹¹.

Унаслідок *інтерпретації просодики* вербального повідомлення в реципієнта формується *особистісний смисл* (конотація), що впливає на розвиток комунікативної ситуації й на особисту комунікативну поведінку адресата. «Формування значення відбувається в процесі категоризації нової інформації (...) методом семантичного диференціалу, (...) що дає змогу порівняти реакції реципієнта на різні стимули-подразники»³⁹².

Водночас наголосімо, що роль просодики у формуванні пропозиційного смислу є провідною, оскільки її відсутність (наприклад, у письмовому повідомленні) може спричинити хибну інтерпретацію інформації.

Мелодика (підвищення й зниження тону, монотон), ритм, темп мовлення, фонаційні характеристики голосу (тональність, тембр, сила), спосіб артикуляції (фізіологічні вади — «шепелявлення», «картавлення» тощо, діалектні особливості — «окання», «акання» і т. ін.) широко омовлені ідіомами, прислів'ями та приказками, а також системою порівнянь (видом ідіом) відповідно до виявлення ступеня креативності — від простих споглядальних (*скрипить як віз немащений*) до аналітично-логічних (*говорить як мокре горить, белькоче як квас у череві*). Фразеологізми вербалізують позитивну й негативну оцінки «акустичної» поведінки, узагальнюють пов'язані із цим правила, закони, що реалізуються різножанровими одиницями — пареміями-заборонами, схваленнями, осудами, утішаннями, жартами й т. ін., які репрезентують синкретичність *фонетичних, фразеологічних* ознак ФО у межах відповідного дискурсу, тому ці ознаки мають дискурсивний характер.

Вигуки й вигукові конструкції (морфологічний рівень) вважають категорією вербальною, оскільки для їхнього творення використовується голос, але

³⁹¹ Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: моногр. Вид. 2-ге, випр. і доп. Одеса: Астропринт, 2008. С. 86.

³⁹² Див.: Надеина Т. М. Просодическая организация речи как фактор речевого воздействия: автореф. дис. ... докт. філол. наук. Москва, 2004. 52 с.

обстоють позицію щодо просодичної організації вигуківих контекстів, пов'язаних з особливостями інтонування³⁹³, що, як зазначалося, лежить у площині паралінгвістики.

Знакова синкретичність вигуків як екстралінгвістичних одиниць виявляється в єдності ознак, що формують, власне, “план змісту” (*вигукнув здивовано, гукнув радісно* і т. п.), й ознак “плану вираження”. Реалізуючись на *словотвірному (морфемному) рівні* мовної системи, вони є продуктивним матеріалом для творення нових слів, репрезентуючи явище *ономатопеї*.

Хоча вигуки й не мають самостійної семантики, вони «виступають твірними основами в окремих словотвірних моделях: *ах-ахкати, ахання, ох-охкати, охкання, ой-ойкати, ойкання*³⁹⁴, утворюючи одиниці з повноцінним лексичним значенням.

Залежно від контексту усного або писемного мовлення, лексичне значення може варіюватися, проєктуючись на інший рівень мовної системи. Нагадаймо, що явище перехідності в мовознавстві інтерпретується як «властивість мовних одиниць виявляти різні комбінації ознак з більшим чи меншим ступенем вираженості доцентрових і відцентрових тенденцій відповідного рівня мови, системи чи підсистеми»³⁹⁵. Зрозуміло, що ця властивість відображається в статичці, тобто «в існуванні перехідних типів значень, а в динаміці — в особливостях семантичного розвитку мовних одиниць під дією зазначених тенденцій»³⁹⁶.

На *морфологічному рівні* ономатопи можуть бути реалізовані різними частинами мови й утворювати, наприклад, дієслівні ряди (*цокотіти, торохтіти, туркотіти*).

Вигук і сам може бути *засобом вербалізації невербаліки*, зокрема екстралінгвістичних параметрів (фізіологічних звуків, наприклад, *кашель, зойк, викрик*), омовляючи їх певними мовними формами (*кахи, йой, пхі, тьфу, гм*).

За структурою ці мовні одиниці можуть бути:

- 1) однокомпонентними (*апчхи, тун*),
- 2) двокомпонентними (*кхи-кхи*) або
- 3) багатоконпонентними (*а-ха-ха-ха, кхе-кхе-кхе*) внаслідок повторів.

³⁹³ Примітка. Л. Мацько виокремлює близько 20 семантичних типів мовленнєвих реалізацій емоційно-змістових варіантів вигука *О!* (Мацько Л. Інтер'єктиви в українській мові. *Українська мова в в освітньому просторі*. Київ: Вид-во ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2009. С. 474–476).

³⁹⁴ Там само. С. 453–518.

³⁹⁵ Пелепейченко Л. М. Перехідність значень слів та словосполучень автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 1996. С. 12.

³⁹⁶ Там само.

На синтаксичному рівні їх можуть об'єднувати сполучники (*бухи та бухи*). Подібні утворення, граматиалізуючись, зрозуміло, починають виконувати функції певних членів речення, порівняймо: *Сю ніч сойка кричала з кручі, / Сю ніч ворон сказав: «Апчхи!»* (Л. Костенко). У наведеному прикладі виділений вигук виконує роль додатка. Зазначмо також, що такі репрезентації мають специфічну лінгвокультурну природу, адже різні мови по-різному вербалізують немовні сигнали, зважаючи на звуковий склад тієї чи тієї мови³⁹⁷.

Застосування традиційних словотвірних способів простежуємо й у процесі утворення нових значень невербальних засобів комунікації. Проілюструймо це на прикладі словотвірного гнізда іменника *смiх* (екстралінгвістичний параметр) — ('переривчасті, характерні звуки, що утворюються короткими видихальними рухами як вияв радості, задоволення, нервового збудження і т. ін.³⁹⁸). *Смiх* як дія реалізується дериватом *смiятися* (утвореним суфіксальним способом) — 'видавати смiх від веселощів, радості, нервового збудження і т. ін.³⁹⁹. Динамічний вектор 'початок' і 'кінець дії' зумовлює утворення слів *засміятися* ('почати смiятися; розсміятися'⁴⁰⁰) і *насміятися* ('багато, досхочу посміятися'⁴⁰¹) префіксальним способом. Застосування префікса *пiд-* мотивує зміну семантики *пiдсмiятися* (1. 'висміювати чиї-небудь дії, учинки і т. ін., кепкувати з кого-, чого-небудь' 2. 'усміхатися, посміхатися час від часу'⁴⁰²).

Від зазначеного іменника додаванням суфікса процесуальності утворюється дієслово *смiшити* ('викликати смiх // своєю неадаптивністю, безглуздістю і т. ін.⁴⁰³). І паралельно — суфіксальним способом — номінативні одиниці смiшок ('нетривалий, короткочасний смiх'⁴⁰⁴), *смiшний* ('який містить щось смiшне, забавне, утішне'⁴⁰⁵), *смiховисько*, *смiховище* ('те, з чого смiються, глузують'⁴⁰⁶) *посміховисько* ('об'єкт насмішки, глузування'⁴⁰⁷), а префіксальним — *усміх* — *усміхатися* ('усмішкою виявляти певні почуття /перев. радість,

³⁹⁷ Порівняймо: Арчкхи — так чхне росіянин, Hachi (hatschi) — так німець. Achoo /ə' tʃu:/ — саме так потрібно чхати по-англійськи. Etsiù — італійський чих. Apsik — польський. Nakushon — так чхають японці. Hat Xi — в'єтнамці. Hatsu — турецький чих і т. ін. (ABBYY lingvolive. URL: <https://www.lingvolive.com/es-mx/community/posts/706570> /дата звернення 25.10.2019/)

³⁹⁸ СУМ. Т. 9. С. 409.

³⁹⁹ СУМ. Т. 9. С. 413.

⁴⁰⁰ СУМ. Т. 3. С. 319.

⁴⁰¹ СУМ. Т. 5. С. 194.

⁴⁰² СУМ. Т. 6. С. 509.

⁴⁰³ ВТССУМ. С. 1154.

⁴⁰⁴ СУМ. Т. 9. С. 413.

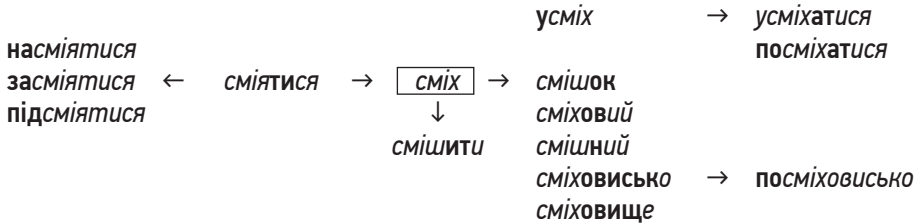
⁴⁰⁵ СУМ. Т. 9. С. 412.

⁴⁰⁶ СУМ. Т. 9. С. 411.

⁴⁰⁷ СУМ. Т. 7. С. 347.

задоволення і т. ін./⁴⁰⁸), і префіксально-суфіксальним — багатозначне дієслово *посміхатися* (1. ‘посмішкою виражати свої почуття або ставлення до кого-, чого-небудь /перев. з відтінком іронії, глузування, кепкування тощо’ // насміхатися, кепкувати. 2. ‘те саме, що *усміхатися*: посмішкою виявляти свою приязнь або співчуття до кого-небудь // складатися в усмішку, прибирати виразу усмішки /про губи, обличчя тощо’/⁴⁰⁹). Зазначмо, що семантика останньої похідної пари суттєво різниться: *усміхатися* — позитивно забарвлена невербальна поведінка, *посміхатися* — у першому значенні навпаки — негативне, що важливо диференціювати під час аналізу комунікативних ситуацій, а також у процесі омовлення невербальних знаків з метою уникнення комунікативних девіацій. Порівняймо:

Схема 2.1

Отже, невербальні параметри репрезентуються різними частинами мови, модифікуючи й синтезуючи різноманітні значення, що реалізуються в мовленні як семіотичні коди, які беруть участь у формуванні прагматичних смислів.

Реалізацію *неморфологічних способів словотворення* (морфолого-синтаксичного, лексико-синтаксичного, лексико-семантичного) розглянуто в площині лексико-граматичних інновацій сучасного публіцистичного мовлення, що демонструє розвиток і креативність сучасної української мови⁴¹⁰.

Адекватне володіння “невербальною мовою” містить не тільки вміння користуватися її засобами як елементами невербального семіотичного коду, але й здатність розпізнавати за номінаціями відповідні комунікативні смисли, які вони утворюють, уплітаючись у тканину мови й мовлення.

Такі властивості вербалізації невербаліки простежуємо на рівні *комунікативно-прагматичного синтаксису*, де синтаксичні одиниці утворюють

⁴⁰⁸ СУМ. Т. 10. С. 491.

⁴⁰⁹ ВТССУМ. С. 895.

⁴¹⁰ Див. підрозділ 4.3. Омовлення “нової” невербаліки в сучасному українському публіцистичному дискурсі.

комплексні пропозиційні структури, моделюючи прагматичні значення. Синтаксис мовлення «має справи з такими характеристиками висловлення, як його цілісний (“глобальний”) зміст і його цілісна інтонаційно-звукова (чи графічна), лексична, граматична форма»⁴¹¹.

Виходячи з положення про тривимірну природу знака (за Ч. Моррісом), зробимо спробу графічно представити смислотвірний ланцюжок у межах синтаксичної одиниці — речення (висловлення).

Уважаємо невербальний параметр знаковою субстанцією (*perceptable*) (1) → встановлюємо засоби впливу на формування комунікативного смислу — контекст (2), імплікація як спосіб інтерпретації (3) → виводимо інтерпретоване значення невербального (*interpretable*) — новоутворений комунікативний смисл (4). Див. схему 2.2.

Процес моделювання прагматичного значення проілюструємо на прикладах художнього мовлення, що містять оптичний невербальний параметр *погляд*, омовлений експресею *зиркати*.

Словник подає значення лексеми:

ЗИРКАТИ, аю, аеш, *недок.* Час від часу дивитися, поглядати на кого-, що-небудь. *Володько соромливо зиркав на хазяїв, хтів щось сказати і не смів* (М. Коцюбинський); *Діти зиркали швидкими очима то на вчительку, то на фотографію* (В. Кучер); // по кому — чому. Швидко переводити очі, погляд, намагаючись побачити, роздивитися кого-, що-небудь. *Гелда уважним оком зиркав по натовпу* (І. Багмут)⁴¹².

Форма омовлення параметрів НК має *фразеологічну природу*. Кінетичні, оптичні та інші засоби номінуються переважно усталеними формулами з конкретизованим змістом, навіть якщо це відносно вільні словосполучення, наприклад, якщо *махнути*, то обов’язково *рукою* (а не *ногою*), а от якщо *тупнути*, то тільки *ніжкою* (навіть не *ногою*, інакше нівелюється закладена семантика). Спроба назвати, наприклад, жест *повітряний поцілунок* іншою мовною формулою буде даремною, адже тільки така назва віддзеркалює характер жесту. Отже, саме невербальні ознаки забезпечують синтаксичні зв’язки слів у фразі або заперечують їх.

⁴¹¹ Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: моногр. Вид. 2-ге, виправл. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. С. 20.

⁴¹² СУМ. Т. 3. С. 568.

Вербалізація невербаліки: моделювання прагматичного значення

субстанція (perceptable) →	вплив		інтерпретоване значення (interpretable)
	невербальний контекст	імплікація →	
1	2	3	4
Слюсар у залізних окулярах зиркнув крізь них... (П. Панч)			
швидкий погляд	категоричність, опозиція	окуляри як засіб захисту	неприятний погляд
Орест накрутив номер до Вінька на роботу, але йому ніхто не відповів. Він зиркнув на годинник... (С. Пантюк)			
швидкий погляд	з'ясування факту	—	інформативний погляд
Мати зирнула на неї раз і вдруге — скривилась, в очах блиснув гострий біль (С. Васильченко)			
швидкий погляд	страждання, біль	Скривитись — мі- міка плачу, блиснуло в очах — поява сліз	погляд-туга, погляд-страждання
Шofer зиркнув на неї бистрим поглядом і чомусь зітхнув (С. Журахович)			
швидкий погляд	розчарування, нездій- сненність бажання	зітхати — шкодувати за чимось	погляд-шкодування
Появився той самий офіцер, що грався з візчаркою біля річки, і, прищуливши од сонця очі, зиркнув по натовпу (Гр. Тютюнник)			
швидкий погляд	конспіративна поведінка	ворожість	неприятний, пронизливий погляд

Водночас варіативність усе ж таки припустима: вона буває синтаксичною (опустив голову / голова опустилася), лексичною (робити великі очі / круглі очі) або стилістичною (указати пальцем / перстом)⁴¹³.

Стилістичний аспект вербалізації НК виявляється в писемному художньому мовленні. Зокрема, з метою посилення образності й мовної колоритності тексту застосовують прийоми звукового символізму, що ґрунтується на тісному фонетично мотивованому зв'язку між фонемами слова й покладеною в основу номінації незвуковою ознакою денотата⁴¹⁴. В основі цього явища — теорія звуконаслідувального походження мови, положення якої підтримували

⁴¹³ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык... С. 30.

⁴¹⁴ Звонська Л. Л., Корольова Н. В., Лазер-Паньків О. В. та ін. Енциклопедичний словник класичних мов / за ред. Л. Л. Звонської. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2017. С. 205.

Г.-В. Лейбніц, В. Гумбольдт, Г. Штейнталь, Ш. Баллі і, як уже було зазначено, О. Потебня, Л. Булаховський та їхні однодумці і яку також пролонгуємо в цій праці.

Звуковий символізм у мовленні виявляється й способом безпосереднього наслідування, коли звучання слова найточніше передає характер вихідного акустичного вияву, та символічне звуконаслідування, що репрезентує отримані від звуку враження. Унаслідок взаємодії різних видів відчуттів (моторних, акустичних, зорових і т. ін.), зокрема розуміння значення лексичної одиниці *швидкий* пов'язане з актуалізацією в мовленні звуку 'р' (*спритний, прудкий, повороткий, рухливий*), 'л' — навпаки, асоціюється з повільністю дій (*млявий, в'ялий, повільний, неквапливий*) і т. ін. Такі особливості художнього мовлення репрезентують звукотропи як звуконаслідувальні, звукозображальні, звуко-символічні комплекси смисловираження. Це передусім *алітерація, асонанс*, але сучасні лінгвісти виокремлюють і такі звукотропи, як *звукове порівняння* (звукове зображення, що передається через найхарактерніші звукові ознаки, властиві іншим об'єктам), *звукова антитеза* (протиставлення дзвінків і сонорних глухим і шиплячим), *звуковий повтор* (повтор звукокомплексів), що в поетичному тексті реалізується застосуванням інших структурно-семантичних тропів і створює яскраву фоностилістичну палітру⁴¹⁵.

Стилістична фонетика як *звукова організація мовлення* виокремлює найдоцільніші способи використання природних і функційних ознак звуків для певного типу мовлення. Предметом нашої уваги стала фоностилістика художнього мовлення М. Коцюбинського як представника імпресіонізму, про що йтиметься у четвертому розділі цієї праці⁴¹⁶.

Отже, дослідження «екстралінгвальної обумовленості граматичних одиниць дає можливість також стверджувати, що проникнення соціального у сферу лексико-граматичних форм є глибоким і неоднорідним явищем»⁴¹⁷. Виразово-зображальні властивості мови закладені в її лексичних, словотвірних, граматичних, стилістичних засобах і призначені для створення образності, емоційності й експресивності висловлювання.

⁴¹⁵ Кабиш М. Ю. Звукопис в українській поезії першої половини ХХ століття: семантика, функції: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2015. 22 с.

⁴¹⁶ Див. підрозділ 4.2.5. Дискурс М. Коцюбинського: фоностилістика невербаліки.

⁴¹⁷ Космеда Т. Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы: моногр. Саарбрюккен: Изд. дом Lambert Academic Publishing, 2017. С. 79.

2.2. Лінгвокреативність українців у творенні системи власних назв: актуалізація параметрів невербаліки (на прикладі антропонімів, топонімів, ергонімів)⁴¹⁸

Динаміка сучасної лінгвістики зумовлена насамперед міждисциплінарним взаємопроникненням наукових знань, використанням лінгвістичних макро-стратегій, що «перетворили мовознавство на макронауку, яка прагне до все-єдності цілісного знання»⁴¹⁹. Глобалізаційні процеси сприяють розширенню меж вивчення мовних одиниць, висвітленню нових аспектів наукового пізнання людини й результатів її діяльності.

Власна назва, як відомо, має специфічні ознаки, що стосуються походження й особливостей функціонування, а отже, потребує відповідних аспектів дослідження. Незважаючи на давню традицію вивчення, «статус цієї мовної одиниці залишається невизначеним, викликає в мовознавців суперечливі думки, оскільки ця мовна одиниця має складну природу й з плином часу науковці пізнають її нові ознаки»⁴²⁰.

Етимологічний аналіз пропріальних одиниць української мови, що містять невербальний компонент, сприяє з'ясуванню питань, що передусім стосуються НК, зокрема:

- 1) яке місце посідала невербаліка у свідомості давніх українців,
- 2) які саме параметри НК намагалися вони зафіксувати у власних назвах,
- 3) з якою метою, яким невербальним ознакам надавали переваги тощо.

Знайти відповіді на ці та інші запитання видається можливим, використавши міждисциплінарний підхід.

Намагаючись визначити ключові принципи типології власних назв, мовознавці кінця ХХ – початку ХХІ ст. — О. Білецький, В. Бондалетов, Д. Бучко, В. Жучкевич, В. Калінкін, О. Карпенко, Ю. Карпенко, А. Критенко, В. Ніконов, В. Німчук, Є. Отін, Н. Подольська, Ю. Редько, О. Суперанська, М. Толстой, П. Чучка та ін. — застосовували різноаспектні підходи, що сформували розгалужену ономастичну систему — «за типами іменованих об'єктів, за мовною належністю

⁴¹⁸ Матеріал підрозділу частково апробований в публікації Осіпова Т. Ф. Комунікативні параметри як чинник мотивації власної назви. *Восточноукраинский лингвистический сборник*: сб. науч. тр. Киев: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2012. Вып. 14. С. 91–100.

⁴¹⁹ Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. С. 3.

⁴²⁰ Космеда Т. А. Прагматична наповненість власної назви Сергій Іванович Дорошенко...; Космеда Т. А. Феномен «Словарь коннотативных собственных имен» как следствие феноменальности его автора. *И слово Ваше отзовется*. Київ: Гуманит. центр «Азбука». С. 261–269.

назв, за характером лексичних основ, за формальними показниками, на основі типологічної, хронологічної, генетичної спільності назв і т. д.»⁴²¹. Фахівці зазначають, що згідно із сучасними поглядами, сукупність усіх власних назв певної мови краще кваліфікувати як *онімний простір*, а оскільки він становить відкриту систему, кількість *онімних полів* та інших його різновидів постійно збільшується⁴²².

У дискусії про підходи до трактування змісту власних назв (Ю. Карпенко, А. Критенко, Є. Курилович, А. Суперанська, М. Толстой та ін.) на кінець ХХ ст. викристалізувалася думка про *прагматичну* наповненість пропріальних одиниць, порівняймо: «стосовно значення власної назви можна стверджувати лише про інформацію (часто okazіональну) одного індивідуума про інший індивідуум або географічний об'єкт»⁴²³.

На початку ХХІ ст. активно вивчають *когнітивну* наповненість пропріальних одиниць: «власна назва являє собою систему концептів — “згустків” деякої інформації, що міститься у свідомості конкретних мовних особистостей, та інформації, відомої всьому колективу як певній мовній спільноті загалом»⁴²⁴.

Отже, *інформаційний компонент* уособлює «причини, які зумовили з-поміж багатьох варіантів можливих найменувань вибір лише одного, який і став власною назвою»⁴²⁵. З'ясування «первинної, етимологічної семантики назви, коли враховуються екстралінгвальні, мотиваційні відношення між об'єктивною реальністю й мовним процесом» визначають як одне з головних завдань сучасної ономастики⁴²⁶.

Специфічну природу власних назв давно відзначають, крім мовознавців, психологи, етнографи різних країн і часів, порівняймо: «Вся (sic!) психологія наших предків, характер їхнього життя, їхні звичаї відкриваються нам у їхніх іменах, що спочатку були у своїй більшості тільки прізвиськами (“des sobriquets”). Скільки загальних імен, синтаксичних комбінацій, зниклих з мови, заховано за цими власними іменами!»⁴²⁷.

⁴²¹ Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В. Теория и методика ономастических исследований. Москва: Наука, 1986. С. 203.

⁴²² Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: моногр. Хмельницький: Авіст, 2008. С. 6.

⁴²³ Толстой Н. И. Еще раз о «семантике» имени собственного. Толстой Н. И. Избранные труды: в 2 т. Москва: Наука, 1997. Т. 1: *Славянская лексикология и семасиология*. С. 395.

⁴²⁴ Космеда Т. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 250.

⁴²⁵ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. Москва: Наука, 1973. С. 245.

⁴²⁶ Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови... С. 445.

⁴²⁷ Доза А. Нарис лінгвістичної методології в ділянці романських мов і діалектів. Paris: б/в, 1906. С. 160–161.

Л. Булаховський підтримував думку своїх угорських колег щодо визначення “спеціального значення” власних назв, оскільки вони «відбивають різні уявлення етнографічного характеру, наприклад, тотемістичні вірування, магічні та інші забобони, виявлення яких, звичайно, має свій неабиякий інтерес»⁴²⁸, а також французьких мовознавців, які засвідчили значну зацікавленість власними назвами з граматичного погляду, зауваживши, що власні назви загалом зазнають аналогічних впливів, «вони дають надійні пункти орієнтації для підтримки законів, до того сумнівних»⁴²⁹.

Етимологічне дослідження висвітлює *внутрішню форму* власних назв, що для певної мови є прозорою внаслідок фіксації зрозумілих мотиваційних чинників, а в інші мови запозичується як знак без мотивації, порівняймо: «Затемнення внутрішньої форми слова відбувається, коли лексична одиниця починає апелювати не до ідеї про поняття чи образу поняття, а його безпосередньої сутності, стаючи таким чином “довільним знаком”»⁴³⁰.

Такий процес ономасти називають деетимологізацією навіть у межах однієї мови, «оскільки семантична одноманітність онімів не потребує підтримки від їхньої внутрішньої форми. Будучи “від народження” чимось іншим і більшим, назва швидко стає просто диференційним знаком, а вся інша супровідна інформація виявляється надлишковою й губиться»⁴³¹.

Внутрішня форма найдавніших чоловічих та жіночих імен біблійного (давньоєврейського), грецького, латинського (давньоримського) походження мотивована актуалізацією *невербальних параметрів-характеристик*, порівняймо:

- *танесика* — *Абакам (Бакум)*, давньоєврейське ім'я біблійного пророка; від *châbhaqqiq* — обійми (Божі) (ВІЛ⁴³², 35);
- *системологія* — *Варфоломій (Бартоломій)* грецьке, від арамейського імені *Bar-Talmai* — син *Толмая* (з арамейського *bar* — син і *Talmai* — ім'я); за іншим тлумаченням — “син бородатого”, “син зораного лану”, “син ріллі” (ВІЛ, 45); *Ада* давньоєврейське ім'я *Ādā* — прикраса; від *ādā* — наряджати, прикрашатися (ВІЛ, 117); *Белла* латинське, від *bella* — гарна, вродлива (ВІЛ, 122);

⁴²⁸ Булаховський Л. А. Избр. тр... С. 66.

⁴²⁹ Там же. С. 67.

⁴³⁰ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: Наук. думка, 1988. С. 19.

⁴³¹ Карпенко Ю. А. Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии. *XI Congress international des sciences onomastiques: Résumés des communications*. Sofia, 1972. С. 8–9.

⁴³² Тут і далі ВІЛ: Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: слов.-довід. / за ред. В. М. Русанівського. 3-тє вид., випр. Київ: Наук. думка, 2005. 334 с.

- *фізіогноміка* — *Влас, Улас (Власій)* грецьке ім'я *Blasios*; від *blaisos* — скривлений назовні, кривоногий (ВІЛ, 48); *Глафіра* грецьке; від *glaphyra* — струнка, елегантна (ВІЛ, 131);
- *гастика* — *Гликерій* грецьке; від *glykeros* — солодкий (ВІЛ, 52);
- *екстралінгвістика* — *Ісак (Сакій)* д.-євр., ім'я *Yischaq* — він засміється (ВІЛ, 65); *Миرون* гр., від *турон* (дієприкм. від дієслова *туго* — плачу) — який плаче (ВІЛ, 78);
- *проксеміка* — *Протас, Протасій (Протазь)* грецьке; можливо, від *protasso* — ставлю попереду, висовую наперед (ВІЛ, 93);
- *просодика* — *Аскольд* — скандинавське, означає “золотий голос”; *Власій* — давньоримське, означає “шепелявий”⁴³³.

Слов'янський корпус імен вирізняється актуалізацією *параметру зовнішності (фізіогноміки)* як найбільш позитивної характеристики носія, порівняймо:

Благовид — гарний на вигляд, благовидний (можливо з латини “вит” (життя) — блага життя); *Златовлас* — золотоволосий; *Русан* — русявий, світловолосий; *Божана* — божественно прекрасна; *Білослава* — ушавлена своєю чистотою (внутрішньою красою); *Біляна* — біла, білолиця, білокоса; *Благовіда* — гарна на вигляд, благовідна; *Божана* — божественно прекрасна; *Болемила* — дуже мила; *Гарнослава* — славна красою; *Златовласа* — золотоволоса; *Красновіда* — дуже видна; *Пава* — жінка, у якої гордовита постать; *Русава* — русява, світлокоса. Русана, Руся; *Уліта* — кучерява, від юлити (крутитись). *Цвітослава* — красою (цвітом) славна⁴³⁴.

Менш потужний мотиваційний невербальний посил власній назві надають невербальні параметри, репрезентовані *імпліцитно*, порівняймо:

Ладо (Лада) — бог і богиня всеєдиного ладу — вірного подружжя та родинної злагоди. Бог весілля, кохання, усяких насолод та благополуччя (Плачинда⁴³⁵), тобто партнери взаємодіють успішно, ефективно в усьому — тут *успішна комунікація, доброзичлива атмосфера*;

Дана — богиня води й річок. Дає життя всьому живому. Слово ДА–НА означає: *да* — вода, *на* — мати, тобто це мати, яка творить ріку. Від імені *Дана* походять назви рік: *Дніпро, Дністер, Дунай, Донець, Двіна*

⁴³³ Традиційні українські чоловічі імена та їх значення. URL: <http://lviv1256.com/lists/tradytsijni-ukrajinski-imena-ta-jih-znachennya/> (дата звернення: 20.02.2019).

⁴³⁴ База імен: тлумачення, походження і значення імен. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/dw_name/tlum.asp?nom_zag=1 (дата звернення: 14.02.2019).

⁴³⁵ Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Український письменник, 1993. 63 с.

(Войтович⁴³⁶) — імпліцитно виражена невербальна дія “давати комусь щось” (*кінесика*) асоціативно репрезентована у внутрішній формі власних назв.

Етимологічне дослідження власних імен, як зазначають фахівці, «впливає з суттєвих відмінностей ономастичної лексики, однією з ознак якої є відсутність семантики»⁴³⁷. Для антропонімів основними чинниками, що визначають їхнє мотивування, є «фізична, психічна, біологічна, моральна, інтелектуальна характеристика особи, її соціальна, національна, територіальна належність, родинні стосунки тощо»⁴³⁸.

До витоків українських ономастичних студій належить доробок «Причинки до української ономастики» І. Франка (1906), який описав шляхи творення українських прізвищ у зв'язку з історією формування суспільно-громадського устрою української спільноти. Визначаючи шляхи творення власних назв, І. Франко виокремлює прізвища, внутрішня форма яких етимологічно мотивована невербальними ознаками — «якимись przypadковими прикметами або хибами батька, що спричинила йому прозвище, прозиваються й діти: *Wybiczenie* — батько був бибик, заїка (...), *Drobiszowieta* — батько говорив дуже швидко і за те його прозвали Дробиш (...)» — *екстралінгвістика (манера мовлення)*; «батька за низький зріст прозвали Дробиною, звідси його син став *Drobinczenie* (...); *Machiczeta* — батька мб. за великий ріст або велику силу звали Махиною (...); *Rudzienie* — може від прозвища батька Рудий?»⁴³⁹ — *природна зовнішність*.

Мотивацією виникнення *топонімічних назв* вважаються первинні апелювати, що характеризують різновиди об'єктів, події, враження, пов'язані з ними, призначення або основне їх використання, відношення одного об'єкта до іншого, найменування осіб, пов'язаних із цією місцевістю, культове або ідеологічне призначення об'єкта.

Параметри НК прямо або опосередковано омовлені в назвах населених пунктів, семантично відтворюючи комунікативну мотивацію, закладену давніми українцями у власних назвах, що «впродовж багатьох віків функціонування акумулювали важливу для різних наук мовну, фізико-географічну, історичну, культурну та іншу інформацію»⁴⁴⁰.

⁴³⁶ Войтович В. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навч. книга «Богдан», 2005. 392 с.

⁴³⁷ Желєзняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпряньського Побережжя. Київ: Наук. думка, 1987. С. 9.

⁴³⁸ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного... С. 244–245.

⁴³⁹ Франко І. Я. Причинки до української ономастики. Франко І. Я. *Зібр. тв.*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 36. С. 405–406.

⁴⁴⁰ Лучик В. В. *Nota Bene! Етимологічний словник топонімів України (3700 географічних назв)*. Київ: Академія, 2014. С. 4.

Комунікативний досвід людства повсякчас актуалізується. Зокрема експреси-*веселий* та *сердитий* як *екстралінгвальні чинники*, що містять *комплекс невербальних параметрів* (оптичні, кінетичні, просодичні й екстралінгвальні та ін.), репрезентують позитивну або негативну *атмосферу спілкування*, що послідовно відбивається в топоназвах, порівняймо:

Веселе — село в Шахтарському районі Донецької області. Місцеві жителі пов'язують ойконім з прізвищем засновника хутора — *Веселий*. Імовірно, у назві хутора, яку надали йому жителі навколишніх селищ, відбилася *весела вдача його колишніх мешканців*. Ойконім міг виникнути і як передочікувана меліоративна назва, що віщує благополучне (“веселе”) життя. Таких ойконімів в Донецькій області майже два десятки (*Веселе* — 13, *Весела Долина* — 2, *Весела Гора*, *Веселе Поле*, *Веселий Гай*)⁴⁴¹.

Натомість етимологію *антонімічної* назви — *Сердите* — той самий науковець пов'язує з іншими чинниками, порівняймо:

Сердите — селище міського типу в Шахтарському районі. Назва селища з'явилася завдяки контактному переносу власних імен: *оронім* (назва балки) → *ергонім* (сортировка “Сердита”) → *ойконім*. На останньому етапі трансонімізації власна назва отримує флексію середнього роду, виконуючи ойконімотвірну функцію⁴⁴².

Водночас В. Лучик використовує прийом тлумачення етимології цього ж оніма, порівняймо:

Сердите — селище міського типу; засноване 1904 р. Ойконім виник унаслідок субстантивації та онімізації форми середнього роду прикметника *сердитий* — ‘який сердиться на когось, що-небудь, який перебуває у *стані гніву, роздратування; гнівний*’⁴⁴³ за образною характеристикою мешканців селища⁴⁴⁴.

Можемо стверджувати, що науковці враховують усі можливі чинники, що гіпотетично мотивують виникнення того чи того оніма — від експліцитного вираження до імпліцитного, оскільки «з'ясування внутрішньої форми й походження власних географічних назв є важливим чинником розуміння історії, генетичних зв'язків і контактів споріднених та неспоріднених мов»⁴⁴⁵,

⁴⁴¹ Отин Е. С. Топонимия Донетчины. Донецк: Юго-Восток, 2013. С. 27. (жирн. курсив — Т. О.)

⁴⁴² Там же. С. 90.

⁴⁴³ СУМ. Т. 9. С. 132.

⁴⁴⁴ Лучик В. В. *Nota Bene!* Етимологічний словник топонімів України (3700 географічних назв)... С. 422 (жирн. курсив — Т. О.).

⁴⁴⁵ Там само. С. 4.

зокрема невербальні параметри можуть бути явно омовленими у власних назвах, порівняймо:

Солона, Солоне, Солоний — численні топоніми або компоненти в структурі складених назв на позначення річок, потоків, балок, озер і т. ін.⁴⁴⁶. Етимологія таких гідронімів прозора — вони виникли на основі відповідних відтінків значень лексеми *солоний*: ‘який містить сіль (про водойми); який містить сіль і має характерний смак, що його надає сіль (про воду в таких водоймах, бризки і т. ін.)’⁴⁴⁷, зокрема:

- 1) *Гірка* — балки й річка, всі в басейні Азовського моря й р. Самари, лівої притоки Дніпра⁴⁴⁸. Гідроніми виникли внаслідок субстантивації та онімізації форми жіночого роду прикметника *гіркий*, тобто такий, ‘який має своєрідний їдкий, різкий смак’⁴⁴⁹. Названа властивість води притаманна степам, річкам і балкам особливо багатого на сіль південно-східного регіону, що позначилося на відповідних назвах; порівняймо балки *Гірка Перша* й *Гірка Друга* в басейні *Самари* лівої притоки *Дніпра*, р. *Гірки Води* лівої притоки *Кінської* ліворуч *Дніпра*⁴⁵⁰;
- 2) крім того, вони можуть лише семантично мотивувати топоназву, зокрема й шляхом *запозичення*, а саме:
  - а) *Тузла* — смуга суходолу в середній частині Керченської протоки, у межах Криму; *Тузлинська коса*⁴⁵¹. Інсулонім тюркського походження, виник способом онімізації турецького *тузла* “солеварня”, кінцевий наголос якого в слов’янському мовленні перенесено на основу. Можлива граматична трансформація назви *Тузли*, утвореної семантичним способом від прикметника *тузли* з суфіксом *-ли* й турецькою, кримськотатарською основою *туз* “сіль”; “смак”⁴⁵², а також:
  - б) *Адджамка* — 1) село, Кіровоград. район і область; *Адджамка Пикинерная*; 2) річка, ліворуч *Інгулу*, лівої притоки *Південного Бугу*;

⁴⁴⁶ Словник гідронімів України / гол. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наук. думка, 1979. С. 517-519.

⁴⁴⁷ Лучик В. В. Nota Bene! Етимологічний словник топонімів України (3700 географічних назв)... С. 443 (жирн. курсив — Т. О.).

⁴⁴⁸ Словник гідронімів України... С. 132.

⁴⁴⁹ СУМ. Т. 2. С. 74.

⁴⁵⁰ Словник гідронімів України... С. 132.

⁴⁵¹ Географічна енциклопедія України: у 3 т. / відп. ред. О. М. Маринич. Київ: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1993. Т. 3. С. 310.

⁴⁵² Лучик В. В. Nota Bene! Етимологічний словник топонімів України (3700 географічних назв)... С. 479 (жирн. курсив — Т. О.).

Аджинка (1697), *Аджамка* (1898), *Adžamka* (1880), *Пікінерка*⁴⁵³; *Отжетка* (1769), *Оджамка* (1779); порівняймо ще: *Ожамське болото* в селі *Аджамка* й річку *Суха Аджамка* ліворуч *Аджамки*, а також річка *Аджамка* в басейні *В'ятки*. Назва села, яке засноване 1733 р., є семантичним утворенням від давнього зафіксованого гідроніма *Аджинка*, в основі якого татарський або турецький дієприкметник *аджим / аджин* 'зіпсований, прогірклий, скислий', що походить від давньотюркського *асі-* 'киснути, бродити', і слов'янський суфікс *-к(а)* в релятивній функції. Гідронім виник за актуальною для степових річок ознакою — 'вода, що гірчить, кисла, зіпсована'⁴⁵⁴.

Під час невербального профілювання топонімного матеріалу етимологічних фахових словників з метою дослідження механізмів вербалізації невербаліки, виявлено деяку асиметрію у відборі укладачами реєстрових одиниць. Зокрема топоніми, що репрезентують омовлений невербальний компонент майже не зафіксовані (узагальнений відсоток — до 1 %), хоча фрагментарний аналіз сучасного топонімного контенту України⁴⁵⁵ фіксує численну групу топоназв (до 5 % від загальної кількості)⁴⁵⁶, що вербалізують (омовлюють) НП, порівняймо:

- 1) *ознаки зовнішності* — Безпалівка, Безпальцеве, Безруки, Безруків, Лисконоги, Рижове, Пригоже, Рябухине, Щербакі, Кучерівка, Білявці, Чупринівка;
- 2) *кінесика (рухи)* — Ходаки, М'якохід;
- 3) *кінесика (міміка)* — Лизогубівка;
- 4) *системологія (одяг)* — Мала Шапківка;
- 5) *екстралінгвістика (мовчання)* — Мовчани, Мовчуни;
- 6) *гастика* — Солоний Яр, Кислицьке, Сологубівка;
- 7) *такесика* — Буцьківка, Торканівка;
- 8) *просодика (тон)* — Верещиця;
- 9) *хронеміка* — Ждани.

⁴⁵³ Словник гідронімів України... С. 19.

⁴⁵⁴ Лучик В. В. *Nota Bene!* Етимологічний словник топонімів України (3700 географічних назв)... С. 14 (жирн. курсив — Т. О.).

⁴⁵⁵ Вибірку зроблено з електронного списку селищ Харківської, Вінницької, Львівської областей як таких, що представляють різні регіони України. (Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/дата_звернення: 15.02.2019/).

⁴⁵⁶ *Примітка.* Заявлені відомості були отримані здобувачкою засобом узагальнень і не претендують на статистичність. Авторка переконана, що поглибити цю проблематику може окреме дослідження з детальним аналізом й організованою статистикою.

Щоб проілюструвати простий етимологічний процес, зупинімося лише на одному з типів онімів-плюративів — географічній назві на *-ун*, що утворилася семантичним способом від аналогічного апелятива, який указував на групу людей з відповідною ознакою. Ойконім *Мовчун* належить до назв на *-уни*, твірні основи яких містять антропоніми-прізвиська апелятивного походження.

Отже, шлях творення й мотивація появи цього ойконіма вірогідно такі: ойконім *Мовчун* < апелятив *мовчун* < антропонім (прізвисько) *Мовчун* < антропонім (ім'я / прізвисько) *Мовчунь*, який, звичайно, має семантичний зв'язок з дієсловом *мовчати*, що репрезентує екстралінгвальний параметр НК, який, очевидно, мотивував колись цю топоназву.

Безперечно, не можна однозначно стверджувати, що винятково невербаліка мотивувала назви окресленої групи топонімів, адже в такому процесі припустимий вплив різноманітних історичних і мовних чинників, але факт “омовлення” НК наявний і такий, що спонукає мовознавців до нових етимологічних розвідок.

Українські прізвища — найбільш багатий і найбільш опрацьований масив ономастики. НК репрезентована розгалуженою системою параметрів, що засвідчує продуктивність цього джерела у творенні ВН. Фахівці зазначають, що «прізвища такого типу виникли з первісних прізвиस्क. Основою для створення прізвиська могла бути як позитивна, так і негативна ознака, проте більшість прізвиस्क цього роду мала насмішкуватий характер»⁴⁵⁷, порівняймо:⁴⁵⁸

— *просодика*:

- *гучність голосу*: Крикливець, Плескач, Тихун, Шумейко, Шумило, Мовчан;
- *манера мовлення*: Рев'юк, Рикун, Стогній, Тейкало, Хрипун, Цюкало, Чмихун, Шелестун, Шепеленко, Шепелюк, Шепелявий, Шепотько, Шепта, Шептун;

— *екстралінгвістика*: Жартун, Плаксивий, Плаксій, Реготун, Рюма (від “рюмати”), Скалій, Смішко, Сміянець;

— *кінесика*:

- *рухи*: Бодайло, Друль (від “друлити” — штовхнути), Кивалов, Махай, Повалій, Присядько, Тягнибок, Уклінько, Штовхань;
- *хода*: Бігун, Гопкало, Дроботій, Дроботун, Кандиба, Колінько, Легкоступ, Летяга, Побігушка, Похилько, Скороход, Тихолаз, Топтун, Тупкало, Човгань, Шванда, Швандя;

⁴⁵⁷ Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / за ред. І. Варченка. Київ: Рад. шк., 1968. С. 39.

⁴⁵⁸ Вибірка прізвищ здійснена за цією самою працею.

- *окулесика: контакт очима: Жмурко, Косогляд, Мигуля, Моргай, Моргун, Сліпак;*
- *такесика: лабіальні акти, порівняймо: Цілуйко, Цмокало, Цьомкало, Цьома, Неплюй, Плювака;*
- *зовнішність:*
  - *вигляд людини: Бридун, Галянт, Гожий, Грязний, Дженджера (гарний), Зальопаний, Коструба, Кошлай, Красота, Кудла, Лиховид, Мальований, Модний, Нечистяк, Патлаха, Пашкуда, Пелех, Принадний, Форемний, Хороший, Хорошко, Хорошун, Чепурний, Чистик;*
  - *природна зовнішність: Безбородько, Безус, Білан, Біленький, Білик, Біло(в)ус, Білобровка, Білокур, Білокурий, Блондко, Бородавка, Бородай, Волохатий, Волохач, Вус, Голобородько, Гульоватий (людина з гулями), Дзюба, Дзюбатий (людина з ознаками перенесеної віспи), Жовтюк, Кривоус, Крутоус, Кудрик, Кудря, Лисак, Майборода, Мокроус, Рижак, Рудько, Рябуха, Світлий, Сивенький, Смаглий, Червонюк, Чернуха, Черняк, Чорний, Чорномаз (людина з темною шкірою), Чубай, Чуприн, Ясний (можливо, на колір волосся вказували й такі прізвища);*
  - *фізіологічні параметри: Велет, Великая, Великий, Довгай, Довгаль, Коротич, Куцай, Малик, Малишко, Тіцький;*
  - *фізична сила: Дебелий, Здоровега, Важкий, Годований, Товстий, Товстуха, Товстяк, Гладий, Гладиш, Грубий, Грубець, Барило, Тендітний, Узький, Легкий, Худий, Худаш;*
  - *соматичні характеристики: Беззуб, Безп'ятко, Безрук, Білоножка, Брюхань, Великголова, Варга, Головань, Горбань, Губай, Довгошия, Зубач, Носаль;*
  - *фізичні вади: Хромець, Щербатий, Чернопиский, Шестопалько, Щербанос, Щербань, Щербаха;*
  - *одяг: Довгопол, Довгополий, Босий, Сукманістий (людина в бунді), Бунда — прізвище того, хто носив бунду, Кучма, Кучмай (людина, яку можна було впізнати по великій мохнатій шапці), Рябошапка, Білоштан, Сіроштан, Бурий, Сірий, Сірик, Шаравара, Безштанько, Петличний, Шкарпета.*

Отже, у процесі творення українських прізвищ з невербальним компонентом домінує *негативна оцінка*, оскільки вона більш динамічна, ніж *позитивна*.

Сьогодні в ономастиці привертають увагу *антропоніми вузької сфери використання*. Це передусім *позовні імена*, або *позовні* військових, учасників АТО⁴⁵⁹, власні назви користувачів мережевої комунікації — *нікнейми* тощо.

Військова псевдонімія має давню традицію: *козацькі прізвища*, як відомо, надавалися стихійно, на основі особливої ознаки або обставини, пов'язаних з певною особою, і не тільки фіксували відповідні випадки в житті козака, але й мотивували його комунікативну поведінку, визначали вдачу. Їхній невербальний профіль окреслюється такими параметрами:

- а) *ознаки зовнішності*: Безбородко — безбородько, тобто 'людина, яка не має бороди' (с. 528)⁴⁶⁰; Безпальйй, Безпалчий, Безпалко — безпальчий, безпалько, тобто 'який не має одного або кількох пальців; безпальйй' (с. 528); Гира — гиря, тобто 'коротко обстрижена людина' (с. 535); Гнида, Гныда — від прізвиська: 'якщо хто худий, блідий і слабкий, той Гнида' (с. 535); Головко — головко, "головань" (с. 536); головко — 'невеликий ростом з великою головою' (с. 536); Загнѣтъ — діал. загніт — 'прізвисько людини дуже низького росту' (с. 541); Каплюхий — каплюхий (метатеза — капло < клапо, від "клапати" [вухами]) (с. 543); Кирдань, Кирданко — пор. діал. кирдя — 'повнолице людина', кирдатий — 'кирпатий' (с. 544); Кучма — 1. кучма — 'висока копиця волосся на голові', можливо, звідси і прізвисько. Пор. ще укр. діал. кучман, кучмій — 'людина із скуйовдженим волоссям', рос. кучма — 'нетіпаха, кудлай, нечоса' (с. 548). 2. Пор. діал. кучма — 'насмішка, образа' (Там само). 3. кучма — 'хутряна шапка' (с. 548); Хирный — хирний 1. Кволий, немічний, худий. 2. Нікчемний, нікудишний. 3. хирний — 'немічний' (с. 562); Чикмѣнь — чекмінь — 'вид одягу' (с. 564); Чуга — чуга — 'вид верхнього одягу' (с. 564); Шабалтась, Шабалтасный, Шабелтасный, Шаболтасный — 'ремінь, на якому носили шаблю; портупєя' (с. 564); Шутко — пор. шутий — 'безвухий або лисий' (с. 566);
- б) *кінесика*: Валигора — пр. н. виникла шляхом зрощення імператива вали (< валити) із субстантивом гора, буквально у значенні 'той, хто валить (руйнує) гори' (с. 532); Гайдаць — діалектне гайдак — 'спритний'

⁴⁵⁹ Шульська Н. Номінативна характеристика позивних імен бійців АТО, уживаних у мові ЗМІ. *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту*. Серія «Мовознавство». 2017. № 1 (27). С. 342–347.

⁴⁶⁰ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / голов. упоряд. О. В. Тодійчук. Київ: Наук. думка, 1995. 592 с. (далі в тексті зазначаємо тільки сторінку видання; правопис прізвищ подається відповідно до Реєстру).

(с. 534); Драчъ — 1. Діал. драч — ‘задерика’. а) ‘той, хто затіває бійку’ (с. 538); Дрикга, Дрыкга — діалектне дрыга — ‘той, хто дригає ногами’ (с. 538); Дыбъка — 1. Від дибати — ‘ходить повільно і незграбно’, ‘дріботити, чимчикувати’ і под. (с. 539); Перебийнонь — перебийніс — ‘забіяка’ (с. 355); Чеберакъ — 1. Порівняймо українське дієслово чеберяти — ‘робити часті рухи ногами, рідше руками і т. ін., пересуватися, рухатися таким способом’. Очевидно, прізвиськом Чеберакъ (<Чеберякъ) могли називати людину з такими особливостями ходи або жестикуляції. Порівняймо сучасне українське прізвище Чеберяк (с. 563);

в) *окулесина*: Жмурь — пор. діал. жмурій, жмурко — ‘людина, що постійно мружить очі’ (с. 540); Зъкрачъ — діал. зікрач — ‘зизоока людина’ (с. 542);

г) *просодика*, *манера мовлення*: Вересчака, Вересчакъ, Верещака — верещака — ‘крикун’ (с. 533); Воропай — воропай — ‘буркотун’, первісно воропай — ‘епітет чоловіка або молодого в народній поезії’ (с. 534); Гаркуша, Горькуша — гаркуша — ‘той, хто гаркавить’ (с. 535); Журъба — від прізвиська мовчазної людини (с. 541); Затинайло, Затинко — мабуть, *затинайло, *затинка — ‘заїка’ (с. 541); Рева — І. відапелятивного походження (с. 557), порівняймо діалектне рева — ‘плаксі’.

На основі отриманих результатів лінгвістичного спостереження й проведеного аналізу мовного матеріалу можемо висновкувати, що найчастотніше козацькі прізвища мотивувалися:

- 1) *параметрами зовнішності*, зокрема особливостями будови тіла, наявністю видатних рис або вад, характерними елементами одягу, зброї або їхньої відсутності;
- 2) *кінетичними параметрами*, що візуалізують вдачу козака омовленням характерних рухів.

Важливу мотиваційну роль у творенні козацьких прізвищ відіграла *палінгвістика* — якості мовлення, супровідні особливості, зокрема *просодика* й *манера мовлення*. Натомість з плином часу ці прізвища поступово втратили етимологічні зв’язки з особистісним і власне козацьким статусом, деетимологізувалася, ставши власними назвами загальноетнічного плану.

Науковий інтерес становить псевдонімikon ОУН–УПА⁴⁶¹, що сформувався внаслідок підпільно-конспіративної діяльності руху й налічує кілька тисяч

⁴⁶¹ Німчук В. В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 30–58; Мірчук П. *Українська Повстанська Армія 1942–1952: документи і матеріали* Львів: Просвіта, 1991. 447 с;

окремих одиниць-імен, порівняймо: «За свідченням учасників національно-визвольного руху, підпільники ОУН та УПА отримували псевдоніми від своїх командирів, коли приймали присягу, або ж від побратимів з боротьби. Нерідко псевдонім підпільники прибирали собі самі»⁴⁶². Найпродуктивнішим способом номінації в псевдонімії ОУН та УПА вважають використання вже наявних номінаційних одиниць, репрезентоване шляхом онімізації апелювальної та трансонімізації пропріальної лексики (62,6 %) ⁴⁶³. Однак лексеми, що вербалізують певні характеристики людини, зокрема з урахуванням невербальних параметрів, порівняймо: Бистрозір (*окулесика*), Черноус (*зовнішність*), Притис (*такесика*), Манив, Кивай, Жбурляй (*нінесика*) тощо. Названі одиниці в зазначеному псевдоніміконі репрезентовані незначною кількістю, перевага надається все ж таки відіменним псевдонімам⁴⁶⁴.

У сучасних воєнних умовах на Сході України військова псевдонімія стала стратегічним маркером нової української армії. «Практика дослідження мас-медійного контенту засвідчує, що журналісти традиційно ідентифікують у тексті військову особу трьома елементами системи називання: офіційними антропоніми (іменем та прізвиськом) й обов'язково її позивним іменем. Неодноразово позивні військових винесені в заголовковий комплекс стрічки новин того чи того видання»⁴⁶⁵.

Позивне ім'я бійця, як і прізвисько козака, психологічно або ситуативно мотивоване, але його мотивація зрозуміла лише вузькому колу користувачів, оскільки більшою мірою містить імпліцитну інформацію, невідому сторонній людині. Серед мотиваційних чинників фахівці традиційно виокремлюють невербальні чинники, зокрема *параметри зовнішнього вигляду*:

- а) *Белий, Сільвер* (дуже світлий тип; альбінос), *Рябий, Рудий, Чуб, Сивий* (у значенні 'сивоголовий', а також — 'старший') — *за кольором волосся, шкіри, зачіскою*;
- б) *Веселий, Усмішка, Смішний, Дикий* — *за вдачею бійця (екстралінгвістика)*;

Лесюк М. П. Неофіційний антропонімікон УПА. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2002. № 8. С. 126–139; Павликівська Н. М. Питання української псевдонімії XX століття: моногр. Вінниця: Глобус-прес, 2009. 388 с.

⁴⁶² Павликівська Н. М. Система і структура псевдонімів ОУН та УПА. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 «Проблеми граматики і лексикології української мови». 2011. Вип. 7. С. 274–279.

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ Див. про це: там само.

⁴⁶⁵ Шульська Н. Номінативна характеристика позивних імен бійців АТО... С. 343.

- в) *Гном, Малиш, Великий, Мелкий, Молодий* — за комплекцією, будовою тіла, віком, часто використовуються в антонімічному значенні. Так “кі-борг” з позивним Гном насправді є кремезним чоловіком, порівняймо:
- *Вам кого? — спитав капюшон.*
  - *“Гнома”, — назвав журналіст потрібний позивний.*
  - *Це я, — підтвердила людина в капюшоні. Двометровий “Гном”⁴⁶⁶.*

Отже, традиції утворення українського військового псевдонімікону мають глибоке підґрунтя, підтримуються й продовжуються відповідно до історичної ситуації в Україні.

Фахівці зазначають, що «динамічний характер таких неофіційних антропонімів у напрямку збільшення фактичної бази вказує на великий евристичний потенціал цих лінгвоодиниць у майбутньому»⁴⁶⁷.

Перспективним у сучасній ономастиці вважаємо вивчення власних назв, що виникли внаслідок розвитку *інтернет-комунікації*. Це так звані *нікнейми* (англ. *nickname* — “прізвисько, псевдонім”), щодо яких застосовують низку термосполук: “ім’я-маска”, “замасковане ім’я”, “юзеронім”, “віртуальне ім’я”, “ніконім”, “інтернет-ім’я”, “псевдо”, “нік”, “нетнейм”, “віртуальне прізвисько”, “інтернет-псевдонім”, “електронний нікнейм”, “віртуальний нікнейм (нік)”, “мережевий нікнейм”, “інтернет-нікнейм”⁴⁶⁸.

Нікнейм, як відомо, створює сама особа з метою самопрезентації в інтернет-мережах. Мотивація такого імені залежить від інтенцій його автора — заховатися за іменем, максимально ідентифікувати себе, створити свій віртуальний образ тощо. У процесі аналізу інтернет-псевдонімів видається можливим виявити сучасні мотиваційні пріоритети користувачів і комунікативної компетенції суспільства загалом⁴⁶⁹.

Комунікативно-невербальне профілювання такого мовного матеріалу ілюструє досить високий ступінь *маніпулювання невербальними параметрами* як мотиваційним інструментарієм створення віртуального імені.

Традиційно омовлюється певна *зовнішність* — реальна або уявна (графіку нікнеймів зберігаємо авторську), порівняймо:

Вусатий Хмирь, Патлатий, Опухлий, Лісонупирчастий, White (білий), *Фіолетовий, МорговороТ, шикарний, Замурзайчік, Krasav4ik, Brunette*

⁴⁶⁶ Кашпор О. М. Війна очима ТСН. 28 історій по той бік камери. Київ: Основи, 2015. С. 27.

⁴⁶⁷ Шульська Н. Номінативна характеристика позивних імен бійців АТО... С. 346.

⁴⁶⁸ Васильченко В. Мова: імена-маски в Інтернеті. URL: <https://uain.press/society/language/v-yacheslav-vasylchenko-mova-imena-masky-v-interneti-645649> (дата звернення: 15.03.2019).

⁴⁶⁹ Вибірка зроблена з Інтернет-мережі.

(брюнетка), *Without Makeup* (без макіяжу), *Matted hair* (поплутане волосся), *Блакитноокий Зая*, *Chicken leg* (куряча ніжка), *Зеленоока*, “Кореглазка”) (кароока), *дурна брюнетка*, *кучерява*, *кішка руденька*, *кУдРЯШ-ка*, *харя Кришни*, *Пушістая*, *міні губка*, *кучерики*, *Красівата геть*, *курноскa*, *вір ... Обережно БРЮНЕТКА ...* і т. ін.

Образ користувача створюється також унаслідок вербалізації елементів одягу, на який простежуємо певну “віртуальну моду”, порівняймо:

В синіх треніках (у синіх трико), *Їжік_β_КЕДАх* (їжак у кедах), *жіночий капелюшок*, *кепка в клітку*, *масяня в кедах*, *Адреналін у черевиках*, *Дряннь у кепці*, *Катя в кедах*™, *персик в Кедах*, *Ангел ~ в ~ кедах*, *Бе1ка вкедах*, *ДеВ4оНка_В_4уллках*, *Семен Голопупенко* та ін.

Зазначений контент репрезентує *кінетичні параметри*, зокрема:

- 1) міміку: ☺ ☹ *ходячий улыБон: P3* (ходячий улыбон), *ходячий смайлик*, (*LOVE*)лю тво (*YOU*) *посмішку* або *love твою посмішку* (люблю твою посмішку), (*He вір усмішці ОН-ЛАЙН*), *улибашка* (суржиковий елемент);
- 2) окулесіку: ♠ ♥ *погляд в нікуди ♥ ♠, I see you*;
- 3) екстралінгвістику (сміх, плач): *веселушка*, *ігогончик*, *ха_хатушка*, *мокрі вії*, **... а очі то блищать у...**, *рюмса*, *... Zarevna nesmejana...*;
- 4) хронеміку (час), порівняймо: 👑 -*Очікування-* 👑;
- 5) такесіку (переважно поцілунки): *ЗацілованаЯ*, *Kiss Me*, *KYS* (ініціали);
- 6) гастику (смакові відчуття): *мармеладка*, *цукерка*, *ЦукорЗіСклом*, *свіжа, со-лодкість*, *Солодка дівчинка*, *гостра шоколадка*, *Їлад(Ⓚ)яякк ЛюциFЕЇ* (солодка, як Люцифер), *[--КіСлІнка--]* (Кислинка) тощо.

Зазначений мовний матеріал ілюструє *лінгвокреативність українців* у створенні власних назвах, становить інтерес у стилістичному, граматичному й прагматичному аспектах.

Вербалізація невербаліки — мовний механізм, що має широкий спектр функціонування й проєктується на різні типи онімів, зокрема й на такі, що мають начебто суто номінативну природу.

Простежмо його дію на прикладах українських *ергонімів* — власних імен ділового об’єднання людей: спілки, організації, установи, корпорації, підприємства, закладу, гуртків тощо відонімного та відапелятивного походження з характерними ознаками власних назв — «співвіднесення з одиничним денотатом, диференціації однакових речей, наявністю трьох аспектів значення — доономастичного, ономастичного, відономастичного, поступової втрати етимологічного

значення, особливостями акту найменування, специфікою написання, актуалізації в мовленні, віддзеркалювання у свідомості у вигляді уявлень тощо»⁴⁷⁰.

За результатами лінгвістичного спостереження, ергоніми більшою мірою репрезентують невербальні параметри, що апелюють до прецедентної практики мовців, формуючи відповідні асоціації й оцінки, реалізуючи певні маркетингові інтенції виробників, зокрема це параметри:

- *зовнішності*, порівняймо:
  - магазини одягу “Модняшка”, “Кльовий”, “Обнова”;
  - ательє пошиву одягу “7+1 На талії”;
- *системології*: магазини “Чобіток 2019”, “Рюкзачок плюс”;
- *гастики*: магазини продовольчих товарів — “Брама у світ смаків”, “Цікава смакота”, “Медова хата”;
- *хронеміки*, порівняймо:
  - магазин годинників “Свій час”,
  - ювелірних прикрас “Золотий вік”,
  - мінімаркет “Новий вік”;
- *кінесики*: магазин “Супер хенд”, “Їж-ний 0-24”;
- *проксеміки*, порівняймо:
  - магазини, торгові центри “Територія дитячої білизни”, “Імперія продуктів”, “Світ води”, “Чайна країна”, “BURGER CITY”, “ФОТОПРОСТІР”, ТЦ “Підсінний” (с. Підсінне), торговельні точки “Острів скарбів”, “Квіти у Наталі” тощо;
  - кав’ярні “У Івана”, “У Михайла”, “У Миколи”, “У Хведька”, “У кума”, “У тата”, “До сусідів”, “Біля калини”, “Льох у свата”;
  - видавництво “Надстир’я” тощо.

Отже, прагматика ергоніма зумовлюється *неоднозначністю, прецедентністю, асоціативністю, мовною грою* і т. ін. шляхом актуалізації *невербального компонента* з метою увиразнення та посилення привабливості власних назв для широкого кола реципієнтів.

Аналіз традиційного й інноваційного ономастичного матеріалу дає змогу встановити таке:

- 1) *високий ступінь актуалізації невербальних параметрів* як мотиваційних чинників власних назв,

⁴⁷⁰ Жуков А. Є., Кудрейко І. О. Лексико-семантичний аналіз ергонімів м. Макіївки. *Вісн. Донб. нац. академії будівництва і архітектури*. 2015. Вип. 2015-4 (114). С. 39.

- 2) продуктивність механізму омовлення невербалики (вербалізації невербалики) в процесі творення нових смислів,
- 3) розширений ономастичний простір через утворення нових онімних полів, що сприяє розбудові ономастики як науки в сучасних мовних парадигмах.

Убачаємо безперечну потребу в розширенні емпіричних досліджень, поглибленні теорії НК в зазначеному аспекті.

2.3. Зарубіжний та вітчизняний досвід лексикографування у фокусі теорії вербалізації НК⁴⁷¹

Метамова невербальної комунікації постійно оновлюється, надаючи можливість здійснювати практичне вивчення та теоретичне осмислення найважливіших механізмів взаємодії невербальних підсистем між собою та з природною мовою, опис нетривіальних ситуацій невербального спілкування людей та пов'язані з ними явища⁴⁷², що на сьогодні потребує певних узагальнень та систематизації.

Світовий досвід невербального словникарства передусім спрямований на практику використання жестів у повсякденному житті й опанування рідної та іноземної мов. Серед важливих напрацювань у світовій лексикографії відомі такі:

- 1) словник жестів Америки і Колумбії⁴⁷³,
- 2) опис американських кінем⁴⁷⁴,
- 3) зіставний словник американських та арабських кінем⁴⁷⁵,
- 4) словники арабських жестів⁴⁷⁶,
- 5) словники бразильських жестів⁴⁷⁷

⁴⁷¹ Примітка. Матеріали підрозділу частково апробовані в публікації: Осіпова Т. Ф. Лексикографія невербалики: узагальнення досвіду і перспективи. *Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium*: сб. науч. материалов. Нац. акад. наук Беларуси, Центр исслед. белорус. культ., языка и лит-ры, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа / редкол.: И. Л. Копылов (гл. ред.) и др. Минск, 2017. С. 549–554.

⁴⁷² Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык... С. 6.

⁴⁷³ Saïts R. L., Cervenka E. J. *Handbooktures: Colombia and the United States (Approaches to Semiotics)*. Hague: Mouton, 1972.

⁴⁷⁴ Johnson H. G., Ekman P., Frizen V. W. *Communicative body movements: American emblems. Semiotict*. 1975. No. 4. P. 335–353.

⁴⁷⁵ Safadi M., Valentine C. *Emblematic gestures among Hebrew speakers in Israel. International journal of intercultural relations*. 1988. № 12. P. 327–361.

⁴⁷⁶ Barakat, R. *Arabic gestures Journal of popular culture*. 1973. № 6 (4). P. 749–893.

⁴⁷⁷ Rector M. *Emblems in Brazilian culture. Bouissac P., Herzfeld M. & Posner R. (eds.). Iconicity: Essays on the nature of culture. Festschrift for Thomas A. Sebeok on his 6-m birthday*. Tubingen: Stauffenburg Verlag, 1986. Pp. 447–462; Rector M., Trinta A. R. *Communicacro nro-verbal: Agestualidade Brasileira*. Petropolis, Rio de Janeiro: Editora Vozes, 1985.

- 6) словники африканських (кенійських і камерунських) жестів⁴⁷⁸,
- 7) описи жестів івриту⁴⁷⁹ та ідишу⁴⁸⁰,
- 8) словники голландських жестів⁴⁸¹,
- 9) словники іспанських жестів⁴⁸²,
- 10) словники та описи італійських жестів⁴⁸³,
- 11) словники та описи каталонських жестів⁴⁸⁴,
- 12) словники та описи німецьких жестів⁴⁸⁵,
- 13) описи іранських жестів⁴⁸⁶,
- 14) описи французьких жестів⁴⁸⁷,
- 15) описи японських жестів⁴⁸⁸,
- 16) описи жестів негритянської частини населення США⁴⁸⁹ та жестів, поширених на Заході цієї країни⁴⁹⁰,
- 17) міжкультурний словник жестів⁴⁹¹ тощо.

⁴⁷⁸ Creider C. A. Toward a Description of East African Gestures. *Sign language studies*. 1977. № 14. P. 1–20; Sorin-Barreteau, L. Gestes narratifs et langage gestuel chez les Mofu (North Cameroon). *Cahiers de littérature orale*. 1982. № 11. P. 37–93.

⁴⁷⁹ Safadi M., Valentine C. Emblematic gestures among Hebrew speakers in Israel. *International journal of intercultural relations*. 1988. № 12. P. 327–361.

⁴⁸⁰ Broide N. Israeli emblems – Israeli communication ui Emblems repertoire of “Sabras” of East European Descents. MA dissertation. Tel Aviv: Tel Aviv Univ., 1977.

⁴⁸¹ Andrea P., de Boer H. P. *Nieuw Nederlands Gebarenboekje*. Amsterdam: Manteau, 1982.

⁴⁸² Green J. R. A gesture inventory for the teaching of Spai Philadelphia. PA: Chilton Books, 1968; Coll J., Gelabert M. J., Martinelli, E. *Diccionario: gestos con sus giros mas usuales*. Madrid: Edelsa, 1990.

⁴⁸³ Kendon A. Some recent work from Italy on quotable ges (“emblems”). *Journal of linguistic anthropology*. 1992. № 2 (1). P. 72–91; Poggi I., Zomparelli M. Lessico e grammatica neigesti e nelle parole Poggi I. (ed.) *Le parole nella testa. Guida a un'educazione linguistica cognitivista*. Bologna: Societa editrice Il Mulino, 1987. P. 291–327; Poggi I. Italian gestionario. Lexical gestures of Italian hearing people, 1998 (рукопис); Ricci-Bitti P. E. Communication by gesture in South and North Italian. *Italian journal of psychology*. 1976. № 3. P. 117–126; Ricci-Bitti P. E. Facial and manual components of Italian Symbolic gestures Poyatos F. (ed.). *Advances in nonverbal communication: Sociocultural, clinical, esthetic and literary perspectives*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1992. P. 187–196.

⁴⁸⁴ Payrato L. A pragmatic view on autonomous gestures: A first repertoire of Catalan emblems. *Journal of pragmatics*. 1993. № 20. Pp. 193–216.

⁴⁸⁵ Kirch M. S. *Deutsche Gebardensprache*. Tübingen: Helmut Buske, 1987. 136 s.; Posner R., Kruger R., Noll T., Serenari M. The Berlin Dictionary of everyday gestures. *The semantics and pragmatics of everyday gestures*. Berlin: Research center for semiotics of the Technical University, 1998. P. 67–68.

⁴⁸⁶ Sparhawk C. M. Contrastive-identificational features of Persian gesture. *Semiotica*. 1981. № 24 (1). P. 49–86.

⁴⁸⁷ Wylie L. *Beaux gestes: A guide to French Body Talk*. Cambridge, MA: The Undergraduate Press, 1977; Calbris G., Montredon J. *Des gestes elmts pour le dire*. Paris: Cle International, 1986. 160 p.; Calbris G. The semiotics of French gestures. Bloomington: Indiana University Press, 1990. 236 p.

⁴⁸⁸ Taylor H. M. Japanese kinesics. *Journal of the Assoi teachers of Japanese*. 1974. № 9. P. 65–72; Lebra T. S. Japanese patterns of behavior. Honolulu: West Center of the Univ. Press of Hawaii, 1976.

⁴⁸⁹ Johnson K. Black kinesics: Some non-verbal commuination patterns in the Black culture. *The Florida foreign language reportei*. 1971. P. 17–20.

⁴⁹⁰ Johnson, H. G. American communicative gestures: emblem repertoire of middle-class males in the western United States: Ph. D. dissertation / Univ. of California. San Francisco, 1972.

⁴⁹¹ Bauml B. J., Bauml F. H. *A dictionary of gestures*. Metuchen, New York: Scarecrow Press, 1975.

Факхівці зазначають певну недосконалість цих видань через невизначеність та неоднозначність мови опису, відсутність дефініцій або наявність некоректних формулювань правил використання невербальних одиниць, недостатньої інформативної насиченості словників, що не створюють цілісного уявлення про національну “мову тіла”. Дослідники наголошують і на відсутності узгодження невербального й вербального описів⁴⁹².

Слов’янський лексикографічний досвід презентує словник «Жесты и мимика в русской речи» А. Акішиної та ін.⁴⁹³ (1991). Словник містить близько 200 словникових статей, два *Показчики* — алфавітний та за значеннями. Змістову основу словника становить лексичний корпус російської літературної мови, що репрезентує невербальні параметри, зокрема мімічні й жестові рухи (наприклад, рос. *переминаться с ноги на ногу, разводит руками, подбочениться*), опис яких зафіксований у текстах художньої літератури.

Словникові статті мають прозору структуру, систему умовних позначок. *Заголовкова частина* складається з основного та додаткового варіантів на позначення певного жесту в писемному мовленні, репрезентуючи граматичну варіативність (наприклад, рос. УКАЗЫВАТЬ / указать, показать / показывать ВЗГЛЯДОМ *на кого, на что*); *опис жесту* — словесний, супроводжується графічною ілюстрацією; *тлумачення значень жесту* подано за ситуативними та стилістичними характеристиками, у разі багатозначності кожне з них нумерується; зазначено ступені *словесного супроводу жесту* (наприклад, *может вживаться самостоятельно або в складі фрази; самостоятельно не вживается; вживается с целью усиления выслову*); *прикладми* є цитати з художніх текстів, усного мовлення або речення, змодельовані авторами словника.

Цінний компонент статті — наведена *фразеологічна одиниця*, семантичну основу якої складає зазначений жест (наприклад, рос. *Ходит, стоят фертот*⁴⁹⁴).

Однак, зважаючи на некомпетентність адресата-користувача, адже словник «призначено передусім для тих, хто вивчає й викладає російську мову як іноземну»⁴⁹⁵, доречним було б подати тлумачення ФО замість відсилання до фразеологічного словника, адже в такому разі ФО слід подати відповідно до лексикографічної

⁴⁹² Григорьева С. А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. Словарь языка русских жестов. Москва-Вена: Языки русской культуры; Венский славистический альманах, 2001. С. 11.

⁴⁹³ Акишина А. А., Кано Х., Акишина Т. Е. Жесты и мимика в русской речи. Москва: Русский язык, 1991. 144 с.

⁴⁹⁴ Там же. С. 106.

⁴⁹⁵ Там же. С. 3.

форми, порівняймо: рос. *Фертом стоятъ*⁴⁹⁶; *Фертом стоятъ (смотреть, глядеть и т. п.)*⁴⁹⁷, що суттєво полегшить пошук споживача інформації.

У міжмовному середовищі національно марковані НК спілкування можуть викликати труднощі сприйняття й навіть непорозуміння. Ураховуючи це, фахівці намагаються описувати комунікативні ситуації комплексно. Наприклад, у німецько-російському комунікативному словнику М. Городникової та Д. Добровольського⁴⁹⁸ (1998) запропоновано відомості про використання жестів і міміки відповідно до узагальнених ситуацій мовлення (комунікативних жанрів) — згоди, відмови, вимоги, поради тощо. *Довідкова частина* узагальнено-вірогіднісного змісту подається на початку підрозділу, що репрезентує певний мовленнєвий жанр, і не проєктується на конкретні ситуації мовлення, подані далі, порівняймо:

*ЗГОДА. ВИРОГІДНІ ЖЕСТИ Й МІМІКА. Згода, схвалення, загальна позитивна реакція може виявлятися кивком, посмішкою, аплодисментами, дружніми поплескуваннями плеча (як елемент іронії, жарту). Використовуються також: 1) рукостискання, що підтверджує досягнену домовленість; 2) відсутній у російському мовленні жест на позначення високої оцінки, найвищу якість чогось — великий і середній палець зібрані разом та витягнуті вгору. Жест виконується на рівні голови та корпусу*⁴⁹⁹.

Однак автори словника не беруться прописувати функціонування невербальних засобів у поданих далі вербальних ситуаціях, мотивуючи це розбіжностями в стилістиці, порівняймо: «переважно російський відповідник нееквівалентний німецькому ситуативному висловленню за стилістичним забарвленням, зокрема й за особливостями вживання»⁵⁰⁰.

Отже, коментарі щодо застосування невербаліки не актуалізовані в тлумаченні комунікативної ситуації, що дає змогу стверджувати факт їхнього непродуктивного використання, хоч за умови запропонованого формату словник може набути значної вартості.

⁴⁹⁶ Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / под ред. проф. Л. И. Скворцова. 28-е изд., перераб. Москва: Мир и Образование; Оникс, 2012. 1376 с.

⁴⁹⁷ Универсальный фразеологический словарь русского языка / под ред. Т. Волковой. Москва: Вече, 2000. 464 с.

⁴⁹⁸ Городникова М. Д., Добровольский Д. О. Немецко-русский словарь речевого общения. Москва: Русский язык, 1998. 332 с.

⁴⁹⁹ Там же. С. 30.

⁵⁰⁰ Там же. С. 7.

До перших практик лексикографічного опису жестів, в основі якого принципи інтегральної інтерпретації, належить «Словарь языка русских жестов» М. Григор'єва, С. Григор'євої, Г. Крейдліна⁵⁰¹. Методологія цього Словника ґрунтується на теоретичних розробках та практичних напрацюваннях у сфері семантики та системної лексикографії початку ХХ ст. (Ю. Апресян, А. Богуславський, А. Вежбицька, А. Жолковський, І. Мельчук та ін.), а методика побудована на врахуванні лексикографічного досвіду попередників, теоретичного доробку Р. Бірдвістела, П. Екмана, Д. Ефрона, Ж. Кальбриса, А. Кендона, М. Кнаппа, П. Коллета, І. Поджи, Р. Познера, Ф. Пойатоса та ін. Словник містить близько 100 жестових лексем різних типів (59 вокабул), що можуть бути використані в будь-якому жанрі або стилі мовлення й репрезентують групу найбільш поширених російських побутових жестів.

Словник укладено згідно з принципами та положеннями прагматично зорієнтованої лінгвістики, зокрема:

- а) розпізнавані та стабільні форми жестової поведінки мають не лише власну семантику, але й стандартні контексти вжитку;
- б) жест як знак має позначальне (смісл), позначуване (форму), синтактику й прагматику;
- в) невербальні знаки кодуються так само, як і мовні — можуть позначати імена, дії тощо;
- г) жести — це знаки переважно символічні, тому значення більшості з них абстрактні та конвенційні;
- д) значення жесту відмінне від його соціальної та комунікативної функції та від умов його текстового вживання;
- е) семантична природа жесту розкривається під час зіставлення із семантично близькими жестами та з вербальними, зокрема фразеологічними мовними еквівалентами⁵⁰².

Словникові статті подані у вигляді лексикографічних портретів, що репрезентують семантичні, стилістичні, прагматичні, композитні особливості жестів російської лінгвокультури, зокрема стаття містить такі довідкові зони, як:

- 1) *фізичний опис* (поза, складники кінеми, умови розміщення),
- 2) *тлумачення* (абстрагована формула),
- 3) *умови використання* (комунікативно-психологічний контекст),

⁵⁰¹ Григор'єва С. А., Григор'єв Н. В., Крейдлин Г. Е. Словарь языка русских жестов...

⁵⁰² Там же. С. 13.

- 4) *однослівна характеристика* (тип мовленнєвого жанру),
- 5) *жестові аналоги* (кіними, близькі за прагматичними смислами),
- 6) *мовленнєві аналоги* (формули-відповідники),
- 7) *інші номінації* одиниці (синонімні назви на позначення жесту),
- 8) *ілюстрації* (текстові приклади з художнього або публіцистичного дискурсів, де омовлюється зазначений жест, репрезентуючи контекстуальні відтінки).

Зважаючи на ґрунтовні концептуальні компетентності словника, відзначмо, однак, певну непропорційність теоретичного й практичного матеріалу. Надмірність прикладів в ілюстративній частині видається дещо невиправданою, і хоча в Передмові автори намагаються мотивувати її (численності прикладів) доцільність, усе ж таки ілюстративний параметр потребує певного доопрацювання, оскільки приклади практично дублюються, а відтінкові значення, які має “вловити” користувач, необхідно було б прокоментувати.

Звернімо увагу й на одну з останніх лексикографічних праць французького психолога Жозефа Мессинжера⁵⁰³ (2015). Стилістика *словникової статті* вирізняється оригінальністю. Живе мовлення цього видання, виклад авторських вражень і міркувань, репрезентація сучасних тенденцій щодо оформлення інформації для її належного сприйняття, яскраві *приклад*, виразні *графічні малюнки* — усе це викликає зацікавлення й розширює коло користувачів.

Психологічні спостереження, зафіксовані в трактуванні деяких рухів і жестів, певним чином доповнюють попередню інформацію, подану в інших словниках, порівняймо: «Коли ваша подруга репрезентує позу *руки в боки*. Повернуті вперед пальці засвідчують її потребу в самоствердженні, вона намагається акцентувати увагу на собі — тих чи тих її привабливих частинах тіла. Вона трішки грає на публіку»⁵⁰⁴.

Отже, автор інтерпретує довідковий матеріал, використовуючи науково-популярний стиль, що робить його словник доступним і зрозумілим пересічному читачеві. У виданні словникової статті розміщені в алфавітному порядку. Репрезентовані як власне жести, так і психоповедінкові характеристики людини. Відповідно до змісту укладено *Показчик*, що дає змогу краще орієнтуватися в словнику: віднайти жести, пов'язані з певною частиною тіла, або «локалізувати вияв будь-якого душевного стану, властивості характеру або особливості психології (наприклад, брехня, зацікавленість, самоконтроль або прагнення

⁵⁰³ Мессинжер Ж. Словарь жестов / пер. с фр. А. Дадыкина. Москва: РИ- ПОЛ классик, 2015. 720 с.

⁵⁰⁴ Там же. С. 508.

викликати поваги до себе з боку інших людей)»⁵⁰⁵. Вочевидь, енциклопедичні знання з НК, розміщені в проаналізованому виданні Ж. Мессинжера, можуть стати основою для інших сучасних словників невербалики.

В Україні, на жаль, на сьогодні немає словників, що ілюстрували б національно-культурну специфіку НК, хоч є певні фрагментарні розробки. В українських словниках лінгвістичних термінів поняття невербальної комунікації має широке окреслення, до якого залучають не лише парамову жестів і міміки, але й інші засоби взаємодії людини з довкіллям за допомогою органів чуття без участі мови⁵⁰⁶, що продуктивно реалізується в контексті психологічних, комунікативних та дискурсивних практикумів.

Актуальними є дослідження процесів вербалізації невербалики в аспектах молодих наукових дисциплін — лінгвокультурології⁵⁰⁷, лінгвоперсонології^{508,509} гендерології⁵¹⁰, комунікативістики⁵¹¹. Такий практичний доробок сприяв би видовому урізноманітненню невербальної лексикографії у вигляді фразеологічних, лінгвокультурологічних, індивідуально-стильових, гендерних словників з невербалики, комунікативних словників активного типу тощо.

Відсутність *словника невербальних засобів комунікації української лінгвокультури* на сьогодні є білою плямою в українській і європейській лексикографії. Емпіричні дослідження, спрямовані на виявлення національних особливостей НК, створили передумови для його укладання. Спробуємо окреслити загальні концептуальні засади майбутнього словника як такого, що сприятиме вдосконаленню міжкультурної комунікації, формуванню комунікативної, зокрема невербальної компетенції не лише в іноземців, але і в українців.

Узагальнивши досвід попередників, про який ішлося вище, вважаємо, що лексикографічна концепція словника має спиратися і на збережені традиційні, і вже вироблені інноваційні принципи. Передбачено обрати формат словника активного типу з метою комплексної репрезентації прагматики реєстрової

⁵⁰⁵ Там же. С. 8.

⁵⁰⁶ Селіванова О. Сучасна лінгвістика... С. 412.

⁵⁰⁷ Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокulturі: моногр...

⁵⁰⁸ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання "живого" мовлення українців...

⁵⁰⁹ Горнятко-Шумилович А., Космеда Т. Феномен креативності Василя Симоненка: літературознавчий та лінгвістичний аспекти...

⁵¹⁰ Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика...

⁵¹¹ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях...

одиниці в контексті використання в комунікативних ситуаціях та вербалізації в усному або писемному українському мовленні.

- 1) *За типом і призначенням* це словник тлумачний. Його пріоритетне завдання — тлумачення мовного матеріалу, декодування лінгвокультурологічної інформації, закладеної в мовних знаках, а також прагматичного потенціалу мовної одиниці, зумовленого сферою її застосування і використання омовленого невербального параметра.
- 2) *За характером репрезентованих одиниць* — словник усталених висловів, словесних формул невербаліки, оскільки невербальні засоби комунікації фіксуються в усному й писемному мовленні певними мовними шаблонами, які закріплюють за ними характер їхнього вираження. Серед таких усталених виразів виокремлюємо жестові, або ширше — кінетичні ідіоми, що мають семіотичну організацію та містять знакову інформацію про засоби НК; *еквіваленти слова*, які розуміємо як стійкі сполучення слів, що характеризуються єдністю значення, незмінною формою, мовленнєві формули, що лаконічно описують невербальні засоби комунікації.
- 3) *За обсягом реєстру* — словник неповний, оскільки поле дослідження не є обмеженим, може розширюватися й шляхом виникнення нових невербальних засобів комунікації, і внаслідок актуалізації їхнього омовлення. Передбачено описати до 2000 реєстрових одиниць (РО), що репрезентуватимуть традиційні українські засоби НК.
- 4) *За принципом репрезентації РО, способом їхнього подання* вважаємо доречним використання алфавітно-гніздового принципу, у межах тематичних розділів “Екстралінгвістика”, “Просодика”, “Кінесика”, “Окулесика”, “Проксеміка”, “Графеміка”, “Фізіогноміка / Зовнішність”, “Системологія”, “Такесика”, “Ольфакторика”, “Хронеміка”. Гніздовим словом РО зазначається ключова номінація засобу НК, що входить до складу РО. Якщо РО містить дві або більше ключових номінацій, відповідно відсилається до гнізда, що фіксує ідентичний номен. Наприклад, *цілувати кінчики пальців* — РО фіксується у двох гніздах — *цілувати* (“Такесика”) і *пальці* (“Кінесика”) з одноразовим тлумаченням і відповідним посиланням на нього.
- 5) *За принципами подання матеріалу в словниковій статті та способом його впорядкування* — тлумачно-ілюстративний з візуалізацією

матеріалу у вигляді малюнків. У разі багатовимірного використання невербального засобу комунікації, тлумачення подаються в алфавітному порядку за порядковою нумерацією з текстовими ілюстраціями до кожного значення. За наявності фразеологічної одиниці з НК, зазначається ФО, джерело фіксування, лексикографічні параметри.

- 6) *За параметром адресатності* — це словник широкого вжитку. Він розрахований не лише на спеціалістів, але буде корисний представникам різних соціальних прошарків.

Кожна словникова стаття репрезентує такі структурні компоненти, як: РЕЕСТРОВА ОДИНИЦЯ (невербальний параметр — НП);

- 1) ▲ класифікаційні ознаки, спосіб виконання, супровідні невербальні і / або вербальні засоби; потенційні рекомендації щодо використання в комунікативних ситуаціях
- 2) ● дискурсивний потенціал НП: репрезентація комунікативних смислів, текстові ілюстрації, за наявності — супровідні або замісні мовні засоби (фрази), мовний коментар;
- 3) фразеологічний потенціал НП: фразеологізм, стилістична параметризація, тлумачення (комунікативний фокус).

З метою дотримання принципу семантичної достовірності й точності використовуємо фахові лексикографічні джерела, у яких подано тлумачення фразеологічних одиниць або описано комунікативні значення.

Пропонуємо *зразки словникових статей*:

Зразок 1.

ПОКАЗУВАТИ (ПОКАЗАТИ, УКАЗАТИ) [НА] ДВЕРІ кому

▲ Експресивний жест, що застосовується в стані гніву: випрямлена рука з відставленим указівним пальцем у напрямку дверей або виходу з приміщення, супроводжується рішучим поглядом або фразами „Геть!”, „Пішов(ла) геть!”, „Іди / Ідіть звідси?”, „Іди / Ідіть геть звідси!”.

- 1) ● Вираження категоричного невдоволення, обурення. □ *Вказати шушвалі на двері: за що можуть звільнити робітника* (<https://vestnik.in.ua/2017/12/17/vkazati-na-dveri-za-shho-mozhut-zvilniti-robotnika/>);

- 2) ● Наказ, вимога вийти, залишити приміщення. □ *Навіть якби я був і не зовсім правий, він мусив заради нашого авторитету показати їй на двері* (С. Журахович);
- 3) ● Проганяти. □ *Навесні перед Благовіщенням гомонять у нас на селі: — Варка показала приймакові двері!* (О. Кониський).
- 4) ♦ Показувати (показати, вказати) [на] двері [СУМ-11(2): 217]. *Ідіом., розм., зневаж.*

Зразок 2.

КЛАНЯТИСЯ кому

▲ Кінетичний параметр НК. Нахил тулубу різного ступеня інтенсивності — від “легкого” кивка головою до “глибокого” поклону, торкаючись носків ніг або землі (підлоги) випрямленою рукою.

- 1) ● Вітатися, виявляти прихильність, повагу. □ *Максим кланявся їм [дідам] і вітав їх голосно, приязно* (І. Франко). ♦ *Добридень! Вітаю! Прошу!*
- 2) ● Дякувати. □ *Кланяюсь вам, громадо, за вибори і за ваше довір'я до Василя Палійчука, простого гуцула* (Ю. Яновський). ♦ *Щиро дякую! Уклінно дякую!*
- 3) ● Розкланюватися, прощатися. □ *Хористи кланялись і потроху відходили* (М. Олійник).
- 4) ● Поклонятися кому-, чому-небудь. □ *Перед моїми очима кладуть жертви й кланяються Перуну* (С. Скляренко)
- 5) ● Усно або в листі передавати вітання кому-небудь відсутньому. □ *Привітай від мене спільних знайомих. Садовські тобі кланяються* (Леся Українка).
- 6) ▼ *перен.* Принизливо просити чого-небудь; запобігати перед ким-небудь, підлещуватися до і когось. □ *Ми хоч і бідні, а багатіям не кланяємось!* (І. Багмут).

- 7) ▼ *фразеол.* Кланяйся голова з вухами, а потилиця й сама нахилиться [ГРНП(II): 354]. Жартівливе навчання, як кланятися (тлумачення І. Франка), що демонструє ігрову форму прищеплення знань і вироблення комунікативних навичок у підростаючого покоління. У мовленні ця паремія зреалізовує жанр повчання.

Для пропонованого словника необхідно розробити методологічні засади його створення, систему параметрів та умовних позначок, що дасть змогу користувачам легко орієнтуватися в описуваному матеріалі.

Висновки до розділу II

Симптоматика невербальних засобів комунікації виявляється на підсвідомому, неконтрольованому рівні людської психіки, тоді як комунікативність зумовлена свідомими комунікативними намірами адресанта передати відповідну інформацію адресантові невербальними засобами. Структура мовної системи, як і комунікативної, сприяє продуктивній взаємодії вербального й невербального, забезпечує процес вербалізації НК різнорівневими платформами, на яких реалізується процес *омовлення невербальних параметрів* відповідно до специфіки прагматики невербального й вербального знаків.

Вербалізація невербаліки виявляє свої синкретичні властивості, репрезентуючи профільні ознаки й кожного рівня окремо, і в їхній синкретичній взаємодії, оскільки прагматика — процес комбінаторний і проєктується у сферу невербальної семіотики.

З'ясовано, що адекватність мовленнєвої інтерпретації невербальних засобів комунікації залежить від особливостей їхнього відображення на тому чи тому рівні мовної системи. Фонетичний рівень вербалізації невербаліки регулює вербалізацію екстралінгвальних (просодичних) та екстралінгвістичних (позамовних) засобів НК, взаємодіючи на фразеологічному та морфологічному рівнях. Словотвірний рівень забезпечує процеси смислотворення, проєктуючись у площину лексико-семантичного рівня мовної системи. Вербалізація НК виявляє своєрідність на синтаксичному рівні, реалізуючись мовними одиницями синкретичного характеру у сфері комунікативно-прагматичного синтаксису.

На основі отриманих результатів етимологічного аналізу власних назв доведено, що невербальні параметри прямо або опосередковано відіграють неабияку роль в утворенні номінацій, зокрема виступають мотиваційним чинником

виникнення власних назв, зокрема найбільш давніх і численних груп — андронімів і топонімів.

Визначено, що старослов'янські чоловічі та жіночі імена вмотивовані переважно параметрами зовнішності, що для наших предків служило показником і внутрішньої сутності людини також. Сучасні українські прізвища послідовно репрезентують параметри НК внаслідок історичного переходу прізвиськ у категорію прізвищ, що пояснює наявність оцінної конотації в розумінні їх значення. Узагальнено практику вивчення вузькоорієнтованого псевдонімікону, зокрема козацьких прізвиськ, конспіративних позовних імен та позовні військових, який було розширено внаслідок залучення групи позовних імен учасників АТО та “нікнеймів”, що їх використовують в інтернет-комунікації. Проаналізований мовний матеріал ілюструє лінгвокреативність українців у створенні власних назв, становить інтерес у стилістичному, граматичному й прагматичному аспектах.

У топонімах відбився комунікативний досвід людства, різні тональності спілкування, репрезентовані оптичними, кінетичними, просодичними й екстралінгвальними параметрами.

З'ясовано, що ономастичні словники не фіксують повною мірою топонімний контент, адже вони відображають 1 % топоназв, що містять невербальний параметр, тоді як аналіз сучасного топонімікону України, репрезентований у доступних офіційних джерелах, становить 5 % таких власних назв.

Установлено, що невербальний компонент як мотиватор назви міститься в сучасних ергонімах. Однак виражений він більшою мірою імпліцитно, що викликає дискусії щодо визначення його потенціалу та потребує поглибленого вивчення.

Національний лексикографічний корпус НК в Україні відсутній, так само, як і не укладено жодного словника невербальних засобів комунікації. Натомість світова лексикографія вже має багатий досвід створення “невербальних тезаурусів” різноманітного ґатунку, що демонструє підвищений інтерес до невербального спілкування в країнах світу.

Українська теорія НК потребує узагальнення національного досвіду у сфері НК й укладання словника невербальних засобів комунікації з урахуванням української ментальності з метою поглиблення невербальної компетентності наших співвітчизників та іноземців, яких сьогодні в Україні перебуває достатня кількість. Запропонована загальна концепція Словника невербаліки сучасного українця за відповідними лексикографічними принципами та зразком словникової статті.

Поліпарадигмальний підхід, що застосовується під час вивчення мови й мовних явищ, засвідчив великий обшир наукових студій, зумовивши можливість перетину й взаємотрансляцій наукових дослідницьких знань, формування міждисциплінарних зв'язків. Зокрема когнітивна психологія та психолінгвістика розглядають мовлення синкретично — на основі врахування синкретизму вербальної й невербальної комунікації, у межах яких можливі взаємопроникнення, переходи, про що зазначалося в попередніх розділах.

Явище вербалізації невербаліки, процес омовлення невербаліки потребують відповідної методики, яку пропонуємо в цьому розділі.

3.1. Синкретизм кодів вербальної й невербальної комунікації та її трирівнева структура

Невербальні засоби комунікації репрезентуються в мовленні як відповідні коди, що потребують належного ступеня комунікативної компетенції для адекватного декодування інформації. Невербальні коди охоплюють різні знакові системи й використовуються для трансформування інформації, інтенсифікування цього процесу⁵¹².

Л. Булаховський свого часу вважав НК вродженою здатністю людини. Дослідник наголошував, що «...передача думок можлива без виголошення слів — жестами»⁵¹³. Така здатність ґрунтується передусім на особливостях природи невербальної комунікації, що на відміну від вербальної не складається з елементарних одиниць, а сама є такою одиницею в структурі дискурсу. Г. Почепцов зазначає, що «відсутність елементарних одиниць робить більш *універсальним* процес сприйняття візуальної комунікації, оскільки не вимагає попереднього знання списку одиниць для розуміння повідомлення»⁵¹⁴.

Створення єдиної семантичної мови для опису мовних фактів та явищ різних типів — завдання невербальної семіотики, що сьогодні розвивається

⁵¹² Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни... Т. 2. С. 53–54.

⁵¹³ Булаховський Л. А. Увага до психологічної властивості відсталих народів... С. 200.

⁵¹⁴ Почепцов Г. Г. Теория коммуникации... С. 32. (курсив автор. — Т. 0.)

внаслідок перетину ключових питань її теорії з теорією дискурсу. У зв'язку із цим постає питання кваліфікації НК та виокремлення її структури.

Загальні аспекти універсальності й етноспецифічності в комунікації зумовили й відповідне структурування НК, яке доповнюють параметром індивідуальної означеності, вибудовуючи своєрідне трирівневе утворення⁵¹⁵.

Універсальність невербальних компонентів комунікації забезпечує їхню доступність і зрозумілість незалежно від етнокультурної належності мовця, його комунікативного досвіду спілкування або комунікативної компетенції. Універсальні засоби комунікації — це передусім такі, що мають інстинктивну природу й засвоюються ще в довербальний період розвитку людини, про що вже йшлося. До таких належать указівні, імітативні, експресивні (емоційні) жести та мімічні засоби НК (посмішка, погляди, мруження чола, зведення брів), екстралінгвальні параметри мовлення (інтонації схвалення, погрози, застереження, радості, смутку і т. п.). Однак існують і соціологізовані засоби репрезентації невербалики, що цілком логічно, оскільки мовні засоби постійно вдосконалюються, відповідно, і невербальні також. Про це свідчить, наприклад, історія походження усмішки. Стверджують, що на початках усмішка була символом загрози: оскалювання зубів збереглося від акту нападу супротивника й досі застосовується людиною, коли вона злісно посміхається або виявляє свою ворожість, але сьогодні в сукупності з товариськими жестами усмішка позначає задоволення або доброзичливість⁵¹⁶.

До універсальних належать і паралінгвальні засоби, що моделюють мовлення й важко контролюються свідомістю людини. Зокрема якості голосу (*сила, тональність, тембр*) свідчать про відповідний емоційний стан мовця, його самопочуття або певні риси характеру, темперамент). Швидке мовлення демонструє схвильованість, занепокоєність, повільне — пригніченість, стомленість тощо. Так само людина не спроможна контролювати симптоматичну невербалику — *почервоніння, блідість, тремтіння кінчиків пальців* і т. п. Декодування паравербальних маркерів «як «контекстів, у які вміщено вербальне повідомлення»⁵¹⁷, спирається на системне розуміння організації зазначених комплексів залежно від ступеня їх інформативного навантаження. Використані

⁵¹⁵ Солошук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації: дис... С. 94.

⁵¹⁶ Чиркова Е. И. Внимание, невербалика! Невербальные средства коммуникации при обучении иностранному языку. Санкт-Петербург: КАРО, 2009. С. 33.

⁵¹⁷ О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование. Челябинск: Версия, 1997. С. 37.

специфічні прийоми й методи нейролінгвістичного програмування уможливили виокремлення центральних і периферійних елементів паравербальної комунікації, визначення її інформативних сегментів (семантики погляду, дотиків й т. ін.), які в загальному комунікативному просторі відіграють роль раціонально-емотивних маркерів і формують первинну аксіоматику сприйняттєвих процесів»⁵¹⁸.

Однак, незважаючи на те, що ці засоби відображають природні реакції мовної особистості на зовнішні подразники, усе ж таки не можна тлумачити їх однозначно. Контексти використання невербальних засобів комунікації можуть розкривати інші їх смисли, зокрема: *кивок головою* на знак згоди в Болгарії, як відомо, сприймається як відмова, так само, як і заперечний жест у турків, який можна трактувати як стверджувальний⁵¹⁹, до того ж американський звичай фатичного спілкування з посмішкою може не виражати справжнього ставлення до адресата, хоча при цьому виконувати контактовстановлювальну функцію в комунікації.

Викладені постулати стосуються й інтонаційного забарвлення мовлення, що здійснюється в процесі спілкування. У певних типах культур, зокрема східних, як відомо, інтонація може не відповідати змісту висловленого.

Отримані результати аналізу дають змогу стверджувати, що *універсальність невербальних засобів комунікації — характеристика відносна та в “чистому” вигляді непоширена*.

Актуалізація етноспецифічності обмежує застосування невербаліки комунікантами, які належать до різних лінгвоспільнот. «Помилки в інтерпретації відбуваються переважно під час формального збігу: подібному жесту надається те значення, яке він має у своїй культурі»⁵²⁰.

Учені вважають, що певна частина невербальних компонентів комунікації є таким самим національним феноменом, як і сама мова. Зокрема «жестикуляція відіграє різну роль у різних народів, що відповідає їхній особливій ментальності, тобто психічному складу. Зазначмо, що на рівні невербальної комунікації взаємовплив мов виявляється не чітко, і репрезентується переважно

⁵¹⁸ Ковалевська Т. Перспективи нейролінгвістичного програмування в сучасному мовознавстві. *Електронна бібліотека Інституту журналістики*. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1077> (дата звернення: 13.04.2015).

⁵¹⁹ *Примітка*. Заперечний жест у турків, що позначає “Спасибі, ні”, реалізується так: легкий уклін з прикладанням руки до грудей.

⁵²⁰ Бондар М. В. Мова жестів: шляхи до взаєморозуміння. *Наук. вісн. каф. Юнеско Київ. нац. лінгв. ун-ту*. Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». 2013. Вип. 27. С. 119.

внутрішньокультурний трансфер передавання концептуальної інформації. Це пов'язано і з територіальною локалізацією етносів, і зі збереженням традицій у використанні жестикуляції»⁵²¹.

Імпульсивні італійці використовують унікальні жести, що не повторюються жодними мовцями інших культур і національностей (етносів). Зокрема жест захоплення, що означає 'Яка красуня!' виконується двома руками одночасно: одна торкається чола тильною стороною, ніби кажучи "Ах!", а друга тримає вгору великий палець, який у більшості народів означає 'добре, відмінно'⁵²².

Етноспецифічною може бути інтерпретація одного й того самого жесту, що створює перешкоди в спілкуванні представників різних національностей. Узвичаєне для українців розуміння піднятої руки на рівні грудей і спрямованих пальців догори, якими мовець здійснює коливальні рухи до себе, як жесту 'підзивання' може бути прочитаний деякими народами, наприклад арабами, з прямо протилежним змістом — як 'вимога піти'. Щоб покликати когось, араби (а також іспанці та латиноамериканці) перевертають руку долонею до низу й рухають пальцями, начебто риють землю. Так само підзивають людей у Японії та Китаї⁵²³.

Проте «в сучасному світі у зв'язку з глобалізацією соціальних процесів і поширенням зорових контактів, особливо серед молоді, спостерігається запозичення жестів англомовного середовища, які закарбовуються в пам'яті, а потім вільно відтворюються»⁵²⁴, при цьому формуючи етноспецифічні смисли. До таких жестів належать:

- а) *піднятий догори великий палець* ('усе гаразд' / 'автостоп' / 'digitus imprudicus' — 'безсоромний, непристойний палець'),
- б) *V-подібний знак* ('перемога' / 'вимога замовкнути' / 'селфі'),
- в) *знаменитий жест "шана"* ('вітання серферів' / 'розслабся!' / 'зателефонуй!' / 'випити') тощо.

⁵²¹ Радчук О. В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке: моногр. Харьков: Юрайт, 2019. С. 102.

⁵²² *Примітка.* Порівняймо також: Покручування пальцем, торкаючись щоки означає 'смачно'. Якщо хтось (або щось) нам набрид, показуємо вказівним і середнім пальцями, прикріпленими до горла, імітуючи постріл. Якщо італієць вказівним пальцем гладить себе під підборіддям, то це означає «Мені плювати!»; Існує і жест, який означає, що люди в змові, зокрема: українці підморгують, спонукаючи до таємної домовленості; італійці можуть відтягувати нижню повіку вказівним пальцем. Існує два варіанти: вказівний палець відтягує нижню повіку або слід одночасно потирати вказівні пальці рук на рівні живота та ін. (Італійська мова жестів. Вчимося говорити ...руками. *Українська газета*. URL: <https://www.gazetaukrainska.com> італійська-мова-жестів-вчимося-говорити (дата звернення: 15.11.2019).

⁵²³ Бондар М. В. Мова жестів: шляхи до взаєморозуміння... С. 119.

⁵²⁴ Радчук О. В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке... С. 102.

Такі жести суперечливі, у науковій літературі з міжкультурної комунікації їх інтерпретують як “омонімні”⁵²⁵.

Омовлення значень подібних невербальних засобів в усному та писемному мовленні викликає такі самі комунікативні девіації, як і в процесі їх використання. Зокрема, по-різному трактують комунікативний смисл вербалізованої форми американського жесту ‘о’кей’ (кільця, утвореного великим і вказівним пальцями) словом “OK”, “okeй”, що в європейській свідомості, українській зокрема, відповідає значенню ‘усе гаразд’, ‘усе класно’, ‘супер’. Але дискурсивний потенціал цього невербального засобу значно ширший, оскільки репрезентує в мовленні не тільки звичний та зрозумілий смисл, але й зовсім протилежний, порівняймо:

- 1) *Мене вже абсолютно нічого не засмучує і не дивує. Усе “okeй”, у будь-якому разі* (з інтернет-мовлення) — ‘усе дуже добре’;
- 2) *Коли вам часто відповідають “ок” в Інтернеті — це цілком може бути аббревіатура “від’є#сь, козел!”* (з інтернет-мовлення) — актуалізується омонімне значення ‘відчепися’, ‘не хочу з тобою розмовляти далі’, що не збігається з традиційним стереотипом сприйняття жесту⁵²⁶.

Отже, формування *етноспецифічної компетентності* — ключ до розв’язання проблем, що виникають під час спілкування між представниками різних типів національних культур і в невербальній, і у вербальній комунікативній площинах.

Індивідуальний рівень у структурі НК вимагає додаткових знань про співрозмовника для адекватного декодування її змісту. Індивідуальна означеність «відображає здатність комунікатора до модифікації універсального або / та етноспецифічного рівнів, що виражається у внесенні особистісних нюансів його виконання комунікатором»⁵²⁷.

На цьому рівні реалізуються параметри НК, відомі вузькому колу учасників інтеракції, зокрема це може бути *індивідуальна реакція на особливості зміни тону розмови*, що упереджує появу (зародження) певного негативу,

⁵²⁵ Донец П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации...; Серякова І. І. Лінгвістичний аспект невербальної поведінки. *Наука і сучасність*. 2000. Вип. 1. Ч. 2. С. 241–250; Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва: Слово / Slovo, 2000. 264 с.

⁵²⁶ *Примітка*. У сучасному розмовному мовленні сформувалася тенденція використання мовленнєвого жанру згоди з метою відмови продовжувати спілкування, що також реалізується засобом омовлення невербального параметру, зокрема набула поширення така формула відмови: „Я Вас почув”, що означає завершення спілкування — Т. О.

⁵²⁷ Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації: дис... С. 111.

або використання невербальних засобів комунікації, які заздалегідь формують поведінку адресата. Виразником індивідуальності в комунікації може бути мовчання як реакція на попереднє висловлювання співрозмовника, яка спрямована на вираження схвалення / несхвалення, згоди / незгоди, байдужості, докору, страху, ніяковіння, ігнорування або, навпаки, духовної близькості комунікантів⁵²⁸. Зокрема таке комунікативне мовчання може репрезентувати розгубленість, схвильованість адресата, як-от: *Юра дивився на нього витріщеними очима і не знав, що відповісти*⁵²⁹; відмову контактувати, порівняймо: *Олекса не одвічав нічого, но німо усів на камені, звівши голову*⁵³⁰, а також згоду з думкою співрозмовника: *Хто мовчить, той достатньо мірою схвалює*⁵³¹.

На сьогодні зазначена проблематика добре вивчена в психолінгвістиці в межах теорії НЛП. Т. Ковалевська зазначає, що «загальна мета комунікації полягає не у власне передаванні інформації, а насамперед у здійсненні впливу на співрозмовника. У цьому аспекті в межах НЛП застосовують конструктивні методи метамодельної ідентифікації, предикатних характеристик, метапрограмних рецепцій та ін.»⁵³².

Моделюючи комунікативний вплив на реципієнта ситуації взаємодією вербального й невербального, дослідники шукають найбільш раціональні шляхи, актуалізують відповідні технології в публіцистиці, рекламі, мові ЗМІ, мас-медіа.

У межах метамовної рефлексії як усвідомленого використання мови з метою аналізу різноманітних чинників, їх оцінки відповідно до норм та узусу⁵³³ доцільно розглядати судження про кожний компонент мовної ситуації: використаний код (вербальні й невербальні засоби), інтенції мовця та адекватність їхнього мовленнєвого втілення, релевантних ситуації характеристики адресанта й адресата повідомлення, умови комунікації тощо.

Наголосімо, що комунікативна компетенція розмежовує лінгвістичний і комунікативний аспекти мовлення, оскільки вона є ключем декодування задуму

⁵²⁸ Войцехівська Н. К. Мовчання як комунікативно значущий знак у конфліктному діалогічному дискурсі. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія «Філологія»*. 2014. Вип. 8 (2). С. 4–7.

⁵²⁹ Франко І. Як Юра Шикманю брів Черемош. URL: <https://osvita.ua/school/literature/f/76683/list-2.html> (дата звернення: 26.04.2019).

⁵³⁰ Франко І. Петрії і Довбушуки. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1978. Т. 14. С. 7–244.

⁵³¹ Мовчання. *Фразеологічний словник*. URL: <https://gogoh.pp.ua/мовчання> (дата звернення: 16.07.2019).

⁵³² Ковалевська Т. Ю. Нейролінгвістична Мілтон-модель у системі методів дослідження комунікативної сугестії. *Записки з українського мовознавства*. 2017. Вип. 24 (2). С. 116–123.

⁵³³ Шмелева Т. В. Языковая рефлексия. *Теоретические и прикладные аспекты речевого общения*. Красноярск, 1999. Вип. 1 (8). С. 108.

мовця, укладеного в повідомлення. Зближення вербального й невербального, паравербального, паритетного функціонування відповідних засобів на мовно-му рівні формулюють уявлення про пам'ять, семантична мережа якої містить вузли (а) вербальних одиниць (логогенів) і (б) невербальних (імагенів). Удале репрезентування й адекватне декодування комунікативної ситуації на вербальному й невербальному рівнях свідчать про високий ступінь комунікативної компетенції автора й реципієнта.

Комунікативні смисли, утворені внаслідок омовлення невербаліки, поглиблюють комунікативну й мовну компетенцію учасників спілкування, розширюють мовний і комунікативний досвід, дають змогу діагностувати внутрішній стан мовця, приховані думки, ставлення до світу й т. ін.

3.2. Експліцитні та імпліцитні способи відтворення невербаліки. Аспектуальні описи НК

Прагмалінгвістичний підхід до вивчення мови змінює саму суть лінгвістичного аналізу, характер її чинних методів, послідовність дослідницьких процедур.

Вивчаючи процеси вербальної взаємодії, комунікативна лінгвістика використовує інструментарій інших наук, зокрема психології, соціо- та культурології, семіотики, логіки тощо⁵³⁴. Застосування такого аспектуального підходу дає змогу:

- а) поглибити функційну значущість мови і, спираючись на загальні постулати аналітичної філософії, що передбачає аналіз мовних знаків як джерела та розв'язання філософських проблем⁵³⁵,
- б) пояснити мову як засіб загальної діяльності людини, забезпечуючи перехід від одного об'єкта дослідження до іншого — від людини та світу до мови, що створює можливості для більш глибокого пізнання світу⁵³⁶.

У лінгвістиці, центральним об'єктом якої є мова й текст, уже чітко виформувалася тенденція до розгляду об'єктів не тільки в статиці, але й у динаміці, ставленні до мовця, суміжних і міждисциплінарних сфер її діяльності.

⁵³⁴ Олешков М. Ю. Моделирование коммуникативного процесса... С. 22–23.

⁵³⁵ Кронгауз М. А. Семантика. Москва: Изд. центр «Академия» 2001. 352 с.

⁵³⁶ Олешков М. Ю. Моделирование коммуникативного процесса... С. 11.

Сьогодні в Україні поширені аспектуальні дослідження НК, зокрема такі, що репрезентують

- 1) комунікативний⁵³⁷,
- 2) психолінгвістичний⁵³⁸,
- 3) соціолінгвістичний⁵³⁹,
- 4) гендерний⁵⁴⁰,
- 5) індивідуально-авторський⁵⁴¹,
- 6) власне лінгвістичний⁵⁴² аспекти.

У зв'язку із цим виникає потреба відповідного осмислення й розроблення теоретичних постулатів НК з урахуванням сучасних напрацювань українських учених у сфері прагмалінгвістики.

Дискурсивний аналіз визначає особливості відтворення невербаліки в усному й писемному мовленні, зважаючи на синкретизм кодів вербальної й невербальної комунікації, зокрема універсальність, етноспецифічність та індивідуальну означеність, про які йшлося раніше.

У тексті (дискурсі) невербальні засоби комунікації можуть репрезентуватися і *експліцитним*, і *імпліцитним* способами, що вимагають від адресата певних прецедентних знань або досвіду для можливості їх декодування⁵⁴³.

При цьому *імпліцитність параметрів* НК може виявлятися і на культурологічному, і на когнітивному рівнях — мовна спроможність індивіда є функційною системою, «компоненти якої “працюють” за специфічними правилами, за якими й здійснюється вибір засобів, що необхідні для розв'язку кожного

⁵³⁷ Осіпова Т. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях...

⁵³⁸ Киселюк Н. Вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі (на матеріалі англomовної прози ХХ–ХХІ століть): автореф. дис... канд. філол. наук, Київ 2009. 20 с.

⁵³⁹ Гавриш М. Невербальна поведінка в ситуаціях соціального і ситуативного домінування. *Мова і суспільство*: зб. наук. пр. / ред. Г. Мацюк. Львів, 2010. С. 208–215.

⁵⁴⁰ Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика: колект. моногр. / за наук. ред. проф. Т. А. Космеда. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди; Дрогобич: Коло, 2014. С. 174–227.

⁵⁴¹ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Индивидуально-авторское воспроизведение параметров невербальной коммуникации в идиостиле писателя как элитарной языковой личности...

⁵⁴² Космеда Т., Осіпова Т. Орнаментальна невербаліка в поетичному дискурсі С. Руданського. *Космеда Т. та ін. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців* / наук. ред. Т. Космеда, Харків-Познань-Дрогобич 2015. С. 211–270.

⁵⁴³ Порівняймо: „Спасибі вам!” — Надів шапку (Т. Шевченко, Іван Підкова) — рух на позначення завершення розмови або спільної справи; Подай же руку козакові / І серце чистеє подай! / І знову іменем Христовим / Ми оновим наш тихий рай (Т. Шевченко, Полякам) — імператив, що спрямовує комунікацію в напрямку розвитку, поступу.

конкретного комунікативного завдання»^{544,545}. Важливо в цьому разі пам'ятати про семантичний компонент — підсистему правил вибору адекватного значення для реалізації відповідного смислу. Зазначене свідчить, що виявити жанрову синкретичність деяких невербальних засобів видається можливим лише в контексті⁵⁴⁶.

Вербалізація комунікативних ситуацій, способів “уплетення” в поетичне мовлення вербальних і невербальних параметрів зумовлює утворення різних типів контекстів, серед яких науковці виокремлюють:

- 1) *дублювальний* — невербальний компонент повторює зміст вербального повідомлення;
- 2) *протиставний* — значення невербального компонента протиставляється змісту вербального повідомлення;
- 3) *замісний* — так званий “німий діалог”, коли жест повністю заміщує словесне повідомлення, або невербаліка в діалозі заміщує окремі репліки. Найчастіше цей контекст репрезентують етикетними та дейктичними (оцінними) жестами;
- 4) *доповнювальний* — об'єднує невербальний компонент з вербальним, коли невербальний складник комунікації поширює або модифікує зміст висловлювання;
- 5) *уточнювальний* — невербальний компонент конкретизує зміст окремої частини висловлювання⁵⁴⁷.

Контекстуальний аналіз дає змогу виявляти *апостеріорні смисли*, тобто такі, що народжуються в процесі спілкування⁵⁴⁸. Аналіз контекстів з невербальним компонентом містить три способи їхньої репрезентації:

- 1) експлікація форми;

⁵⁴⁴ Космеда Т. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 20.

⁵⁴⁵ Порівняймо: Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати. Благословить дітей своїх / Твердимі руками / І діточок поцілує / Вольними устами (Т. Шевченко, І мертвим, і живим, і ненародженим...) — ритуальне значення руху хрещення на знак благословення репрезентовано прецедентним текстом, що передбачає певний рівень компетентності адресата (читача або слухача).

⁵⁴⁶ Порівняймо: “Ой панночки-голубчики, Їй-богу, немає!” “Брешеш, шельмо!” (...) “Перехрестись!” — хреститися на знак переконання, клятви; Подумавши, перехрестивсь Та й знов пішов у наймити... (Т. Шевченко, Москалева криниця) — використання руху хрещення як оберегу перед небезпечною або складною справою.

⁵⁴⁷ Зуева А. Е. Вербалізація паралингвістических актів в художественном тексті сучасної неміської літератури: автореф. дис. ... канд. філол. наук, Белгород 2005. 20 с.

⁵⁴⁸ Порівняймо: *Стояла Мотря й, граючи очима, ласково всміхалася* (В. Винниченко); апостеріорний смисл формується ідіомою *грати очима* — ‘грайливо поглядати на когось, прагнучи звернути на себе увагу, викликати до себе інтерес’.

2) експлікація значення;

3) експлікація форми й значення водночас⁵⁴⁹.

Цей підхід, на жаль, ще не апробований на українському дискурсивному матеріалі. Драматургійні тексти, поза сумнівом, успішно розв'язують актуалізовану проблему. У тексті такого типу, що у своїй структурі не має авторської мови, яка могла би містити інформацію про зовнішність героя або особливості його поведінки та ін., авторське бачення персонажів утілюється в ремарках як своєрідних візуальних знаках, що репрезентують відповідний задум.

Під *ремаркою* розуміємо комунікативно-стилістичну одиницю, що виконує функцію забезпечення, наповнення невербального контексту. Це важливий динамізаційний компонент художнього дискурсу, його активний тексто-та стилетворчий елемент імпліцитної природи, що реалізується експліцитно у вигляді текстових указівок автора щодо постановки драматургійного твору.

Історія ремарки так само суперечлива, як і її статус. П. Паві зазначає⁵⁵⁰, що ремарки відсутні в старогрецькому театрі, рідко їх використовували у французькому класичному театрі, де самі тексти містили так звану "*самопрезентацію дійової особи*" або "*вербальну декорацію*" (що й полягає, власне, у вербалізації невербаліки, яка супроводжує дійство), зате їх широко застосовували в мелодрамі й натуралістичному театрі. Класицизм XVII ст. заперечував ремарку: основною вимогою до драматургійного тексту було омовлення в тексті всього, що стосувалося декорацій, дій, одягу, емоцій і т. п. Це обтяжувало художній твір, і автори вирішили робити вказівки на полях своїх текстів. Канонічної форми набуває ремарка у творчості Дідро, Бомарше (XVIII ст.), і остаточно вона стверджується в театральному мистецтві на початку XIX століття.

Ремарку (вказівку) як лінгвістичне явище на граматичному, семантико-функційному, стилістичному рівнях досліджують зарубіжні науковці

⁵⁴⁹ Зуева А. Е. Вербализация паралингвистических актов в художественном тексте современной немецкой литературы... С. 8.

⁵⁵⁰ Паві П. Словник театру / наук. ред. В. Клековкин; пер. М. Якубяка. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 74.

Н. Ніколіна⁵⁵¹, Т. Курашкіна⁵⁵², Н. Павловська⁵⁵³, Г. Скар⁵⁵⁴, О. Стриженко⁵⁵⁵, А. Габдулліна⁵⁵⁶, К. Баранов⁵⁵⁷, Л. Берднікова, М. Уманська⁵⁵⁸ та ін.

В українстиці проблему реалізування ремарки як лінгвістичного явища репрезентовано в працях І. Василенко⁵⁵⁹, Д. Капелюха⁵⁶⁰, Р. Козлова⁵⁶¹, В. Корольової⁵⁶², О. Мойсієнко⁵⁶³, Л. Солощук⁵⁶⁴ та ін. У роботах зазначених учених насамперед запропоновано аналіз *стилістичних функцій ремарки* в художньому тексті. Наукові розробки зазначених дослідників присвячені передусім «з'ясуванню ролі ремарки в тексті, що пов'язано з розкриттям лексико-семантичних та структурно-синтаксичних особливостей її організації, зв'язку з конструкцією прямої мови, на основі чого формується функційний статус ремарки в тексті як одиниці стилістичного характеру. Це виявляється в її

⁵⁵¹ Николина Н. А. Семантика и прагматика форм времени в авторских ремарках. *Семантика и прагматика языковых единиц*. Калуга: ГПУ им. К. Э. Циолковского, 2004. С. 52–63.

⁵⁵² Курашкіна Т. Н. Метакоммуникативные высказывания с глаголами речи в авторских ремарках, сопровождающих речевой акт «спрашивание». *Актуальные проблемы современной науки*. 2002. № 3. С. 174–177.

⁵⁵³ Павловская Н. Авторская ремарка в составе конструкции с прямой речью как база формирования вводного компонента высказывания. *Вестн. Беларус. дзярж. ун-та імя В. І. Леніна*. Серія 4 «Філологія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія». 1988. № 3. С. 41–45.

⁵⁵⁴ Скар Г. Д. Своеобразие семантики глагола в авторских ремарках. *Язык. Дискурс. Текст*. Ростов на-Дону, 2004. Ч. 1. С. 207–208.

⁵⁵⁵ Стриженко А. Стилистические функции ремарок. *Семантикостилистические исследования слова и предложения*. Барнаул, 1990. С. 17–25.

⁵⁵⁶ Габдулліна А. Р. Отражение семиотических кодов театральной коммуникации в авторской ремарке: на примере американской драматургии первой половины XX века: дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Башкир. гос. ун-т. Уфа, 2009.

⁵⁵⁷ Баранов К. Ф. К вопросу о вербализации паралингвистических элементов в тексте драматургического произведения. *Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков*. 1999. Вып. 2. С. 115–117.

⁵⁵⁸ Берднікова Л. П., Уманська М. Б. Прагматика авторских ремарок в тексте английской пьесы. *Вопросы романо-германской и русской филологии*: сб. науч. ст. Пятигорск, 2000. С. 32–36.

⁵⁵⁹ Василенко І. В. Прагматическі аспекти взаємодії репліки і ремарки в тексті п'єси. *Вестн. Київ. ун-та*. Серія «Романо-германська філологія». 1986. Вып. 20. С. 8–11.

⁵⁶⁰ Капелюх Д. П. Поетика драматургічної ремарки: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 / Житомир. держ. ун-т імені Івана Франка. Житомир, 2019.

⁵⁶¹ Козлов Р. А. Хронотопіка Франкових драм: теорія, практика, інтерпретація: моногр. Кривий Ріг: Видавн. дім, 2012. 352 с.

⁵⁶² Корольова В. В. Сучасний український драматургічний дискурс: комунікативна структура та прагматика: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. Дніпро, 2017.

⁵⁶³ Мойсієнко О. А. Структурно-семантичні та функціональні особливості ремарки в художньому тексті (на матеріалі творів Алкі Зеї): дис... канд. філол. наук: 10.02.14 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2008.

⁵⁶⁴ Василенко І. В., Солощук Л. В. Прагматична сутність ремарки у драматичному творі. *Вісн. Київ. ун-ту*. Серія «Історико-філологічні науки». 1991. Вып. 2. С. 108–110.

експресивно-емоційних, композиційних потенціях як одиниці текстового рівня, що забезпечує існування категорійних ознак зв'язності, модальності»⁵⁶⁵.

Однак нашу увагу привертає *комунікативний статус ремарки*, оскільки вважаємо її *метатекстом*, що конгломерує в собі текстові й комунікативні характеристики. З одного боку, ремарка — текстовий стилістичний компонент, а з другого — авторська вказівка, вектор інтенцій, що й формує її функційний статус. Таку двоїстість ремарки також по-різному сприймають й оцінюють, особливо виконавці. Автор намагається якомога виразніше реалізувати себе в ремарці, демонструє своє авторське “я” (хоча ніколи не з'являється на сцені), але водночас ремарка сковує актора, регламентує його гру, емоції, творчість⁵⁶⁶.

Ремарку як текстовий компонент класифікують різноаспектно, відповідно до актуалізації тієї чи тієї її функції. Традиційно розрізняють *просторово-часові ремарки (вказівки)* — зауваги щодо місця, часу, дії, позиції та гри персонажів, та *сценічні* — імена дійових осіб, вказівки щодо виходу на сцену та зі сцени, опис пейзажів, зауваги щодо гри тощо⁵⁶⁷.

Сучасні дослідники виокремлюють три функційні типи авторських ремарок, кожен з яких має й власні різновиди, зокрема:

- 1) ремарки обставин сценічної дії (місце й час дії, а також характеристика дійових осіб),
- 2) ремарки, що характеризують розвиток сценічної дії (фізичної, мовленнєвої або відсутність мовленнєвої дії — паузу),
- 3) ремарки, що вказують на дійових осіб (п'єси загалом, присутніх на сцені в певний момент розвитку дії, вказівка на початок ремаркового поділу тексту, вказівка на завершення дії, яви або ж п'єси загалом)⁵⁶⁸.

Відповідно до структурно-функційних особливостей драматургічних текстів Н. Слюсар визначила тринадцять функційних типів ремарок, серед яких провідне місце посідають репрезентанти параметрів НК, вербалізовані автором з метою реалізації власного задуму. Це передусім:

- 1) вказівки на місце дії (*проксемика*),
- 2) описи вбрання персонажів (*параметри зовнішності*),
- 3) описи предметів, що є складниками обстановки (*системологія*),

⁵⁶⁵ Мойсієнко О. А. Структурно-семантичні та функціональні особливості ремарки в художньому тексті (на матеріалі творів Алкі Зеї)... С. 4.

⁵⁶⁶ Паві П. Словник театру... С. 75.

⁵⁶⁷ Там само. С. 73–74.

⁵⁶⁸ Капелюх Д. П. Поетика драматургічної ремарки...С. 64.

- 4) приміщення, де відбувається дія (інтер'єрні ремарки — *проксеміка* та *системологія*),
- 5) описи природи, довкілля (пейзажні ремарки — *проксеміка*),
- 6) портретні характеристики дійових осіб, що (а) коментують мовленнєву поведінку персонажа (*кінесика*, *оптика*), (б) відтворюють дію персонажів у просторі сцени (*проксеміка*), (в) указують на обставини чи умови висловлювання персонажа (*ексралінгвістика*), (г) адресують репліку дійовій особі або глядачеві (*просодика*), (д) з темпоральним змістом (*хронеміка*), що відтворюють картини побуту, соціального середовища, передають настрої та психологічний стан дійових осіб⁵⁶⁹.

Серед невербальних параметрів комунікації найбільш поширені кінетичні. Під час мовлення обов'язково працює міміка (гра м'язів обличчя), що гармонує з емоційним змістом сказаного, жестами — рухами рук, голови, тіла відповідно до емоційного забарвлення тексту. Виразна міміка іноді відіграє важливішу роль, ніж саме мовлення: невербальні засоби можуть виражати твердження, заперечення, згоду, незгоду тощо. Сценічну виставу теоретично можна побудувати на застосуванні лише міміки (пантоміми). У кінематографі мімічна гра є основою тематичної композиції в так званих *психологічних драмах*.

Окрім власне невербальних засобів, ремарка репрезентує *паралінгвальні чинники*, що містять інформацію про умови, за яких реалізується певна комунікативна ситуація. Вони також належать до сфери невербальної комунікації — це так звані “ефекти”, зокрема:

- а) світлові — *світанок, запалювання й потирання лампи, схід сонця, місячне освітлення* тощо (репрезентанти хронеміки);
- б) слухові — *грім, шум дощу, дзвінки, постріли, усякий шум взагалі, гра на інструментах* тощо (ексралінгвістика);
- в) запахів застосовуються в театральній практиці рідко, наприклад, *кадити ладаном під час ведення церковної служби* і т. п. (ольфакторика)

Розрізняють, відповідно, указівки на декорацію та ігрові ремарки, що привертають увагу до дій, жестів та міміки окремих персонажів.

Отже, *ремарка* охоплює систему комунікативно значущих невербальних і паралінгвальних знаків і в поєднанні з діалогізованим мовленням героїв створює цілісне художнє сприйняття комунікативного простору.

⁵⁶⁹ Слюсар Н. А. Структурно-функціональні особливості драматургічних текстів: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.

Отже, унаслідок експлікаційного розгортання драматургійний текст набуває статусу цілеспрямованої соціальної дії, вбираючи в себе сукупність екстралінгвальних (прагматичних, соціокультурних і т. ін.) чинників та кваліфікується як дискурс. Ремарка як метатекстова одиниця драматургійного дискурсу репрезентує корпус параметрів НК, що виконують функцію реалізації авторського задуму.

Майстерність автора драматургійного тексту виявляється в його вмінні моделювати комунікативну ситуацію, лаконічно окреслювати її засобами передавання “живого мовлення” героїв та “омовлення” невербального контексту, що є не тільки тлом для вербального спілкування, а й рівноцінним компонентом комунікативного акту.

3.3. Орнаментальна невербаліка⁵⁷⁰

Сучасна наукова думка трактує *художній текст* як «своєрідно організовану структуру, що постала як специфічний вид людської діяльності, що завершується відповідним продуктом словесно-естетичного нетипізованого осягнення реального та ірреального світів (у всій багатогранності людських чуттєвих уявлень)»⁵⁷¹.

Підґрунтя такого розуміння мовної діяльності людини міститься в напрацюваннях О. Потєбні, який уважав текст продуктом “живої людської духовності”, словесним естетичним цілим з відповідними законами його організації, порівняймо: «Уявленню в слові відповідає образ (або система образів) у поетичному творі. (...) Поетичний образ — це зв’язок між зовнішньою формою і значенням. Зовнішня форма зумовлює образ»⁵⁷².

У постулатах “західної філософії” також відстежуємо погляди на мову як людську сутність, без якої «людина не була б людиною (...), вона існує передує мові й при мові (...)»⁵⁷³.

У сучасних наукових положеннях герменевтики виявляємо твердження щодо єдності, усеохопності, універсальності мови й мислення, а також щодо

⁵⁷⁰ Матеріали цього підрозділу частково апробовані в колективній монографії: Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців...

⁵⁷¹ Сафарян С. І. Теоретико-методологічні засади лінгвопоетичного тлумачення художнього тексту: URL: chrome-extension://oemmnnd_cblldboiebfnladdacbfmadadm/http://elibrary.kubg.edu.ua /2363/1/S_Safaryan_LP_IPPO.pdf (дата звернення: 17.08.2019).

⁵⁷² Потєбня А. А. Эстетика и поэтика. Москва: Искусство, 1976. С. 309–310.

⁵⁷³ Хайдеггер М. Время и бытие. Москва: Республика, 1993. С. 259.

властивостей мови бути осередком людського буття з усіма характерними його виявами⁵⁷⁴.

Усе це спрямовує вектор наукового пошуку у сферу наратології, де загальною стратегією визначають вербалізацію, тобто передавання нарації засобами мови й співвідносять наратив з феноменом дискурсивності, розглядаючи його як “підвид дискурсу”⁵⁷⁵.

Наратив як гнучка модель опосередковує *особистісне / авторське та узагальнене / культурне*, є одночасно й “*моделлю світу*”, і “*моделлю власного Я*”, що окреслює низку завдань лінгвопоетики в дослідженні механізмів породження художнього тексту з урахуванням особливостей ідіостилю певного митця, виявлення й опису потенційних можливостей мовних одиниць, реалізованих в особливих умовах художнього тексту, поетичного дискурсу.

У лінгвопоетиці, лінгвістиці тексту, лінгвостилістиці вироблені специфічні підходи до аналізу текстів, що базуються на постулаті: *поетичне мовлення — це особлива система зі своїми законами смислової й граматичної трансформації*.

Слово в художньому тексті функціює на трьох основних рівнях:

- 1) *семантичного* — уживання мовних одиниць у прямих значеннях;
- 2) *метасеміотичного* — реалізація потенційних можливостей слова, насамперед його конотацій;
- 3) *власне лінгвопоетичного* — способи використання засобів мови для реалізації художнього задуму⁵⁷⁶.

Перші два рівні окреслюють традиційні завдання лінгвостилістики, що вимагають розмежування власне смислового змісту, прагматики, семантики слова з актуалізацією відповідних експресивно- чи емоційно-оцінних відтінків значення слова, різних видів конотацій, а третій рівень відображає сприйняття більш тонких і складних естетичних особливостей суті слова, що безпосередньо пов'язані з ідейно-художнім змістом тексту.

До основних ознак *орнаментального тексту* дослідники відносять такі:

- 1) романтичне спрямування творів,
- 2) психологізм,

⁵⁷⁴ Див. про це: Гадамер Г.-Г. Человек и язык. *От Я к Другому*: сб. переводов по проблемам интерсубъективности, коммуникации, диалога. Минск, 1997. С. 130–141.

⁵⁷⁵ Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопросы философии*. 2000. № 3. С. 29–42.

⁵⁷⁶ Задорнова В. Я. Лингвопоэтика. Слово в художественном тексте. *Язык, сознание, коммуникация* / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва: МАКС Пресс, 2005. Вып. 29. С. 115–125.

- 3) суб'єктивізм у зображенні епохи й персонажів,
- 4) виняткова роль образу автора,
- 5) розповідна манера,
- 6) виразний ліризм,
- 7) сюжетна аморфність,
- 8) багатокомпонентна композиція,
- 9) емоційність,
- 10) естетизм.

Важливим вважаємо твердження, що «коріння тропеичності мови (тобто її здатності до творення тропів) — в асиметрії *плану змісту* і *плану вираження* мовних одиниць. Принцип зростання комунікативних потужностей стримується принципом економії мовних засобів. Це породжує новий принцип — гнучкості й різноманітності способів вираження певного змісту, пошуків нових шляхів і засобів образності»⁵⁷⁷.

В основі стилістичних прийомів лежать синтагматичні відношення, що виникають між різноякісними за змістом одиницями мови, унаслідок чого створюються нові смисли й несподівані асоціації. Такий процес пов'язаний з поняттям *актуалізації*, що в стилістиці має широке розуміння й реалізується через інші, вужчі й простіші прийоми⁵⁷⁸.

Когнітивно-дискурсивна парадигма, безумовно, установлює зв'язок мови з мисленням і дає змогу закласти підвалини *нової лінгвопоетики* — *когнітивної*. Її інструментарій уможлиблює аналіз компонентів вербалізованого концептуального каркасу, що вбудований у свідомості людини, а отже, санкціонує оперування величинами, які моделюють систему відповідних смислів, поетичне бачення світу, своєрідне його відчуття.

Мета *лінгвопоетичного аналізу* полягає в тому, щоб визначити, як автор використовує ту чи ту мовну одиницю в процесі своєї лінгвокреативної діяльності, як те чи те поєднання слів, сполучуваність спричиняє створення потрібного естетичного ефекту. Для цього й застосовують метод *лінгвопоетичної інтерпретації*, що передбачає тлумачення змісту тексту на основі розкриття системно-семантичних відношень мовних одиниць різних рівнів, розуміння й пояснення змодельованої прагматики.

⁵⁷⁷ Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови: підруч. Київ: Вища шк., 2005. С. 321.

⁵⁷⁸ Там само. С. 385.

Мовна особистість творить і дешифрує текст. *Мовна особистість*, зрозуміло, виражена у своїх текстах, і через тексти ми її реконструюємо на базі аналізу актуалізованих нею мовних засобів⁵⁷⁹.

Реалізація можливостей лінгвопоетичного аналізу пов'язана з поняттям *орнаментальності* в художній стилістиці, що реалізується термінами *орнаменталізм* — ознака декоративної прози та *орнаментика* — система мовних засобів, що сприяють моделюванню декоративності тексту. *Орнаментика* як мистецький термін означає сукупність елементів орнаменту в певному «художньому стилі або творі мистецтва, архітектури (...). Оскільки більшість лексем мови багатозначна, то в мовленні вони потребують актуалізації своєї семантичної специфіки через контекст, у якому вона досягається *екстра- та паралінгвальними засобами* (позиція, повтор, логічне й фразове наголошення, співзвуччя, ритмомелодика, ритмографіка, паравербальність тощо)»⁵⁸⁰. У словесному орнаменті основними засобами, зрозуміло, є тропи й фігури, що на тлі нейтральних одиниць карбують художнє мереживо тексту.

Засоби орнаментальності (парафрастичності й фігуральності) є, по суті, способами перекодування думки тропеїчно, непрямо — семантичними, лексичними й формальними чинниками дискурсу. При цьому актуалізуються асоціативні потенційні можливості слів і словосполучень.

Майстри художнього слова, безперечно, активно використовують *систему засобів лінгвопоетики й для омовлення параметрів невербаліки*, що не лише увиразнює й унаочнює психологію описаних комунікативних ситуацій або їхніх учасників, але й допомагає осягнути внутрішній світ автора, зрозуміти його творчий замисел і креативні стратегії, відчути індивідуальний стиль, оскільки мова є «гнучким засобом знакової репрезентації досвіду й комунікативної взаємодії між членами соціокультурного суспільства в кожній конкретній ситуації»⁵⁸¹.

Формування авторської поетичної картини світу відбувається внаслідок переосмислення мовних структур усіх рівнів. Зокрема «прихильність дослідників саме до лексичної сфери є цілком закономірною, адже саме тут у найбільш яскравий спосіб проявляється індивідуальність автора, оригінальність його світосприйняття й зумовлена нею творча манера»⁵⁸².

⁵⁷⁹ Космеда Т. Дискурсивні слова як центр комунікативної стратегії вченого і педагога у проєкції на мовну особистість А. П. Загнітка... С. 207.

⁵⁸⁰ Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилїстика української мови... С. 236.

⁵⁸¹ Сусов І. П. Лингвистическая прагматика. Вінниця: Нова Книга, 2009. С. 25.

⁵⁸² Дубенко О. Ю. Порівняльна лінгвопоетика як автономна дисципліна філологічного циклу. *Молодий вчений*. 2015. № 1 (1). С. 159.

Лінгвопоетичний аналіз передбачає вивчення словесно-художнього потенціалу творчості і, базуючись на всіх доступних для дослідника фонових знаннях, дає змогу з'ясувати, як письменник використовує різні засоби мови для здійснення художнього задуму⁵⁸³.

Художній текст, поетичний дискурс — певні повідомлення автора потенційному реципієнтові. Завдання реципієнта полягає в правильному розумінні, інтерпретації тексту, відповідній рефлексії на його зміст, зокрема у виявленні тієї мети, на якій акцентує автор.

Уважаємо за доцільне виокремити самостійний напрям *лінгвопоетичного аналізу*, окресливши його як *поетичне омовлення невербаліки*, або *орнаментальна невербаліка*. Цей напрям ґрунтується на зазначених у цій праці положеннях та аспектах досліджень невербальної дискурсивної практики, переважно на метасеміотичному й лінгвопоетичному рівнях.

Уперше ця методика була апробована на поетичному матеріалі С. Руданського як багатогранної творчої особистості, здатної передати “живе мовлення” українців палітрою художніх засобів. У четвертому розділі буде продемонстрована національна невербаліка українців у поетичному дискурсі С. Руданського, а в запропонованому нижче фрагменті *презентуємо орнаментальну невербаліку як інструментарій лінгвопоетичного методу*.

Для опису невербальних компонентів комунікації С. Руданський використовує систему стилістичних мовних засобів — *метафору*, *епітет*, *порівняння*, *уособлення*, *фразеологічні одиниці*, що апелюють до знання мовця про навколишній світ і викликають відповідні асоціації та ін. За допомогою актуалізації невербаліки моделюється й *ефект комічного*, *гумор* і под.

Отже, наявність у тексті невербального параметра часто, як уже й ілюструвалося, слугує для створення ефекту комічності, надає зображуваним подіям динаміки, візуалізує реакцію людини на певний подразник і под. Порівняймо:

А той, бідний, слухав, / Далі ухватився / Руками за вуха: „Nie tow, — каже, — nie tow...” («Ratuj, Bracie!»); *Прокинувся, протер очі, / Разів кілька позіхнув, / Разів кілька босі ноги / З подивлянням повернув* («Не мої ноги»); *Підірвався бідний ксьондз / Та хватъ за чуприну! / Та так раптом замахнув / Аж на середину! / А той чуба загорнув: / „Правда, — каже, — люди. / Хто лиш з блазнями зайде, / То й сам блазнем буде!”* («Мазур на сповіді»).

⁵⁸³ Задорнова В. Я. Лингвопоэтика. Слово в художественном тексте... С. 14.

Комічний ефект створюється й за допомогою маніпуляції полісемією дієслова чути (польською *stychać*), оскільки зіштовхуються різні значення цього дієслова, що й породжує каламбур: „*Czy nie stychać do sprzedania / Owsa tu lwane?*” / Мужик встав, кругом обнюхав... / „*Hi, не чути, пане!*” («Не вчорашній»).

У співомовці «Варвара» гумор побудований, власне, на актуалізації паравербальних характеристик, зокрема вербалізується гендерний параметр: керуючись прагненням продати ікону, маляр вдається до хитрощів — на запит покупця, який хотів придбати ікону з образом Св. Миколи, майстер перемальовує образ Св. Варвари на чоловічий, ураховуючи всі побажання покупця бачити образ із бородою як ознакою “чоловічості”, але угода не відбувається, натомість нова покупальниця, що з’явилася в крамниці, забажала ікону саме Св. Варвари, на що художник власне обурюється, адже на заваді стала саме борода як ознака чоловічого образу. Усе перераховане яскраво репрезентує гумор. Порівняймо:

І кісткою раз мазнув, — / І чаша закрилась, / Мазнув іще кілька раз, — / І митра вродилась. / Ще мазнув раз — і обруч / Обвів наокола, / І бігцем до мужика: / „Вот тебе Микола”. / Але мужик собі став, / Під боки узявся: / Як поглянув на лице — Так засміявся. / „Що Микола, то вже так! / Правдива Микола!.. / Щоби тобі волосок! Вся борода гола!” / „Нешто хочеш баради? / І барада буде!” (...) А тут баба, як на злість, / Питає Варвари. / Прокляв маляр мужика / І бабу, до лиха; / Ставить образ на стілець / Та й промовив стиха: / „Не требауй он баради, / Ентакая харя! — / І ещо би біла раз / З Миколи Варвара”.

На актуалізації ознак невербальної комунікації змодельовано гумор і в співомовці «Запорожці у сенаті». Серед паравербальних знаків є вульгарні, що й омовлені С. Руданським. У цій співомовці також актуалізовано феномен мовчання: у цьому разі мовчання — знак зневаги “московських сенаторів” до козаків, на який українські козаки знайшли “гідну відповідь”. Порівняймо:

Раз московські сенатори / Змовились мовчати, / Щоби нашим запорожцям / Відвіту не дати. / Отто входять запорожці, / Москалів вітають; / А ті сидять бовванами, / Не відповідають. / Запорожці ідуть ближче, / Стали коло стола. / А ті сидять, як сиділи, / Жоден ані слова. / Тоді старий запорожець / До своїх озвався: / — Чи не в пустку, мої діти, / Я з вами забрався? / — В пустку! В пустку! — закричали. / — То що ж, мої діти? / Коли в пустку ми забрались, / То можна й пердіти! / — А запевне, дядьку, можна! — / Гримнули по разу. / Та й пішли додому ждати / Другого указу.

Омовлено низку паравербальних параметрів та невербальних знаків — це рухи, пози москалів і запорожців, відстань між співрозмовниками, відповідні звукові сигнали.

Аналіз поетичного дискурсу С. Руданського засвідчує, що *порівняння* як стилістичний засіб є найбільш уживаним у процесі відтворення релевантних для комунікації ознак невербального компонента, оскільки воно дає змогу викликати в уяві читача асоціації, що апелюють до концептуалізованого знання про довкілля. Це дає змогу розкрити художній образ, що наближає творчість автора до фольклору. Порівняймо:

Коли найдеш їх, / Милий синочку, / Ти склони себе, / Як билиночку. / Ти склони себе, / Як билиночку, / Прстели себе, / Як рядниночку; Ярославни тихий голос / Незнакомий чує, / Зозулею рано-рано / Бідная воркує («Гор Сіверський»).

Невербальні елементи часто репрезентує *метафора*. Наприклад:

Та ще й на п'ять сажнів в військо залітає. / Страх ворогам крики з горла вириває, / А з уст у забойців радість вилітає / І очам веселих іскрами палає («Забій, Славій і Людко. Старочеські співи з краледворського рукопису і других»); Мене забудь, моя дівчино! / Спокійно жий, щаслива будь. / Цвіти хоть рожой, хоть калиной, — / Мене забудь, мене забудь!.. («Мене забудь!»); Світять зорі, заким в полі / Місяць не зійде, / І всі люди сном заснули, / Тільки дзвін гуде / Най погляну на ті личка, / Що палахкотять, / На ті очі, чорні очі, / Що вогнем горять! («Світять зорі, заким в полі»).

Використовуючи метафору, автор вдається й до опису симптоматичного стану для ілюстрації цнотливості характеру молоді дівчини як реакція на соромницькі залицяння. Порівняймо:

Стоїть козак коло груші, / Дівку підмовляє. / А дівчина, як калина, / Полум'ям палає (“Той, що над нами”).

Краса дівчини, як бачимо, змальовується за допомогою маніпуляцій з номінаціями *вогонь, полум'я*.

Яскраві описи зовнішності жінки наближають мовну творчість автора до фольклору й народнописенної традиції — нанизуються один на одного епитети, порівняння. Наприклад:

Та й хвалиться не даремне, / Бо та Кочубівна / Була пишна і хороша, / Як та королівна. / Поглядає як голубка, / Ходить як лебідка, / А бігає, то літає, / Як та перепілка. / Як та піна, з-під намиста / Груди виглядають, /

Як ті тучі, чорні коси / Чоло вповивають. / Як та ружса садовая, / Ваблять її лица, / І чорнії її очі / Горять, як зірниця («Мазепа, гетьман український»).

Авторський текст перегукується з народною пісню «А хто хоче кумцю знати», де невербаліка репрезентується також через актуалізацію стилістичних прийомів порівняння й метафори. Порівняймо:

Така красна, яко рожса, / Як тополя, така гожа, / А в рум'янці такі сили, / Що всі цвіти погасили. / Зуби якби перли чисті, / Циці тлусті і паристі, / А все тіло як сніг біло, / Аж глянути на ню мило, / Вона вся така як грушка / І м'якенька, як пампушка, / Зубки. губки перлом чисті, / Шия біла ще й в намисті, / Уста як кораль червоні, / Очки чорні і моторні, / Кудри в'ються за плечима, / Чорні брови над очима («А хто хоче кумцю знати»).

Зображення шлюбних взаємостосунків українців також перегукується з народнопісенними образами. Порівняймо:

Била жінка мужика / Та й вигнала з хати. / (...) Здихнув бідний чоловік: / „Щасливий ти, брате, / Колись і я так співав, / Як був нежонатий!” («Жонатий»).

У тексті репрезентовано соціальний статус жінки в українській сім'ї як рівноправної чоловікові, навіть такої, що має більше повноважень. Порівняймо, зокрема, з відомою українською народною пісню «Як жінки чоловіків продавали»: **Ой, там на току, на базарі, / Жінки чоловіків продавали. / Як прийдеться до ладу, / Та й я свого поведу та й продам** («Як жінки чоловіків продавали»).

Наслідуючи фольклорну традицію, для омовлення невербаліки поет активно використовує й засіб персоніфікації: **І всі двері зачинає, / Вуха затикає, / І сопілка грає-грає, / Ніби вимовляє** («Цар Соловей»).

Уплетені в текст фразеологізми або їхня часткова модифікація ілюструють одну з ключових ознак “живого” мовлення, як уже було показано. Порівняймо:

Але дармо лили воду / В решето дюраве, / Не упало добре слово / На серце лукаве; Спом'янув тут бідний дідич / Чорта і чортицю, / Плюнув з лиха, сів на брчку: / „Рушай за границю!” («Гуменний»); **І гримнуло десять тисяч / Як грім серед літа: / „Веди, веди, куди хочеш, / Веди на край світа!”** («Мазепа, гетьман український»).

Фразеологічний паралелізм має психологічне підґрунтя як такий, що відображає спільність характерних рис, паралельно подаючи два явища з різних сфер життя, зокрема психічного стану людини через зображення природної поведінки птаха широко відкривати й закривати очі: **Сидить сова на камені, /**

Лупає очима; / Сидить гетьман Скоропада / Та й нижче плечима / Не згадає, не зміркує, / Що йому робити... («Іван Скоропада»). Семантика сталого вислову *лупати очима* відповідно до поведінки людини — *блмати* (блмнути, кліпати, кліпнути, лупати, лупнути і т. ін.) *очима*, що означає 'безтямно раз у раз розкривати й закривати очі від подиву, розгубленості, ніяковості і т. ін.'⁵⁸⁴ — корелює зі значенням конструкції *низати плечима* — робити рухи плечима при здивуванні, нерозумінні, незнанні чого-небудь⁵⁸⁵. Отже, застосований автором прийом сприяє увиразненню опису комунікативної поведінки персонажа.

Репрезентацію "живого" мовлення в тестах С. Руданського простежуємо й на прикладах актуалізації *авторських ремарок* щодо інтонаційного втілення реплік його героїв.

Порівняймо: *Тоді гетьман Полуботка / К серцю пригортає. / „Полуботку, Полуботку”, — / З дивом промовляє* («Іван Скоропада»); *І узяв він тії річі, / К серцю пригортає, / Заливається сльозами, / Стиха промовляє...* («Цар Соловей»).

Співвідношення модуляції голосу з комунікативною ситуацією забезпечує "доповнювальний" контекст, у якому описано відповідну ситуацію.

Актуалізацію невербальних параметрів простежуємо вже в сильних текстових позиціях, якими є *заголовки* співомовок, наприклад: «*Чи голосна церква?*», «*Бородатий хусит*», «*А не халасуй!*», «*Чуприна*», «*Голодний жид*», «*Довгий зуб*», «*Глухий і губатий*», «*Что смотриш?*», «*Ов!*», «*Малчі!*», «*Сміх*» та ін.

Отже, вихідним матеріалом лінгвопоетичного дослідження слугують ті прояви внутрішньої форми мови, що, потрапляючи в поетичний текст, стають важливим складником художньої внутрішньої форми. Це значить, що *метод лінгвопоетичного дослідження* передбачає аналіз усієї сукупності лінгвістичних засобів — фонетичного, морфемного, лексичного, фразеологічного, морфологічного, синтаксичного й найвищого стилістичного, що використовуються в художньому тексті (дискурсі) й визначають його унікальність і неповторність.

У художньому тексті, як і в щоденному спілкуванні, саме повідомлення не є, власне, метою мовця, натомість воно зорієнтоване на здійснення впливу на читача або слухача. Автор зазвичай свідомо чи несвідомо очікує відповідної реакції від своєї аудиторії. За умови наявності такої реакції акт комунікації

⁵⁸⁴ СУМ. Т. 5. С. 665.

⁵⁸⁵ Там само. С. 410.

кваліфікується як успішний. Тому художні тексти як вияв акту комунікації вважаються завершеними не тоді, коли вони, власне, створені, а лише тоді, коли вони потрактовані й інтерпретовані відповідно до авторського задуму.

Отже, орнаментальна організація контексту здійснюється шляхом використання засобів художньої виразності, зокрема тропів і стилістичних фігур, які автор обирає відповідно до власних індивідуальних особливостей сприйняття світу, реалізуючи своєрідне його бачення, що детально розглянемо в наступному розділі.

3.4. Невербальний концепт.

Методика концептуального аналізу вербалізаторів невербаліки.

Шкалювання аксіологічно маркованих смислів⁵⁸⁶

Міждисциплінарні підходи в сучасній лінгвістиці дають змогу більш глибоко вивчати ментальність, мислення людини, способи їх мовної матеріалізації. Від філософських положень В. фон Гумбольдта й О. Потєбні про *внутрішню форму* до сучасної теорії *мовної картини світу* (Ю. Апресян, А. Вежбицька, І. Голубковська, В. Жайворонок, В. Іващенко, В. Карасик, Ю. Караулов, Г. Колшанський, Т. Космеда, В. Кононенко, О. Кубрякова, Л. Лисиченко, О. Селіванова, Й. Стернін, В. Телія, С. Тер-Мінасова, А. Уфімцева та ін.) феномен *думки* як певний мисленнєвий образ нерозривно пов'язують з феноменом *слова* як її вербалізатора, зазначаючи при цьому непропорційний ступінь об'єктивності, порівняймо: «з одного боку, мова — це орган, що утворює думку; з другого, дух людини постійно прагне звільнитися від пут мови»⁵⁸⁷.

Основним об'єктом когнітивної лінгвістики вчені вважають *концепт* як «згусток певної культурно-національної інформації, що зафіксований у мові»⁵⁸⁸ та «багатовимірне смислове утворення, що має фреймовий, гносеологічний, онтологічний, поняттєво-дефінітивний, аксіологічний та інші виміри»⁵⁸⁹. Підтримуємо й розвиваємо думку сучасних мовознавців, що «концепти можуть

⁵⁸⁶ Примітка. Матеріали підрозділу частково апробовані в публікації Осіпова Т. Ф. «Тьху, тьху, тьху, щоб не зурочити!», або Прагматика вербалізаторів архаїчної невербаліки. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка: зб. наук. пр. Серія «Філологічні науки»*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. Вип. 46. С. 153–157.

⁵⁸⁷ Рускуліс Л. В. Лінгвофілософські погляди Вільгельма фон Гумбольдта у системі теоретико-методичної підготовки вчителя української мови. *Наук. часопис Нац.пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 16 «Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики»*. 2013. Вип. 20. С. 188.

⁵⁸⁸ Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки...

⁵⁸⁹ Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни... Т. 2. С. 99.

мати і вербальні способи репрезентації, і невербальні»⁵⁹⁰, залежно від «зв'язків з внутрішнім лексиконом, що підпорядковані механізмам взаємодії, кодовим переходам вербального й концептуального у свідомості людини»⁵⁹¹. Так звані *протовербальні елементи* ґрунтуються на невербальних когнітивних структурах, що переходять у протовербальні внаслідок добору мовцем «з банку знань» відповідних вербальних наповнювачів, що становить один з рівнів концепту. Однак поза увагою вчених — механізми взаємодії вербального й невербального, способи їх мовної інтерпретації.

Досліджуючи механізми творення *номінацій*, які називаємо *вербалізаторами невербаліки*, фахівці відзначають розгалуження лексичного значення на *поверхнєве й глибинне*, що репрезентують, відповідно, *кінему* як власне фізичну дію та значення, властиве їй, як і кожному знаку⁵⁹², а також наявність так званих *перехідних явищ*, зокрема семантичних зрушень, семантичних операцій, метонімічних та метафоричних переносів тощо, зумовлених відповідними асоціативними, конотативними зв'язками⁵⁹³, які впливають на моделювання *прагматичного значення*, що виформовується в діахронії або на певному синхронному зрізі⁵⁹⁴.

Актуалізований підхід спрямовує дослідника в площину *когнітивної лінгвістики*, співвідносячи пошукову стратегію з *методикою концептуального аналізу*, що «інтегрує пропозиційну інформацію з асоціативно-термінальною, яка базується на фігуральному (метафоричному) способі репрезентації знань мовними знаками інших концептів; а також модусом — оцінно-емоційним компонентом, що корелює з аксіологізованими відчуттями, почуттями й емоціями — і концептуальним планом як прагматичним компонентом, який контролює відповідність концептуальної інформації умовам номінативного чи комунікативного актів»⁵⁹⁵.

У науковій літературі репрезентовано численні підходи, методи, методики й прийоми, застосовані під час опису концептів, але, як справедливо зазначають фахівці, використання кожного з них залежить від складності концепту, мети, завдань,

⁵⁹⁰ Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке: моногр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2012. С. 319.

⁵⁹¹ Там само.

⁵⁹² Петровська Л. Є. Відображення невербальних засобів спілкування у болгарській фразеології... С. 27.

⁵⁹³ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной... С. 49–50.

⁵⁹⁴ Осіпова Т. Ф. Семантико-прагматичні процеси у сфері номінацій — вербалізаторів невербаліки: діахронно-синхронний зріз...

⁵⁹⁵ Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке... С. 321.

матеріалу дослідження⁵⁹⁶. Сьогодні розроблені універсальні методики, що дають можливість описати концепт відповідно до його основних ознак, зокрема таких, як:

- 1) *неізолюваність* — зв'язок з іншими концептами;
- 2) *відкритість* — невичерпність змісту;
- 3) наявність у його межах *концептуальних доменів*, відповідного тла концепту;
- 4) *цілісність* і нежорстка *структурованість*;
- 5) *динамізм* і *креативність* як здатність змінюватися, поповнюватися новим знанням, уточнюватися⁵⁹⁷.

Невербальні параметри, репрезентовані в мовленні, становлять розгалужену номінативну мережу, що відображає когнітивні рецепції й може бути структурована за принципом внутрішньої психологічної організації мовленнєвої діяльності: руху від думки до слова й від слова до думки⁵⁹⁸, актуалізуючи поняття *невербального концепту* як гіперонімічного комплексу, оскільки «систематизоване об'єднання концептів (...) відбувається на ментальному рівні — у концептуальній системі, що конструюється ще на довербальній стадії існування людини, формується впродовж розвитку суспільства, утілюючись у мовні форми, які можуть мати спочатку прозору мотивацію, що поступово зникає (...). Змінюється сприйняття факту, предмета, явища, події тощо свідомістю людини, і ця зміна, звичайно, відразу фіксується в мові, тому те саме слово може набувати навіть полярних оцінних значень, що виявляється не тільки на рівні мовлення, але й стає фактом мови»⁵⁹⁹.

У цьому аспекті найбільш прийнятною вважаємо *методику ментально-психонетичного комплексу*, запропоновану О. Селівановою⁶⁰⁰, що на основі пропозиційного, асоціативно-термінального, міфологемного, модусного й змішаного типів мотивації дає можливість структурувати концепт та описати механізми його знакової організації. Триєдина модель ментально-психонетичного комплексу передбачає формування пропозиційно-диктумного ядерного компонента, асоціативно-термінальної периферійної частини, що мотивується наскрізним складником модусу (оцінки й емоцій).

⁵⁹⁶ Космеда Т. А., Плотнікова Н. В. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера *СВЯТКИ* в українському мовному просторі: моногр. Львів: ПАІС, 2010. С. 63–68.

⁵⁹⁷ Селіванова О. Сучасна лінгвістика... С. 257.

⁵⁹⁸ Выготский Л. С. Мышление и речь. *Выготский Л. С. Собр. соч.*: в 8 т. Москва: Педагогика, 1982. Т. 2. Проблемы общей психологии. С. 305.

⁵⁹⁹ Космеда Т. А., Плотнікова Н. В. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера *СВЯТКИ* в українському мовному просторі... С. 79.

⁶⁰⁰ Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке... С. 320.

Проілюструємо цю методику на прикладі опису невербального концепту *тьху* (плювок, плювати), що номінує конкретний невербальний знак — вульгарний жест. При цьому застосуємо метод діахронно-синхронного аналізу, що дасть можливість простежити модифікацію процесів смислотворення, формування системи значень, що простежується в діахронії (див. схему 3.1).

Схема 3.1.

Структура невербального концепту *тьху* з урахуванням шкали оцінки

Пропозиційний компонент містить відносно об'єктивну й несуперечливу інформацію, позначену мовними одиницями в *прямих значеннях*.

Так, лексема ПЛЮВАТИ, плюю, плюєш; наказ. сп. плюй; недок. — означає 'викидати, виштовхувати з рота слину, мокротиння і т. ін.'. Порівняймо: *Він частіше почав смоктати люльку і густо плювати в огонь* (В. Гжицький); — *Ай, ай! Заберіть геть банки — кричав Орлюк, плюючи кров'ю* (О. Довженко)⁶⁰¹, що разом із спільнокореновими лексемами;

ПЛЮВАТИСЯ, плююся, плюєшся; наказ. сп. плюйся; недок. — 'плювати на кого-небудь або один на одного', 'бризкати слиною, говорячи, сміючись і т. ін.'. Порівняймо: *Одарочка, надимаючи щічки, почала студити [нирочку]. Разом з повітрям вилітали крапельки слини і падали на Івася. — Не плюйся! — промовив той, кладучи ложку* (Панас Мирний)⁶⁰²;

⁶⁰¹ СУМ. Т. 6. С. 598.

⁶⁰² Там само.

ПЛЮВОК -вка, чол. — ‘виплюнутий згусток слини, мокротиння і т. ін.’. Порівняймо: *Він плюнув з такою люттю, що плювок його лягнувся об... долівку з дзвоном, як скляна кулька* (Л. Первомайський)⁶⁰³, та звуконаслідуванням;

ТЬХУ, ТЬХУ-ТЬХУ, рідко ТЬФУ, ТЬФУ-ТЬФУ, розм. 1. ‘звуконаслідування, що відтворює звук при плюванні’. Порівняймо: — *ТЬфу! Тьфу! Тьфу!* — *спльовувала баба Горпиниха* (Панас Мирний); 2. ‘уживається як присудок за знач. тьхукати і тьфука-ти’. — *Тричі тьху на твою землю!* (М. Коцюбинський)⁶⁰⁴ становлять ядро концепту.

Підґрунтя ядерної мікроконцептосфери утворюють архетипові образи, що, усупереч сучасному сприйняттю зазначеного невербального концепту як “символу безчестя й зневаги”, мають позитивну пропозицію як процес, наділений цілющою, животворною силою. Зокрема Ісус, за євангельською легендою, зцілив сліпого, змочивши його очі своєю слиною, народні лікарі плювали на рани, щоб заживити їх, у країнах Азії матері кожного дня турботливо обплювували малих дітей з метою прискорення їхнього росту, давні воїни слиною змащували зброю, щоб зміцнити її вбивчу силу⁶⁰⁵. До того ж уважається, що кількарразове плювання, зокрема вбік через плече або на конкретні об’єкти, наділене *магічною обереговою силою*, що чинить супротив диявольським пошукам або недоброму окуві заздрісної людини⁶⁰⁶.

Приядерну зону невербального концепту формують мікрополя, пропозиційно-диктумний зміст яких пропущений крізь призму оцінки зазначеної дії. Зауважимо, що «*категорію оцінки* в мовознавстві розглядають як когнітивну, структурно-семантичну, функціональну, прагмасемантичну, що містить такі концепти, як *схвалення, осуд, згода незгода, критика, симпатія, антипатія* тощо⁶⁰⁷, зокрема:

ТЬХУ, ТЬХУ-ТЬХУ, рідко ТЬФУ, ТЬФУ-ТЬФУ, виг. 1. розм. ‘уживається для вираження здивування, незадоволення, досади і т. ін.’, порівняймо: *Присниться ж таке.. Тьфу!...* (М. Коцюбинський)⁶⁰⁸; 2. у знач. присудк. сл., розм. ‘уживається для негативної характеристики кого-, чого-небудь’. Порівняймо: — *Казав.., що добра чихонь [чихоня], аж вона — тьфу!* — *випльовуючи, мовив Яків* (Панас Мирний); 3. разом з *Щоб (аби, коли б) не зурочити!*⁶⁰⁹ уживається, коли хтось схвально

⁶⁰³ Там само.

⁶⁰⁴ СУМ. Т. 10. С. 350.

⁶⁰⁵ Мокиєнко В. М. Загадки русской фразеологии. 2-е изд., перераб. Санкт-Петербург: Авалон; Азбука-классика, 2007. С. 211.

⁶⁰⁶ Там же. С. 208–209.

⁶⁰⁷ Космеда Т. А., Плотнікова Н. В. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера *СВЯТКИ* в українському мовному просторі... С. 78.

⁶⁰⁸ СУМ. Т. 10. С. 350.

⁶⁰⁹ СУМ. Т. 3. С. 732.

говорить про кого-, що-небудь, щоб цим вихваланням не завдати тому шкоди, виявляючи цим позитивний модус оцінки. Порівняймо: *Життя в нашому кафе насичене: і постійних клієнтів багатенько (тьху-тьху-тьху, щоб не зурочити), і весілля святкують, дні народження та інші визначні дати* (з усного мовлення);

ПЛЮВАННЯ, я, сер. 1. 'дія за значенням плювати'. Порівняймо: *[Вареник:] Треба діло швидш робить, тоді не буде вже ні мордобиття, ні плювання!..* (М. Кропивницький)⁶¹⁰ — для окреслення небажаної комунікативної ситуації. 2. перен. 'виявляти незадоволення, обурення з приводу чого-небудь, огиду до чогось'. Порівняймо: *Яшко постояв, подумав і пішов пити... Плювався згодом: — Не вода, помії якісь. Тьху!..* (А. Головка)⁶¹¹.

Асоціативно-термінальна частина (периферійна зона) формується шляхом переінтерпретації значень в інші «концептуальні сфери на підставі мисленевої аналогії, синестезії, образного сприйняття об'єкта. Термінали концепту співвідносяться з пропозиційною частиною через певні зв'язки аналогії, подібності з окремими фрагментами диктуму»⁶¹². Накладання процесу метафоризації зумовлює утворення дифузної зони, що складається з мікрополів, умотивованих різноманітними модусами. З огляду на постулати аксіологічної прагмалінгвістики, «категорія оцінки постає перед нами (...) як явище, на якому ґрунтується спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження відповідного оцінного значення з урахуванням всіх чинників»⁶¹³.

Найяскравіше вона виявляється в лексиці та фразеології кожної мови, утворюючи при цьому певну аксіологічну шкалу від нейтрального до максимально негативного (далі приклади подаються відповідно до зазначеної градації).

Порівняймо: ПЛЮВАТИ, плюю, плюєш; наказ. сп. плюй; недок. безос., інфін., у знач. присудка — уживається для висловлення цілковитої байдужості: 'все одно', 'байдуже'. *Та плювати я хотів на те!* (з усн. мовл.);

ПЛЮВАТИ МЕНІ (йому, їм і т. ін.) я хотів на кого (що), безос. — 'мені (йому, їм і т. ін.) немає діла до кого-, чого-небудь'. — *Плювати мені на тебе та на твого преосвященного. Як жила, так і житиму!* — відказала вона (Панас Мирний)⁶¹⁴;

⁶¹⁰ СУМ. Т. 6. С. 598.

⁶¹¹ Там само.

⁶¹² Казимир І. І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2007. С. 6.

⁶¹³ Космеда Т. А., Плотнікова Н. В. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі... С. 81.

⁶¹⁴ СУМ. Т. 6. С. 598.

ПЛЮВАТИ З ВИСОКОГО ДЕРЕВА на кого (що), безос. — ‘мені (йому, їм і т. ін.) зовсім немає діла до кого-, чого-небудь’. — *Він зразу ж зметикував, що це лукаве дівчисько не може нічого цікавого знати про нього, а якщо й знає, то напевно якісь бабські плітки, на які йому плювати з високого дерева* (Ірина Вільде)⁶¹⁵;

ПЛЮВАТИ В ОБЛИЧЧЯ кому — ‘виявляти зневагу, презирство до кого-небудь’. — *Це не критика, а наклеп, — сказав Максим. — Мені плюють в обличчя, а я повинен усміхатись! Я не згодний!* (М. Зарудний)⁶¹⁶;

ПЛЮВАТИ В ОЧІ кому — ‘виражати в різкій формі зневагу до кого-небудь’. *А Мортко всьому перечить і кожному в очі плює* (І. Франко)⁶¹⁷;

ПЛЮВАТИ (НАПЛЮВАТИ) В ДУШУ — ‘образати кого-небудь, торкаючись найдорожчого, заповітного’. — *Так, але за що він мені наплював у душу?* — *пригадав він розмову з Кузем* (Гр. Тютюнник)⁶¹⁸;

ПЛЮВОК У ДУШУ — ‘зневага, образа, що зачіпає найдорожче, заповітне’; у порівнянню: *Криві посмішки одного, другого, косий погляд головного агронома — це було для нього, як плювок у душу* (С. Журахович)⁶¹⁹.

Термінологічні словники фіксують також технічні номінації, що містять невербальний компонент *плюв-*, зокрема це такі, що називають певні технічні засоби. Порівняймо:

ПЛЮВІОГРАФ, а, чол., спец.; ПЛЮВІОМЕТР, а, чол., спец. — ‘прилад, яким реєструють кількість рідких опадів, інтенсивність та час випадання їх’.

Уважаємо, що трикомпонентна модель *невербального концепту тьху* (*плювок, плювати*) доповнюється *маргінальною зоною*, яка приєднана семантико-морфемним терміналом.

Отже, апробована на новому матеріалі модель ментально-психонетичного комплексу продемонструвала можливості концептуального опису номінацій, репрезентувавши універсальність цієї моделі, спроектованої на сферу міждисциплінарного знання. Продемонстровано спробу, скеровану на з’ясування концептуального механізму творення значень, зокрема й таких, що виявляють енантіосемію в діяхронних процесах.

Виходячи з тлумачення *концепту* як одиниці ментальних і психологічних ресурсів людської свідомості, зробимо спробу сформулювати робочу дефініцію

⁶¹⁵ Там само.

⁶¹⁶ Там само.

⁶¹⁷ Там само.

⁶¹⁸ Там само.

⁶¹⁹ Там само.

поняття *невербальний концепт*. Будемо вважати його *репрезентантом оперативної змістовної одиниці невербальної пам'яті, що моделює форми невербальної поведінки, актуалізуючи систему невербальних знаків, зафіксованих у свідомості, які супроводжують мовлення або виступають самостійно, автономно, можуть відповідно вербалізуватися за допомогою основних одиниць рівнів мовної системи.*

Актуалізація поняття *вербалізація невербаліки* й терміна *невербальний концепт* як таких, що демонструють лінгвістичні стратегії вивчення комунікації, дають можливість виявити й описати паралінгвальні засоби смислотворення, поглибивши тим самим чинні мовознавчі методики. Необхідно напрацювати теорію, у межах якої розробити систему невербальних концептів з урахуванням низки параметрів.

3.5. Сміслові “метаморфози” вербалізаторів невербаліки⁶²⁰

Оцінка як логіко-психологічне явище не тільки супроводжує пізнавальну діяльність, а є її невід'ємним компонентом. Унаслідок актуалізації когнітивного й комунікативного аналізів вербалізатора невербаліки значення категорії оцінки входить у більш широке — модальне⁶²¹, що дає змогу простежити мотиви моделювання нових смислів чи лексико-семантичних варіантів слова, визначити конкретний механізм їх творення.

Зрозуміло, що «пізнавальна діяльність людини містить обов'язково два моменти: відображальний та оцінний. Відображаючи предмети і явища дійсності, суб'єкт співвідносить їх з минулим досвідом, вимірює їх відповідно до конкретних цінностей, якими є норми, стандарти, ідеалізовані моделі, а також потреби, бажання, смаки, інтереси індивіда тощо. Процес оцінки може супроводжуватися вираженням емоційного ставлення суб'єкта до об'єкта, оцінка є й логіко-психологічним явищем»⁶²².

Проілюструємо вияв деяких типових семантико-прагматичних процесів на прикладі фразеологізмів, що містять лексичний компонент *дуля*, який

⁶²⁰ *Примітка.* Матеріали підрозділу частково апробовані в публікації Осіпова Т. Ф. Семантико-прагматичні процеси у сфері номінацій — вербалізаторів невербаліки: діахронно-синхронний зріз. Лінгвістичні дослідження: зб. наук. пр. Харків: Харк. нац. пед. ун-т. імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 46. С. 183–188.

⁶²¹ Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки... С. 309.

⁶²² Там само. С. 108.

номінує конкретний *невербальний знак* — *вulgарний жест*. При цьому застосуємо метод діахронно-синхронного аналізу, що дасть змогу простежити модифікацію процесів смислотворення, формування системи значень, що простежується в діахронії (схема 3.2).

Схема 3.2

1. дуля – оберіг, потужний лікувальний та захисний засіб;	– Позитивна оцінка
2. дуля – фруктове дерево, його солодкий плід;	– Нейтральна оцінка
3. дуля – вулгарний жест, знак зневажливого ставлення до когось-небудь (схожість за зовнішніми параметрами);	– Нейтралізація позитивної оцінки
4. дуля – ‘нічого’ (фразеологічна метонімія);	– Актуалізація негативної оцінки
– Дулю з’їсти – ‘нічого не отримати’;	– Нарощення ступеня вияву негативної оцінки
– Взяти дулю (під ніс) – ‘нічого не одержати, не дістати’;	– Розширення значення
– Дулю [з маком] дати (показати і т. ін.) (під ніс), вульг. – ‘абсолютно нічого не дати, не зробити’;	– Розширення значення, нарощення ступеня вияву негативної оцінки
– Дуля тобі (йому, вам, їм і т. ін.) під (в) ніс – лайливий вираз на означення презирливої відмови, незгоди;	– Нарощення ступеня вияву негативної оцінки
– Матері твоїй дуля – лайливий вираз на означення образи, незадоволення;	– Максимальний вияв негативної оцінки
5. дуля – відсутність продуктивної дії	– Модифікація конотацій,
– Давати горобцям дулі, жарт. – ‘ходити без діла; тинятися, байдикувати’.	нейтралізація негативної оцінки

Дулю традиційно сприймають як *образливий жест*, однак за народними увявленнями саме *дулю* було обрано оберегом від нечистої сили, чаклунства й хвороб⁶²³, що репрезентує позитивну прагматику, мотивує моделювання позитивних оцінних значень. У язичників *дуля* була жестовим оберегом, що замикала зовнішній енергетичний контур людини, закріплюючи її відомою комбінацією з трьох пальців, причому безіменний палець та мізинець мають упиратися в середину долоні, де міститься одна з біологічно активних точок. Дулю використовували в лікувальних цілях (ячмінь, запалення ока), знімали “зурочення” з немовлят або дорослих, спрямовуючи великий палець у точку між бровами, захищалися від неприємних впливів, тримаючи *дулю* в кишені під час розмови із заздрисниками й недоброчливими людьми або направляючи жест у спину неприємним

⁶²³ Забіяка В. А. Забіяка І. М. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування: практ. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2015. С. 32.

гостям. Зазначають і небезпечність відкритого використання *дулі*, зокрема в стані гніву або запалу. Уважали, що жест “пробиває” захисну ауру людини⁶²⁴.

Отже, *дуля* як жест містить позитивну оцінку. Таке значення цього жесту зберігають до сьогодні, і це вербалізовано в паремійній одиниці *тримати дулю в кишені* — ‘боронитися, захищатися, оберегати себе від лиха’⁶²⁵.

Водночас сучасні словники фіксують такі дефініції цієї лексеми, як: 1. Літній сорт груш з великими солодкими плодами. 2. Плід цієї груші. *Це була його улюблена червонобока дуля* (Довж., I, 1958, 66). 3. *вульг.* Стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до кого-небудь. *Старий рудий бабу кличе, А та йому дулі тиче* (Т. Шевченко)⁶²⁶.

У поданих значеннях немає жодного, що презентував би давні уявлення українців. Перше й друге значення, як бачимо, сформувалося внаслідок контурного накладання номінації, що окреслює зовнішній вигляд жесту, адже плоди груші певною мірою зовні за формою нагадують *дулю*. Відповідно, простежуємо метафоризацію. У вербальній площині значення ‘дуля як плід’ (метонімія) репрезентується у фразеологізмі *Дулю з’їсти, вульг.* — ‘нічого не одержати, не дістати’. Порівняймо: [Герцель:] *Зробиш діло — візьмеш сто червінців, не зробиш — з’їси дулю!* (І. Карпенко-Карий)⁶²⁷, зберігаючи значення ‘нічого’.

Вербалізація комунікативного жесту з компонентом *дуля* у фразеологічному мовленні репрезентує значення, що укладаються на шкалі оцінки від максимально позитивного до максимально негативного, зокрема фразема *Давати горобцям дулі, жарт* — ‘ходити без діла; тинятися, байдикувати’, наприклад: *З школи його витурили, спасибі, що у школу-інтернат направили, а то давав би по місту горобцям дулі* (Ю. Збанацький), має гумористичне забарвлення, що кваліфікує її як вияв прагматики з позитивною тональністю⁶²⁸.

Конотацію негативної оцінки має вислів *Взяти дулю (під ніс)* — ‘нічого не одержати, не дістати’, наприклад: *Писав Пан: звізду (зірку) дав і червону стрічку. От я й ждав... Дулю взяв* (П. Гулак-Артемівський)⁶²⁹.

⁶²⁴ Дуля, что означает? URL: <http://bewitchit.com/zagovoryi-na-zdorove/dulya-chno-oznachaet.html> (дата обращения: 10.03.2016).

⁶²⁵ Забіяка В. А., Забіяка І. М. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування... С. 32.

⁶²⁶ СУМ. Т. 2. С. 434.

⁶²⁷ Там само.

⁶²⁸ Див.: Дуля. *Словopedia*. URL: <http://slovopedia.org.ua/49/53396/357392.html> (дата звернення: 17.05.2018).

⁶²⁹ Там само.

Спостерігаємо прогресивну градацію палітри негативної прагматики від вульгарного до лайливого у фразеологізмах, що вербалізують комунікативний жест з компонентом *дуля*, порівняймо: *Дулю [з маком] дати (показати)* і т. ін.), *вульг.* — ‘абсолютно нічого не дати, не зробити’ і т. ін., наприклад: — *Що взамін дамо? — ...єхидно питає Іванишин і різко відповідає: — Дулю з маком!* (М. Стельмах); *Дуля тобі (йому, вам, їм і т. ін.) під (в) ніс* — лайливий вираз на означення презирливої відмови, незгоди й т. ін., наприклад: *Хоче [писар], щоб я замість Левка та пішла за нього! Нехай собі і в голові сього не покладає! Дуля йому під ніс, от що!* (Г. Квітка-Оснoв’яненко)⁶³⁰.

Деякі словники фіксують фразеологізм *Дуля з маком (під ніс)*, що свідчить про контамінацію вищенаведених прикладів, у варіантах *Дулю [з маком] дати (показати)* і т. ін.) та *Дуля тобі (йому, вам, їм і т. ін.) під (в) ніс* із відповідним розширенням значення, однак при цьому дещо нівелюється негативна оцінка в другому значенні, порівняймо: *Дуля з маком (під ніс)* кому й без додатка, зневажл. 1. Абсолютно, зовсім нічого. — *Він (Заруба) .. здоров’я своє коло нас поклав, а ви йому за це дулю з маком?* (В. Кучер); 2. Уживається для вираження заперечення, незгоди і т. ін.; не буде так, зовсім ні. — *Хоче (писар), щоб я замість Левка та пішла за нього! Нехай собі і в голові сього не покладає! Дуля йому під ніс, от що!* (Г. Квітка-Оснoв’яненко)⁶³¹.

Максимальний ступінь вияву негативної оцінки репрезентує ненормативна лексика, яку мовці сприймають як образливу, непристойну. В українській мові лайливі вислови найвищого ступеня негативної експресії оперують лексею *матір* як такою, що спроможна найбільшою мірою вразити співбесідника, порівняймо: *Матері твоїй дуля* — лайливий вираз на означення образи, незадоволення. — *Матері твоїй дуля! — ударивши по зашийковій воловика, сказав коваль і... поволік його за собою на гору* (Панас Мирний)⁶³².

Отже, вербалізація невербаліки як лексико-семантичний, смислотворчий процес, процес породження прагматичного значення, відповідної комунікативної тональності дає змогу, з одного боку, актуалізувати систему невербальних засобів комунікації в мовленні, що зберігають “пам’ять давнини”, актуалізуючи діахронію, а з другого — простежити розширення лексико-семантичної парадигми номінацій-вербалізаторів невербаліки, що відбувається

⁶³⁰ СУМ. Т. 2. С. 434.

⁶³¹ Див.: Дуля. Словопедія...

⁶³² СУМ. Т. 2. С. 434.

за традиційними, усталеними механізмами творення значень, їх видозміни (*розширення, звуження, нейтралізація позитивної оцінки, актуалізація оцінки негативної, нарощення ступеня вияву оцінки, модифікація конотацій*). Первинний позитивний смисл (*значення оберегу*), як бачимо, нейтралізується. Однак актуалізується негативне значення з палітрою *смислових модифікацій*.

Комплексне вивчення природи значення передбачає застосування й традиційних методів аналізу, й інноваційних. Серед мовознавців поширена думка, що «вивчення номінативної діяльності на сучасному етапі розвитку мовознавства потребує “гнучкої” моделі лексичного значення. Цікаві результати в зазначеному аспекті дають дослідження, що демонструють досвід поширення *когнітивної теорії значення*»⁶³³.

Крім того, фахівці зазначають, «що та або та неоднослівна первинна назва й закріплене за нею вторинне найменування з притаманним йому позитивним чи негативним оцінним потенціалом мають у своєму складі граматично панівний компонент, що вступає в семантико-синтаксичні зв'язки з іншими конститuentами й цим самим формує аксіологічно марковану “дефініційну рамку”»⁶³⁴.

З метою визначення контурів цієї рамки простежмо описові конструкції денотату “солодкий”, що репрезентовані різнорідними лексико-семантичними варіантами й мотивовані впливом смакових відчуттів. Незважаючи на те, що цей приклад став уже класичним для ілюстрації зовнішньої й внутрішньої форми лексеми, спробуємо розширити межі аналізу на когнітивному підґрунті.

На думку О. Потебні, серед них можна виокремити *зовнішні й внутрішні*, порівняймо: «1) враження від властивостей, які ми приписуємо нашим зовнішнім предметам і власному тілу і 2) оцінка значення цих вражень для нашого індивідуального буття, відчуття, що виникають від них, задоволення чи незадоволення...»⁶³⁵.

Лексико-семантичні варіанти лексеми *солодкий* утворюють польову структуру відповідно до інтерпретації його смислів. Пряме значення слова мотивується враженнями від властивостей предмета й сфокусоване в центральній, ядерній локації поняття.

Порівняймо: *ядрова зона* — стартова номінація поняття, нейтральна експресивність, смаковий параметр у *прямому значенні*: ‘який має приємний смак,

⁶³³ Космеда Т. Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы... С. 19. (виділ. жирн. авт. — Т. О.).

⁶³⁴ Степаненко М. І. Новітня українська мілітарна перифрастика. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 46. С. 27–50.

⁶³⁵ Потебня А. А. Мысль и язык... С. 54. (жирний шрифт автор. — Т. О.).

властивий цукрові, медові і т. ін.; протилежне гіркий, кислий, солоний'. *Ще дитиною бігав він там, з утіхою смакуючи **солодкий** виноград* (М. Коцюбинський)⁶³⁶.

Приядрова зона — вторинна номінація, що виявляється внаслідок відповідної інтерпретації значення 'солодкий', що підвищує експресивність лексеми — перший рівень (1); де актуалізується прагматична інформація, що засобом омовлення смакового параметра моделює ситуацію — другий рівень (2).

Т. Космеда наголошує, що «в значенні не відображаються об'єктивні властивості предмета, а тільки ті, що виокремлені думкою людини, які є важливіми в аспекті особливостей її контакту з предметом»⁶³⁷, тому *солодкими* називають і таке, що викликає аналогічні рефлексивні відчуття

(1), зокрема *солодка вода, солодке молоко*. Порівняймо: *Вода тут справді смачна, **солодка**, не відгонить, як в інших степових колодязях, тухлими яйцями* (О. Гончар); *Жінки розставляють на майдані столи з білими мережаними скатертями, ставлять борщ, хліб, картоплю, **молоко** — кисле й **солодке*** (О. Довженко)⁶³⁸. До першого рівня долучаємо також і назви деяких рослин з компонентом 'солодкий' за таким самим принципом. Наприклад: *солодкий перець*⁶³⁹, *солодкий корінь*⁶⁴⁰.

Другий рівень *приядрової зони* (2) сформований метафоричними сполуками з актуалізованими прагматичними параметрами, зокрема з виявом специфіки оцінного значення. Простежуємо також підвищення ступеня експресивності й чітке окреслення певних ситуативних ознак. Наприклад: *солодкий сон, солодке життя, солодкий голос, солодкі очі, солодка усмішка*. Порівняймо: *Ой, мати божжа! — тихо промовив Бонковський, приклавши трагічно руку до серця й підвівши **солодкі очі** до неба* (І. Нечуй-Левицький); ... *а на обличчі закаменіла та ж **солодка** лисяча **осмішка*** (С. Васильченко)⁶⁴¹ і т. ін.

Лексеми, зафіксовані словниками, як відомо, належать до активного тезаурусу мови на синхронічному рівні або в діахронічній вертикалі; частотність їх використання в мовленні певною мірою знижує ступінь вияву оцінки (її характеру, типу) й експресивності порівняно з інноваціями.

Отже, третю, *периферійну зону* формують значення, що виникли внаслідок *подвійної метафоризації*, адже, як відомо, асоціюючи дві різні категорії

⁶³⁶ СУМ. Т. 9. С. 446.

⁶³⁷ Космеда Т. Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы... С. 20.

⁶³⁸ СУМ. Т. 9. С. 446.

⁶³⁹ Там само.

⁶⁴⁰ СУМ. Т. 4. С. 292.

⁶⁴¹ СУМ. Т. 9. С. 446.

об'єктів, метафора має подвійну семантичну мотивацію. Ця здатність становить найважливішу ознаку “живої” метафори. Порівняймо: *Гіркий присмак шампанського*⁶⁴² — змодельовано іронію, що ґрунтується на “гастичному досвіді” адресата: шампанське має солодкий, а не гіркий присмак, тому контекстова єдність протилежних за відчуттями смаків моделює іронію, що підвищує ступінь експресивності. Наприклад: *Гіркий присмак шампанського. Колишнього директора Харківського заводу шампанських вин посадили до СІЗО. Підозрюють, що вкрав 50 мільйонів прибутку підприємства; Перчиту “солодкій” галузі*⁶⁴³. Простежуємо актуалізацію негативного смислу й породження значення ‘завдавати шкоди вітчизняній цукровій галузі’. Порівняймо: *Що перчить ... “солодкій” галузі. На відродження бурякоцукрової галузі в регіоні влада, сіль — госпідприємства та цукровиробники повинні працювати в одній упряжці і тісній взаємодії; Гіркі “солодкі” уроки*. Змодельовано негативний смисл та вербалізовано значення ‘досвід, отриманий у процесі діяльності цукрової галузі України’⁶⁴⁴.

Суттєві ознаки предметів передбачають шкалу оцінки, і, «функціюючи в мовленні, лексеми вільно ковзають по шкалі перехідності, (...), набуваючи нового змісту, видозмінюючи семантичну структуру значення»⁶⁴⁵. На цьому прикладі маємо можливість спостерігати динаміку оцінки поняття — від позитивної до негативної.

Таким самим способом можна проілюструвати зворотний рух — від негативу до позитиву, зокрема лексема *сморід* передусім репрезентує *негативний денотат*. Порівняймо:

СМОРІД, роду, чол. Неприємний, смердючий запах. *В шахтах, в глибоких ямах, серед задухи й смороду, од яких крутиться голова, працюють у темряві тисячі робітників* (М. Коцюбинський)⁶⁴⁶, що послідовно виявляється в означеннях. Наприклад:

СМОРІДНИЙ, а, е. Прикм. до сморід. Сморідний запах. Наповнений смородом. *Главацький метався в темному кутку брудного сморідного барака* (С. Журахович)⁶⁴⁷.

⁶⁴² Ільченко О. А., Приступа Т. І. Вербалізоване «обличчя» сучасного суспільства в діалозі двох культур (українсько-англійський словник метафоричних словосполучень ЗМІ: 2000–2015 рр.). Харків: Нац. акад. Нац. гвардії України, 2016. С. 150.

⁶⁴³ Там само. С. 193.

⁶⁴⁴ Там само. С. 36.

⁶⁴⁵ Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки... С. 96.

⁶⁴⁶ СУМ. Т. 9. С. 416.

⁶⁴⁷ Там само. С. 417.

Однак у словниках, починаючи від тлумачного словника живої великоруської мови В. Даля, в якому фіксувалися українізми, не було виявлено негативно-го значення похідної від *сморід* лексеми *смородина*, семантика якої ґрунтується лише на сильних запахових властивостях цього ягідного куща. Порівняймо: СМОРОДИНА “*Ribes L.*” (бот.)

- *псл. *smorda “смородина”, *smordina «тс.», пов’язані з *smordъ “сильний запах”, до якого зводиться також укр. сморід;*
- *назви зумовлені сильним, різким запахом рослин;*
- *зближується з прус. smorde “черемха, Padus Mill.”*
- *як семантичні паралелі порівняймо снн. stinkstruk “чорна смородина”, нвн. Stinkbaum “тс.”, складні утворення з основою дієслова stinken “смердіти” за запахом листя чорної смородини⁶⁴⁸.*

Наприклад: *Смородину можна садити на всіх ґрунтах, крім сухих піщаних, заболочених та засолених. Цілющі властивості суниці, малини, смородини були відомі ще в давнину (з газети) — нейтральна й позитивна оцінка.*

Однак серед українських паремій знаходимо й такі, що репрезентують негативну оцінку лексеми *смородина*, що називає не власне рослину, а плід (ягоду), характеризуючи її не за *ольфакторним (запаховим)*, а за *смаковим параметром*, що фізіологічно викликає певний дискомфорт під час споживання, формуючи при цьому *негативну оцінку*. Порівняймо: *Любиш смородину — люби й оскомину!* (укр. приказка).

Когнітивний аналіз, вияв відповідних асоціативних зв’язків, як бачимо, дає змогу простежити мотиви моделювання нових смислів чи лексико-семантичних варіантів слова, визначити конкретний механізм їх творення.

3.6. Вербалізація невербаліки як ознака національної належності мовця⁶⁴⁹

З’ясування природи мови та специфіки її репрезентації у свідомості носіїв, функціонування в соціумі, взаємодії з культурою, дійсністю, комунікацією, формування засад і способів опису й аналізу мови та укладання відповідного інструментарію є одним з нагальних напрямів сучасного мовознавства.

⁶⁴⁸ Етимологічний словник. *Горох*. URL: <https://goroh.pp.ua/Етимологія/> (дата звернення: 23.02.2017).

⁶⁴⁹ *Примітка*. Матеріали підрозділу частково апробовані в публікаціях: Осіпова Т. Ф. Вербалізація невербаліки: компаративно-зіставний аналіз національної поведінки (на матеріалі української, російської, польської фразеології). *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań: UAM, 2019. Zeszyt VII. S. 247–254; Осіпова Т. Ф. Омовлення невербаліки як ознака національної приналежності мовця (на матеріалі румунської, фінської, серболужицької фразеології). *Славистика / Slavic studies*: Serbian Ass ociation for Slavic Studies Universi ty of Belgrade Faculty of Philology. Главни уредници: др Богољуб Станковић (оснивач часописа). 2018. № XXII/2. С. 46–54.

Усталені вирази (фразеологізми, прислів'я, приказки, афоризми), як відомо, найбільш яскраво відображають лінгвокультуру кожного народу, його світобачення, світовідчуття і світорозуміння, репрезентують загальнолюдські релігійні, натурфілософські, психоментальні та ін. уявлення, сприяють засвоєнню ономастикону, традицій, обрядовості, символів, репрезентують специфіку контактів між народами, національний характер тощо⁶⁵⁰, а отже, частково заповнюють лакуни взаєморозуміння між різними етносами.

Специфіку національної поведінки зазвичай розглядають на матеріалі споріднених або неспоріднених мовних культур, застосовуючи порівняльний і зіставний методи аналізу. Як відомо, зазначені методи належать до різних ґалузей мовознавства — порівняльно-історичної лінгвістики і зіставного мовознавства, що розв'язують протилежні за змістом завдання. Якщо порівняльний метод доводить спільність походження мов, їхню генетичну близькість, типологію⁶⁵¹, то зіставний — поглиблює знання про одну мову на тлі іншої, не вдаючись до встановлення типологічних рис цих мов, "працює" на створення граматичних універсалій⁶⁵². Спрямовані в площину комунікативної лінгвістики, зокрема в її невербальний сектор, ці методи реалізують одне з головних завдань лінгвометодології — обґрунтування зв'язку пізнавальної здатності людини з мовою й мовленням, процесами комунікації.

Зазначений підхід актуалізує *методику вивчення національних параметрів невербальної поведінки, імпліцитно виражених мовними одиницями паремійного типу*. Методика ґрунтується на методах суцільної вибірки матеріалу й кількісних підрахунків та застосуванні лінгвістичного аналізу з метою виявлення національної специфіки вербалізації невербаліки.

Порівняльний аналіз процесів вербалізації невербаліки апробовано на матеріалі української, польської, російської фразеології як споріднених мовних культур. Невербальне профілювання українського, польського, російського мовного матеріалу відбулося за таким кількісним розподілом: із 2000 українських ФО, що вербалізують невербаліку виокремлено 252 од. (12,6 %); із 2000 польських — 227 од. (11 %); із 2000 російських — 205 од. (10 %)⁶⁵³.

⁶⁵⁰ Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Українська фразеологія в польській аудиторії: проблеми засвоєння. *Українська мова у світі*: зб. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (9–10 лист. 2016 р., м. Львів). Львів: Львів. політехніка, 2016. С. 117.

⁶⁵¹ Див. про це: Селіванова О. Сучасна лінгвістика... С. 164–165.

⁶⁵² Там само. С. 473.

⁶⁵³ *Примітка*. Вибірка фразеологічного матеріалу здійснювалася за авторською картотекою — Т. О.

Підрахунки засвідчують незначну відсоткову відмінність в омовленні кінетичних параметрів *ходи, постави* в усіх трьох мовах — по 0,7 %. Серед них є еквівалентні форми, наприклад: *Дати драпака* (укр.) — *Dać drapaka (nogę)* (пол.) — *Бросаться (броситься) со всех ног* (рос.); *Гнути шию* (укр.) — *Zginać kark* (пол.) — *Гнуть спину (горб)* (рос.); *Преклоняти (преклонити) коліна* (укр.) — *Siedzieć na karku* (пол.) — *Преклонить колени* (рос.) і под.

Омовлення *жестово-рухового* комплексу НК коливається, порівняймо: укр. — 1,5 %, пол. — 1 %, рос. — 1,9 %, ілюструючи найбільш поширену *кінесику*, що внаслідок фразеологізації репрезентує ментальні комунікативні коди. Більшою мірою їхні значення ідентичні в усіх розглядуваних мовах, порівняймо: *Втерти (утерти) носа* (укр.) — *Przytrzeć nosa* (пол.) — *Утереть нос* (рос.); *Збиратися в кулак* (укр.) — *Brać się (wziąć się) w garść* (пол.) — *Собраться в кулак* (рос.); *Опускати (опустити) руки* (укр.) — *Opuścić ręce* (пол.) — *Опустить руки* (рос.); *Заорати (зарити) носом* (укр.) — *Zaryć nosem* (пол.) — *Пахать землю носом* (рос.); *Ламати [собі] голову* (укр.) — *Łamać sobie głowę* (пол.) — *Ломать (поломать) голову* (рос.) тощо.

Водночас деякі мовні одиниці репрезентують специфічні особливості національної поведінки, наприклад, ситуація 'чинити комусь опір, виявляючи незадоволення чимось, або бути готовим до захисту' вербалізується ФО *Показувати (показати) роги* в українській мові та польським фразеологічним еквівалентом *Pokazywać (pokazać) rogi*⁶⁵⁴. У російській лінгвокультурі зазначений смисловий еквівалент об'єктивує інший невербальний параметр, що певною мірою розширює значення ФО, порівняймо: *Показывать зубы*: '1) огрызаться; 2) перен. проявлять свою злобную или хищническую натуру; обнаруживать готовность к отпору'⁶⁵⁵.

Відстежити мотивацію таких особливостей видається можливим, звернувшись до етимології досліджуваних МО, зокрема українська паремія *Чужу біду руками розведу, а до своєї ума не приложу*, що репрезентує комунікативний смисл 'допомогти чужому завжди легше, ніж вирішити власні проблеми'⁶⁵⁶ має формально-семантичний російський еквівалент *Чужую беду руками*

⁶⁵⁴ Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки / за наук. ред. Т. Космеди. Познань-Харків-Дрогобич: Коло, 2017. С. 260.

⁶⁵⁵ Малый академический словарь русского языка. URL: <http://www.classes.ru/all-russian/dictionary-russian-academ.htm> (дата звернення: 25.02.2018).

⁶⁵⁶ Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки... С. 319.

разведу, а к своей ума не приложу⁶⁵⁷. Російський варіант первісно мав форму *Чужую беду бобами разведу...*, що ґрунтувався на старовинному звичаї давніх слов'ян ворожити на долю, використовуючи «воду, вогонь, тварин, рослини (наприклад, боби) та ін. (...) на сьогодні компонент *бобами* замінився на *руками*»⁶⁵⁸. Відзначимо відносну врівноваженість ментальної опозиції *своє — чуже* всупереч стереотипному його трактуванню, порівняймо: «Слово “чужий” мало в собі концепт ‘зло’ (...) усе, що позитивне, звичайно, є ‘своїм’»⁶⁵⁹.

Натомість у польській фразеології зазначені паремії відповідають варіанту *Cudza rana nie boli* з відцентрованою прагматикою, коли ‘своє’, особисте переважає, порівняймо значення: *‘czyjeś nieszczęście nie boli tak bardzo jak swoje’*⁶⁶⁰ (‘чуже нещастя не болить так сильно, як своє’). Отже, можемо відзначити схожість і відмінність прагматичних оцінних акцентів, що репрезентують ментальні особливості психосприйняття світу.

Процеси комунікації, як відомо, відбуваються під впливом різноманітних *комунікативних шумів*, серед яких розрізняють фізичний, психічний, семантичний. До групи семантичних шумів у НК належать і оптичні параметри, зокрема *артефакти* як такі візуальні подразники, що підтримують або руйнують перебіг комунікації. Виходячи з широкого розуміння атрефакту як будь-якого об'єкта, створеного або модифікованого людьми⁶⁶¹ — одяг, прикраси, мотиваційні предмети — співвідносимо в трьох мовах фразеологічні еквіваленти з невербальними компонентами, де атрефакти відіграють ключову роль, порівняймо: *Бережи одезу (сукню) знову, а здоров'я змолоду* (укр.) — *Szanuj suknię pową, a zdrowie (honor) od młodu* (пол.) — *Береги платье снову, а здоровье смолоду* (рос.); *На злодієві й шапка горить* (укр.) — *Na złodzieju czapka gore* (пол.) — *На воре шапка горит* (рос.); *Поганому танцюристові й чоботи заважають* (укр.) — *Złej tanecznicy zawadza i rąbek u spodnicy* (пол.) — *Плохому танцюру башмаки жмут (ноги мешают, пол кривой і т. д.)* (рос.).

Національну маркованість артефактів та їхню прагматику відзначають також ФО *На рушник стати* (укр.) — *Stanąć (pójść) przed (do) ołtarzem (ołtarza)* (пол.) — *Идти под венец* (рос.), що в українській етнокulturі пов'язано з рушником

⁶⁵⁷ Малый академический словарь русского языка...

⁶⁵⁸ Там же.

⁶⁵⁹ Космеда Т. Ансіологічні аспекти прагмалінгвістики... С. 18.

⁶⁶⁰ Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки... С. 319.

⁶⁶¹ Современный психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. Санкт-Петербург: Прайм-Евронанк, 2007. С. 38.

як символом шлюбної єдності, а в польській та російській — зі святістю ритуалу шлюбу, канонічними переконаннями, що ілюструє культурологічний мотив НК.

Категорію *оцінки*, як уже зазначалося, пов'язують з категорією *модальності*⁶⁶², в обсяг якої «входять значення, що виражають раціональне та емоційне ставлення мовця до довілля. Емоційно-експресивна оцінка, яку мотивує мовець, належить до семантики модальності»⁶⁶³. Актуалізуючи спільні ментальні уявлення про шлюб, усі три мови відображають «солідарність» щодо ствердження знакової роль дружини в «сімейному дуєті», порівняймо: *Жінка не чобіт: з ноги не скинеш* (укр.) — *Жена не сапог, намулит, так с ноги не соймешь* (рос.) — *Żona nie gęśle, pograwszy, nie powiesz na ścianie* (пол.), однак прагматика, зокрема її оцінний компонент, певною мірою градується — від позитивно-бережливо-го ставлення до жінки, як до музичного інструменту (пол.) — через нейтрально-об'єктивне (укр.) — до негативно-зневажливого (рос.) значень.

Установлення еквівалентності мовних одиниць, зокрема фразеологічних, у межах компаративного методу потребує врахування такого явища свідомості, як *асоціація*, що в мовознавстві продукується як «один із засобів експлікації внутрішнього лексикону й організації його вербальної мережі»⁶⁶⁴. На тлі дискусійної проблеми, що стосується типології асоціацій, урахування *когнітивного параметра* у формуванні класифікаційних ознак становить один з ключових підходів. Наприклад, асоціативна репрезентація конфліктної ситуації *Де чарка, там і сварка* (укр.) в польській фразеології реалізована ФО *Miecz i czarka zgodna parka* (пол.), де вербалізуються *атрибутивні компоненти*, а російський еквівалент омовлює *суб'єктно-об'єктні зв'язки*, порівняймо: *Кто часто станет пить, тот часто будет бит* (рос.), *У Фили пили — его же били* (рос.).

Утілення уяви в предметних формах, образах і т. іншому в широкому розумінні репрезентує термін *об'єктивізація*, що, використаний стосовно «суб'єктивного, психічного», або щодо «внутрішньої, імпліцитної, прихованої сутності», визначає характер ментального мислення.

Зокрема ФО з параметром *зовнішності* (укр. — 1,5 %, пол. — 1 %, рос. — 1,9 %), ілюструють спектр когнітивних образів, які втілюють ментальні уявлення й продукують певні цінності, виявляючи при цьому лінгвокультурну специфіку, порівняймо: *Як (мов, ніби і т. ін.) корові сідло* (укр.) — *Pasuje jak*

⁶⁶² Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики...

⁶⁶³ Там само. С. 280.

⁶⁶⁴ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підруч. Полтава: Довкілля-К, 2008. С. 44.

świni siodło (wół do karety; pięść do oka) (пол.) — *Как корове седло* (рос.); *У (в) бороді гречка цвіте, а в голові на зуб поорано* (укр.) — *W starym piecu diabeł pali* (пол.) — *Седина в бороду, а бес в ребро* (рос.).

Оцінну модальність відзначаємо й у таких прикладах: *Борода, як у старого, розуму, як у малого* (укр.) — *Broda mędrceś nie czyni* (пол.) — *Не в бороді честь, борода у козла есть* (рос.).

Під час аналізу паремійного дискурсу прагматичне наповнення невербальних параметрів ФО може варіюватися, трансформуватися, нівелюватися тощо. Зазначені процеси зумовлюють утворення *прагматичних омонімів*, що спричиняють мовні й комунікативні порушення взаєморозуміння під час інтерпретації ФО. Наприклад, відчуття сорому в польській мові омовлюється паремією *świecić oczami* — ‘відчувати сором за когось, чужі помилки, діяння, виховання’.

В українській мові фразеологізм-відповідник ширший за семантикою, порівняймо: *світити очима (оком, очицями* і т. ін.): ‘1) пильно дивитися; 2) дивлячись, виявляти поглядом почуття гніву, роздратування і т. ін.; 3) не мати чим освітлювати приміщення’.

Семантика й прагматика українського виразу, як бачимо, не збігається з польським. Окрім того, незначні трансформації, що цілком припустимі в усному мовленні, можуть повністю змінити семантику й прагматику цієї ФО, порівняймо: *світити в очі* — ‘лестити, підлещуватися’⁶⁶⁵.

У російській лінгвокультурі відсутня ФО такого компонентного складу, на томість зазначений прагматичний смисл репрезентовано ідіомою *есть глазами* — ‘пристально, подобострастно смотреть на кого-либо’⁶⁶⁶.

Отже, застосований аналіз дав змогу виявити такі типи співвідношень ФО з невербальними компонентами:

- 1) абсолютна еквівалентність;
- 2) варіативна або неповна відповідність;
- 3) відсутність мовної репрезентації вербалізатора НК за наявності невербальної традиції;
- 4) градація прагматичних комунікативних смислів;
- 5) об’єктивація комунікативного смислу;
- 6) прагматична омонімія.

⁶⁶⁵ Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів’я та приказки... С. 17–18.

⁶⁶⁶ Фразеологический словарь русского литературного языка. URL: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-literary-dictionary/index.htm> (дата обращения: 02.03.2018).

З'ясувати особливості румунської, фінської та серболужицької фразеології на предмет омовлення невербальних параметрів комунікації видається можливим, використовуючи метод *зіставного аналізу*, засобом якого проаналізовано фрагменти (від 2000 од.) румунської, фінської, серболужицької фразеології як неспоріднених мовних культур.

Незважаючи на сучасні ідеї європейської єдності, що зумовлені процесами глобалізації та інтеграції, ментальне європейське покриття є досить строкатим і неоднорідним. Мовне розмаїття репрезентує риси національної свідомості народів, що історично мешкають на спільному територіальному обширі й мають схожі ціннісні концепти, проте форма, у яку вкладається певний зміст, — своєрідна. Вона відбиває індивідуальний національний досвід.

Зокрема *румунська фразеологія* вербалізує всі параметри невербальної комунікації, але з відносною нерівномірністю. Зокрема, з 3000 досліджених найбільш поширених паремій 190 омовлюють невербаліку (це становить 6,3 % від загальної кількості).

Кінесика (жести й рухи) відображає соціальний досвід румунів, стратегії й тактики в певних комунікативних ситуаціях, порівняймо: *Не давай шаблі в руки ворогу*⁶⁶⁷; *У купця три руки: однією дає, а двома бере* (рум.: 45); *У попа руки, щоб брати, а не щоб давати* (рум.: 50); *До панів з порожніми руками нема чого ходити* (рум.: 46); *Не хрестись, поки не запитав, хто тут святий* (рум.: 52); *Одна рука хрестить, а друга в чужу пазуху лізе* (рум.: 53); *Великі об малих ноги витирають* (рум.: 42); *Багатий чухається, а вбогому здалося, що той хоче дати йому баня* (рум.: 46); *Кинеш палкою в собаку, а попадеш в попа* (рум.: 50); *На роботі треба повільніше рухати язиком і швидше руками* (рум.: 66) та ін.

Найбільшу групу становлять паремії з компонентом зовнішності людини, причому роль візуалізації полягає у викритті позитивних або негативних внутрішніх ознак і якостей людини, порівняймо: *Гарний вчинок — як вродлива жінка* (рум.: 25); *Чорт, коли старим став, у ченці постригся* (рум.: 53); *Не кожний, хто з великими вухами, — віслюк* (рум.: 74); *Як нема вусатого, поцілуєш і шмаркатоного* (рум.: 90); *Дівчину видають заміж чорні брови* (рум.: 91); *Гарне личко, чорні брови, але в голові полова* (рум.: 91); *Жінка з гарними очима всіх веселить* (рум.: 92); *Не боюся чоловіка низького зросту, аби лиш глузду*

⁶⁶⁷ Румунські прислів'я та приказки / перекл., упоряд. В. Семчинського. Київ: Дніпро, 1978. С. 17. («Мудрість народна»). *Примітка.* Далі в дужках зазначаємо ідентифікатор *рум.* і номер сторінки за цим виданням — Т. О.

в нім було доста (рум.: 93); У Драгашанах і святі з червоними носами (рум.: 140) (Драгашани — центр виноробного району в Румунії); У Бухаресті й собаки на хвостах бублики носять (рум.: 169) і т. ін.

Таку ж важливу роль у спілкуванні відіграють оптичні параметри, зокрема погляд як контактостановлювальний та оцінювальний засіб, порівняймо: Дивиться на бога, як курка, коли п'є воду (рум.: 49); Піп одним оком на сало, а другим на борошно дивиться (рум.: 51); Піп очі залив, а Іван і не куштував (рум.: 51); Очі на іконі, а на думці — пані (рум.: 52); Очі розсудливого бачать далі (рум.: 78); У чоловіка очі, щоб дивитися, а в жінки, щоб на неї дивилися (рум.: 87); Мертвих позбавляють очей круки, живих — підлабузники (рум.: 124); Ти йому оком моргнеш, а він тобі головою киває (рум.: 219); З брехнею пообідаєш, а до вечері очі на лоба повилезять (рум.: 134); В очі — одне, заочі — інше (рум.: 111) та ін.

Одним з необхідних складників успішної комунікації румуни вважають предметну сферу, зокрема наявність артефактів (одяг, прикраси, предмети), порівняймо: Часто будеш святкувати, не буде чого вдягати (рум.: 49); У нього хрест на грудях і чорт у серці (рум.: 50); Одягнувши рясу, чинцем не станеш (рум.: 53); Розумній голові й подерта шапка личить (рум.: 72); Не довіряє навіть своїй сорочці (рум.: 143); Жупан одягає, а розуму не має (рум.: 146); Позичений одяг не гріє (рум.: 216) та ін.

Серед 2000 фінських ФО 153 од. репрезентують невербальні параметри комунікації, що становить 7,5 %. Найбільше (32 од.) представлена екстралінгвістика (плач, сміх, шепіт, мовчання і т. ін.), виступаючи маркером статусності, характеру і вдачі, гендерних та вікових особливостей людини, порівняймо: Бідний має право на сльози, багатий — на забави⁶⁶⁸; Бідний у багатого заговорить, і то крізь сльози (фін.: 27); Голодному не до сміху (фін.: 37); Одинак довго не сміється (фін.: 76); Весело парубкувати, та гірко холостякувати: без жінки й кішка не нявкає, і діти не плачуть (фін.: 77) — омовлюється статусний параметр; Ледачий пітніє, коли їсть (фін.: 64); Дурний і з нісенітниці регоче (фін.: 108); Село горить — божевільний регоче (фін.: 109); Із горлечка п'єш — плакатиме шия! (фін.: 106) — оцінка негативних рис людської вдачі; Поганий чоловік із сонька, погана жінка з реготухи (фін.: 73); Вітер стихне, коли дощ лине; жінка пересердиться, коли розплачеться (фін.: 73); Східний вітер приносить дощ, сварка — жіночі

⁶⁶⁸ Фінські прислів'я та приказки /перекл., упоряд., вст. слово О. Завгороднього. Київ: Дніпро, 1981. С. 26. Примітка. Далі в дужках зазначаємо ідентифікатор фін. і номер сторінки за цим виданням — Т. О.

сльози (фін.: 73) — омовлення гендерних параметрів; «*Кахи-кахи*», — старечий сміх (фін.: 91) — вікових; *І бог сміється, коли злодій у злодія цупить* (фін.: 101); *Камінь і від горя не плаче* (фін.: 122); *Плачем від смерті не відбудешся* (фін.: 92); *Море сліз не відчуває* (фін.: 126); *Сміх продовжує вік* (фін.: 156) — репрезентація вольових якостей національного характеру.

Проксеміка у фінів відіграє не останню роль передусім як параметр організації простору, порівняймо: *Господиня у воротах помітна* (фін.: 72); *Коли біда в хаті, допомога в снігах* (фін.: 69); *Де-де, а біля казана люд збереться* (фін.: 90); *Дитина тягнеться до води, старий — до вогню* (фін.: 91); *Влітку проживеш і край поля* (фін.: 116); *Через річку по воду не ходять* (фін.: 124), а також як чинник, що впливає на спілкування, порівняймо: *Рідко вовк перед візцею звертає з дороги* (фін.: 27); *П'ятеро голодних лежать, шостому ніде сісти* (фін.: 36); *Біду коло воріт не очікують* (фін.: 43); *Ледача шкапа до будь-яких воріт повертає* (фін.: 66); *Дорослий є дорослий, хоч і на припічку сидить* (фін.: 84); *Господар до роботи — гість у дорогу* (фін.: 89); *З-за спини великого добре огризатися* (фін.: 97); *Хто не дивиться вперед, хай пильнує ззаду* (фін.: 100); *Узяв дурня в човен — тримайся берега* (фін.: 110) та ін.

Паремії з компонентами гастики, як виявилось, не лише ілюструють смакові уподобання фінів, але й виражають соціально-особистісні риси комунікантів, порівняймо: *Солоне й густе — біднякові ласощі* (фін.: 35); *Молоко і каша — їжа багатія, салака й хліб — торпаря* (фін.: 35); *Сіль — біднякова закуска* (фін.: 38); *Той хвалить вівсяний хліб, хто не куштував житнього* (фін.: 51); *Чужий хліб гіркий, хоч і маслом намаж* (фін.: 51); *У кого ноги в гною, у того губи в салі* (фін.: 56); *У кого гороховий суп, у того й тютюн* (фін.: 88); *Сон і їжа — солодкі, робота — гірка* (фін.: 144); *Що то за кухар, що й не лизне!* (фін.: 63); *У вдівця холодний пиріг* (фін.: 77); *Дурний тамує спразу кашею, божевільний — тістом* (фін.: 109) — омовлення соціально-статусного параметру; *Кава без цукру й поцілунок безбородого не смачні* (фін.: 81); *Сіль — їжі честь* (фін.: 87); *Вино не п'ють, а смакують* (фін.: 106); *Вино звеселяє, пиво додає сили* (фін.: 89) — репрезентація смакових уподобань; *Дай притулок подорожньому, а хліба — гостеві* (фін.: 90); *Риб'ячу голову — синові, хвіст — доньці* (фін.: 87); *Скупий наїдається в гостях* (фін.: 102); *Слухати можна й не обідавши* (фін.: 147) — репрезентація етичних норм фінського етносу.

Зазначмо, що мовчання, на відміну від інших європейських етносів, у фінів репрезентовано незначною кількістю одиниць, порівняймо: *Коли дурний*

мовчить, то він мудрий (фін.: 107); *Мовчун усе здолає* (фін.: 146); *Розумний мовчить* (фін.: 146) омовлення загальнонаціональної оцінки стратегії мовчання; *Немовлене слово в роті пече* (фін.: 148) — вияв експресивності; *Про поганого пліткують, про хорошого співають, а про середняка — ні слова* (фін.: 147) — репрезентація комунікативного стереотипу.

Омовлення параметру зовнішності у фінських пареміях скероване більше в соціальну, ніж в естетичну сферу, порівняймо: *Багатія завидки беруть, коли в бідняка щоки пашать* (фін.: 27); *Бідняк низенький і на пеньку* (фін.: 27); *Бородатий схожий на цапа, безбородий — на пастора* (фін.: 47); *Не всі ковалі, в кого очі чорні* (фін.: 61); *На морі або золото в кишеню, або пісок у ніздрі* (фін.: 127) (ти або багач, або мрець) — омовлення соціального статусу; *Ледар і влітку не засмагає* (фін.: 64); *Ледар і надвечір бадьорий* (фін.: 64); *У гордого бика великі роги* (фін.: 98); *Сердитий і вві сні бородою трясє* (фін.: 104); *Рідкозубий — брехливий* (фін.: 154); *Поганому погане й личить* (фін.: 100); *Мудрість прийде, як борода виростє* (фін.: 97) — репрезентація людської вдачі; *Дівоче личко — для сватів* (фін.: 77); *Окраса чоловіка — борода, краса жінки — довга коса* (фін.: 80); *Смаглявого милом не відмиєш* (фін.: 70); *Маленькі чоловіки є, а бородатих дітей не стрінеш* (фін.: 84); *По рогах судять про корову, по зубах — про коня* (фін.: 137) — вербалізація гендерних уявлень.

Не всім європейським етносам, як відомо з історії, вдалося набути статусу державності, і вони існують у складі інших держав у статусі національних меншин. Це стосується *серболужицького етносу*, який входить до складу мешканців *Німеччини*. Незважаючи на різну належність до мовних сімей (німецька — романська група мов, серболужицька — слов'янська), багатовіковий добросусідський досвід сприяв збереженню мови й культури серболужичан, хоч на ментальному рівні спостерігаємо часткову асиміляцію.

Емпіричний розподіл серболужицьких паремій з невербальним компонентом відбувається відповідно до таких пропорцій: із опрацьованих 2000 од. виокремлено лише 63 од. таких, що омовлюють невербаліку (3,1 %). Серед них найбільше ФО з параметрами окулесики та екстралінгвістики.

Окулесика репрезентована одиницями, що характеризують комунікантів засобом омовлення погляду, порівняймо: *Хазяїн бачить одним оком більше, ніж наймит двома*⁶⁶⁹ (сербол.: 34); *Вуха вірять чужій губі, очі вірять самі*

⁶⁶⁹ Серболужицькі прислів'я та приказки / упор. К. Трофимовича; пер. з серболуж. В. Лучука. Київ: Дніпро, 1988. С. 34. Примітка. Далі в дужках зазначаємо ідентифікатор *сербол.* і номер сторінки за цим

собі (сербол.: 63); *Дівчата пишаються, хлопці витріщаються* (сербол.: 58); *Милосердні очка для сумних є щедрими зірками* (сербол.: 59); *Щічки і вічки жениха ловлять* (сербол.: 59); *Часом око більше скаже, ніж язик* (сербол.: 88); *Продавець потребує губів, а покупець — очей* (сербол.: 90); *Ласкава кішка — фальшиві очі* (сербол.: 112), або пропонують певні комунікативні стратегії, порівняймо: *Дивись не на очі зажери, а на його кігті* (сербол.: 80); *Купуй очима, а не вушима* (сербол.: 89); *Ліпше сказати в очі, ніж позаочі вуха мозолити* (сербол.: 109).

Паремії з екстралінгвальним параметром репрезентують різноманітні комунікативні тактики, зокрема: *Голодний живіт не має вух* (сербол.: 35); *Сміх і плач з одного мішка* (сербол.: 41); *Ліпше, щоб діти від батька плакали, ніж мав би він потім — від них* (сербол.: 55); *Іззовні солодкий сміх, зсередини — згіркий гріх* (сербол.: 64); *Охриплого не змушуй співати* (сербол.: 72); *Добра рука охоче іншим сльози витирає* (сербол.: 81); *Довга казань ізрання — самі позіхання* (сербол.: 94); *Не дмухай на вогонь — волосся обсмалиш* (сербол.: 95); *Коли пси гризуться, то вовки сміються* (сербол.: 113); *Голосне кудяхтання — дрібне яєчко* (сербол.: 121).

Зовнішність для серболужичан — це й естетика, порівняймо: *Чим гарніша корчмарка, тим смачніше пиво* (сербол.: 45); *Файного личка родимка не псує* (сербол.: 58); *Щічки і вічки жениха ловлять* (сербол.: 59), і певний параметр диференціації комунікантів за різними особистісними ознаками, порівняймо: *У багатій дівчини й горба не побачать* (сербол.: 34); *Борода довга, хоч вузли в'язи, а розум короткий* (сербол.: 37); *Вдає з себе мудрого, а під носом — мокро* (сербол.: 40); *Горбатову свого горба не видно* (сербол.: 42); *У бабія голова й полисіє, а не помудрішає* (сербол.: 57); *На носі рум'янець — горілчаний напис у п'яниць* (сербол.: 98); *Безбородий з бородатим перевернуть хату* (сербол.: 125) та ін.

Група жестових паремій репрезентує комунікативні тактики, порівняймо: *Коли тебе мучать — покажи кулак* (сербол.: 95); *Допомога мусить мати швидкі ноги й руки* (сербол.: 83), стратегії, порівняймо: *Працьовиту руку вітають і серби, і німці* (сербол.: 19); *Догодлива рука більш дістає, ніж просить* (сербол.: 89); *На непокірну спину — стусани без упину* (сербол.: 33), оцінки, порівняймо: *Кулачище найдурніше по столі б'є найгучніше* (сербол.: 38); *Хто медовим пальцем тобі губи маже — задумує враже* (сербол.: 63); *Зажерливий рот — хапка рука* (сербол.: 42); *Краще рука, що дарує, аніж губа, що цілує* (сербол.: 65) та ін.

Отже, найбільший відсоток омовлення невербаліки спостерігаємо у фінській фразеології (7,5 %) з актуалізацією передусім екстралінгвальних, просторових, смакових та оптичних (зовнішність комуніканта) параметрів, що моделюють процеси спілкування, обґрунтовують їх характер. Невербаліка фінів раціональна, насичена, із вираженим оцінним компонентом. Візуалізація внутрішніх якостей комунікантів засобом омовлення зовнішності, вербалізація смакових параметрів як етнічних уподобань та соціальних можливостей, кодифікація статусності, характеру і вдачі, гендерних та вікових особливостей людини — усе це свідчить про високий імплікаційний рівень фінської лінгвокультури, що наближає її до ширококонтекстних типів (за Е. Холлом), у яких інформація експлікується з урахуванням найширшого культурологічного й найближчого ситуативного контексту.

Невербальний потенціал румунської фразеології дещо менший (6,3 %); омовлюються більшою мірою оптичні параметри (фізіогноміка, зовнішність, власне окулесика, артефакти), а також кінесика та екстралінгвальні чинники. На відміну від фінів, проксемика й гастика в румунів не вияслюється. Характерною особливістю румунської фразеології з невербальним компонентом є репрезентація типових комунікативних ситуацій, прописування їхніх стратегій і тактик, зовнішності людини й ролі артефактів (переважно одягу) у комунікації відповідно до шкали оцінювання, що надає можливість експлікувати позитивні або негативні внутрішні ознаки та якості. Такий розподіл долучає румунську фразеологію до так званого “проміжного” типу лінгвокультури, де врівноважуються ролі вербального й невербального, а перевага у вербалізації оптичних параметрів ілюструє емоційність та експресивність національної вдачі.

Найменший відсоток омовлення невербаліки спостерігаємо в серболужицьких пареміях (3,1 %). Широко репрезентований зоровий контакт (окулесика), багата палітра екстралінгвальних чинників, увага етносу до параметру зовнішності, що називають супровідними, паралінгвальними засобами, визначають пріоритетність вербального у спілкуванні. Група паремій вербалізує конкретні комунікативні стратегії або тактики, що реалізується у вигляді паремійних імперативів, формуючи певний арсенал комунікативних приписів у конкретних ситуаціях, що також позиціонує перевагу вербального у спілкуванні. Окрім того, можемо констатувати ознаки вузькоконтекстності зазначеної лінгвокультури, що виявляється в перевазі експліцитного над імпліцитним і мотивується впливом лінгвокультури основного етносу держави, до складу якої входить серболужицька національна меншина.

Висновки до розділу III

Синкретична природа *вербалізації невербалики* зумовлює багатоаспектність її дослідження й потребує вироблення методик опису механізмів, що забезпечують її процесуальність. Традиційна трирівнева структура, що репрезентує аспекти універсальності, етноспецифічності, індивідуальної означеності невербального компонента комунікації, цілком природно проектується й на новий, задекларований у цій роботі розділ комунікативної лінгвістики.

Уточнено, що зазначена трирівнева структура непропорційна, оскільки внаслідок міжкультурної омонімії невербальних засобів та багатозначності смислів, що утворюються в процесі їх омовлення, *етноспецифічний* контент превалює над *універсальним* та *індивідуальним*, що гіпотетично є однозначними, унікальними.

Вербалізація невербалики розширює функційне поле невербальних засобів, які, пройшовши *подвійне кодування*, можуть репрезентуватися на семіотично-му рівні мовної системи, що актуалізує *методику семіотичного аналізу НЗК*.

Комунікативний успіх залежить від рівня комунікативної компетентності всіх учасників інтеракції в кодуванні та декодуванні повідомлень, виражених експліцитно або імпліцитно. Теоретичний доробок цього аспекту потребує практичної апробації на ґрунті українського дискурсивного матеріалу, з актуалізацією *методики дискурсивного аналізу*.

Ремарку як активний тексто- і стилетворчий елемент уважаємо *метатекстом*, що містить текстову інформацію й репрезентує інтенції автора, є виразником авторського Еґо, і за своєю сутністю викликає неоднозначну оцінку: з одного боку, ремарка розширює інформативність драматургійного тексту, а з іншого — звужує можливості виконавців. В аспекті вербалізації невербалики ремарка є репрезентантом імпліцитно-експліцитного параметра драматургійного тексту, дослідження якого здійснюємо, досліджуючи специфіку *експліцитно-імпліцитної взаємодії*.

Лінгвопоетичний метод дослідження комплексу лінгвістичних засобів, що використовуються автором у конкретному художньому тексті, дає змогу простежити прагматичну своєрідність словесно-художньої тканини цього тексту. Процес вербалізації НК здійснюється з актуалізацією усієї системи мовних засобів української мови, зокрема й образних. Невербальна комунікація омовлюється арсеналом тропів і фігур, що слугують організації процесу

моделювання текстової (дискурсивної) орнаменталіки, і репрезентує одну з методик аспектуального дослідження ВНК. У межах теорії вербалізації невербаліки окреслюємо підрозділ, номінований як *орнаментальна навербаліка*. Апробація запропонованої методики на поетичних текстах С. Руданського доводить її ефективність, засвідчує потенційні можливості обраної методичної стратегії.

Прочитання, декодування поетичного тексту, зокрема й закодованого невербалікою, залежить, з одного боку, від прийнятої дослідником концепції аналізу, від практики використання понять сучасної лінгвопоетики, розвитку відповідної метамови цієї науки, а з другого — від наявності відповідного рівня невербальної компетенції, спеціальних знань у галузі невербаліки, що загалом репрезентує *методику формування комунікативної компетентності*.

Методика концептуального аналізу поглиблює й розширює уявлення про внутрішню структуру номінації на позначення невербального параметра комунікації. Вербалізація його на різних мовних рівнях утворює щільну концептосферу, де актуалізуються *невербальні концепти* як згустки *прагматичних смислів*. Невербальний концепт розуміємо як гіперонімічний комплекс, що виявляється в діахронії.

Методика моделювання конотацій вербалізаторів невербаліки дає змогу простежити смислові метаморфози, що відбуваються внаслідок розширення, звуження, нейтралізації значення з урахуванням оцінних смислів, нарощення конотацій і т. ін.

Невербальне профілювання паремійного матеріалу як інструмент *методики вивчення національних параметрів невербальної поведінки крізь призму фразеології* надає можливість виявити типологічні особливості певної лінгвокультури, специфіку національної комунікативної поведінки, а також з'ясувати пріоритети, що переважають у спілкуванні того чи того етносу, збагатити міжкультурний комунікативний досвід.

Отже, сприйняття паралінгвального дискурсу загалом забезпечується дихотомією мовної й комунікативної компетенції мовця й реципієнта. Невербальний супровід мовлення — це процес, що активізує увагу науковців, але залишається без належно сформованої теорії. Невербаліка доступна для сприйняття й розуміння, вона містить приховані смисли, які потрібно описувати й систематизувати, зокрема й відображати в лексикографічних працях.

У цьому розділі розглянемо реальну практику та можливості вербалізації НК у широкому дискурсивному просторі української лінгвокультури, залучаючи кращі зразки фольклорних, художніх, літературно-критичних текстів, що репрезентують жанри поезії та прози видатних представників різних літературних напрямів українського красного письменства XIX–XXI ст., а також публіцистичних текстів (український медійний дискурс), у яких простежуємо модерні шляхи вербалізації НК в проєкції на семантико-дериваційний та прагматичний потенціал сучасної української мови.

4.1. Актуалізація універсальних і національних параметрів невербаліки в українському фольклорі

Фольклорні тексти привертали й постійно привертатимуть увагу дослідників через їх яскравість, образність, унікальність, специфічні способи вербалізації довкілля й моделювання своєрідної фольклорної картини світу. У фольклорі віддзеркалюються подібності й відмінності мислення окремих людей, колективів, нації, народу, а також експресивні, емоційні й стилістичні відтінки та історично-культурні нашарування, мотивовані суспільними змінами.

Інформаційно-діяльнісна специфіка людського суспільства, без сумніву, виявляється не у володінні колективною спадковою пам'яттю, а в наявності особливих систем збереження та передавання колективної інформації, найважливішою з яких є мова⁶⁷⁰.

4.1.1. Українські паремії як скарбниця комунікативного досвіду народу

“Глибина надр” скарбниці народної словесної мудрості, прискіплива спостережливість і креативність українців стала ґрунтом формування й розвитку пареміологічного фонду української лінгвокультури, невичерпним джерелом акумулювання висновків та узагальнень, що проєктуються на життя народу,

---

⁶⁷⁰ Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке. Москва: Флинта; Наука, 2005. С. 270.

кожної конкретної нації, яка виражається в усіх сферах його діяльності⁶⁷¹. У цьому аспекті паремії як мовний продукт мисленнєвої діяльності людини ввібрали соціокультурний досвід етносу і, створені в усномовному середовищі, ефективно функціують у ньому, реалізуючи певні комунікативні завдання.

«Галицько-руські народні приповідки...», укладені І. Франком, описані й потлумачені вченим з урахуванням комунікативної специфіки їх виникнення й використання в “живому” мовленні, повною мірою репрезентують параметри невербальної поведінки, вивчення якої сприяє поглибленню знань про культурну специфіку невербального спілкування етносу загалом⁶⁷².

Численні характеристики голосу людини утворюють її образ, сприяють розпізнаванню її станів, виявленню психічної індивідуальності.

Просодичні засоби НК, як відомо, виконують комунікативну та емотивну функції. Серед зазначених параметрів в українських пареміях найбільш послідовно репрезентовано *гучність* голосу, зокрема *крик*, що є не лише показником сили голосу, а й параметром оцінки комунікативної ситуації, тим, що впливає на вибір комунікативних стратегій і тактик, порівняймо: *Кричить не своїм голосом, якби чорт з нього лика дер*⁶⁷³ — паремія репрезентує параметр гучності голосу, що за своєю силою відповідає екстраординарним діям стосовно адресата.

І. Франко зазначає: ‘в крику щезає спокій, потрібний для доходження правди’⁶⁷⁴. *На твій крик я вже звиц*⁶⁷⁵; *Кричи, аби трісни, то тебе не послухаю*⁶⁷⁶; *Про мене кричи, хоч на хату виліз*⁶⁷⁷ — описано комунікативну стратегію мовця, на якого не впливає опонент, оскільки він уже вже виробив своєрідний “імунітет” на тактики партнера зі спілкування. Натомість тихе мовлення також не викликає позитивної оцінки, сприймається як таке, що властиве лінивому мовцеві, який не має сил або має певні перепони в спілкуванні з адресатом,

⁶⁷¹ Винниченко С. Конотація як компонент значення (на матеріалі українських, польських та англійських фразеологічних одиниць з компонентом *вода*). *Проблеми слов'янознавства*. 2005. Вип. 55. С. 198.

⁶⁷² *Примітка*. У цьому підрозділі частково використані матеріали кандидатської дисертації авторки монографії: Осіпова Т. Ф. Відображення специфіки невербальної комунікації українців у прислів'ях і приказках. *Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2010. С. 139–174.

⁶⁷³ Галицько-руські народні приповідки... Т. 1. С. 48. *Примітка*. Далі в дужках позначаємо джерело ГРНП, номер тому, номер сторінки.

⁶⁷⁴ ГРНП. Т. 2. С. 415.

⁶⁷⁵ ГРНП. Т. 2. С. 416.

⁶⁷⁶ ГРНП. Т. 2. С. 417.

⁶⁷⁷ ГРНП. Т. 2. С. 418.

порівняймо: *Говорить, ледве його чути*⁶⁷⁸; *Говорить собі під ніс*⁶⁷⁹; *Говорить, як три дні хліба не їв*⁶⁸⁰; *Говорить, як із-під землі ... з бочки*⁶⁸¹.

У паремійних одиницях надається характеристика параметру *висота голосу*, наприклад: *Голосок як дзвінок*⁶⁸²; *Голос як скрипка*⁶⁸³; *Голос як у бугая*⁶⁸⁴. Пискливий голос порівнюють з криком птахів, зокрема з писком яструба, який зазвичай передає такі звуки перед дощем, порівняймо: *Пищить як каня*⁶⁸⁵ або зі звуками, на які спроможні гризуни (наприклад: *Голос як у мідниці*⁶⁸⁶ — у мовленні гуцулів *мідниця* означає ‘миша’).

Манера мовлення репрезентована пареміями-порівняннями за схожими ознаками мовлення з різними явищами, порівняймо: *Говорити як вивернена кишка*⁶⁸⁷ — ‘невиразно, булькотячи та хліпаючи’ (тлумачення І. Франка); *Говорить, мало не плаче*⁶⁸⁸ — ‘сердечно, патетично та чутливо’ (тлумачення І. Франка). Переважно схарактеризовано негативні способи голосового передавання мовлення.

Темп мовлення вербалізовано в пареміях образними порівняннями, зокрема: *Говорить, як сорока білобока*⁶⁸⁹ — ‘цокотить без тями’ (тлумачення І. Франка); *Говорить, як з рукава сипле*⁶⁹⁰ — ‘швидко і багато’ (тлумачення І. Франка); *Говорить, як лопатою в голову кладе*⁶⁹¹ — ‘ясно, зрозуміло, переконливо’ (тлумачення І. Франка); *Говорить, як з книжки читає*⁶⁹² — ‘плавно, ясно та до ладу’ (тлумачення І. Франка). У наведених прикладах простежуємо також переважно вербалізацію негативного ставлення до відповідного типу темпу мовлення, але мають місце й схвальні оцінювальні смисли.

Екстралінгвістичні параметри, зокрема *сміх* і *плач*, — найбільш яскраві виразники емоційного стану людини, що досить широко й різноаспектно вербалізовані в українських пареміях, порівняймо: *Так на світі ведеться, один*

⁶⁷⁸ ГРНП. Т. 1. С. 511.

⁶⁷⁹ ГРНП. Т. 1. С. 512.

⁶⁸⁰ ГРНП. Т. 1. С. 513.

⁶⁸¹ ГРНП. Т. 1. С. 513.

⁶⁸² ГРНП. Т. 1. С. 580.

⁶⁸³ ГРНП. Т. 1. С. 579.

⁶⁸⁴ ГРНП. Т. 1. С. 579.

⁶⁸⁵ ГРНП. Т. 2. С. 717.

⁶⁸⁶ ГРНП. Т. 2. С. 579.

⁶⁸⁷ ГРНП. Т. 1. С. 511.

⁶⁸⁸ ГРНП. Т. 1. С. 511.

⁶⁸⁹ ГРНП. Т. 1. С. 514.

⁶⁹⁰ ГРНП. Т. 3. С. 72.

⁶⁹¹ ГРНП. Т. 1. С. 513.

⁶⁹² ГРНП. Т. 1. С. 513.

*плаче, а другий сміється*⁶⁹³ — паремія, що наводилася раніше, репрезентує усталені уявлення українців про полярні за смислами категорії людського існування (*щастя — нещастя, багатство — бідність, свобода — неволя* тощо), що зумовлені дією різноманітних ситуативних чинників.

Як показники протилежних емоційних станів вони водночас мають протилежні *конотації*. Сміх у пареміях має переважно негативне забарвлення як ознака низького рівня розумового розвитку та невихованості людини, порівняймо: *Смішки з дурної кішки*⁶⁹⁴ — паремія репрезентує безпричинний сміх; *Сміється, як дурень до сира*⁶⁹⁵ — ‘сміється без причини або з якої благої причини’ (тлумачення І. Франка). У цьому разі *сміх* також є параметром вияву негативної оцінки.

Плач, сльози можуть омовлювати не лише позитивний стан, але й певні позитивні емоції, зокрема можуть викликати співчуття, стимулювати позитивні інтенції адресанта, а саме: бажання заспокоїти, прогнозувати перспективу успіху, моделюючи мовленнєвий жанр *втіхи*, порівняймо: *Плач не pomoже, а серцю легше*⁶⁹⁶ — комунікативне судження про фізіологічні особливості плачу, що поглинає негативні емоції й допомагає людині опанувати себе. Почувши такий вислів, знедолений адресат сподівається на захист вищих сил, отримує надію на покращення життя чи долі. *Нехай ті плачуть, що нам зле зичать*⁶⁹⁷ — паремія-*втішання* у формі “побажання ворогам”, від чого потерпає адресат: сльози викликають співчуття, що й стимулює інтенції адресанта заспокоїти партнера з комунікації, використовуючи зазначений жанр мовлення.

Міміка, жести, хода, контакт очима, відстань між комунікантами, вираз обличчя, одяг можуть мати симптоматичну та комунікативну природу. Дослідники вважають, що симптоматика рухів виявляється на підсвідомому, неконтрольованому рівні, на рівні емоцій, а комунікативність зумовлена свідомими намірами адресанта передати відповідну інформацію адресантові невербальними засобами⁶⁹⁸. Наприклад: *Лице моє згоріло, як я то вчу*⁶⁹⁹ — фізіогномічній вияв емоцій людини (сором, страх, обурення) викликають зазвичай прилив крові до обличчя; процес почервоніння є неконтрольованим свідомістю, що кваліфікує його як симптоматичний.

⁶⁹³ УПП. С. 49.

⁶⁹⁴ Манж. С. 193.

⁶⁹⁵ ГРНП. Т. 3. С. 175.

⁶⁹⁶ ГРНП. Т. 2. С. 736.

⁶⁹⁷ ГРНП. Т. 3. С. 734.

⁶⁹⁸ Див. про це: Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной...

⁶⁹⁹ ГРНП. Т. 2. С. 472.

З обличчя, безумовно, “зчитують” найважливішу характеристику фізичного чи емоційного станів людини. Порівняймо: *Кривиться, як середа на п'ятницю*⁷⁰⁰ — паремія репрезентує негативні міжособистісні стосунки комунікантів як такі, що не мають підстав бути саме “такими”, оскільки ‘середа на п'ятницю не має чого кривитися, бо обидві пісні’ (тлумачення І. Франка).

Якщо мімічні рухи зумовлені інтенціями комуніканта, то *фізіогноміка* репрезентує позасвідому інформацію, що не залежить від виразних рухів і зумовлена експресією обличчя й постаті людини. Наприклад: *Лице не бреше*⁷⁰¹ — паремія вербалізує комунікативну закономірність, згідно з якою обличчя позасвідомо відтворює емоційний стан людини, навіть тоді, коли вона володіє собою й намагається приховати свої справжні реакції.

Зовнішній вигляд. У комунікації українців зовнішня краса є предметом естетичної насолоди, наприклад: *Така ладна, аж за очі капле*⁷⁰² — паремія вербалізує захоплення красою вродливої дівчини, жінки, посилюючи духовне відчуття фізичною реакцією (плакати можна не лише від горя, але й від радості, щастя); *Бліді лиця не чарують Гриця*⁷⁰³ — вербалізовано гендерний аспект взаємостосунків молоді: молодому парубкові подобаються ‘рум’яні та здорові обличчя дівчат’, йому хотілося би бачити їх у своєму молодому безтурботному житті. Водночас аналіз мовного матеріалу дає змогу констатувати й негативне ставлення народу до краси, пов’язуючи її із зайвим клопотом, несуттєвим критерієм щасливого подружнього життя, порівняймо: *Краси на стіл не поставиш*⁷⁰⁴ — паремія вербалізує думку про те, що ‘краса не заступить страви’ (тлумачення І. Франка), відповідно працьовитість визначають як пріоритетну рису української жінки. Паремія *Нехай буде кривоклуба, аби серцю була любя*⁷⁰⁵ омовлює загальну думку про те, що ‘і невродлива дівчина може полюбитися парубкові’ (тлумачення І. Франка). У цій паремії також наголошено на пріоритеті моральних, духовних цінностей над естетичними.

Параметр візуального контакту, як показує аналіз мовного матеріалу, що вербалізується в українських пареміях, репрезентує готовність до комунікації, пригнічення волі та впливу іншого комуніканта, контроль над процесом комунікації та над поведінкою партнера, бажання — небажання встановити

⁷⁰⁰ ГРНП. Т. 2. С. 284.

⁷⁰¹ ГРНП. Т. 2. С. 472.

⁷⁰² ГРНП. Т. 2. С. 447.

⁷⁰³ ГРНП. Т. 2. С. 470.

⁷⁰⁴ ГРНП. Т. 2. С. 407.

⁷⁰⁵ ГРНП. Т. 2. С. 415.

контакт. Наприклад: *Де тебе просять, там очима переносять*⁷⁰⁶ — відображено комунікативну тенденцію прихильного ставлення до адресата, якого раді бачити й щиро запрошують на гостину, при цьому очі демонструють відкритість, готовність до спілкування. Паремія *Моргай, не моргай, нічого з того не буде*⁷⁰⁷ омовлює комунікативну поведінку мовця, що спрямована на контроль за невербальною поведінкою партнера. Кінема *моргати, підморгувати* має знакову природу та означає 'залицятися', 'встановлювати контакт': адресат виголошує свої наміри щодо перспективи спілкування, які відрізняються від інтенцій адресанта комунікації. *Погляд* як параметр НК у цьому разі є таким, що пригнічує волю комуніканта та впливає на його емоції. Паремія *Дивися мені просто в очі!*⁷⁰⁸ репрезентує комунікативну тактику встановлення істини засобом жорстких вербальних засобів, зокрема вольового імперативу.

Під час комунікації застосовувані *жести* можуть повторювати актуальну інформацію, заперечувати висловлювання, вводячи адресата в оману, можуть заміщувати мовленнєвий вислів, посилювати значення компонента мовлення, доповнювати смисл мовлення, виконувати роль регулятора мовленнєвого спілкування, зокрема підтримувати контакт⁷⁰⁹.

Уклін вважають знаком вираження поваги до кого-небудь, ушанування кого-небудь. «Вітаючись на вулиці з тим, хто стоїть або проходить у зустрічному напрямку, належить повернути голову в його бік і вклонитися. Так само треба відповісти поклоном тому, хто привітався з Вашим супутником»⁷¹⁰. Наприклад: *Низький поклін нікому не в розгін*⁷¹¹ — вербалізовано етикетне правило українців, що відображає їхній менталітет: 'низький поклон нікому не шкодить, не уймає честі' (тлумачення І. Франка). Традиційний український уклін часто супроводжується *шапкуванням*: «люди старшого віку, проходячи один повз одного, трохи піднімали головний убір, чемно нахилили голову, а коли це статечна і в літах особа — навіть придолонювали до грудей руку»⁷¹², тому нехтування загальноприйнятими правилами етикету засуджувалося й розцінювалося як вияв гордині, зверхнього ставлення до громади. Критики соціуму зазнає також той, хто не дотримується загальноприйнятих звичаїв. Порівняймо: *Танцював,*

⁷⁰⁶ ГРНП. Т. 2. С. 804.

⁷⁰⁷ ГРНП. Т. 2. С. 522.

⁷⁰⁸ ГРНП. Т. 1. С. 770.

⁷⁰⁹ Див. про це: Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной...

⁷¹⁰ Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування... С. 128.

⁷¹¹ ГРНП. Т. 2. С. 599.

⁷¹² Стахів М. Український комунікативний етикет... С. 111.

*та й не вклонився*⁷¹³ — омовлено звичай, коли парубок повинен вклонитися дівчині, з якою він відтанцював і посадити її на місце; якщо він цього не робить, то зазнає громадського засудження. Правилам поведінки з використанням етикетних жестів українці навчали своїх дітей з дитинства. Наприклад: *Кланяйся голова з вухами, а потилиця й сама нахилиться*⁷¹⁴ — ‘жартівливе навчання, як кланятися’ (тлумачення І. Франка), що репрезентує ігрову форму прищеплення знань і вироблення комунікативних навичок у підростаючого покоління.

Аналіз матеріалу виявив непропорційні групи паремій, що містять жестові параметри задіяних частин тіла, зокрема рук, пальців рук, голови тощо. Найбільш численна група, що репрезентує *рухи рук*. Паремія *Кожна рука до себе горне; (...) до себе крива*⁷¹⁵ демонструє тенденцію егоїстичної природи людини в комунікації. Коли справа стосується власної користі, ‘кожен дбає поперед усього про себе’ (тлумачення І. Франка). *Не варт він того, щоб йому люди руку подавали*⁷¹⁶ — комунікативне судження про ‘безчесного, зненавидженого чоловіка’, до якого застосовують акт громадської неповаги, зокрема не подати руки — це, зрозуміло, виявити презирство, зневагу до людини.

Зі структурним компонентом *пальці* як інструментом жестів виокремлено невелику групу паремій, що вербалізують жестові параметри, але репрезентують певні комунікативні смисли. Паремія *Крізь пальці дивитися*⁷¹⁷ омовлює жест обмеження повноти бачення довкілля (крізь пальці менше видно), що також має знакову природу й символізує свідоме бажання не бачити виразно та чітко подію або дії адресата. Це кваліфікує дії адресанта як байдужість або пособництво в “нечистій” справі. *Межі двері пальці не клади!*⁷¹⁸ — комунікативне правило, що ґрунтується на реальній жестовій ситуації, зокрема, поклавши пальці межі двері, що зачиняються, можна травмуватися: знакове підґрунтя паремії в прагматичній ситуації надає їй значення — ‘де двоє сваряться, там третій не мішайся’. Це правило регулює поведінку адресата в нестандартній комунікативній ситуації.

Група паремій, що пов’язана з *рухами головою* та смисловими функціями *частин голови*, ілюструє типи вдачі комуніканта, який здійснює певні жести або на якого впливають жести інших учасників спілкування. Порівняймо: *Хоч*

⁷¹³ ГРНП. Т. 3. С. 257.

⁷¹⁴ ГРНП. Т. 2. С. 354.

⁷¹⁵ ГРНП. Т. 3. С. 66.

⁷¹⁶ ГРНП. Т. 3. С. 67.

⁷¹⁷ ГРНП. Т. 2. С. 653.

⁷¹⁸ ГРНП. Т. 2. С. 653.

*лобом об стіну бий, то з того нічого не буде*⁷¹⁹ — ця паремія репрезентує символічний жест, що демонструє непокірність або непорозумілість одного з учасників комунікації. Паремія *Не пхай носа до чужого проса*⁷²⁰ відображає комунікативне правило, що зазначає межі комунікативного простору адресата.

У сприйнятті реального або потенційного партнера зі спілкування українці надають вагомості *поставі* та *ході* як зовнішнім оптичним характеристикам особи, як експліцитну та імпліцитну інформацію про комуніканта. Порівняймо: *Постава свята, а сумління злодійське*⁷²¹; *Ходить, як овечка, а буцає, як баран*⁷²² — репрезентовано непрямі мовленнєві акти, що реалізуються мовленнєвим жанром *осуду* двоїстої поведінки людини.

Паремії, що містять параметри НК як характеристики психічного або фізичного станів потенційного партнера з комунікації, є сигнальними повідомленнями, що визначає перспективи та особливості спілкування або ставить питання про можливість комунікації загалом. Порівняймо: *Іде й носом підпиррається*⁷²³ — про повільну, невпевнену ходу, що зумовлена фізичним станом людини, зокрема станом сильного сп'яніння, коли людина 'раз по раз падає на землю' (тлумачення І. Франка). *Іде качки заганяючи*⁷²⁴; *Іде й мислити ногами пише*⁷²⁵ — хода, стиль якої співвідноситься з відповідним стилем не пов'язаних з ходом дій, а саме: *заганяти качок* — 'точитися з одного боку дороги на інший' (тлумачення І. Франка), *писати мислите* (каліграфічний знак) — 'хитатися з боку в бік' (тлумачення І. Франка). Отже, українські паремії віддзеркалюють загальновизначену систему *кінетичних параметрів* НК, що свідчить про їх активне функціонування в українській комунікативній системі загалом.

Дистанція також виконує важливі функції в комунікації. Порівняймо: *Непрошеного гостя за двері виводять*⁷²⁶ — репрезентовано реакцію об'єкта комунікації, який змушений захищати свій індивідуальний простір від неочікуваного "порушника", виводячи його за безпечніші межі. У народному мовленні зафіксовані комунікативні правила, що пов'язані з проксемічними нормами. *Де тебе не просять, нехай тебе ноги не носять*⁷²⁷ — паремія-настанова,

⁷¹⁹ ГРНП. Т. 2. С. 483.

⁷²⁰ ГРНП. Т. 2. С. 606.

⁷²¹ ГРНП. Т. 2. С. 770.

⁷²² Ільк. С. 99.

⁷²³ ГРНП. Т. 2. С. 303.

⁷²⁴ ГРНП. Т. 2. С. 303.

⁷²⁵ ГРНП. Т. 2. С. 302.

⁷²⁶ ГРНП. Т. 2. С. 595.

⁷²⁷ ГРНП. Т. 2. С. 804.

що вказує на обмеження комунікативного простору адресата, мотивуючи це усталеними на підсвідомому рівні проксемічними правилами.

Інтимну зону спілкування, зрозуміло, визначають стосунки між близькими людьми. Порівняймо: *Сядьмо на колоді та й поговоримо о погоді*⁷²⁸ — паремія вербалізує запрошення до спілкування з близькими знайомими, для яких немає принципового значення ні місце, ні, власне, тема розмови, їм просто добре бути поряд, що надає спілкуванню інтимної тональності.

Паремії, у яких вербалізовані закони просторового розміщення комунікантів відповідно до їх статусу й типу взаємостосунків, фіксують межі *індивідуального* простору. Порівняймо: *Сідайте, куме! — Дякую, най усе добре сідає!*⁷²⁹ — паремія репрезентує ‘формулу запросин господаря до прихожого гостя і відповідь’ (тлумачення І. Франка).

Соціальну зону визначають більш офіційні стосунки, що зумовлені вимогами народного етикету й соціальними привілеями. Порівняймо: *На чільнім місці посадити*⁷³⁰ — вимога щодо розміщення почесного гостя за столом, надаючи йому певних комунікативних привілеїв; *Усівся на старший кінець, як багач на весіллі!*⁷³¹ — зауваження адресатові, що самовільно перетнув установлені просторові зони (‘старший кінець стола на лівім боці під вікном’ (тлумачення І. Франка)⁷³², чим порушив чинні етичні норми.

Публічну відстань у спілкуванні репрезентують паремії, у яких висунуто певні вимоги до мовця як публічної особи. Порівняймо: *Скажеш тобі просто з мосту*⁷³³ — продемонстровано позицію мовця, який прагне говорити ‘одверто, по щирості’ (тлумачення І. Франка), нічого не приховуючи, навіть “з мосту”, звідки можуть почути й побачити інші.

До системи НЗК залучають, як відомо, і *тактильно-кінестезичні*, зокрема *потискування рук, поцілунки, обійми, дотики, погладжування, поплескування* тощо. Психологи визначають тактильну чутливість як різновид чутливості шкіри, що пов’язана з механічними подразниками⁷³⁴. Тактильна чутливість визначає дотики, натискування, вібрацію, фактурність тощо⁷³⁵. Паремія *Мати*

⁷²⁸ ГРНП. Т. 3. С. 136.

⁷²⁹ ГРНП. Т. 3. С. 132.

⁷³⁰ ГРНП. Т. 3. С. 410.

⁷³¹ ГРНП. Т. 3. С. 136.

⁷³² ГРНП. Т. 3. С. 136.

⁷³³ ГРНП. Т. 2. С. 535.

⁷³⁴ СПС. С. 521.

⁷³⁵ СПС. С. 354.

*рідна б'є — так гладить, а мачуха і гладить, так б'є*⁷³⁶. Фізичний контакт у ранньому віці, як відомо, формує сприйняття дотиків рідної матері й мачухи, що ґрунтується на упередженому ставленні до зазначених комунікантів.

Лагідність і приязнь виявляють і більш контактними засобами, зокрема засобом *поцілунок*. Порівняймо: *Ліпша цілушка, як обіймушка*⁷³⁷ — загальне судження про поцілунок як більш ефективний засіб вираження позитивних емоцій порівняно з обіймами. В українських пареміях *поцілунок* набуває й інших смислів, зокрема він є виявом *подяки*. Порівняймо: *За науку цілую в руку*⁷³⁸; *За пироги цілую ноги*⁷³⁹.

Культура запахів як одна з найдавніших чуттєвих культур людини — це засіб ідентифікації, установлення тотожності, належності до певної мікро- або макрогрупи. Українські паремії вербалізували роль ольфакторних параметрів у комунікації. Порівняймо: *Що єдному пахне, то другому смердить*⁷⁴⁰ — паремія вербалізує закономірність індивідуального сприйняття одного й того самого запаху різними людьми: 'що любить один, то інший не може знести' (тлумачення І. Франка). Зазначений параметр може бути вирішальним у розвитку певної комунікативної ситуації. Ольфакторний параметр може бути використаний у мовленні як мотивувальний для характеристики комунікативної ситуації. Порівняймо: *Риба і гість до третього дня засмердиться*⁷⁴¹ — вербалізовано думку, що ґрунтується на життєвій практиці: риба — продукт, що швидко псується, так само, як і гість швидко набридає. Отже, ольфакторний параметр характеризує комунікативну ситуацію, хоча запахові відчуття в українській мові омовлені дещо менше, ніж інші параметри НК, і рідше метафоризуються, що зумовлено специфікою національних традицій спілкування, а також важливістю названих подразників у житті українців.

Харчування, як відомо, також є важливим елементом матеріальної культури українців. *Гастика* мало описана в науковій літературі й належить до так званих "білих плям" невербальної семіотики, але параметри смаку українці омовлюють в паремійному матеріалі досить активно. *Смак* здавна набув ознак маркерів або чинників комунікативних ситуацій. Наприклад, паремія *Без солі, без хліба худая*⁷⁴² омовлює комунікативну закономірність наявності позитиву

⁷³⁶ УПП. С. 190.

⁷³⁷ ГРНП. Т. 3. С. 387.

⁷³⁸ ГРНП. Т. 2. С. 585.

⁷³⁹ ГРНП. Т. 2. С. 705.

⁷⁴⁰ ГРНП. Т. 2. С. 123.

⁷⁴¹ ГРНП. Т. 3. С. 19.

⁷⁴² ГРНП. Т. 3. С. 135.

від 'приятельської розмови при невеличкій і не коштовній гостині' (тлумачення І. Франка), що є чинником, який регулює комунікативний процес загалом. *Де огірки, там і п'яниці*⁷⁴³; *Де сало шкварчить, там людей кишить*⁷⁴⁴ — паремії репрезентують мотиваційні стереотипи, що стимулюють комунікацію: де пригощають, туди і прагнуть. *Молочна (кисілева) їда — до порога хода*⁷⁴⁵ — паремія омовлює правило НК, що побутує на Слобожанщині, згідно з яким молочна або киселева страва, подана господинею наприкінці трапези, є умовним сигналом для гостей завершувати гостину.

Відтинки харчових смаків активно омовлені в українських пареміях. Для характеристики *манери мовлення* українці вербалізують смакові відчуття, порівняймо: *Має бути гірко, най же буде як з перцем*⁷⁴⁶ — відчайдушна заява в ситуації, 'коли клопіт неминучий, то нехай уже буде такий, щоб було з чим поборотись' (тлумачення І. Франка). *Як має бути квасне, то най буде як оцет*⁷⁴⁷ — 'говорять про міцний квас або про щось переквашене' (тлумачення І. Франка). У комунікативній ситуації паремія набуває значення, близького до попереднього, але на підґрунті сприйняття іншого смакового відчуття. *Таке солодке, що всі губи злипаються*⁷⁴⁸ — 'про мед', але зазначене смакове відчуття може бути використане й для характеристики комунікативного контакту. Перець надає розмові гостроти. Порівняймо: *Натер йому перцю в ніс!*⁷⁴⁹ — 'про мовця, що завдав комусь прикrostі під час спілкування'. Сіль — це також концентрація відповідного смаку. Порівняймо: *Солоно заплатив!*⁷⁵⁰ — 'про того, хто дав ціну більшу від вартості предмета' (тлумачення І. Франка), що в проєкції на комунікативну ситуацію набуває смислового навантаження 'постраждати', 'утратити щось'.

Оцінне значення для характеристики комунікативних ситуацій або утворення певних комунікативних образів також широко репрезентовано в українських пареміях. Порівняймо: *Кому на язиці гірко, той гірким*⁷⁵¹ — комунікативне судження про мовця ('той, у кого сердита, злобна вдача, той і інших ображає та обмовляє', що мотивовано відповідною фізіологічною реакцією

⁷⁴³ Баг. С. 172.

⁷⁴⁴ Баг. С. 172.

⁷⁴⁵ Баг. С. 172.

⁷⁴⁶ ГРНП. Т. 2. С. 477.

⁷⁴⁷ ГРНП. Т. 2. С. 332.

⁷⁴⁸ ГРНП. Т. 2. С. 332.

⁷⁴⁹ ГРНП. Т. 2. С. 685.

⁷⁵⁰ ГРНП. Т. 2. С. 194.

⁷⁵¹ ГРНП. Т. 1. С. 477.

на гірку речовину). *Солодкий як перцюга!*⁷⁵² — іронічне висловлення про мовлення 'прикрого, неприємного чоловіка' (тлумачення І. Франка), де характер розмови порівнюється зі смаковим відчуттям від паприки (гіркою перцю).

Деякі паремії побудовані на протиставленні смакових параметрів з метою посилення їх сприйняття. Порівняймо: *Не будь солодкий, бо тя злижуть, не будь гіркий, бо тя сплюють*⁷⁵³ — омовлено комунікативне правило, що визначає комунікативну позицію адресата з метою самозбереження від небажаної реакції соціуму. Отже, смакові параметри омовлені в українських пареміях як такі, що не лише характеризують якість страви, але є наслідком суб'єктивних чинників формування оцінного значення комунікативних ситуацій, моделювання національних комунікативних образів.

Українські паремії фіксують культурний і комунікативний досвід, пов'язаний із *часовим параметром* у формі зрозумілих висловлювань, загально-визнаних істин, що становлять мовне надбання людства. Наприклад: *Час за часом минає*⁷⁵⁴ — зафіксовано загальне уявлення проплинність часу, перебіг подій. Вербалізовано мовленнєвий жанр *підтвердження* у формі висловлення філософського змісту, що може бути характеристикою відповідної ситуації. Паремія *Страчений час ніколи не вернеться*⁷⁵⁵ є непрямым мовленнєвим актом і репрезентує мовленнєві жанри *переконування, попередження*, що спрямоване до 'чоловіка, який дарма гає час' (тлумачення І. Франка).

Комунікативний досвід людства відображають паремії-аксіоми, де параметр часу проєктується на практичну діяльність людини. Подібні паремії — арсенал *аргументів, настанов, повчань*, що керують діяльністю людини, зокрема й комунікативною. Порівняймо: *Час усього навчить*⁷⁵⁶ — паремія репрезентує *повчання* в ситуації, коли комунікант виконує невважені, але рішучі дії, скасувати які видається неможливим; *Все добре у свій час*⁷⁵⁷ вербалізує настанову-повчання, що 'кожне діло треба робити у відповідну пору' (тлумачення І. Франка), формуючи комунікативну витримку й поміркованість.

Виокремлено також групу паремій з компонентом *очікування (хетизації)*, що омовлює зазначений параметр відповідно до різних конотативних смислів.

⁷⁵² ГРНП. Т. 3. С. 193

⁷⁵³ Ільк. С. 60.

⁷⁵⁴ ГРНП. Т. 3. С. 399.

⁷⁵⁵ ГРНП. Т. 3. С. 399.

⁷⁵⁶ ГРНП. Т. 3. С. 400.

⁷⁵⁷ ГРНП. Т. 3. С. 391.

Порівняймо: *Чатує на нього, як кішка на миш*⁷⁵⁸, *Він лиш чекає, аби я очі за-жмурих*⁷⁵⁹ — ‘про ситуацію, коли адресант очікує на початок комунікативного акту й коли слід мовчати до відповідного моменту’;

Відповідно до ситуативного контексту параметр часу в пареміях набуває різних характеристик, що ілюструють архетипові образи як вияв родової пам’яті, історичного минулого етносу. У лінгвокультурології це явище номіноване як “пам’ять давнини”⁷⁶⁰. Порівняймо: *В добрий час казати, а в лихий замовчати*⁷⁶¹ — вербалізує комунікативне правило, що ґрунтується ‘на народній вірі в добрі і злі хвилі або долі’ (тлумачення І. Франка).

Отже, невербальні параметри відображають специфіку колективного етнічного мислення українців, актуалізують архетипові уявлення в мовленні, збагачують паремійну МКС, засвідчуючи особливості ментальності українців, що базуються на своєрідності вербалізації НК.

4.1.2. Невербаліка української пісні як емоційно-чуттєвий лакмус етносу⁷⁶²

Мова усної народної творчості, зокрема *мова народної пісні*, є скарбницею національного світобачення, своєрідною енциклопедією почуттів, художньо-емоційною пам’яттю народу. Пісня виражає насамперед колективне начало, найхарактерніші риси української ментальності, особливості психічного складу народу, який вирізняється тонкою чутливістю й емоційністю. Пісня — це та царина народної творчості, у якій розмовна, загальноповивана мова естетизується, а слово набуває традиційного образного змісту⁷⁶³. Мову фольклору визначають також як особливий знаковий простір⁷⁶⁴. НК передбачає спілкування й без допомоги мовних засобів, компонентами іншої знакової форми.

⁷⁵⁸ ГРНП. Т. 3. С. 401.

⁷⁵⁹ ГРНП. Т. 3. С. 401.

⁷⁶⁰ Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики... С. 72.

⁷⁶¹ ГРНП. Т. 3. С. 391.

⁷⁶² *Примітка.* У цьому підрозділі залучаємо схему опису, запропоновану для аналізу своєрідності вербалізації НК в паремійному фонді українців. Використовуємо ілюстративний матеріал з авторської картотеки — Т. О.

⁷⁶³ Див. про це: Єрмоленко С. Я. Слово в народній пісні. *Культура слова*. 1976. Вип. 10. С. 56–69.

⁷⁶⁴ Див. докл. детально: Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / пер. с англ. А. Шмелева под ред. Т. Булыгиной. Москва: Языки русской культуры, 1999. 780 с.; Жайворонок В. Знаки української етнокультури: слов.-довід. Київ: Довіра, 2006. 703 с.; Мойсієнко А. К. Символ як явище аперцепції (на матеріалі поезій Т. Г. Шевченка). *Мовознавство*. 1993. № 3. С. 40–45; Ужченко В. Д. Слова-символи в народній фразеології. *Українське мовознавство*. 1987. № 14. С. 8–14.

Сприймаючи інших людей і відтворюючи потім образ їхньої зовнішності, комуніканти вербалізують портрет людини за *зростом, кольором очей і волосся, за мімікою, формою носа, особливостями тілобудови*. Ці параметри є найбільш розпізнавально значущими, вони виконують роль опорних ознак, із якими пов'язується подальший опис об'єкта сприймання.

Наявність національно специфічних рис у сприйманні й описі зовнішності людини підтверджують результати порівняльного психолінгвістичного дослідження Д. Терехової, спрямованого на вивчення універсального й специфічного в семантичних асоціаціях етнофорів українців у сприйнятті соматизмів⁷⁶⁵. Виявлення найчастотніших асоціатів в описі обличчя людини дає змогу створити узагальнений портрет українця й українки. Так, обличчя в сприйнятті українців: *гарне кругле обличчя, високий лоб, чорні брови, великі карі або блакитні очі, довгі чорні вії, біла або смуглява шкіра, червоні щоки, прямий ніс, червоні повні губи, білі рівні зуби, гостре підборіддя, густе чорне або русяве волосся*. Для українців характерні емоційно-оцінні означення соматизмів, наприклад: *шкіра — гладенька, брови — вузьенькі, губи — пухкенькі, пальці — маленькі, худенькі, вузьенькі*.

Інший асоціативний експеримент, де реципієнтам було запропоновано створення чоловічого й жіночого словесних портретів, підтвердив традиційні уявлення про ідеальні образи краси різних статей. Так, у чоловіків відзначався *високий зріст, міцна будова тіла, струнка постать*. Жіночі образи характеризувалися як *красиві, стрункі, високі, ніжні, тендітні*. Як зазначає Д. Терехова, вони омовлені колоритніше й емоційніше, ніж чоловічі й за своєю суттю близькі до національних фольклорних образів. Особливо яскраво етнічна специфіка виявилася в *реакціях-порівняннях*, наприклад: *очі — як зірочки, зорі, озера, терен, ягідки тернові, ніч, волошки, волошки в житі, криниці, гудзики, намистинки*⁷⁶⁶.

Асоціації емпіричної повсякденної свідомості передають складний світ історичного відбиття людського сприйняття й уявлень крізь досвід матеріального та духовного життя народу, оцінні уявлення пов'язуються із соціальними еталонами й стереотипами, що впливають на сприйняття світу українським етносом. Українські народні пісні репрезентують компоненти невербальної поведінки, вивчення яких сприяє поглибленню знань про культурно-специфічні практики невербального спілкування етносу загалом.

⁷⁶⁵ Терехова Д. І. Психолінгвістичні особливості сприйняття семантики соматичної лексики в українській та російській мовах: дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Київ. держ. лінгв. ун-т. Київ, 1997.

⁷⁶⁶ Див. про це: Там само.

Численні характеристики голосу людини й у народній пісні утворюють її образ, сприяють розпізнаванню її станів, виявленню особливостей психічної індивідуальності. *Просодичні засоби* НК, про які йшлося (*темп і манера мовлення; тон, тембр, висота й гучність голосу; спосіб артикуляції* тощо), мають своєрідну вербалізацію і в народній пісні. В українських піснях, як і в пареміях, виразно омовлюється *гучність* голосу — *крик*. Наприклад: *Злетів яструб з неба / Забрав курку в баби. / Баба кричить репетує: / «Віддай курку, драбе!» / Кричить баба, кличе / «Чоловіче Юрку, / Поможши ми відібрати / Чубатеньку курку!»* («Мала баба курку»); *Горить сосна, горить, горить та й палає. / Кричить Галя криком, кричить розмовляє. / Ой, ти Галю, Галю молодая. / Кричить Галя криком, кричить розмовляє* («Іхали козаки»). *Шепіт* ілюструє негативні інтенції адресата, що було простежено й під час аналізу специфіки омовлення цього параметру НК у пареміях. Порівняймо: *Сіріє ранок, світла гаснуть, / Тяжкі сонна голова. / А сотник шепче ще до вушка / Про щальні слова* («Накрила нічка»). *Шепіт* у піснях репрезентується через форми спілкування неживих об'єктів. Порівняймо: *Над рікою Ужем липа тихо шепче* («Над річкою Ужем»); *Ой, чого та чайка скиглить над водою / Про що хвиля шепче тихо з осокою* («Плач чайки»); *Вітер з гаєм розмовляє, / Шепче з осокою, / Пливе човен по Дунаю / Один за водою* («Вітер з гаєм розмовляє»); *Тихо над річкою в ніченьку темную / Спить зачарований ліс / Ніжно шепоче хтось казку таємну. / Сумно зітха верболіз* («Тихо над річкою»).

В українських народних піснях *плач* виявляється як специфічна форма реалізації емоцій, омовлення відбувається з актуалізацією характерних для фольклору орнаментальних засобів (епітети, метонімія, метафора, порівняння). Наприклад: *Світив місяць, світив ясний / Та й зайшов за тіні, / А я, бідна гірко плачу / Зрадив мене милий* («Ой не світи, місяченьку»); *Помандрував Козаченько / З Лубен до Прилуки / Ой плакала Дівчинонька, / Здіймаючи руки* («А вже Весна»); *Зелененькі огірочки, / Жовтенькі цвіточки... / Нема мого миленького, / Плачуть карі очки!* («В кінці греблі шумлять верби»); *Їдуть, їдуть чорноморці, / Та й занози гнуться. / Ой, як глянуть в край родимий, / З очей сльози ллються* («Зажурились чорноморці»).

Специфікою НК є те, що комунікативні повідомлення сприймають переважно через *зоровий канал*, тому *оптична група невербальних засобів*, зокрема *міміка, жести, хода, контакт очима, відстань між комунікантами, вираз обличчя, одяг* мають і симптоматичну, і комунікативну природу.

У комунікації українців *зовнішня краса* — предмет естетичної насолоди, вербалізація природних якостей зовнішності в народній пісні відбувається епітетними засобами, що характеризує український етнос як творчий, витончений у смаках і сприйняттях. Порівняймо: *Змалювала біле личко / І чорнії брови, / Та не дала мені, мати, / Ні щастя, ні долі* («Летить галка через балку»); *Білих ручок не ламай, / Ясних очок не стирай, / Мене з війни зі славою / К собі ождидай!* («Їхав козак за Дунай»); *Ой, лихо не Петрусь, / Біле личко, чорний вус* («А я люблю Петруся»); *Червону стрічечку, червону стрічечку / В косу я вплела, / Сама, як квіточка, як тая квіточка, / Щастям розцвіла* («Червона стрічечка»); *Дай подивитись в яснії очі, / Стан твій обняти згучкий дівочий, / Глянути в личко, біле, чудове, / На коси довгі, на чорні брови* («Вечір надворі»); *Не та розмова, не тее слово, / Не тее личко, не тії брови ...* («В саду гуляла, квіти зривала»); *Вона ростом невеличка, / Ще й літами молода, / Руса коса до пояса, / В косі стрічка голуба* («Розпрягайте, хлопці, коні»); *Ударь, коню, копитами / Від брами до брами — / Можє вийде дівчинонька / З чорними бровами* («Гей при лужку, при лужку»).

Природна краса людини — суто індивідуальне явище. Кожний сприймає її по-своєму. Українці, як зауважувалося, відзначаються веселою вдачею, почуттям гумору, тому інколи не проти й посміятися над собою. Порівняймо: *Така красна яко розжа / Як тополя така гожа / А в рум'янці такі сили / Що всі цвіти погасили / Зуби якби перли чисті / Циці тлусті і паристі / А все тіло як сніг біло / Аж глянути на ню мило / Вона вся така як грушка / І м'якенька як пампушка / Зубки, губки перлом чисті / Шия біла ще й в намисті / Уста як кораль червоні / Очки чорні і моторні / Кудри в'ються за плечима / Чорні брови над очима* («А хто хоче Кумцю знати»).

Традиційно молодим українським дівчатам притаманні такі ментальні риси, як скромність, цнотливість, сором'язливість, що своєрідно відображено й у пареміях. Наведемо приклад вербалізації сплеску внутрішньої експресії жіночого характеру в тексті пісень. Порівняймо: *Ой я дівчина полтавка, / А зовуть мене Наталка. / Дівка проста, не красива, / З добрим серцем, не спесива* («Ой я дівчина полтавка»); *А я чорнява, молода, кудрява, / Цілу ніч не спала, з лісником гуляла* («А я чорнява»); *А я чорнява, гарна, кучерява / Росла-виростала, парубкам моргала* («А я чорнява»); *Жінка хустку надівала, / До попа ся залицяла* («Ой, поїхав наш Іван»).

Чоловіча краса також змальована в народній пісні не менш яскраво й виразно. Порівняймо: *Чорні очі маю, / Весело дивлюся, / Не хтять мене дівчата любити,*

/ Пиду утоплюся («Чорні очі маю»); Іванко, та й Іванко, / Сорочка вишиванка, / Високий та стрункий, / Ще й на бороді ямка («Ой чорна я си, чорна»); Попід мостом, мостом / Росте трава ростом... / Люблю, мати, того козаченька, / Що високий ростом («Попід мостом, мостом»); — Ой, венгерко, венгерко, венгерко, / Позич мені люстерко, люстерко: / Я си вуса підкручу, підкручу, / Завтра вранці доручу, доручу («Заспіваймо пісню веселеньку»). Але чоловіча краса вербалізована більш прагматично, ніж естетично. Простежуємо актуалізацію гендерних стереотипів.

Обличчя — найважливіша ознака фізичного вигляду людини. Міміка, як зазначалося, складається з дискретних виразів обличчя й може виконувати емотивну (симптоматичну репрезентацію почуттів), комунікативну (передачу адресатові певної інформації та віддзеркалення міжособистісних стосунків) та регулятивну (контактовстановлювальну) функції в процесі спілкування. Порівняймо: Ой кивнула молодиця бровами на мене («Ой кивнула молодиця бровами на мене»). У поєднанні з мімікою і жестами своєрідно вербалізується окулесика: Ой кивала молодичка пальчиком до мене; Ой, очі, очі, очі дівочі, / Темні, як нічка, ясні, як день, / Ви ж мені, очі, вік вкоротили, / Де ж ви навчились зводить людей... («Місяць на небі»); А я чорнява, гарна, кучерява / Росла-виростала, парубкам моргала («А я чорнява»); Дівка в сінях стояла, / На козака моргала («Дівка в сінях стояла»); Дай подивитись в ясні очі, / Стан твій обняти гнучкий дівочий, / Глянути в личко, біле, чудове, / На коси довгі, на чорні брови («Вечір надворі»); Ой дай мене за такого, / Що не має вуса, / Він на мене заморгає, / А я засміюся («Зелененький барвіночку»); А як усміхнеться, ще й спідлоба гляне: / «Хоч скачи у воду!» — кажуть парубки («В'ється, наче змійка, неспокійна річка»).

В українській етнічній комунікації, зрозуміло, виокремлюються ритуальні жести, що поєднуються в процесі вербалізації. Порівняймо: А коло него служеньки його / Держать шапочки все за вершечки, / Кланяют му ся низьким уклоном, / Низьким уклоном, ангельським словом («Чи є ви дома, господареньку»); Чорнобривий корольок, у боки візьмися. / Чорнобривий корольок, низько поклонися («Чорнобривий корольок»); Біла жінка мужика, / За чуприну взявши, / Що він їй не поклонився, / Ще й шапочку знявши (Біла жінка мужика); Ой розвився та і край дороги та дуб зелененький, / Од'їжджає та із України козак молоденький; / Од'їжджаючи та й шапочку знявши, низенько вклонився, / Прощай, прощай, панове громадо, може з ким сварився («Ой у лузі та і при березі»); Перше як будете / Мимо Святих наших храмів прохощдати / Ой чи не були

*би такій ласкаві / **Зі своєї голівоньки шапки іскидайте / На себе хреснеє зна-
мення іскладайте / Брати мої сердешнії / Як десь у Полі будете забачати /
Жіночок / Жниць наших сердешних / Чи Дівчаточок уквітчаних / То по христи-
янському звичаєві / Добрий День вітайте / І Слава Ісусові Христу вітайте /
Низенько уклоняйтесь*** («Гей на Чорному морі да на камені біленькому»).

У пісні також омовлюється *постава* й *хода* (зовнішні оптичні характеристики НК). Порівняймо: *Аж він іде, аж він іде, / Ступає дрібненько, / То ж то милий, то ж то любий, / Дивітеся, ненько!* («Дощик, дощик»); *Розсердився мій миленький, / Аж ногами тупотить* («Дощик, дощик»).

Тактильно-кінестезичні параметри ВН репрезентуються в пісні через демонстрацію *агресивності дотиків*, що омовлюється в жартівливих народних піснях, піснях про кохання. Порівняймо: *Била жінка мужика, / За чуприну взявши, / Що він їй не поклонився, / Ще й шапочку знявши* («Била жінка мужика»); *Іванку, Іванку, / Я би-м тя любила, / Якби мене мати / За тебе не біла* («Висить ябко»).

Лагідність і приязнь омовлюються через *поцілунок* (тактильний контакт). Порівняймо: *Ждала, ждала мене мати — / Не діждалася, / А я собі з козаченьком / Цілувалася... / Ой мамо, мамо, мамо, / Цілувалася!* («Ой казала мені мати»); *А я чорнява, гарна, кучерява, / Його цілувала, рушником в'язала* («А я чорнява»). Моделюються своєрідні комунікативні смисли *поцілунка* як невербального засобу вияву подяки старшим, порівняймо: *Ксеню моя, Ксеню, / Перепеличенько, / Цілуй маму в ручку, / А мене в личенько* («Висить ябко»).

Простір і час. У текстах народних пісень *дистанція* як параметр НК також підлягає вербалізації, як і в пареміях. Порівняймо: *Зелененький барвіночку, / Стелися низенько, / А ти, милий, чорно, / А ти, милий, чорнобривий, / Присунься близенько. / Ще, ще, ще, ще, ще, ще ближче, / Присунься ще ближче* («Зелененький барвіночку») — інтимізація взаємостосунків; *Сидить жінка на припічку, / Ноги підібгавши, / Стоїть мужик у порога, / Ще й шапочку знявши* («Била жінка мужика») — дистанціювання; *Привів я Марусю, / Стала у куточку: / «Прийміть мене, мамцю, / За рідную дочку!»* («Марусе, Марусе...»); *Зеленеє жито, зелене, / Хороші гості у мене. / Зеленеє жито за селом, / Хороші гості за столом. / Зеленеє жито, зелене, / Хороші гості у мене. / А вже ж тая хата всім мала, / Бо уся родинонька прийшла* («Зеленеє жито, зелене»); *Чи є ви дома, господареньку? / Ой видиме, ж ми, що є вни дома, / Та сидять собі по кінець стола, / По кінець стола, краще сокола* («Чи є ви дома, господареньку?») — вияв гостинності.

Ольфакторні параметри вербалізуються відповідно до вияву певних відчуттів безпосередньо, порівняймо: *Пахнуть вишні, як цвітуть, / Білі навесні* («Перелаз, мій перелаз») і опосередковано, наприклад: *Затуляє зорі ганок, стіни навзірці, / В нього ж на щоці рум'янок, ніжність у руці. / І сорочечка для свята, чорний чуб густий! / Ой, туди де пахне м'ята, мамо відпусти!* («Пахне м'ята») — просторовий орієнтир; *Пахне світлиця медом і сіном, / Рветься назовні з печі вогонь, / Батько заходить в хату із дідухом / І на покуті ставить його. / Пахне кутею, пахне узваром, / Пахне грибами, воском свічок. / Вечір зимовий дихає чаром, / Нині ж бо нині родиться Бог* («Пахне світлиця») — ритуальний маркер; *А вже весна, а вже красна, / І з стріх вода капле, / І з стріх вода капле, / І з стріх вода капле, / Молодому козаченьку / Мандрівочка пахне, / Мандрівочка пахне, / Мандрівочка пахне...* («А вже весна, а вже красна») — часовий параметр (хронеміка). Ольфакторний параметр, відображений у піснях, як і в пареміях, характеризує комунікативну ситуацію з меншою частотністю.

Часовий параметр у народній пісні репрезентовано здебільшого процесом очікування, який реалізується лексемою *ждати*, що за частотністю використання превалює над синонімною лексемою *чекати*. Зокрема, моделюються своєрідні смисли, спостерігаємо прийом тавтології, повторювання ключових слів, що фокусує увагу на чиннику омовлення невербаліки. Порівняймо: *Ждала, ждала мене мати, / Не діждалася: / А я собі у ставочу / Полоскалася!* («Ой казала мені мати»); *Росло, росло жито / Та й стало хилитись. / Ждала, ждала мати дочку / Та й стала журитись* («У неділю рано»); *Ой чула я через люди, що й до мене братик буде. / Ждала я, ждала, ждала, ожидала, воріточка та й порозчиняла* («Ой чула я через люди»); *А вчора звечора / Сім годин не спала. / Ждала, ждала виглядала, / Сама спати лягла* («На городі сіно»). Омовлено глибинні психологічні відчуття, пов'язані з вірністю в коханні, жертівністю, відданістю, порівняймо: *Росла, росла дівчинонька / Та й на порі стала; / Ждала, ждала козаченька / Та й плакати стала* («В кінці греблі шумлять верби»); *Дівчина присягала, / Казала буде вірно ждять, / Хустину дарувала* («Не ламай калини!»); *Здрастуй, здрастуй, серце моє, / Чи ти ж мене ждала? / Ой, ждала я, ждала / Бо вірно любила... / І до сокола свого / Пригорнеться мила* («Ой, над Дніпром, над Дніпром»); *Ой, буду ж я, буду неділеньки ждати: / Чи не прийде, не приїде дочка відвідати?* («Сини мої, сини, сини-соловейки!»); *Ждала місяць, ждала другий, / Стала забувати, / Тай мусіла іншому, другому / Всю правду сказати* («Йшли корови із діброви»); *Марусино-серце, / Пораду*

мене: / Чи мені жєнитись, / **Чи ждати тебе** («Ні тучки ні хмарки»); *Ой глибокий та й у яру колодязь / Та й глибокіі ключ(и), / Золотії ключі... / Ужє ж мені та й (и) надокучило, / Та й миленького ждуч(и). / Миленького ждучи ... / Ждала, ждала та ждала миленького, / Не змогла діжда(тись), / Не змогла діждатись...* («Ой глибокий та й у яру колодязь»); *А найменший брат, / бодай не діждать, / Ружжєо заряджєє* («Тече річенька невеличенька»). Натомість лексему *чекати* вживають поодинокі, наприклад: *Чом ти не прийшов, / Як місяць зійшов? / Я тебе чекала* («Чом ти не прийшов»).

Крім того, у тексті народної пісні відстежуємо репрезентування й плинності часу, порівняймо: *Ой, помню, помню я той час — / Ти плакала за мною / Проїшов годок, пройшов другий, / Козак з войська вертає, / Сади цвітуть, душа тремтить, / Аж серце завмирає (Не ламай калини!); А вчєра звєчєра / Сім годин не спала* («На городі сіно»); *Неділя минає, а дєчки немає, / Журба мене з ніг валяє, та ніхто не знає* («Сини мої, сини, сини-соловейки!»); *Ждала місяць, ждала другий, / Стала забувати* («Йшли корови із діброви»); *Неділя минає, а дєчки немає, / Журба мене з ніг валяє, та ніхто не знає* («Сини мої, сини, сини-соловейки!»).

Отже, невербальні параметри, репрезентовані в українському фольклорі (пареміях та народній пісні), відображають специфіку колективного етнічного мислення українців, актуалізують архетипові уявлення, збагачують мовну картину світу.

4.2. Омовлення невербаліки в художньому дискурсі українських письменників

Вироблені науковцями сучасні підходи до вивчення мовних явищ зумовлюють інтерес до мови як дискурсивної категорії, тому лінгвісти все частіше вдаються до прагматичного аналізу ідіостилію особистості, визначення *мовної й комунікативної компетенції* лінгвоперсони (індивідуальної та народу загалом). Як дослідницький матеріал використовуємо художній і публіцистичний тексти (дискурси), залучаємо промови чи виступи окремих МО тощо, зважаючи на характер метамовної рефлексії, яка, зауважмо, не “пасивна”, не така, що фіксує та коментує відповідні явища мови й мовлення, а “активна” — змодельована на базі власних уявлень мовця, який вибудовує мовну тканину тексту, моделює

мовну поведінку персонажів відповідного художнього твору, конструює репліки та невербальні дії, відбирає метамовну лексику для авторських ремарок і т. ін.⁷⁶⁷

Фахівці зазначають, що антропоцентрична парадигма в дослідженні мови, яка передбачає «розгляд діяльності людини у всіх її аспектах, інтерес до комунікації у всіх її проявах, створили умови для залучення невербальних компонентів комунікації до кола інтересів мовознавчих розвідок (...). Комунікативні здібності мовця виявляються передусім на вербальному рівні, але комунікація — це складний комплекс, основними принципами якого залишаються багатоаспектне сприйняття змісту повідомлення через стосунки мовців, транзакційний та нелінійний характер»⁷⁶⁸.

Поняття “живе мовлення” визначається передусім такими параметрами, як (1) динамічність, (2) усно- й писемно виражений спонтанний модус, (3) рухомість, (4) креативність⁷⁶⁹. “Живе” мовлення — реалізація повсякденної комунікації, тому воно безпосередньо пов’язане з поняттям “комунікативна компетенція”⁷⁷⁰, що репрезентує мовне чуття — систему неусвідомлених оцінок, які відображають мовні ідеали, і мовний смак — систему настанов людини щодо застосування мови й мовлення на певному етапі їх розвитку⁷⁷¹.

У “живому” мовленні послідовно реалізуються такі принципи: (1) економії, (2) емпізи, (3) меліоративності і пейоративності, (4) евфемізації, (5) табування, (6) афективності й (7) ефективності. Отже, реалізуються постулати Г. Грайса і Дж. Ліча, що дають змогу «описувати комунікативні контакти як аксіологічно марковані вербальні простори»⁷⁷².

За цим принципом художній текст розглядаємо як *естетичний феномен* з притаманними йому безпосереднім вираженням відповідних явищ дійсності.

⁷⁶⁷ Див. про це: Осіпова Т. Ф. Вербалізація паралінгвальних засобів комунікації у творах Т. Г. Шевченка...

⁷⁶⁸ Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англійському дискурсі: автореф... С. 3.

⁷⁶⁹ Див. про це: Космеда Т. А. Статус поняття “живе мовлення” в парадигмі сучасного мовознавства і традиційної лінгвістики. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Харків, 2014. Вип. 3. С. 179–184.

⁷⁷⁰ Див. про це: Космеда Т. Комунікативна компетенція І. Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри...

⁷⁷¹ См.: Карасик В. И. Речевое поведение и типы языковых личностей. *Массовая культура на рубеже XX – XX веков: Человек и его дискурс*: сб. науч. труд. / под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной. Москва, 2003. С. 24–45.

⁷⁷² Сорокин Ю. А. Человек говорящий в его модусах и отношениях (обзор-дискуссия). *Массовая культура на рубеже XX–XX веков: Человек и его дискурс*: сб. науч. тр. / под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной. Москва, 2003. С. 10.

Художнє мовлення — своєрідно спроектоване людиною втілення естетичного в специфічному матеріалі, яким, по суті, є динамічна система мовних засобів.

Однак в українському мовознавстві існують лише поодинокі наукові розвідки, присвячені опису вербалізації невербаліки в авторському художньому дискурсі, що дають змогу виявити семантичну, синтаксичну чи — ширше — прагматичну, співвіднесеність між вербальними та невербальними одиницями, а також особливості їхнього спільного функціонування в комунікативному акті.

4.2.1. Ментальна невербаліка українців у художньому дискурсі І. Котляревського

Основоположна роль у формуванні української літературної мови належить художній творчості І. Котляревського — видатного письменника-просвітителя, культурного й громадського діяча, поборника народного слова й традиції, який історично засвідчив сам факт існування української мови, продемонструвавши її невичерпні можливості.

Майстерність автора в моделюванні “живого” мовлення українців виявляється, зокрема, і в його вмінні реалістично, правдиво й характерно для мовної свідомості українців змальовувати своєрідність вербалізації системи засобів НК.

Невербальні параметри, омовлені в поетичному дискурсі І. Котляревського, демонструють специфіку національної комунікації, репрезентуючи характерні комунікативні риси українців, їхню здатність чуттєво й емоційно сприймати світ, споглядати його, вербалізувати.

У поемі «Енеїда» кожна строфа містить омовлені невербальні параметри. Це створює динаміку сюжету, уяскравлює образи. Цей літературний шедевр справедливо називають “енциклопедією українського народознавства”, оскільки засобами художнього слова автор створює яскраву палітру українського побуту, щедро оперуючи національними атрибутивними назвами, але водночас репрезентує й специфіку аналітичного сприйняття доквілля українцями, що омовлюють події дійсності, спираючись на ментальний чуттєвий досвід.

Уплітаючись в авторське мовлення, *екстралінгвальні засоби* комунікації ілюструють поведінкові тактики у відповідних комунікативних ситуаціях. Порівняймо: *Сей галас і репетування / Троян всіх в смуток привело; / Плаксивеє з синком прощання / У всіх з очей слізки тягло. / Асканій більше*

*всіх тут хлипає / І губи так собі задрипав, / Що мов на його сап напав*⁷⁷³ — репрезентовано голосіння, сльози, хлипання, міміку плачу, що різною мірою ілюструє емоції в процесі прощання з померлим. Водночас вербалізується й *манера мовлення*, що в поєднанні з параметрами зовнішності увиразнюють омовлення ситуації. Порівняймо: *Жінки, порозпускавши коси, / Розхристані і без свиток, / Розтръопані, простоволоси / Галасовали на весь рот. / По мертвих жалібно кричали, / По грудях билися, стогнали, / Латинів проклинали рід.*

І. Котляревському вдається майстерно вербалізувати *просодичну систему* параметрів НК, що виявляється через відповідну систему вокалізації. Зокрема автор доволі часто вербалізує такий параметр, як *гучність голосу*, що відповідно до ситуації мовлення формує різні комунікативні смисли, омовлює експресивні емоції й почуття. Порівняймо: *Він, голову піднявши вгору, / Кричав, опарений мов пес. / Олимпських шпетив на всю губу, / Свою і неню лаяв любу, / Добувсь і в рот, і в ніс Зевес* — посилення голосу для інтенсивного вияву емоцій обурення внаслідок певних обставин. У конфліктній ситуації також відстежуємо вказівку на вияв сили й інтенсивності голосу, що ілюструє етнічний темперамент українців і створює комічний ефект. Порівняймо: *То зараз галас підняла, / До неї челядь вся сунулась / Для дива, як весь світ кляла; Но зла Юнона, суча дочка, / Розкудкудакалась, як квочка; Розсердився і розкричався, / Аж цілий світ поколихався; / Енея лаяв на весь рот.*

І. Котляревський передусім надає перевагу нанизуванню значень, створюючи динаміку зображуваних подій, що досягається засобом вербалізації не-вербаліки. Порівняймо: *Кричать, стріляють, б'ють, рубають, / Лежать, втікають, доганяють; / Все вмиг зробилось кулішем* — кінетичні параметри; *Все військо сумно мурмотало, / Сперва тихенько, послі в глас / Гукнули разом: "Все пропало!"* — просодичні і т. п.

Вербалізуючи *кінетичні й оптичні параметри* НК, І. Коцюбинський не лише візуалізує зовнішні комунікативні стратегії українців (зокрема етичні, ментальні), але й характеризує внутрішній психологічний стан своїх героїв. Простежмо це на кількох параметричних групах.

Параметрична група 'жести'. *Меркурій низько поклонився, / Перед Зевесом бриль ізняв* — вказівка на шанобливе ставлення до особи, вищої за

⁷⁷³ Примітка: Тут і далі подаємо цитати з поеми «Енеїда» за виданням: Котляревський І. Енеїда. Харків: Фоліо, 2013. 349 с.

соціальним статусом; *Венера низько поклонилась / І з панотцем своїм простилась, / А він її поціловав...* — репрезентовано повагу до батьків; *Но лупав тільки все очима, / Не міг ні крихти задрімати. / На всі боки перевертався, / До люльки разів три приймався, / Знемігся ж, мов і задрімав* — вербалізовано стан занепокоєння, тривоги, що виражається в поведінці персонажа.

Параметрична група 'міміка'. Автор візуалізує симптоматику персонажів поеми відповідно до розвитку комунікативної ситуації. Порівняймо: *Троянці глумно осміхнулись, / Енея очі запалали, / Уста од гніву задрижали, / Всесь зашарівсь, мов жар в печі* — вербалізовано невербальну реакцію головного героя на зневажливе ставлення, що також продемонтстровано омовленим параметром НК. Динаміку психологічного стану зображуваного героя створює нарощування дієслів і дієслівних форм, про що йшлося раніше. Порівняймо: *Прийшла Венера, іскривившись, / Заплакавши і завіскрившись, / І стала хлипати перед ним* — відображено тактику викликання співчуття, зокрема потужною "зброєю" обрано міміку.

І. Котляревський увиразнює жіночі образи, тонко змальовуючи особливості комунікативної поведінки жінки, її схильність планувати й продумувати стратегії й тактики спілкування. Порівняймо: *В маленьке зеркальце дивилась, / Кривитись жалібно училась / І мило хлипати в сльозах.*

"Живе" мовлення поеми «Енеїда» репрезентоване ВН не тільки в описах персонажів, комунікативних ситуацій за їх участю, але й у ліричних відступах, де автор намагається поділитися з читачем власними емоціями. Порівняймо: *Тепер без сорома признаюсь, / Що трудно битву описать; / І як ні морщусь, ні стараюсь, / Щоб гладко вірші шкандовать, / Та бачу по моєму виду, / Що скомпоную панихиду.*

Параметрична група 'хода'. *Сказавши се, махнув рукою / І зараз сам пішов з ківнат / Бундючно-грізною ходю, / Що всякий був собі не рад* — репрезентовано кінетичну реакцію незадоволення (жестикуляція поєднується з описом ходи, характерної для роздратованої чимось особи).

Параметрична група 'погляд і зорова поведінка'. Зоровий контакт може бути носієм низки семантико-прагматичних смислів: 1) готовності до комунікації; 2) пригнічення волі або впливу на іншого; 3) бажання налагодити контакт й отримати інформацію; 4) необхідність передати певну інформацію, натяками навести на неї інших. Омовлюючи погляд, І. Котляревський закладає в художній текст різні його значення, що актуалізуються у відповідних ситуаціях. Порівняймо:

З-за печі часто виглядала, / Прокинувшись, буцім куняла / І мов вона хотіла спати — вияв неспокою, тактика приховування реальних стратегій.

Характеризуючи погляд засобом омовлення інших невербальних параметрів, письменник досягає концентрації смислу, підсилює його експресію. Порівняймо: *Дивитись на бійців хватались, / Як жаби літом із роси* — вербалізація жестового параметра як особливості візуального контакту репрезентує інтенсивність погляду, вияв активного зацікавлення. Погляд, як один з оптичних складників, домінує серед інших засобів вираження емоцій. Порівняймо: *Як вість така прийшла до Турна, / То так мерзенно іскрививсь, / Що твар зробилась нечепурна / І косо, зашморгом дививсь*.

Їжа — особлива, з глибоким змістом ланка матеріальної культури людства. Ця сфера не менш важлива, ніж література, релігія й навіть мораль. Кухня, специфіка харчування, комунікативні функції страв, що репрезентують *гастичний параметр* НК, найкраще свідчать про національні вподобання й національний характер народу. І. Котляревський знайомить читача з особливостями національного харчування українців, вербалізуючи етнічні смакові вподобання. Порівняймо: *І ласощі все тільки їли, / Сластиони, коржики, стовпці, / Варенички пшеничні, білі, / Пухкі з кав'яром буханці; / Часник, рогіз, паслін, кислиці, / Козельці, терн, глід, полуниці, / Крутії яйця з сирівцем; / І дуже вкусную яєшню, / Якусь німецьку, не тутешню, / А запивали все пивцем*.

За асоціативними чинниками смакові параметри виконують роль оцінки комунікативної ситуації. Порівняймо: *Уже мні життя і так солона!* — ступінь умісту солі, насиченість сіллю асоціюється зі ступенем негативу (невдач) у житті людини; *Живе хто в світі необачно, / Тому нігде не буде смачно* — “смачне” як позитивне й таке, що викликає задоволення.

В окремих випадках фізіологічні смакові реакції використані автором з метою створення певного образу, порівняймо: *Таке дівча — кусочок ласий, / Заслинишся, як глянеш раз; / Що ваші гречеські ковбаси! / Що ваш первак грушевий квас!* — про дівчину надзвичайної краси, дивлячись на яку, чоловіки відчують задоволення навіть більше, ніж від найсмачніших страв або напоїв⁷⁷⁴.

⁷⁷⁴ Примітка. Фізіологічним підґрунтям такого зв'язку медици визначають наявність в організмі людини хімічних речовин, що здатні впливати на різні фізичні та психологічні його функції. За передавання інформації по всьому організму відповідають нейрони — це клітини, основні одиниці нервової системи. За допомогою електричних і хімічних сигналів вони контролюють усі функції тіла. Ці нейрони “спілкуються” між собою за допомогою хімічних речовин — так званих нейромедіаторів, або нейротрансмітерів. ДОФАМІН відповідає за задоволення, мотивацію та радість від руху, їжі чи сексу. Стадник В. Гормони

Настрій героїв поеми митець може передавати через негативну реакцію людини, наприклад на щось кисле, з відповідним мімічним та зоровим реагуванням. Порівняймо: *В кружку сердешні сі сиділи / І кисло на море гляділи, / Бо їх не кликали гулять (...)* — “кислий” погляд вдалину — прояв нудьги й розчарування.

Омовлення харчових і смакових традицій українців часто використовується з метою окреслення комунікативних стратегій і тактик, що як мовна стратегія ґрунтується на обізнаності мовця ментальною інформацією. Порівняймо: *Ого! провчу я висікаку / І перцю дам йому, і маку, / Потямить, якова-то я* — фразеологізм використовується в жартівливому значенні ‘здавати клопоту, прикросців, дошкуляти кому-небудь’⁷⁷⁵; так само, як і ФО *варити (заварити) кашу* реалізує значення ‘учинити сварку, бійку, цілковите безладдя’⁷⁷⁶. Наприклад: *Переднюю побивши стражу, / Полізли в стан варити кашу.*

Вербалізація смакових параметрів формує комунікативний смисл, опосередковано пов’язаний із самим процесом харчування. Порівняймо: *Коли ж як стала без зубів, / То тільки на печі сиділа, / З кулешиком лемішку їла / І не мішалася в діла* — ‘займатися своїми справами, не втручаючись ні в що інше’; споживання їжі як закономірний фізіологічний процес асоціюється в цьому контексті з розміреним і відстороненим способом існування людини, яка відмежувалася від загалу через певні особисті причини.

У поемі «Енеїда» І. Котляревський омовлює *гостинні смакові традиції* українців, знання про призначення й процесуальність яких уможлиблює адекватне декодування комунікативних стратегій дійових осіб. Порівняймо: *Не поцурайтеся хліба-солі, / Борщу скоштуйте, галушок; / Годуйтеся, кушайте доволі, / А там з труда до подушок*; гостинне припрошування *скуштувати хліба-солі*. Це символічний акт поваги й доброзичливості до гостя, а з боку самого гостя — відповідного ставлення до господарів; суперечливі дії учасників комунікації свідчать про протилежне, отже, відмова від гостини розцінюється як небажання підтримувати контакт.

Так само пригощання гостя певного ґатунку напоями визначає й атмосферу спілкування, і комунікативну мету. Порівняймо: *Побачив Турн собі зневагу, /*

щастя та нещастя: що таке нейромедіатори і для чого вони потрібні. *The Village*. 2019. 12 серпня. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/knowledge/health-knowledge/288053> (дата звернення: 15.04.2019).

⁷⁷⁵ Мак. *Словопедія*. Фразеологічний словник української мови. URL: <http://slovopedia.org.ua/49/53404/358635.html> (дата звернення: 15.04.2019).

⁷⁷⁶ Там само.

Не мед дають тут пий, а брагу, / І коси на траву найшли. Письменник мотивує образу низькою якістю такого напою, як брага, порівняно з медом. Лексема *брага* позначає й різновид пива, і відходи горілчаного виробництва, що виливали худобі. Наприклад: *Пили, як брагу поросята*⁷⁷⁷. Отже, підміна одного традиційного напою іншим сприймається як зневага, приниження.

Невербальні інтеракції, основою яких є *танесика*, змінюються під впливом багатьох чинників, але центральне місце серед них посідає система міжособистісних відносин. Різні види *дотиків* є показниками наявності або відсутності психологічної близькості між партнерами. Водночас слід мати на увазі, що найбільша кількість комунікативних табу виникає у зв'язку із жестами-дотиками, тому що їх вибір визначається комплексом характеристик: статусом партнерів, статтю, ступенем знайомства, належністю до певної культури, типом стосунків.

Гаптичну систему репрезентує 'мова дотиків' і тактильної комунікації. Найбільш часто в поемі омовлюються такі тактильно-кінестезичні засоби, як *цілування й обійми*. Ця дія в поведінці персонажів творів найчастіше пов'язана з актуалізацією інтимізації — виявом кохання, приязні або ж реалізацією прихованих комунікативних стратегій. Порівняймо: *Потім з Дідоною обнявшись, / Поцілувались гарно всмак; За рученьки біленькі взявшись, / Балакали то сьак, то так* — репрезентовано пристрасні взаємини Дідони й Енея; *Коли чого просити має, / То добрий одгадає час / І к чоловіку пригніздиться, / Прищулиться, приголубиться, / Цілує, гладить, ласкотить, / І всі сугави розшрубуює, / І мізком так завередує, / Що цей для жінки все творить* — прихована комунікативна стратегія жінки отримати щось від чоловіка; Підступну стратегію жінка реалізує тактильними тактиками. Порівняймо: *Сказавши, в Йовиша вп'ялася / І обняла за попереk, / І так натужно простяглася, / Що світ в очах обох померк, що виявляється дієвим і результативним засобом досягнення мети. Наприклад: *Розмяк Зевес, як після пару, / І вижлуктив підпінка чару, / На все ізвол Юноні дав.**

Символіка цього невербального засобу багатогранна, важливу роль відіграє традиція використання тактики поцілунку, порівняймо: *Венера низько поклонилась / І з панотцем своїм простилась, / А він її поціловав* — вияв пошани між батьками та дітьми; *Тут між собою розпитались, / Чоломались*

⁷⁷⁷ Козаченко О. М. Тематична віднесеність, етимологічний аналіз номенів-назви напоїв як репрезентантів української національної ідентичності у тексті «Енеїди» І. Котляревського. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 199. С. 116–119.

і обнімались, / Пішли до короля гулять; Еней з Паллантом обнімався / І в його приятель заставлявся — вияв дружніх стосунків.

Первинна функція поцілунку — інтимізувати ситуацію — у подібних контекстах цілком нейтралізується, а, навпаки, через вербалізацію такого типу “поцілунків” текст вульгаризується й моделюється комічний ефект, характерний для художнього дискурсу І. Котляревського. Порівняймо: *Як навіжена, прискакала, / Нептуна в губи цілувала; Носив поноску, танцював, / І панії лизав од скуки / Частенько ноги скрізь і руки, / І тімениці вигризав.*

Зовнішній вигляд тісно пов'язаний з внутрішнім станом або вдачею людини, тому І. Котляревський приділяє багато уваги опису атрибутики українського козака та козацтва, що допомагає подати предмет тонко, образно і яскраво. Порівняймо: *Була на йому біла свита / Із шаповальського сукна, / Тясомкою кругом обшита, / Сім кіп стоялася вона. / Набакір шапочка стриміла, / Далеко дуже червоніла, / В руках же довгий був батіг...; Щоб військо йшло під коругов; / Щоб голови всі обголяли, / Чуприни довгі оставляли, / А ус в півлокоть би тирчав; / Щоб сала і шона набрали, / Щоб сухарів понапікали, / Щоб ложку, казанок всяк мав...; Сей Евріал був молоденький, / Так годів з дев'ятнадцять мав, / Де усу быть, пушок м'якенький / Біленьку шкуру пробивав; / Та був одвага і завзятий, / Силач, козак лицарковатий; В червоній юпочці баєвій, / В запасці гарній фаналевій, / В стьожках, в намисті і ковтках.*

Колоритна жіноча краса омовлюється багатослівно й комплексно, ототожнення поведінки богів з поведінкою простих людей призводить до іронічного сприйняття викладеного в тексті. Порівняймо: *Венера без спідниці, боса, В халатику, простоволоса, / К Вулкану підтюпцем ішла; Хоть гарна як, а все охоча / Іще гарнійшою щоб быть. / Венера пазуху порвала / І так себе підпирезала, / Що вся на виставці була; / Косинку нарешто згубила, / Груднину так собі відкрила, / Що всякого б з ума звела»; «Умилася, причепурилась / І, як в неділю, нарядилась, / Хоть би до дудки на танець!»* — зазначені невербальні сигнали належать до знаків, що моделюють легку еротику.

Із метою заострення комічного сприйняття письменник маніпулює просторовим параметром, тримаючи читача в певному тонусі. Наприклад: *Еней від неї одступався, / Поки зайшов через поріг, / А далі аж не оглядався, / З двора в собачу ристь побіг* — тактика уникнення комунікативного контакту через утечу; «*Чи гостей ти ждеш?» / Поставила тарілку з хлібом / Перед старим Еолом-дідом, / Сама же сіла на ослін* — тактика частування гостя.

Для омовлення невербальних компонентів комунікації І. Котляревський використовує систему стилістичних *мовних засобів* — порівняння, метафори, епітети, риторичні запитання, фразеологізми, антитези, градації, гіперболи, що апелюють до знання мовця про довкілля, народні звичаї та традиції.

Аналіз художнього дискурсу І. Котляревського засвідчує, що *порівняння* як стилістичний засіб є найбільш уживаним у текстах: його застосування дає змогу викликати в читача асоціації, що апелюють до концептуального знання про довкілля. Через порівняння пізнається світ зображуваного, воно дає змогу глибше розкрити художній образ⁷⁷⁸. Наприклад: *Прямий, як сосна, величавий* — високий і стрункий; *Здавався гірчійший їй від перцю* — дуже неприємний; *Еней тут крикнув, як на пуп* — з надривом, дуже голосно; *Пилась горілка, як вода* — у значній кількості; *Еней піджав хвіст, мов собака* — злякавшись; *Опухли очі, як в сови, / І весь обдувся, як барило* — зміна виразу обличчя; *Та був розумний, як письменний, / Слова так сипав, як горох* — швидка манера мовлення; *Тоді одна к йому сплигнула / Так, мов цвіркун або блоха, / До уха самого прильнула, / Мов гадина яка лиха* — швидкі й упевнені рухи; *Зробився Турн наш бісноватим, / Реве, як ранений кабан* — сила голосу, темброва характеристика; *В шапках було, як мак цвітуть* — козацька шапка зі звисаючим червоним мішкоподібним шликком; *Чого ти сильно зажурився / І так надувся, як індик? / Зовсім охляв і занудився, / Мов по болотіві кулик?* — міміка, що відповідає внутрішньому стану людини.

Письменник майстерно вплітає в текст фразеологізми, інколи частково модифікуючи їх, що також є однією з ключових ознак “живого” мовлення. Порівняймо: *кинув в Карфагену оком; Ніхто з уст пари не пустив; Прибіг Меркурій засапавшись, / В три ряди піт з його котив; В висок Дареса затопив: / З очей аж іскри полетіли* тощо.

Для творів І. Котляревського, що згодом простежимо й у М. Хвильового, характерні структури, у яких антонімна парадигма розгортається в лінійній направленості. Виокремлюємо *антитезу* — різке протиставлення образів, понять, ситуацій тощо. Порівняймо: *Були троянці п'яні, ситі, / Кругом обуті і обшиті, / Хоть голі прибрели, як пень*. Іноді І. Котляревський використовує *контекстуальну антитезу*, у якій протиставлено неоднорідні параметри, зокрема один належить до *хронеміки* (поспішно, швидко когось покинути вказує на бажання згорнути процес

⁷⁷⁸ Див. про це: Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання «живого» мовлення українців... С. 264.

спілкування), а інший — до *екстралінгвістики* (плач, сльози, які, навпаки, демонструють страждання від того, що спілкування перервалося), що виводить їх в одну семантичну площину. Наприклад: *Хоть од Дідони плив поспішно* (хоча швидко покинув, але ж не хотів), / *Та плакав гірко, неутішно* (тому й страждав від того).

Цей приклад ілюструє складну орнаменталіку: не лише внутрішню, коли певний невербальний параметр характеризують тропеїчні засоби, але й зовнішню — коли внаслідок “омовлення” одного параметра НК репрезентується інший. Порівняймо: *За сєє ж дівку чорнобриву, / Смачную, гарну, уродливу / Тобі я, далєбі, що дам* — оптичний параметр зовнішності репрезентований “смаковим” епітетом.

Одним з авторських прийомів І. Котляревського є нанизування *конотативних значень*. Як додатковий зміст мовної одиниці, конотація існує у вигляді паралельних семантичних відтінків, що накладені на основне значення. Вона відбиває різні експресивні, емоційні та оцінювальні обертони й може надавати певного описового відтінку всьому вислову. Порівняймо: *Зевес моргнув, як кріль усами, / Олимп, мов листик, затрусивсь*. Поет омовлює факт психологічного впливу засобом “упаралельнення” мімічних рухів: *моргнути* можна очима, автор же переносить цю дію на мімічний рух *вусами* з метою уяскравити цей рух (*моргнув усами*), надати йому більшої експресивності. Простежуємо вияв уже названої раніше *внутрішньої (паралінгвальної) орнаменталіки*.

Отже, застосування невербальних маркерів, омовлених у текстовому просторі І. Котляревського, є підставою моделювання підтексту, який сприяє дешифруванню інформації, що в той чи той спосіб передається від одного персонажа іншому, органічно супроводжує репрезентацію “живого” мовлення українців.

Найбільш послідовно актуалізованими в мовленні письменника параметрами невербальної комунікативної системи виявилися такі: *тактильно-кінестезичні* (цілування, обійми) і *просодичні* (зокрема *акустичний* — гучність голосу, манера мовлення) *засоби*. Це свідчить про схильність І. Котляревського вербалізувати чуттєвість та експресію українців. Серед стилістичних засобів орнаменталізації НК письменник надає перевагу *порівнянню*, що вказує на втілення в його текстах фольклорної традиції. Зазначене є основною ознакою індивідуального стилю митця.

4.2.2. “Мовний живопис” як ідіостиль Г. Квітка-Основ'яненка

Г. Квітка-Основ'яненко ввійшов в історію як фундатор нової української прози й визначний драматург. П. Куліш цінував його як письменника, творчість

якого «прикрасила б будь-яку літературу за вірністю живописання з натури й глибиною сердечного почуття»⁷⁷⁹.

Жестова фразеологія допомагає митцеві увиразнити контексти, додати в художній текст експресії. Порівняймо: *Коли ж підсяде до старіших та стане загинати їм свої баляндраси, так усі старі і молоді, сидять, та пороззявивши роти, слухають аж до пізньої ночі* — образний вислів корелює з відповідною мімікою й вербалізує комунікативний смисл 'слухати із захопленням'. Водночас в іншому контексті він набуває додаткового комунікативного відтінку — 'утрачати пильність', 'відволіктися'. Наприклад: *Далі прийшов (солдат), де груші продають, бачить, при возах самі хлопці, та й ті роти пороззявили і дивляться на медведів. Він таки й положив руку на мішок — ніхто не баче (...) положив гарненько на плече — ніхто не баче (...) та не озираючись, і чкурнув, куди йому треба!* («Салдатський патрет»).

Г. Квітка-Основ'яненко в деталях прописує традиційні етикетні комплекси, зокрема уклін на привітання, пошану, подяку, прохання тощо. Порівняймо: *Отаке там було, що і розказати усього не можна, і усякий народ, хто там не був, що йде біля того патрета, усяк шапку зніма та й скаже або «Добридень» (...); Охрім був собі парень звичайненький, зняв шапку, поклонивь, та й каже: «Добридень, господо служивий!» (...)* («Салдатський патрет»); *От як почув Василь, що дівчата вже за ним гомонять, озирнувся до них, зняв шапочку, поклонивсь і каже: «Добридень, дівчата! Боже вам помогай»* («Маруся») — *уклі́н на знак привітання*; *Нічого Явдосі робити, узяла — та усе-таки не з своєї коробки — три в'язки бубликів і пішла до портрета, поклонилась йому, мов живому, та й просить (...)* — *уклі́н на знак вшанування, прохання* («Салдатський патрет»); *Пришедши у хату, старости помолились Богу і поклонились хазяїну і хазяйці* («Маруся»); *Пішла Маруся у кімнату і винесла на дерев'яній тарілочці два рушники... положила на хлібові святому, а сама стала перед образом та й вдарила три поклони, далі отцю тричі поклонилась* («Маруся») — *ви́явлення або демонстрація поваги і вшанування*.

Одним з найяскравіших невербальних знаків, омовлених у текстовому художньому просторі Г. Квітки-Основ'яненка, є релігійний *жест хрещення*, що актуалізує ключове процесуальне значення цього сакрального ритуалу⁷⁸⁰.

⁷⁷⁹ Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка». *Куліш П. Твори*: у 2 т. Київ: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 479.

⁷⁸⁰ *Примітка*. Порівняймо значення, подані в підрозділі 1.4.3.

Описуючи життя своїх героїв, автор візуалізує жест, передаючи його значущість і репрезентуючи в поведінкових приписах. Порівняймо: *Перехрестись та й скажи, як щодня у отче наші читаєш; «Господи! Буде воля твоя з нами грішними; перехрестившись скажемо: Господи навчи мене грішного, як сповнять волю твою; А Наум перехрестившись, прочита Отче наш, то йому і стане на серці веселіш; Помолилась Богу і зверх усього ударила три поклони, щоб вже більш не думати про Василя, її так батько вчив* («Маруся»).

Традиційно українці хрестилися, коли починали або закінчували певне діло, з надією, що Бог допоможе в усяких праведних діях. Порівняймо: *Явдоха узяла з чужої коробки паляницю, стала на схід сонця, тричі перехрестилась та й покотила паляницю, навпаки сонця* («Салдатський патрет»). Хрестили дітей батьки, коли благословляли, а також для захисту. Наприклад: *Лягай же, дівко, спати; завтра будеш старіша, чим сьогодні, а від того і умніша. — Перехрестив її та й пішов собі від неї* («Маруся»).

Великодня й різдвяна традиція передбачає таку ритуальну дію, як *христосення* — ритуальне цілування під час зустрічі у святкові дні. Сьогодні ці традиції вже відмирають, натомість для наших предків вони мали не лише комунікативний, але й магічний обереговий смисл. Порівняймо: *Похрестуйтеся по закону тричі, та нехай вас Бог боронить від усякої поганої думки* («Маруся»).

Портрет як засіб психологічного аналізу — це не лише «змалювання зовнішності людини, її рис обличчя, виразу очей, пози, особливостей рухів, її одягу, взуття»⁷⁸¹, а й «видимої мові душі» — відтворення психічних станів і психологічних властивостей персонажа через міміку та пантоміміку⁷⁸². Порівняймо: *закоханий погляд Василя: (...) Бач, як жалібно дивиться на мене і буцімто й просить: будь ласкава, Марусю, не втікай відсіля!* («Маруся»).

Письменник майстерно змальовує «гру поглядів» закоханих: (...) *Як один на одного разом зглянуть, так Марусю мов лихорадка так із-за плечей і озме, і все б вона плакала, а Василь — мов у самій душній хаті (...) то й гляди, Василь тільки рукою поведе або головою мотне, то вже Маруся і почервоніла, і вп'ять і зирнутья меж собою* («Маруся»).

Опис зовнішності героїв письменник здійснює на основі етнографічного портретування, відображаючи їхній внутрішній світ, морально-етичні якості, орієнтуючись на фольклорні зразки. Маруся *висока, прямесенька, як стрілочка,*

⁷⁸¹ Семенчук І. Р. Портрет у художньому творі. Київ: Дніпро, 1985. С. 3.

⁷⁸² Фащенко В. В. У глибинах людського буття: літературознавчі студії. Одеса: Маяк, 2005. С. 20.

чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська розжа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... вже ж пак не так, як городянські дівчата, що у панів понавчались (...); Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки: на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжсинових штанях, чоботи добрі, шапові, з підковами («Маруся»).

Зовнішність інтерпретує одна з героїнь, що підкреслює достовірність інформації. Порівняймо: *Та й красивий же! Бач, як вихиляється, за тин держачись! Спина так і гнеться, неначе молодий ясенок, а з виду як намальований: очі йому як зірочки, а патли так і мотаються: бач, по-купечеському (...)* («Маруся»).

Прийомом омовлення НЗК автор створює *комедійні* ситуації і характери, зокрема: Одарка *тягає за чуприну чоловіка* Прокопа, Олексій під час сватання *зриває хустку, якою накритий гарбуз*, у знак заручин з Галею, а нерозважливий і неповороткий Стецько *залишається з гарбузом* — знаком невдалого сватання, відмови нареченої («Сватання на Гончарівці»).

Г. Квітка-Основ'яненко описує *фізіогномічні реакції* для вираження емоцій, зокрема: Василь *блідне від сум'яття*, викликаного раптовою закоханістю; *блідне від хвилювання*, гадаючи, що його товариш має намір сватати Марусю; *від страху білий як стіна*, очікуючи на рішення Наума на сватанні.

Для психологічного зображення *переживання горя* на похороні Марусі письменник описує соматичні та вегетативні реакції Василя, використовуючи яскраві образні порівняння: *Василь блідний-блідний, як тая настоящая смерть, волосся йому розкудочене, очі, мов у мертвого, дивляться і не бачать нічого; руки неначе судорги покорчили, а сам, як лист, труситься*⁷⁸³.

Письменник моделює описи симптоматики *почервоніння*, регламентуючи його причинно-наслідкову природу. Порівняймо: *Як не роздивиться Явдоха, що се мана, що се не справжній салдат, а тільки його парусна, — засоромилась, почервоніла як рак, та швидше не оглядаючись* («Салдатський патрет»); *Як же, тільки подумала об сім, так як засоромиться. Почервоніла,*

⁷⁸³ Див. про це: Горболіс Л. М. Проблема національного характеру у творчості Г. Квітки-Основ'яненка: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Сум. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми, 1995. С. 83.

як калина, закрилась рученьками і голову похилила; Тільки дивиться на матір, а очіці як жар, так і горять; а сама рум'яна, а то почервоніла, як калина; Та що це напасть така? Жінко! Що будемо робити? Дочка, а ходи ти сюди на пораду! Маруся, вийшовши з кімнати, засоромилась. — Господи! Почервоніла, що той мак і не поклонившись, зараз стала біля печі та й колупа її пальцем; Душевний неспокій героїв видає бліде обличчя. Порівняймо: Побліднішає наш Василь та вп'ять і похмуриться; Мов лихоманка стрепнула Василя, поблід, як полотно, та аж руками вхопивсь за коляку, щоб не впасти від журби. Він бо думав, що се його дівчину Левко вихваляє («Маруся»).

Отже, прагнучи якомога точніше змалювати образи своїх героїв, Г. Квітка-Основ'яненко вербалізує типову невербальну поведінку українців, що, відтворюючись у різних контекстах, вдало візуалізує комунікативні ситуації, “оживлює” художній текст, доводячи важливість вербалізації НК.

4.2.3. Екстралінгвальний дейксистичний поетичного мовлення Т. Шевченка⁷⁸⁴

Омовлюючи засоби НК, Т. Шевченко використовує їх як мовні коди до розуміння глибинних когнітивних процесів, що мотивують комунікативну поведінку персонажів його текстів, репрезентують авторську мовну спроможність, здатність моделювати й передавати відповідні смисли.

Емотивна компетенція МО «виявляється в її вмінні породжувати в практиці комунікації емотивно коректні тексти»⁷⁸⁵, що, безсумнівно, є ознакою елітарної МО.

Репрезентація екстралінгвальних засобів комунікації в художньому мовленні Т. Шевченка свідчить про його глибоку чуттєву рецепцію — емоційне сприйняття дійсності й утілення цієї енергетики поетичного мовлення, зокрема засобом омовлення *сліз, плачу*, що репрезентують прихований образ-концепт душевного крику, страждання. Порівняймо: (...) *Один собі в моїй хатині заспіваю, заридую, Як мала дитина* («Гайдамаки»); сльози — невербальний засіб — поет сприймає й вербалізує як вербальний, наприклад: *А я дивлюсь, поглядаю, Сміюся сльозами* («Гайдамаки»)

⁷⁸⁴ Примітка. Матеріали розділу частково опубліковані в статті: Осіпова Т. Ф. Вербалізація паралінгвальних засобів комунікації у творах Т. Г. Шевченка...

⁷⁸⁵ Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 54.

Мовчання як показник інтровертивного психотипу характерне для комунікативної поведінки християн, українців зокрема⁷⁸⁶. Т. Шевченко систематично омовлює цей процес, візуалізуючи зазначену ментальну рису в комунікативній поведінці своїх персонажів. Порівняймо: *Кругом мовчки подивилась* («Катерина»); *Ледве встала, поклонилась, / Вийшла мовчки з хати* («Катерина»); *Серед става / Мовчки спинилась* («Катерина»); *Сохла і мовчала...* («Тополя»); *Пан-отаман та на хвилю / Мовчки поглядає* («Іван Підкова»).

Вербалізація оптичних параметрів (*зовнішності, одягу*) формує уявлення не тільки про соціальний статус героїв, але й про характер їхніх взаємостосунків. Порівняймо: *Я тобі не пара: / Я в сірій свитині, / А ти титарівна. Кращого вітай* («Гайдамаки») — Ярема бідний, знедолений, пригнічений, не може претендувати на взаємостосунки з дівчиною заможних батьків; *Закрутивши чорні уси, / За ухо чуприну, / Підняв шашку — човни стали* («Іван Підкова») — зовнішня козацька атрибутика, поєднана з вербалізованим рухом на позначення команди зупинки, дає змогу судити про певну рангову належність козака та його героїчну вдачу.

Засобом вербалізації невербаліки (параметр *зовнішності*) автор передає душевний стан своїх героїв, реалізуючи емоційний дейксис. Порівняймо: (...) *а дівчата! Землі козацької краса / У ляха в'яне, як перше мати, / І непокрита коса / Студом січеться; карі очі / В неволі гаснуть* («Гайдамаки») — 'непокрита коса' — символ усоромнення жінки, втрата блиску в очах — пригнічення; *Дивлюсь: твоя, мій брате, мати Чорніше від чорної землі Іде, з хреста неначе знята* («Н. Костомарову. В казематі»), де невербальні параметри виконують роль емоційного продуцента.

Поетичні тексти Т. Шевченка репрезентують його потужний темперамент у вияві і негативних, і позитивних емоцій — від обурливо експресивних текстів до інтимних високоенергетичних, що можна простежити на прикладах вербалізації тактильних засобів НК. Порівняймо: *А нагай / Малює вздовж жидівську спину* («Гайдамаки») — омовлено жорстоке фізичне покарання; відсутність суб'єкта дії (*нагай* — тільки інструмент) і непряме називання самої дії збуджує уявлення читача й загострює сприйняття; *А Оксана, як голубка, / Воркує, цілує; / То заплаче, то зомліє, / Головоньку схилить* («Гайдамаки»). У викладеному відстежуємо каскадне змалювання сильного почуття засобом ВН, зокрема *просодики* (манери мовлення), *такесики* (поцілунок), *екстралінгвістики* (плач), *кінесики* (постави тіла,

⁷⁸⁶ Див. про це: Там само. С. 99.

семантично значущих рухів). Описуючи темпераментну інтимну сцену в такий спосіб, Т. Шевченко, власне, визначає природу взаємодії лінгвальних і паралінгвальних засобів комунікації. Наприклад: *Довго вони, як бачте, / Меж мови-розмови / Цілувались, обнімались / З усієї сили; то плакали, то божились* («Гайдамаки»).

Яскравим прикладом, що виявляє креативність емотивного невербального дейксісу Т. Шевченка, є персоніфіковане мовлення, спрямоване до абстрактного об'єкта як до реального. Порівняймо: *Горнисть лишень ти до мене, / Та витнемо з лиха; / Гарнесенько обіймемось / Та люблю, та тихо / Пожартуєм, чмокнемося, / Та й поберемося, / Моя крале мальована. / Бо я таки й досі / За тобою чимчикую* («Слава»). Не можна не погодитися з думкою, що емоції впливають на своєрідний стиль мислення й мовлення людини⁷⁸⁷, а специфіка їх вияву є візитною карткою мовної особистості.

Вербалізація зовнішності в мові художнього тексту може репрезентувати аксіологічний компонент комунікативної компетентності. Порівняймо: *А в неділеньку святу / Мундир надіває. / І медаль, і хрест причепить, і заплете косу, / Та ще й борошном посипле. Я не знаю й досі, / Нащо вони москалі ті / Коси заплітали, / Мов дівчата, та святее / Борошно псували? / На іграшку, я думаю, Так собі, абито!* («Москалева криниця») — у контексті виявляється іронічне ставлення до атрибутики царської армії і до “москалів” загалом; *...Вночі і ожеледь, і мряка, / І сніг, і холод. І Нева / Тихесенько кудись несла / Тоненьку кригу попід мостом. / А я, отож таки вночі, / Іду та кашляю йдучи. Дивлюсь: неначе ті ягнята, / Ідуть задрипані дівчата, / А дід (сердешний інвалід) За ними гнеться, шкандибає, / Мов у кошару загаяє / Чужу худобу (...)* («О люди! Люди небораки!») — зневажливо-іронічне ставлення до відповідних суб'єктів дії пом'якшується стилістичним прийомом евфемізації (*задрипані дівчата* — повії) та використанням відповідного порівняння, характерного для українського фольклору загалом, (*мов чужу худобу*), а позитивно-співчутливе реалізується через актуалізацію категорії інтимізації — висловлення прямого співчуття (*сердешний інвалід*). І, навпаки, вербалізацію почуттів захоплення, прихильності автора до створеного ним образу простежуємо в контекстах: *Увечері, мов зоря тая, / Марія з гаю виходжає / Заквітчана* («Марія»); *І кинула кругом очима, / Аж іскри сипнули з очей. А з добрих молодих плечей / Хітон полатаний додолу / Тихенько зсунувся. Ніколи / Такої Божої краси / Ніхто не узрить!* («Марія»).

⁷⁸⁷ Там само. С. 54.

Етнокультурний параметр МО репрезентується крізь призму невербальних засобів комунікації шляхом омовлення найбільш значущих рухів, зокрема: *Кругом заревіло. / «Спасибі вам!» — Надів шапку* («Іван Підкова») — рух на позначення завершення розмови або спільної справи; *Чи мене, Боже милий, / Навік забуваєш, / Одвертаєш лице своє, / Мене покидаєш?* («Псалми Давидові») — рух на позначення відсутності комунікативного контакту, переривання спілкування; *І став велично на порозі, / І, уклонившись, вітав Марію тихо* («Марія») — репрезентовано маркер комунікативного етикету українців (вітаючись, уклонитися); *Подай же руку козакові / І серце чистеє подай! І знову іменем Христовим / Ми оновим наш тихий рай* («Полякам») — імператив, що спрямовує комунікацію до розвитку, поступу.

Контекстуально можливим видається виявити багатозначність деяких рухів, зокрема жести хрещення. Порівняймо: *«Ой панночки-голубчики, / Їй-богу, немає!» / «Брешеш, шельмо!» / «Коли брешу, / Нехай Бог карає!» (...)* / *«Ха-ха-ха-ха! Чорт, панове, / Літаню співає. Перехрестись!» / «Як же воно? Далєбі, не знаю». «Отак, дивись (...)*» / *Лях хреститься, А за ним Іуда (...)* («Гайдамаки») — хреститися на знак переконання, клятви; *І що тепер йому почати? / Подумавши, перехрестивсь / Та й знов пішов у наймити...* («Москалева криниця») — використання руху хрещення як оберегу перед небезпечною або складною справою; *Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати. Благословить дітей своїх / Твердимі руками / І діточок поцілує / Вольними устами* («І мертвим, і живим, і ненародженим...») — ритуальне значення руху хрещення на знак благословення.

Отже, невербальні параметри, вербалізовані в поетичних текстах Т. Шевченка, виконують функцію посилення емоційного сприйняття, формування емоційного, оцінного екстралінгвального дейксісів.

4.2.4. Національна невербаліка українців у поетичному дискурсі С. Руданського⁷⁸⁸

В українській мовній і культурній спадщині С. Руданський відомий і як поет-песиміст у ліричних поезіях, сповнених розпачливого смутку, і як “сміхотун”

⁷⁸⁸ Матеріали розділу апробовані на III Міжнародній науково-практичній конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра» 20–21 травня 2016 р. (м. Познань, Польща) з публікацією: Осіпова Т. Національна невербаліка в поетичному мовленні Степана Руданського. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2016. Zeszyt IV. S. 109–117.

(так назвав його С. Єфремов) завдяки його веселим співомовкам, у яких автор віддзеркалює специфіку етнічного спілкування.

“Живе” мовлення українців зафіксоване в співомовках С. Руданського, характерними ознаками яких є: (1) діалогічність, (2) розмовність (неповні чи незакінчені речення, еліптичні конструкції, просторіччя, діалектизми, різного типу форми запозичень, вигукові елементи), (3) емоційність, (4) експресивність, (5) виразна оцінювальність, що репрезентована мовними одиницями, які виконують насамперед прагматичні функції.

Вплив НК на життя, мімічні вияви емоцій, їх соціальна роль, погляд як найбільш важливий і практично найвиразніший спосіб орієнтації в соціальному світі, невербальні сигнали та їх значення, жести та порухи тіла, простір — усе це яскраво вербалізовано в співомовках С. Руданського, органічно супроводжує репрезентацію “живого” мовлення українців.

“Живе” мовлення мотивується комунікативною компетенцією, мовним чуттям і мовним смаком. Для більшості пересічних українців термін “співомовка”, по суті, тотожний з віршованим анекдотом, тобто жанром, що репрезентує гумор. Саме на таке розуміння цього жанру скерував читачів й І. Франко в статті «До студій над С. Руданським», де зазначав: «Найоригінальнішим і заразом найбільше народним явився Руданський у своїх „Співомовках”, в тих коротких епічних анекдотах, котрих сюжет звичайно взятий з уст народу і прибраний в легеньку, сказати б можна, куцу форму народної коломийки»⁷⁸⁹. І. Франко звертає увагу й на майстерність автора в омовленні специфіки невербального спілкування, зокрема у співомовці «Рабин і запорожець» описано ситуацію, у якій учасники комунікативного акту розуміють по-різному один той самий невербальний знак — *кивок головою*, унаслідок між ними й виникає непорозуміння (девіація). Однак, крім І. Франка, жоден з дослідників творчого доробку С. Руданського не зауважив активності поета щодо омовлення невербаліки, яка супроводжує “живе” мовлення.

С. Руданський виявляється надзвичайно талановитим репродуктором чи то народного традиційного матеріалу, чи то історичних фактів⁷⁹⁰. І. Франко наголошує на типажі образів поета, зауважуючи, що співомовка «дуже вдатно малює натуру українця — розважливу, трохи скептичну і з невеликим нахилом до фаталізму. Всяке добро має у нього й темний бік, а жодне лихо не буває без добра.

⁷⁸⁹ Франко І. До студій над С. Руданським. *Франко І. Збір. тв.*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 28. С. 220.

⁷⁹⁰ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Франко І. Збір. тв.*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1984. Т. 41. С. 299, 317–319. С. 307.

При тім річ сама основана на таких чисто українських відносинах, як чумацтво, подорож у Крим, погана пригода в степу, що всякий відразу згодиться, що маємо тут діло з анекдотом наскрізь національним, родимим, українським»⁷⁹¹.

У міжнаціональному спілкуванні колоритна зовнішність українців не лише привертає увагу, але й викликає гаму емоцій, що можуть “провокувати” відповідні закиди. Порівняймо: *Питалися в козака: / «Що то за причина, / Що в вас гола голова, / А зверху чуприна?» / «А причина то така: / Як на війні загину — / Мене ангел понесе / В небо за чуприну!»* («Чуприна»)⁷⁹², або: *Приїхали запорожці, / Короля вітають, / Король просить їх сідати, / Козаки сідають. / Сидять собі. В них жупани / Всі карамзинові, / І самі такі храбренні, / Вуса прездорові. / Задивились на ті вуса / Ляхи препозані. / «Що б їм, — кажуть, — дати їсти? / Даймо їм сметани! (...) А перше нам, запорожцям, / Щільник меду дайте». / (...) Так ті вуса прездорові / Вгору завертіли* («Запорожці у короля»).

Текст репрезентує комунікативну компетентність українців у розв’язанні складної дипломатичної ситуації й уникненні конфліктного розвитку подій; в омовленні комунікативної ситуації автор використовує такі параметри, як *дистанція* (проксеміка), *зовнішність героїв* (фізіономіка).

Фольклорні традиції в поетичній творчості С. Руданського вияскравлюються на тлі переспівів народних пісень, у яких автор описує дівочу красу, використовуючи широку палітру художніх засобів. Порівняймо: *Чароньки дівочі — / Горять чорні очі, / Як в чистому небі / Зорі вопівночі!* («Пісня»); *Брівоньками зв’ялила, / Брівоньками, / Хмароньками. / Брівоньками зв’ялила, / Оченьками спалила. / Оченьками, / Зіроньками, / Оченьками спалила* («Пісня»). Ніжні взаємостосунки закоханих С. Руданський вербалізує засобами НК, візуалізуючи комунікативну ситуацію, порівняймо: *І сів я на лаві дубовій, / І сіла дівчина моя, / Дівчина мене обійняла, / Обняв же дівчину і я. / Іден поцілунок гарячий, — / І я, як від чарів, ожив; / (...) / Дівчина мене пригорнула, / Дівчину і я пригорнув, / Дівчина на лаві заснула, / І я коло неї заснув* («Богдай тебе»).

Співомовки С. Руданського репрезентують “живий” народний гумор, що створюється засобом омовлення невербальних або паралінгвальних параметрів комунікації. Жалібна тональність молитовної пісні викликає у вірянки відповідні емоції, асоціативно пов’язані з певною подією в її житті. Порівняймо: *Щойно в церкві коли дяк / «Іже» заспіває, / Бідна баба у кутку / Мало не вміває. / Аж завважив тее дяк,*

⁷⁹¹ Франко І. Студії над. Ст. Руданським. „Ні зле, ні добре”. Франко І. Зібр. тв.: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 28. С. 299.

⁷⁹² Руданський С. В. Усі твори в одному томі / уклад. і авт. передмови Г. Латник. Київ: Ірпінь, 2007. 520 с. — Далі зазначаємо назву твору за цим виданням без зазначення сторінки.

До неї забрався. / «Чого плачете ви так?» — / Стару запитався. / «Як не плакати мені, — / Стара баба каже, — / Коли голос мене ваш / Аж за серце в'яже! / Так колись моя коза / На льоду кричала, / Як раз її звірина, / Бідну, розривала» («Жалібний дяк»). Як ключовий прийом творення комічного автор використовує омовлення просодичних характеристик голосу, актуалізуючи асоціативні зв'язки пам'яті.

С. Руданський змальовує й образ селянина, що потрапляє в кумедне або безглузде становище, але, не переймаючись скрутною ситуацією, ніби сміється разом із читачем над собою. Наприклад: *Несе, бідний, та й спіткнувся / У самім болоті. / І хильнулись нові ночви, / Затряслось свячене, / І в болото покотилось / Порося печене. / Глянув мужик на болото, / Посвистав до лиха, / Відвернувся, набік плюнув / Та й промовив стиха: / «Та свиня таки свинею! / Правду кажуть люди: / Святи її, хрести її — / Все свинею буде!» («Свиня свинею»)* — репрезентовано акт автокомунікації, коли мовець, негативно апелюючи до абстрактного об'єкта, зберігає внутрішню психологічну рівновагу.

С. Руданський знайомить читача з особливостями національного харчування українців, вербалізуючи етнічні смакові уподобання (гастика) засобом омовлення різнопланових невербальних параметрів — проксеміка + зовнішність + гастика, порівняймо: *Я б по шию в салі спав, / В сало одягався, / Салом ів, на салі спав, / Салом укривався* («Царі»).

Омовлення смакових відчуттів з метою створення комічного — один з улюблених прийомів письменника. Порівняймо: *Іде собі дорогою, / Свіжий хрін смакує. / В носі свердлом завертіло, / А сліз не взамує. / Втирав, втирав циган очі, / Далі й не втирає... / Сів під мостом, іскривився, / Їсть та примовляє: / «Плачте, плачте, дурні очі, / Щоб повилізали!.. / Бачили ж ви, препогані, / Що ви купували!..» («Циган з хроном»).*

Національні страви, як відомо, є одним з критеріїв визначення й рівня цивілізованості етносу, і особливостей його мислення, і вияву його талантів. Об'єкт гастики — конкретна страва — у гумористичному дискурсі С. Руданського (співомовка «Вареніки, вареніки») виконує роль засобу самозахисту в межах дії закону комунікативного самозбереження. Порівняймо: *Сидить москаль на прилавку, / Прищурює очі... Так і знати: москалина / Вареників хоче. / Хоче бідний вареників, / То й ніщо питати! / Та тільки їх по-нашому / Не вміє назвати. / «Хазяюшка, галубушка! — / Став він говорити. — / Свари-ка мне вот энтаво!..» / «Та чого зварити?..» / «Да энтаво... как, бишь, ево / У вас называют?.. / Вот, что, знаешь... берут тесто, / Сыром накладывают...» / «Та бог його святий знає, / Що вам,*

служба, гоже!.. / Тісто сиром накладають... / То галушки, може?» (...) Сир у тісті?.. Хіба, може, / Чи не пиріг буде?» / «Да не пирог, голубушка... / Экая досада!.. / Да знаєш ли, туда масла / Да сметаны надо!..» / **А вона-то добре знає, / Чого москаль хоче... / Та чекає барабана, / Заким затуркоче.** («Вареніки, вареніки»).

Численні характеристики голосу людини створюють її образ, сприяють розпізнанню її станів, виявленню психічної індивідуальності. У процесі сприйняття голосових змін людина фокусує увагу на акустичній системі комунікації.

Омовлюючи просодичні невербальні елементи, С. Руданський намагається використовувати “доповнювальний” контекст для змалювання параметральних ознак голосу: *І живенько за поріг, / Крикнув наокола: / Бартку! Бартку! ходзь-но ходзь... / Цебе біскуп вола. / А той йому з-за хліва / Голосом прегрубим:* / — *А облізал би це пес / Враз з твоім біскупем!* («Gruby bartko»).

Для опису параметрів голосу іноді автор використовує лексеми *кричить, репетує*, наприклад: *Верещить піп, репетує, / Кричить молодиця, / Соломняник скаче, скаче / І з гори валиться* («Цар Соловей»). Для вербалізації просодичних елементів поет моделює метафори й залучає фразеологізми: *Ярославни тихий голос / Незнакомий чує, / Зозулею рано-рано / Бідная воркує; / Дівчата на Дунаї / Співають і в'ються, / І голоси через море / До Києва ллються* («Гор Сіверський». III. Поворот). Такий звуковий діапазон мотивований експресивністю українського національного характеру, схильністю виявляти почуття на емоційно-мовленнєвому рівні, їхнім кордоцентризмом — розумінням дійсності не стільки мисленням (“головою”), скільки “серцем”, тобто емоціями, почуттями, внутрішнім, “душею”, що ґрунтується на ототожненні істинної сутності людини — серця з духовною реальністю⁷⁹³.

Екстралінгвістика як один із провідних параметрів, що характеризують “живе мовлення”, широко омовлюється С. Руданським. Це і *плач*, і *кашель*, і *сміх*, і *зітхання* тощо. Автор використовує експресеми, що виражають інтенсивність вияву комунікативних дій, порівняймо: *А полковник реготить, / Аж мало не ляже:* / «*Куда его ти ведьош?*» / «*На вадапой!*» — *каже* («На вадапой!»). Для вербалізації кашлю С. Руданський омовлює звуковідтворення “кахи”, “кахи”, що контекстуально реалізує різні комунікативні смисли, порівняймо: *А жидок — «кахи», «кахи!» / Кашляє в макітру* («Вітер і колька») — ‘покашлювання як удавання’; або: *Кінчилося діло, / Аж Микита із кутка: «Кахи!» собі сміло* («Війна») — ‘покашлювання як самоствердження’.

⁷⁹³ Кордоцентризм. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/кордоцентризм> (дата звернення: 13.07.2017).

До арсеналу екстралінгвістики С. Руданський уміщує також *шепіт* як особливе акустичне явище мовлення в стані молитви. Порівняймо: *Баби шепчуть, дяк ворожить, / Воду ніп святить (...)*, що водночас може набувати певної конотації, зокрема *шепіт* як інструмент замовляння, ворожіння, порівняймо: *Як тая цариця, / Що її зашептала / На сон чарівниця* («Могила»).

Репрезентацію “живого” мовлення в тестах С. Руданського простежуємо на прикладах авторських ремарок щодо інтонаційного втілення реплік його героїв. Порівняймо: *Тогді гетьман Полуботка / К серцю пригортає. / «Полуботку, Полуботку», — / З дивом промовляє; / узяв він тії річі, / К серцю пригортає, / Заливається сльозами, / Стиха промовляє* («Іван Скоропада»). Співвідношення модуляцій голосу з комунікативною ситуацією забезпечує “доповнювальний” контекст, що описує відповідну ситуацію.

У поетичному мовленні С. Руданського *гаптичні невербальні засоби* омовлюються переважно лексемами *пригорнути, пригнутися* (у значенні ‘притулитися’, ‘пригорнутися’), *обіймати* та їх слововформами: *А брати молодші, / Сестра моя рідна — / До кого пригнеться / Голівка їх бідна?* («До дядька Прохораківалю») — невербальний параметр набуває символічного значення: *пригорнутися* означає ‘знайти прихист, оборону’; *Хто вінок розв’яже, / Той косу зав’яже, / Той дівча пригорне, / Щиру правду скаже* — вербалізується шлюбний ритуал заручин, що характерний для української народної культури: *Но царівна знов мовчала, / Не одповідала, / Лиш обняла ще тісніше / І поцілувала* («Цар Соловей») — омовлюється відповідна комунікативна дія; *А воно Енея тільки обійняло, на шії повисло, / І, до свого батька несправжнього ласку великую здавши, / Іде до цариці. / А та і очима, і цілою груддю, Тулиться до його, к лону пригортає; не знає Дідона* («Енеяка») — “доповнювальний” контекст уточнює характер комунікативної дії, колоритно забарвлюючи сприйняття описаної в тексті комунікативної ситуації.

Через омовлення невербальних параметрів комунікації автор змальовує ситуації, що репрезентують етнічні взаємостосунки українців з іншими народами — “москалями”, “жидами”, “шляхтичами”, циганами тощо. Порівняймо: *Реготят дурні кацапи, / А він тільки сплюне / Та й до другої крамниці, / Багатшої, суне. / В найбагатшій крамниці / Два купці сиділо, / І туди чумак заходить / З мазницею сміло: / «Добрідень вам, добрі люди!» — / Та й зачав питати, / Чи нема у них принаймні / Дьогтю де продати. / «Нету, нету!» — купці кажуть, / Та й, шельми, сміються: — / «Здесь не дьоготь — толькі дурні / Адні продаються!» («Добре торгувались») — невербальний складник підсилюється словесними*

компонентами, що викликає негативну оцінку комунікативної ситуації: кацапи *дурні, шельми, реготять, сміються*, натомість *чумак заходить сміло, суне*, не зважає на зверхне ставлення: *А він тільки сплюне*; або: *Підійнявся вражий циган / Та як зарегоче: / «Мені того й бракувало / Добраніч, панотче!»*, *Іде циган вечеряти / Та слину ковтає* («Циган на толоці») — вербалізовано комунікативні стратегії хитрості, що є стереотипною ознакою циганського етносу.

Гумористично змальовує С. Руданський деякі особливості кінетичної поведінки “рабинів” і “жидів”. Наприклад: *На підсінні в малій хаті / Сидить старий хусит, / Вопівночі над талмудом / Бородою трусить; Розхитався жид на сабаш, / Бородою має (...)* / *Не своїми голосами / «Тефіліт» читає (...); Чи звелить він козакові / Мовити з собою... / Рабин тільки подивився, / Махнув бородою (...)* *Кивнув рабин головою, / Махнув бородою; / Показує йому взору / Правою рукою!* («Штукою зайшов»).

Навіть жиденята й циганчата його текстах “мають” (значить ‘махати’), але вже голівками: *Сидить мале жиденя, / Головкою має, / А жидівка молода / Тільки розважає; Стоїть собі жиденятко, / Головкою має; / Коло нього сидить рабин / Та й його питає* («Три питання»).

Адекватне декодування засобів невербальної комунікації залежить не лише від контексту їх омовлення⁷⁹⁴, але й від фонових знань їх специфіки в контексті комунікативної ситуації. Порівняймо:

- 1) *Затряслися в злості усі його кості, / І махнув рукою, туром реве в злості: / «Горе тим пташеняткам, де змія ночує, / Горе і тим мужсам, де жінка панує!»* («Любусин суд») — репрезентовано жест погрози, демонстрації сили (доповнювальний контекст — невербальний складник поширює зміст висловлювання, об’єднуючи невербальний компонент з вербальним);
- 2) *А вони давай всі разом / Пазури мачати. / І мачають, і махають / Обома руками* («Початок світу (Адам)») — зображено динаміку ритуальних рухів, мотивованих певною символічною поведінкою (замісний контекст — жест заміщує словесне повідомлення — омовлено ритуальні дії в процесі молитви);
- 3) *І махнув бог своїм слугам / Правою рукою / І говорить: «Будьте, діти, / Вічне ви зо мною; І махнув Карло рукою, / Мигнув до Мазепи, / І все війсьсько зворушилось, / Полетіло в степи* («Мазепа, гетьман український»): (а) проілюстровано дублювальний контекст, коли невербальний компонент повторює зміст висловленого; (б) замісний контекст — жест без мовного супроводу служить сигналом на виконання певної дії;

⁷⁹⁴ Див. підрозділ 3.2. Експліцитні та імпліцитні способи відтворення невербаліки...

4) *А полковник із вікна / Махає рукою: / "Ну, астав его, астав! / Я і сам напою"* («На вадапой») — омовлено жест-заборону щодо певної інтенції (дублювальний контекст — повторює зміст вербального повідомлення).

Отже, поетична творчість С. Руданського ґрунтується на національних особливостях спілкування, відображає національну специфіку українського побуту, колорит української зовнішності й характеру. Народнопісенна основа поезії С. Руданського репрезентує етнічну манеру мовлення, комунікативні форми спілкування, традиційні мовні формули. С. Руданський широко застосовує лексичний, фразеологічний, стилістичний ресурси мови, що надають його художньо-поетичним текстам нового естетичного наповнення, відзначають ідіостиль автора як стиль елітарної мовної особистості.

4.2.5. Дискурс М. Коцюбинського: фоностилістика невербаліки⁷⁹⁵

М. Коцюбинський збагатив українську літературу новою манерою письма, що характеризується пошуками «найвиразніших, найекономніших, найбільш відповідних власним естетичним настановам засобів вираження»⁷⁹⁶. Мовна індивідуальність М. Коцюбинського виявляється в майстерності «об'єднання композиційно-мовленнєвих форм і типів мовлення, зіставлення будови твору з формами й елементами загальнонаціональної мови і з позамовними засобами мовленнєвого спілкування»⁷⁹⁷.

Мовний аналіз авторських текстів письменника ілюструє їхній потужний фоностилістичний потенціал. Писемне мовлення М. Коцюбинського — це «жива матерія», що вербалізує зовнішній світ, омовлюючи його категоріями, думками, інтерпретаціями авторського світогляду, світобачення й світосприйняття, своєрідно репрезентуючи МКС, відтворюючи її відповідними художньо-мовними, зокрема й експресивними, засобами. «Експресивність тексту — це його здатність впливати на свідомість та поведінку реципієнта. Ядром експресивності тексту є його емотивність — характеристика мовних засобів, призначених

⁷⁹⁵ Примітка. Матеріали підрозділу частково апробовані в публікації Осіпова Т. Ф. Репрезентація параметрів невербальної комунікації у творах Михайла Коцюбинського. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań: UAM, 2015. Zeszyt III. S. 195–200.

⁷⁹⁶ Див. про це: Скачков А. Ю. Лінгвостилістичні особливості портретних описів у творах М. Коцюбинського: автореф. ... канд. філол. наук. Харків, 2007. 16 с.

⁷⁹⁷ Там само.

для посилення емоціогенності змісту тексту»⁷⁹⁸, що зреалізовується й за допомогою вербалізації емоційно значущих звуків — *звукових інтер'єктивів, вигуків-спонукань, модальних часток, звуконаслідувальних комплексів, омовлення звукових емоційних реакцій людини*, що не так часто привертає увагу науковців. Зауважмо, що останнім часом помічено тривожну тенденцію до використання запозичених вигуків типу *Уваа! Унс!* і под. Це негативний процес, що простежуємо в сучасному дискурсі українців.

Дослідники вважають, що “обраний” мовцем мовний засіб для репрезентації авторських емоційних станів та адекватних емоційних реакцій адресата також належить до експресивних засобів комунікації, що виконують функцію активізації адресата під час трансформації установок та оцінок мовця⁷⁹⁹.

Комунікація завжди обумовлена *екстралінгвальними чинниками*. В. Апресян і Ю. Апресян відзначають, що емоції нелегко укласти в слова, оскільки «онтологічна складність зумовлює складність лінгвістичну: слову, що позначає емоції, практично неможливо надати пряме лексикографічне тлумачення»⁸⁰⁰.

Спираючись на зазначені постулати, учені пропонують розуміння понять *мови опису емоцій* та *мови вираження емоцій*, що реалізуються емоційно зарядженою та контекстуально зумовленою лексикою, виконуючи, відповідно, номінативну й прагматичну функції. Сьогодні розробляють самостійний напрям мовознавства — *лінгвоемоціологію*⁸⁰¹. «Серед аспектів, що визначили розвиток деяких пріоритетних напрямів сучасної лінгвістики емоцій, можна виокремити *лінгвокультурологію емоцій, концептологію емоцій, гендерну емоціологію, емотивність тексту* та деякі інші, що розв'язують проблеми реалізації емоцій, що виражаються в мові, динаміку мовного коду, механізми декодування власних емоцій та емоцій інших людей у процесі комунікації»⁸⁰².

Невербальний параметр суттєво посилює зазначену мотивацію, адже висновок щодо вияву емоцій можна зробити тільки за умови аналізу конкретної ситуації. Урахування системи чинників «“вербаліка + невербаліка + ситуація” роблять зрозумілим те, що виражається, і для спостерігача, і для

⁷⁹⁸ Маслова В. А. Некоторые онтологические аспекты эмотивности текста. *Язык и эмоции*: сб. науч. тр. Волгоград, 1995. С. 184–191.

⁷⁹⁹ Олешков М. Ю. Моделирование коммуникативного процесса... С. 228.

⁸⁰⁰ Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций. *Вопросы языкознания*. 1993. № 3. С. 27–35.

⁸⁰¹ Сліпєцька В. Паремії як поведінкові мовленнєві формули репрезентації негативних емоцій і станив. *Мова. Культура. Взаєморозуміння* / за ред. Т. А. Космеди. Дрогобич, 2013. Вип. III. С. 47–53.

⁸⁰² Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций. Москва: Гнозис, 2008. С. 20.

комуніканта»⁸⁰³, однак цей параметр у структурі МО науковці не виокремлюють і не описують.

Омовлення параметрів НК є одним із засобів посилення експресії художнього тексту, вияву індивідуально-авторських особливостей мови письменника, елітарності його ідіостилю⁸⁰⁴.

Вербалізація екстралінгвальних засобів (сміх, плач, зітхання тощо) в процесі опису комунікативної поведінки людини вможлиблює діагностування її внутрішнього стану, прихованих думок, її ставлення до оточення тощо⁸⁰⁵. Однак ідентифікація емоції в комунікативній ситуації зумовлена деякою неоднозначністю в аспекті застосування одного й того самого мовного засобу.

Тексти М. Коцюбинського привертають увагу не лише з огляду на засоби омовлення (вербалізації) екстралінгвальних чинників комунікації, але й з урахуванням своєрідності їх мовного вираження, що може посилювати експресію художнього тексту. Порівняймо: *Ха-ха-ха!.. а-ха-ха! Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова: — Ха-ха-ха! (...) всіх (...) викоренити (...) ха-ха-ха! (...) щоб і на насіння (...) всіх! (...) а-ха-ха! (..) — вона аж хлипала* («Сміх») — автор удається до образного, метафоричного опису манери сміху, підкріплюючи його звуковим інтер'єктивним комплексом.

Вербалізація динамічних засобів, зокрема номінація **емоційних рухів**, у поєднанні з вигуківими елементами ілюструють динаміку комунікативної поведінки відповідної МО, репрезентованої в художньому тексті. Порівняймо: *Нехай буде так! — плескав в долоні Чугайстир, і присідав до землі, і крутився круг себе. — Ха-ха-ха! — хльоскав себе по стегнах Іван* («Тіні забутих предків»).

Дискурсивна компетенція як така, що встановлює зв'язок між адресантом і адресатом, пов'язана з категорією МО, і як «вид синкретичної компетенції, що сформувалась унаслідок уваги до дискурсу як операційного поняття сучасного лінгвістичного знання»⁸⁰⁶, потребує вивчення проблеми ситуаційного функціонування мови.

⁸⁰³ Космеда Т. Его і Alter Его Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 53.

⁸⁰⁴ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Индивидуально-авторское воспроизведение параметров невербальной коммуникации в идиостиле писателя как элитарной языковой личности...

⁸⁰⁵ Осіпова Т. Ф. Метамова невербальної комунікації: „вербалізація невербаліки” як засіб реалізації мовного коду (на матеріалах авторських текстів І. Франка, Т. Шевченка, А. Чехова). *Мова. Культура. Взаєморозуміння* / за ред. Т. А. Космеда. Дрогобич, 2013. Вип. III. С. 62–71.

⁸⁰⁶ Синельникова Л. Н. Компетенции как критерии идентичности языковой личности. *Уч. зап. Тавр. нац. ун-та. Серия «Филология. Социальные науки»*. Симферополь, 2010. Т. 23 (62), № 2. Ч. 2. С. 354–364.

Специфіка манери репрезентації *екстралінгвальних засобів* у різних комунікативних ситуаціях зумовлює певний ступінь дискурсивної компетенції читача. Порівняймо:

- 1) *Хома сміявся і погано сміявся: — Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. Аякже (...)* («Fata morgana») — контекст висвітлює одне із значень лексеми *погано*, що розуміємо як саркастичний сміх, сміх безнадії й розчарування;
- 2) *Ха-ха-ха!.. От козак-разкозак! (...)* — *реготався Остап. — Ха-ха-ха! (...)* («Дорогою ціною») — розкотистий і відкритий сміх реалізується описовою одиницею *реготався*;
- 3) *От се вигадав! Щоб жінка та чоловіка біла — та се ж беззакон, безпардон! (...)* *Зроду такого не було (...)* *хе-хе-хе (...)* *непевно якомсь сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе* («Ціпов'яз») — такий сміх автор інтерпретує як сміх невпевненості, самозаспокоєння;
- 4) *Хе-хе-хе! (...)* *О, бодай тебе, що вигадав, — хехекав Іван, мов булькав із повної пляшки* («Ціпов'яз») — опис специфічної манери сміху увиразнюється образним порівнянням, що його використовує автор.

Комунікативна варіативність вербалізації екстралінгвальних параметрів є однією з характерних ознак ідіостилю М. Коцюбинського, що виражається в поєднанні засобів репрезентації емоцій, зокрема, як зауважено вище, мови опису й мови їхнього вираження.

Експресивності тексту автор досягає також за рахунок *омовлення невербальних засобів*, що мають більше підтекстовий характер. Порівняймо: *Цить, доню, цить (...)* *не сварися з богом (...)* *потерпімо (...)* («Ціпов'яз»); *Цить!* — *накинулась на Андрія Маланка* («Fata morgana»); *Натовп захвилювався. Тц! Тц!* («Fata morgana») — відімперативи *Цить! Тц!* ілюструють *жести на позначення заборони говорити в певній комунікативній ситуації* і є настільки однозначними та потужними за енергетикою, що не потребують вербального авторського коментаря.

Звуковідтворення свисту та зітхання надають тексту емоційної інтенсивності, поетизуючи висловлення. Наприклад: *Ф'ю-ю!* — *свиснув Антоша. — нема вже барона в маєтку, тай сам утік (...)* *Страх, що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом. — Ах, ах!* — *зітхнула хазяйка дому* («Коні не винні»).

Дискурсивна компетенція вимагає від читача вміння правильно трактувати вербалізовані невербальні дії відповідно до контексту їх уживання.

Невербальний знак може мати синкретичну природу й у відповідних комунікативних ситуаціях репрезентує адекватні до цих ситуацій емоції. Порівняймо: *Чи ж божевільний? — спинивсь урешті Семен. — Тьфу, відкашись, сатано!* («Ціпов'яз»); *Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї (...)* («Fata morgana») — автор вербалізує містично-ритуальну дію *тричі спльовувати*, що репрезентує мовленнєвий жанр прокляття.

Такий самий невербальний знак, “украплений” в інший контекст, може сприяти моделюванню іншого комунікативного смислу. Наприклад: *І він тоді пив пиво (...)* *На готові. Чисте, золоте, холодне пиво (...)* *Тьху! Аж слина котиться (...)* («Fata morgana») — автор репрезентує реакцію розчарування в ситуації бажаної нездійсненності.

Індивідуально-авторська майстерність М. Коцюбинського виявляється також в умінні каскадного поєднання вербального й невербального компонентів, що сприяє підвищенню експресивності тексту. Порівняймо: *Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше (...)* *тихше (...)* *почують (...)* — *благали її очі і болісний вираз. Притискала до грудей руки і все з жахом шептала: — О, пане докторе... будьте ласкаві... Ах, боже... Але доктор не слухав. — Беріть револьвер, — кричав він, — і ходім зараз! — Я не маю револьвера, сердито скрикнув Чубинський. — Фю-ю! — аж свиснув доктор* («Сміх») — омовлення невербальних параметрів сили, потужності голосу (*паралінгвістика*), погляду (*окулесика*), постави, пози (*кінесика*), шепоту й свисту (*екстралінгвістика*), а також паралельне використання їхньої звуковідтворювальної форми ідентифікують креативні тексти М. Коцюбинського й визначають особливості його індивідуального стилю.

Знаковим видається й те, що деякі назви творів письменника окреслюються відповідними параметрами невербаліки (наприклад, «Сміх»). Використання ключових номінацій, що окреслюють певні процеси невербаліки, у сильній текстовій позиції, до якої традиційно відносять заголовки текстів, ще потребують дослідження, оскільки вони містять чималий прагматичний потенціал.

М. Коцюбинський добре відчував і відповідно моделював, наповнював оригінальними, національно забарвленими формами засоби вербалізації емоцій і почуттів, що вмонтовано в “живу тканину” його художнього тексту, репрезентує особливості сучасної йому дискурсивної практики українців.

4.2.6. Орнаментальна невербаліка художнього мовлення М. Хвильового

Дослідники творчості М. Хвильового зазначають, що основу його новелістики становить усвідомлення ним самим ворожості, бездушності й байдужості до людини та довкілля. Тому світ, у якому живуть герої письменника, позбавлений внутрішньої логіки й стабільності, жорстокий і абсурдний. Герої письменника такий світ сприймають часом з фатальною покірною, часом зі страхом, часом з ненавистю, але завжди з великим душевним болем⁸⁰⁷. М. Хвильовому вдається майстерно описати всі ці стани, вербалізувавши їх через систему параметрів НК, репрезентуючи **орнаменталіку** як художню техніку.

Найпоширенішою групою НЗК у творах М. Хвильового є кінетичні засоби, зокрема міміка, жести, знакові рухи, контакт очима й характер постави, що мають велике значення під час спілкування.

Невербальні компоненти комунікації М. Хвильовий омовлює системою стилістичних засобів — *метафорою, епітетами, порівнянням, фразеологізмами* тощо. Стилістичний аналіз творів М. Хвильового засвідчує, що *порівняння*, яке є найбільш уживаною автором групою засобів, наближає його творчість до фольклору. Наприклад: *Карло Іванович зневажливо подивився на Хаю, затрусилась русява борідка, почервонів, як стрючковий перець* («Свиня»).

Кінетичну невербаліку часто репрезентує *метафора*. Порівняймо: *Але сьогодні ми ідемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі* («Кіт у чоботях»). Уплетені в текст *фразеологізми* ілюструють одну з ключових ознак “живого” мовлення, порівняймо: *Оксана козою бігла додому, і цілий день туманіло в голові* («Життя»); *персоніфіковані образи*. Наприклад: *Його брови задумались* («Шляхетні гнізда»).

Для ідіостилю М. Хвильового характерна *антонімічна дихотомія*, унаслідок якої суть поняття (або ознаки) розгалужується на два протилежні полюси за антонімічним принципом, при цьому взаємодоповнюючи й посилюючи значення одне одного: *Приходили дні холодні й теплі, близькі, далекі...* («Юрко») — гіпербалізовані тактильні відчуття, усвідомлення відстані; (...) *і праворуч Дніпро, і ліворуч Дніпро* («Сині етюди»); *я забуваю сіреньке життя... і пізнаю інший солодкий світ* («На озера») — актуалізація смакового параметра як протилежного, репрезентованого кольором.

⁸⁰⁷ Особливості індивідуального стилю творів М. Хвильового. URL: <http://gdz4you.com/literatura/ukrainska-literatura/tvory-ukrainska-literatura/2848-tvr-na-temu-osoblivost-ndividualnogo-stilyu-tvoriv-mhvilovogo.html> (дата звернення: 10.10.2016).

До речі, у прозі М. Хвильового відзначаємо авторські неологізми: у складі одного слова — два елементи з протилежними значеннями: **сумно-веселий край нашого строкатого життя** («Я /Романтика/»).

У текстовому просторі М. Хвильового послідовно репрезентовані різні тактильні засоби:

- 1) дотик як прояв туги, прощання, можливо, переживання. Порівняймо: *Мишко важко дихав і **уперто не пускав її руки*** («Життя»);
- 2) дотик як сакральне й особисте, як спокій і відчуття підтримки. Наприклад: *А вона **брала його біленьку руку й гладила нею свій живіт і усміхалась загадково*** («Життя»);
- 3) рукостискання як вияв поваги до старших, привітання, порівняймо: ***Я тисну бабусі руку, розпитую, що, як і сідаю на воза*** («На озера»), дружби: *Наталка **взяла за руку Юрка: — І їхня?*** («Юрко»); *Він **узав її голову й міцно обняв*** («Юрко»), любові. Наприклад: *Наталка **сиділа поруч Юрка. Її тіло торкалось його тіла, і йому було гарно*** («Юрко»), *Юрко **сів біля Наталки, обняв її однією рукою. Вона не говорила, дивилась униз. Він узав її за талію — вона не говорила. Він **поцілував її шию — вона не говорила***** («Юрко»).

Омовлюючи *такесику*, автор використовує *порівняння*, що дає змогу викликати в уяві читача певні асоціації, порівняймо: *Підкотилась одноколеска до печі, щільно **притулилась, як дитина до матеріної спідниці*** («Юрко»).

Для омовлення *екстралінгвальних* засобів комунікації автор використовує *семантико-стилістичні синоніми* — слова, що різняться і відтінками значень, і емоційним забарвленням. Наприклад: *Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще **регоче на весь вагон*** (...). *Біля робітника **стоїть його синок і усміхається*** («На озера»).

Із метою підсилення інтенсивності сміху також використано звуконаслідувальні одиниці з відповідною синтактикою (періодизація крапками), що репрезентують сміх як невербальну дію: *А Остап **п'яно й нахабно засміявся: — Це той, як його... як ото мітинг був...*** (...) ***Ха... ха...*** («Юрко»).

Вигук ілюструє зазначену в тексті невербальну дію, репрезентуючи її характерну тональність: *— **Ех, Наталю! Він зітхнув, але зачепити її не відважився*** («Юрко»). *Порівняння* посилюють метафоричне значення словосполучки: *У неї **такі тугі зітхання, як яблука з антонівки і величезні очі, де цвіте життя, щирість і тихий сум кохання...*** («Життя»).

М. Хвильовому вдається майстерно вербалізувати систему параметрів НК, серед яких насамперед акустичний, що виявляється через відповідну систему вокалізації, актуалізуючи:

- а) *зучність голосу*: *Вона тихо говорила: — У мене не було дітей... («Юрко»);*
- б) *тембр і манеру мовлення* адресата у певній емоційній ситуації: *Хая скипіла: — Чого вам треба? Дурень! Хая конче хвилювалась і покликала Зою. Лаяла Яблучкіну, а потім говорила про Петушкова... («Свиня»), Рубан перелякався й засюсюкав: — Сарас іди носювати в клюю!» («Життя»)* — для точності передавання манери мовлення персонажа автор використовує транслітерований запис вислову;
- в) *зміну тональності й сили голосу*, порівняймо: *Трусилась борідка, ще підсмикував брюки й кричав не своїм голосом («Свиня»);*
- г) *спосіб голосового звучання*: *Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів...» («Іван Іванович»).*

Вербалізація зовнішнього вигляду тісно пов'язана з внутрішнім емоційним станом або вдачею людини: *На серці співала струнка, біла, як молоко, береза: у неї пишні молоді перса, у неї золоті кучері... («На глухім шляху»).*

Для опису зовнішнього вигляду автор використовує:

- 1) *метафори*, наприклад: *І груди її високо підіймались, ніби хотіли полунути в темно-сині простори («Життя»);*
- 2) *епітети*, наприклад: *Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурний шелест тополі... («Життя»); Товариш Жучок — це тільки «кіт у чоботях» із жвавими рухами, з бузиновим поглядом («Кіт у чоботях»);*
- 3) *порівняння*, наприклад: *Серпнево виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій («Життя»);*
- 4) *ампліфікацію*, адже накопичення однорідних слів дає йому змогу пожвавити текст, змалювати цілісну картину, насичену фактами, уникнути “розтягнутих” описів, наприклад: *Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода («Синій листопад»).*

Сприйняття й використання часу є невід'ємним складником невербального спілкування й досить істотно впливає на поведінку, емоційний стан людини. Письменник вибудовує індивідуальну систему координат *з часу й простору*, свій унікальний метафізичний світ. Часто простір у новелах М. Хвильового дивовижно розгортається за допомогою принципу асоціативності, наприклад:

Потяг розриває простори й летить. Нарешті (час хетизації /очікування/ скінчився) я бачу, що біля правого вікна звільнилось місце, і я поспішаю туди.

Отже, НК в художніх текстах М. Хвильового має широкий спектр мовного вираження й орнаментально репрезентована на різних рівнях. Стилістичний аспект зазначеної проблематики розкриває нові перспективи щодо вивчення національного корпусу НК, що акумулюється в потенціалі українського слова.

4.2.7. Омовлення невербаліки в дискурсі українських шістдесятників (М. Вінграновський, Л. Костенко, В. Симоненко)⁸⁰⁸

Шістдесятництво належить до найцікавішого літературного феномену другої половини ХХ ст. Спадщина шістдесятників приваблює дослідників і на початок ХХІ століття, оскільки ще не все вивчено, інтерпретовано, популяризовано. Це стосується й сучасних активних митців, і тих, які відійшли за межу, проте употужнили “духовну ауру нації”.

На сьогодні визначено багато аспектів лінгвокреативності письменників-шістдесятників, адже їхні світоглядні засади створюють основу формування й розвитку системи естетичних принципів — це єдність традицій (національних і світових) та новаторства; індивідуалізація (посилення особистісного начала); інтелектуалізм, естетизм, елітарність; метафоричне образне мислення, і конкретно-реалістичне, і умовно-асоціативне. Така різнобарвність творчої палітри зумовлена філософським підґрунтям виникнення шістдесятництва — “екзистенційно-еґоцентричною спонукою”, що «через індивідуалізацію як вирізнення одиничного, індивідуального “я” із загального уніфікованого “ми”, як становлення творчої індивідуальності, неповторного творчого голосу виштовхнула назовні потужну енергію художнього творення, аби дати можливість зреалізуватися непересічній мовній особистості»⁸⁰⁹. Вона володіє сукупністю компетенцій, що обумовлюють створення й сприйняття нею текстів (висловлювань), які вирізняються мірою структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення довкілля.

На текстовому рівні вербалізація НЗК дає можливість сформулювати уявлення про особливості індивідуального стилю митця, його емоційність,

⁸⁰⁸ Матеріали розділу апробовані на III Міжнародній науково-практичній конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра» 20-21 травня 2016 (м. Познань, Республіка Польща) з публікацією доповіді: Осіпова Т. Актуалізація невербаліки в дискурсі українських шістдесятників...

⁸⁰⁹ Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво як концепція “духу часу”. *Roczniki Humanistyczne*. Lublin, 2007. Т. LIV-LV. З. 7: Słowianoznawstwo. S. 109–124.

належність до певного психотипу тощо. Результати дослідження структурної організації невербального мовлення та лексичного наповнення емоційних діалогів доводять, що така організація художньої прози репрезентує особливий невербальний дискурс, оскільки відображає комунікативну ситуацію як процес взаємодії, проектує її кінцевий результат, оперуючи потенційними мовними засобами репрезентації⁸¹⁰.

Використавши вироблену методичку⁸¹¹ та поглибивши її новими прийомами, спробуємо репрезентувати невербальну орнаментику художнього мовлення поетів-шістдесятників, насамперед Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського як найбільш яскравих представників цієї літературної течії, встановити й описати фігуральні значення, що формуються внаслідок відповідної орнаменталізації та визначають індивідуальні риси кожного автора як МО.

Екстралінгвістика є одним з ключових параметрів у поетичних текстах Л. Костенко. Поетеса використовує систему художніх засобів — від епітетики до графеміки. Порівняймо: *Я усміхався білими губами* (Л. Костенко, «Берестечко») — схарактеризовано емоційний стан людини, яка переживає стрес; *Ці УЖЕ ВСТЕРЕЖУТЬ. МОЛОДИК УСМІХАЄТЬСЯ КРИВО* (Л. Костенко, «Берестечко») — графічна форма (великі прописні літери) ілюструє бажання авторки наголосити на відповідній міміці героя, констатуючи його емоційний стан.

Поетеса вдається до персоніфікації, порівняймо: *Тобі козацький череп усміхався..., Сміється баба, клята скіфська баба, сміється, ухопившись за живіт* (Л. Костенко, «Скіфська баба»), що характеризує творчу уяву письменниці, її світовідчуття. Прийом омовлення екстралінгвальних параметрів на тлі контрасту передає характер взаємодії комунікантів. Порівняймо: *Вони сміялись на ганьбу мою. / А я на їхні цноти усміхнувся, / Поклони б'є у Лаврі Йосип Тризна, і з гніву плачуть сиві кобзарі, / Біля свого села — аж там вже розридалось; / Сміється сажотрус, аж на плечі підстрибує драбинка. / Чого смієшся? / Може, через те, що я тут п'ю в розхристаній кошулі?* (Л. Костенко, «Берестечко»).

Варіантність посмішки демонструє й В. Симоненко, створюючи художні образи засобом традиційних і "модерних" *епітетів*. Порівняймо: — *Ви знову забули цигарки? — обминає очима його цукеркову посмішку; Ліна автоматично посміхалася їм, бо треба ж бути звичливою; Відвідувачі, не заважайте*

⁸¹⁰ Музычук Т. Л. Невербальный дискурс как неотъемлемая и определяющая часть контактной коммуникации. *Вестн. Иркут. гос. лингв. ун-та*. 2013. С. 63–69.

⁸¹¹ Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання "живого" мовлення українців...

працівникам виконувати свої службові обов'язки, — *ультрачемно посміхається Ліна* (В. Симоненко, «Білі привиди»).

Використання *апострофи* (звертання до конкретної особи з-поміж слухачів чи до уявного образу) свідчить про інтровертність індивідууму, глибину його внутрішнього світу. Порівняймо: *Я тій сльозі сказав: не йди. / Я тій сльозі сказав: сиди. / Сиди, не плач, моя сльоза, / Сиди, не плач, як я сказав* (М. Вінграновський, «Я тій сльозі сказав: не йди...»).

Експериментальний підхід до форми поетичного тексту, що містить невербальний компонент, виявляється в застосуванні тактики *мовної гри*, зокрема *парономазії*, утвореної зіставленням слів, різних за значенням, але подібних за звучанням. Наприклад: *Тепер дивись на Україну. / От. Дивись. Давись сльозами* (Л. Костенко, «Берестечко»). Слова, близькі за звучанням, зазнають поетичної семантизації і створюють асоціативно-узагальнену форму — *поетичну атракцію*⁸¹².

Просодика. Омовлення манери говоріння певним чином формує враження про ситуацію спілкування й ґрунтується на засадах національного фоновідчуття й фоновираження словом та звуковими експресивно-емоційними засобами й цілими конструкціями. Порівняймо: *затараторив гуморист; недбало кинув поет* (В. Симоненко, «Психологічний поєдинок»); *Шворень схопився (...) і закалатав, він бубонить їй услід, ніхто не розумів, що гелготів довготелесий та сухоребрый каратель, а потім їхнє сичання перекладав на людську мову переляканий учитель з сусіднього села, занадто вкрадливий голос* (В. Симоненко, «Вино з троянд»).

Орнаментальний ефект створюють мовні композиції, що вербалізують різнотипові параметри невербальної комунікації (*кінетичні, гастичні, експресивні*) засобами порівнянь, що свідчить про екстравертність МО. Порівняймо: *лише слова, колись легкі, сьогодні змерзлі і гіркі; — Мамо! — крикнув Миколка. Але йому лише здалося, що він крикнув. Він не крикнув, як того йому хотілося, а яюсь прошелестів сухим язиком, бо слова неначе піском пересипалися* (М. Вінграновський, «Первінка»). Акустичний ефект шепоту часто передають *засобом алітерації*, порівняймо: *...сад шепотів пошерхлими губами...* (Л. Костенко, «Виходжу в сад, він чорний і худий...»).

Кінесика реалізується переважно параметрами міміки, поглядів, рухів очима, жестами. Зокрема міміка, що візуалізує текст, ґрунтується на певній прецедентності адресата: "морщити чоло" як вияв сумніву, недовіри. Порівняймо:

⁸¹² Там само. С. 337.

І тільки люди зморщили чоло: — Не може бути, щоб таке було (Л. Костенко, «Ой ні, ще рано думати про все ...»).

В українській ментальності, як уже зазначалося, очі символізують внутрішнє духовне та емоційне наповнення людини. О. Потебня відзначав виникнення символів на ґрунті порівняльних, протиставних і причинових відношень⁸¹³, що, зокрема, й ілюструє низка прикладів. Порівняймо: *Не говори печальними очима...* (Л. Костенко, «Не говори печальними очима...»); *І в тернових очах було стільки благання, що ніхто не зважувався їй заперечувати...; Я дивлюся в твої перелякані очі, я тебе заголубить, запестити хочу; Тільки в очі ніжні задивлюся, в них свою тривогу утоплю* (В. Симоненко, «Я тобі галантно не вклонюся...»); *Сухим нервовим поглядом він придивлявся до кожного бійця в сірій шапці під червоною зіркою, сподіваючись зустріти кого треба* (М. Вінграновський, «Первінка»).

Творчим експериментом можна назвати актуалізацію в поетичному мовленні фразеологічної одиниці у формі *інверсії*. Наприклад: *Ідалія Полетика, / прославилася бабонька, / цькувала собі генія, знічев'я, просто так. Тепер в музеях Пушкіна / зі стін очима кліпає, / за віяло ховається, коли екскурсивод / ні-ні та й скаже: — Ось вона, / та сама світська дамочка, / котра цькувала генія. Нікчемна, а й вона / отрути жменьку вкинула, де наклепи варилися, / і є в його загибелі також її вина* (Л. Костенко, «Віяло мадам Полетики»). Фразеологізм *кліпати* (блммати) очима означає 'почувати себе ніяково перед ким-небудь, відчувати сором, провину'. Зміна порядку слів, що зумовлена передусім ритмомелодикою поетичного тексту, водночас перерозподіляє смислове навантаження, акцентує емоційний складник. Засобом стилістичного прийому повтору вдається передати відчуття масовості явища, наголосивши на численності поглядів, що зосередилися на певній особі. Порівняймо: *Всі погляди спиняються на ній, на ній, на ній!* (Л. Костенко, «Віяло мадам Полетики»).

Характерною ознакою поетичного мовлення шістдесятників є високий ступінь психологізму, тому епітетика набуває певної чуттєвості, найбільшу групу серед них становлять емотивні (почуттєві) епітети, що створюють самодостатню мистецьку якість, поезію узагальненої поетичності, коли на їх сполучуваності виникає свіжий образ. Порівняймо: *Дівчина відчувала, що на ній схрещуються цікаві погляди, і їй це явно подобалося, Ось вона стоїть в автобусі, і всі на неї дивляться такими добрими очима; — Ага. Дуже приємно, — відповідає той*

⁸¹³ Потебня О. О. Про деякі символи в слов'янській народній поезії. *Потебня О. О. Естетика і поетика слова*. Київ: Мистецтво, 1985. С. 206–207.

і міряє її лінивим поглядом (В. Симоненко, «Наївне дівчисько»). Фігуральне оформлення думки *епіфорою* при цьому посилює емотивний компонент, порівняймо: *Люблю тебе. Боюсь тебе. Дивлюсь високим срібним поглядом на тебе* (М. Вінграновський, «Я скучив по тобі, де небо молоде...»).

Епітети багатогранно омовлюють погляд, але все ж таки поступаються певним формам *порівняння*. Наприклад: *Вона метнула на нього дві сині блискавки; Він важко, мов гирі, підняв свої очі і спідлоба глипнув на неї, але за мить його очі знову впали в траву* (В. Симоненко, «Чорна підкова») — *порівняння* й *метафора*, що омовлюють важкий безсилий погляд, створюють цілісне враження про стан людини, увиразнюють художнє сприйняття образу.

Потреба конкретно-чуттєвого вираження художнього образу зумовлює застосування метафоричних тропів, зокрема різного роду фігур заміщення. *Метонімія*, уплетена у фразу з використанням паралелізму, увиразнює текст, забарвлює його легкою іронією. Порівняймо: *Вона ходила між квітами, а за нею ходили його закохані очі* (В. Симоненко, «Вино з троянд»).

Кінесика значно впливає на перебіг невербального спілкування, наприклад: *Вона грайливо перекинула коси зі спини на груди* (В. Симоненко, «Вино з троянд»). Поведінка дівчини свідчить про бажання привернути увагу до себе: *Коли вона кидала чорні коси на пружні груди і пливла селом з сапкою на плечі, хлопці божеволіли* (В. Симоненко, «Вино з троянд»). *Це знаю я, і голову хилю* (Л. Костенко, «Не знав, не знав звіздар ...») — несміливість або почуття провини, страху.

Найтонші внутрішні відчуття митець передає засобом омовлення *тактильного параметру* — *дотику, обіймів* як маркера інтимності, душевного хвилювання, порівняймо: *...мені хтось душу тихо взяв за плечі — заговорив шопенівський ноктюрн* (Л. Костенко, «Мені хтось душу тихо взяв за плечі...»).

Каскадне зображення інтимної ситуації засобом фігурального омовлення невербаліки свідчить про експресивність і темперамент митця, порівняймо: *Коли моя рука, то тиха, то лукава, в промінні сну торкнеться губ твоїх, і попливе по шиї і небавом, з плеча на груди, із грудей до ніг... Коли твоя рука солодка, ніби слава, червонооким пальчиком майне...* (М. Вінграновський, «Коли моя рука, то тиха, то лукава...»).

Сприйняття часу й простору, їхнє переосмислення, паралелізм відчуттів належать до внутрішньої експресивної сфери МО, тому і їхня репрезентація в художньому тексті є глибоко індивідуальною. Порівняймо: *Вже одпручалась гордістю і смутком, одборнилась даллю, як щитом...* (Л. Костенко,

«І не дивуй, що я прийду зненацька»). Поетесі властиве використання проксемічних метафор: тут метафору можна розглядати як порівняння, адже зіставляються такі поняття, як *даль* і *щит*, відстань подається як засіб комунікативного захисту: *Не треба класти руку на плече...* (Л. Костенко, «Не треба класти руку на плече») — репрезентовано бажання зберегти свій мікропростір. Отже, героїня прагне відсторонитися від близьких взаємостосунків.

Засобом комунікативного самозахисту є також збільшення відстані, порівняймо: *Сама пішла світ за очі — аби знайти від тебе крихту порятунку* (Л. Костенко, «Гуде вогонь — веселий сатана...»), що свідчить про схильність до інтроверсії. *Світ за очі*, як відомо, означає 'піти, побрести, забігти, тобто не вибираючи шляху; невідомо куди, куди завгодно'. Із такою ж метою поетеса використовує градацію (*Сама втекла в сніги, у глухомань...*) — як просторовий чинник, що ілюструє переживання авторки, бажання *віднайти душевну рівновагу; Він любить час. Хвилини. Дні. Роки... Він любить навіть відстань і розлуку...* (Л. Костенко, «Не треба класти руку на плече»).

Внутрішня експресія творчої особистості репрезентована протиставленням непаралельних явищ, що поєднуються авторкою в порівняльному контексті: *... до безміру, як в темряві зіниці, тривожно шириться чекання...* (Л. Костенко, «Гуде вогонь — веселий сатана...»). *Це так природно — відстані і час... Це так природно — музика і час...* (Л. Костенко, «Двори стоять у хуртовині айстр...»). Особливість авторського стилю Ліни Костенко виявляється в апелюванні саме до параметрів хетизації, що певною мірою вказує на її інтроверсію.

Орнаментальна репрезентація зовнішності людини в поетичному тексті, виконана в кращих фольклорних традиціях, свідчить, навпаки, про екстравертність автора. Актуалізуючи систему невербальних засобів (проксеміки, кінесіки, фізіономіки, екстралінгвістики, такесіки) й вербалізуючи їх низкою тропів, В. Симоненко демонструє захоплення красою української дівчини, наприклад: *На неї задивлялися навіть дідугани, і вже рідко який хлопець не міряв очима з голови до п'ят. В одних у зорі світилося захоплення, в других — неприхована хіть, а треті милувалися нею як шедевром краси. Коли вона кидала чорні коси на дружні груди і пливла селом з сапкою на плечі, хлопці божеволіли. Приходили боязко до її воріт і натхненно говорили про кохання, а вона тільки слухала і мовчала. Ніхто не насмілювався торкнутися її, мов боявся осквернити дотиком красу* (В. Симоненко, «Вино з троянд»). Суть такого дискурсу перекликається з багатством смислів української фольклорної спадщини,

зокрема пісенною, де жіноча краса оспівується аналогічними засобами, що свідчить про естетичну спадковість на генетичному, архетиповому рівні.

Багатокомпонентна невербаліка надає мовленню експресивності, своєрідної внутрішньої орнаментальності (*окулесика, просодика, кінесика, проксемика / епітетика, метафорика*). Наприклад: *Діти полохливо підняли на Миколку очі, помовчали, а потім дівчинка підхопила решето і щезла в ліплянці. Її брантик-млинар, кречучи, поніс за нею і дертку* (М. Вінграновський, «Первінка»).

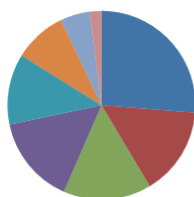
Використання *апосіопези* (незавершене обірване речення, у якому думка висловлена неповністю) виводить висловлювання на більш високий рівень — рівень *інтертекстової орнаменталіки*. Порівняймо: *Вогнем мовчання зайнялося — Схрестились погляди — Пробач* (Л. Костенко, «Пінг-понг»). Подібне формулювання думок — одна з особливостей екзистенціальних текстів, а також ознак індивідуального стилю Л. Костенко.

Проаналізувавши фрагменти поезії Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського з урахуванням відносної кількісної пропорційності *актуалізованих невербальних параметрів* (АНП) та здійснивши відповідні підрахунки, не претендуючи на висчерпність і статистичну точність показників, усе ж можемо відзначити, що в поезії Л. Костенко омовлює широку палітру невербальних параметрів, серед яких близько 26 % належить екстралінгвістиці, 15 % — проксемиці, 15 % — просодиці, близько 15 % — окулесиці, кінесика складає 12 %, близько 9 % невербаліки — це такесика, 5 % припадає на хронеміку та означення зовнішнього вигляду людини, близько 2 % — фізіогноміку та графеміку. Пріоритет в омовленні параметрів, що відображають внутрішнє світосприйняття, вказує на тяжіння МО до психотипу інтроверта.

У текстах Л. Костенко серед тропів переважають епітети, метафори, порівняння, зокрема авторські, активно використано персоніфікацію, апострофу, часто й апосіопеза репрезентує актуальні авторські думки. Ідіостиль поетеси насичений новотворами, авторською фразеологією. Викладене унаочнює діаграма 4.1.

Діаграма 4.1

Актуалізація невербальних параметрів у поезії Ліни Костенко

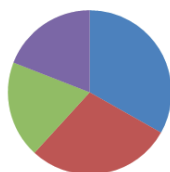

■ Екстралінгвістика	26 %
■ Проксемика	15 %
■ Просодика	15 %
■ Окулесика	15 %
■ Кінесика	12 %
■ Такесика	9 %
■ Хронеміка, зовн. вигляд	5 %
■ Фізіогноміка, графеміка	2 %

Ідіотексти М. Вінграновського ілюструють 33 % просодики, 28,5 % — кінесика, 19 % складає окулесика, 19 % — екстралінгвістика. Насиченість поетичних текстів параметрами зовнішнього світосприйняття, докладними описами невербаліки, перевага в омовленні кінетичних, оптичних та екстралінгвальних параметрів надає можливість стверджувати про екстравертність МО. Для омовлення невербаліки цей автор надає перевагу епітетам, порівнянням, метафорі та їх контекстному поєднанню (діаграма 4.2)

Діаграма 4.2

**Актуалізація невербальних параметрів
у творах Миколи Вінграновського**

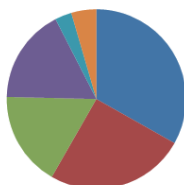

■ Просодика	33 %
■ Кінесика	28,5 %
■ Окулесика	19 %
■ Екстралінгвістика	19 %

Серед невербальних засобів, омовлених В. Симоненком, 33 % складає кінесика, 25 % — окулесика, 17 % — просодика, 17 % — екстралінгвістика, близько 3 % — проксемика, близько 4,5 % — графеміка, хронеміка та репрезентація зовнішнього вигляду загалом. Симбіоз інтровертних та екстравертних ознак демонструє амбівертність МО, що репрезентовано відносною пропорційністю вербалізації НЗК як відображенням рівноваги внутрішнього й зовнішнього світосприйняття. Найбільше уваги автор приділяє епітетам, відповідно їх моделюючи ("модерні" епітети), метафорам, його характерною стильовою ознакою є метонімія, використання звуконаслідувальних девербативів (діаграма 4.3).

Діаграма 4.3

**Актуалізація невербальних параметрів
у поезії Василя Симоненка**

■ Кінесика	33 %
■ Окулесика	25 %
■ Просодика	17 %
■ Екстралінгвістика	17 %
■ Проксеміка	3 %
■ Хронеміка, графеміка, зовн. вигляд	4,5 %

Отже, дослідження актуалізації невербальних компонентів у художньому мовленні не лише поглиблює теорію невербального дискурсу та орнаментальності тексту, але й розширює практику вивчення МО, створюючи нові філіграні.

Означене окреслює відповідну перспективу, зокрема й щодо розширення методології, теорії невербальної комунікації із залученням методу кількісного підрахунку, діаграмної репрезентації відносної кількісної пропорційності актуалізованих невербальних параметрів з метою їхнього порівняння й окреслення на цій основі системи висновків, що дасть змогу робити узагальнювання щодо специфіки вираження невербальної комунікації в українській лінгвокультурі загалом.

4.2.8. Репрезентація невербаліки в українському постмодерні: традиція і сучасність (Ю. Андрухович, Л. Дереш)

Постмодерна культура наскрізно пронизує всі сфери сучасного буття, накладаючи відбитки передусім на світосприйнятті, моралі суспільства. Зникають певні межі й кордони обов'язковості, варіюються моральні установки, знецінюються цінне й підноситься низьке. Комунікація, і комунікативна лінгвістика зокрема, виконує в цьому процесі роль плацдарму, де розгортаються баталії переосмислення й утвердження нових поглядів і засобів взаєморозуміння.

Лінгвістичний постмодернізм, зазначає Т. Монахова, «становить можливу перспективу лінгвістики тексту, якщо почнуть з'являтися типології текстів, ґрунтовані передовсім на екстралінгвістичних факторах, а потім вже — мовних»⁸¹⁴. Характерними рисами постмодернізму вважають фрагментарність, неоднозначність, хаотичність, суперечливість; «постмодерне письмо передбачає підкреслену умовність зображуваного, підпорядкування правилам естетичної гри»⁸¹⁵. Така гра створюється засобами іронії, сміху, засобами екстралінгвістичної комунікації, невербальними техніками моделювання комунікативних ситуацій тощо.

Унаслідок такого підходу традиційний спектр репрезентації невербальних засобів комунікації в художніх текстах розширюється, що й спостерігаємо в мові творів Ю. Андруховича та Л. Дереша як представників різних поколінь постмодернізму в Україні.

Співіснування традиційного й постмодерного в художніх текстах Ю. Андруховича простежуємо в омовленні параметрів невербальної комунікації, зокрема персонажі «Московіади» розмовляють *захриплим, стомленим, тремтячим, механічним, низьким чоловічим та верескливим жіночим голосами*;

⁸¹⁴ Монахова Т. В. Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 51.

⁸¹⁵ Тарасова Н., Люлька В. «Жіночність» як один з провідних концептів у поезії О. Забужко. *Філологічні науки*. 2014. № 17. С. 31.

прагматика виформовує такі характеристики, як *безкомпромісний голос, дисциплінований, безбарвний, ошалілий, лагідний старечий голосок, самотній жіночий голос, голос, у якому не було ані краплі злості* тощо. Порівняймо також: *Ти розрізняєш їхні письменницькі голоси — а кожен із них, за характеристиками з місць попередньої діяльності, «наділений власним неповторним голосом, який неможливо переплутати з будь-чим іншим» («Московіада»).*

Картину цілісного сприйняття Ю. Андрухович довершує встановленням зв'язку між чинниками, що її моделюють, порівняймо: *У нерозривній діалектичній єдності з голосами перебувають і запахи — букет гуртожитського сміттєпроводу, перегарів і сперми («Московіада»).*

Автор майстерно створює інтонаційне тло діалогів, коментуючи просодіку мовлення у формі ремарок, про які йшлося в попередньому розділі, порівняймо:

Галя зриває слухавку відразу, не встиг ще перший гудок закінчитися:

— *Ти...*

— *Я.*

— *Як справи?*

— *Ти приїхала?*

— *Так.*

— *Я зайду...*

— *До мене? — якомога більше байдужості в голосі.*

— *Я хочу тебе бачити! — якомога більше нетерплячості й палкості.*

— *Заходь...*

— *Але ти цього, здається, не хочеш?...*

— *Заходь уже, — зітхання, байдужості відчутно поменшало.*

— *Ні, якщо тобі неприємно, я не буду...*

— *Заходь, чекаю! — з байдужістю в голосі переможно покінчено. Але й з розмовою теж.*

Короткі гудки («Московіада»).

Постмодерні тексти внаслідок своєї еkleктичності, інтертекстуальності становлять тканину, зіткану «з уривків культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагментів соціальних ідіом тощо — усе це поглинуто текстом і перемішане в ньому, оскільки завжди до тексту і навколо нього існує мова»⁸¹⁶. Наприклад: (...) і в цю критичну мить бачиш усміхненого розжевоцюкого

⁸¹⁶ Монахова Т. В. Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці... С. 28.

блондина “кров з молоком” в офіційному костюмі, з паперовою візитівкою “ОРГКОМІТЕТ” на грудях, який тримає у правиці високо підняту картонну табличку з написом: “Mr Khomsky”...(«Рекреації»).

Такі ж особливості простежуємо далі, порівняймо: **Ці сині півкола, ці намацьовані губи, священні синці, стигмати, розширені вени, провалені носи, викривлені хребти, ці рухливі язики, співаючі стегна, діряві панчохи, оголені плечі, скривавлені ікла, гострі ключиці, покусані груди, ці ліхтарі між ногами, це сяйво** («Рекреації»). Невербальні параметри, що репрезентують фрагменти зовнішності індивідуумів соціуму, за своїм стилістичним параметром межують з кітчем, що також є однією з ознак постмодерну.

У пошуках нових смислів письменник актуалізує традиційні, вкладаючи ці стратегії в уста персонажів своїх творів, порівняймо:

(1) *Так, я, здається, сказав тобі найгірше зі слів, які ти могла від мене почути, ще патетичніше заговорив він трохи згодом, аж камені посипалися з під його рішучих черевиків. Пробач, я справді образив тебе, це так. Але ж ти навіть не почувалась ображеною — навпаки, **попросила моєї руки**. Ти попросила, щоб я **подав тобі свою руку!** Карл Йозеф зупинився мов укопаний перед сосновим стовбуром. **Ти! Попросила! Щоб я! Тобі! Руку! Як я мав це розуміти, не скажеш?** («Дванадцять обручів»)* — подати руку в знак допомоги;

(2) *Я можу чогось не розуміти у ваших звичаях, я згоден. Ви, наприклад, цілуєтеся в губи вже при знайомстві, танцюєте з чужими партнерами, надто близько до них притискаючись, у вас майже не існує приватності особистого простору, ви дихаєте одне одному просто в обличчя і ходите в занадто коротких спідницях. Але зараз мені йдеться про те, що ти **подала свою руку!** Це щось цілком інакше, це вже **не жест, це запрошення** — автор змушує самого героя визначати смисли, що формує невербальний параметр у прагматичній ситуації («Дванадцять обручів»);*

(3) *Сосна, як і Рома, мовчала, тож він пошкандибав далі. Адже коли серед ночі у лісі хтось **подає іншому свою руку, спокійніше попровадив він, то це означає близькість, чи не так?** («Дванадцять обручів»)* — комунікативна девіація, причиною якої стає саме дисонанс у розкодуванні невербального знака.

Отже, ранній постмодернізм Ю. Андруховича характеризується пошуковими стратегіями, що актуалізують невербаліку як вербальний і текстотвірний засіб.

Постмодерні тексти Л. Дереша вирізняються динамічністю, стрімкістю думки, глибоким психологізмом. Улюбленим прийомом раннього Дереша

є динамічне зображення комунікативної ситуації, порівняймо: *Хіппі люто сплюнув у порох, лайнувся й лагідно усміхнувся* («Поклоніння ящірці») та презентація невербальних діалогів, коли слова відсутні або зовсім непередбачені у спілкуванні, порівняймо:

(1) *Але сонна Дзвінка розвела руки, просячи обійняти її. Я задовільнив її прохання й несподівано для себе заснув у її теплі ще на дві години;*

(2) *При цих словах Дзвінка глянула мені в лице, перевіряючи, справляє на мене її гисторія належне вражіння, чи ні. Я відкрив рота, показуючи, що від цікавості я мало не втрачаю свідомості, і взяв її за руку. Вона посміхнулася і продовжила (...)* («Поклоніння ящірці»).

Психологію невербалики простежмо на цілісному фрагменті художнього тексту й прокоментуймо ключові моменти, що стосуються невербальних параметрів.

— *Я хочу вбити його, — тихо промовила Дзвінка. Я спокійно подивився в її великі очі. Сподіваюся, вона не відчула, як щось порвалось у мені всередині. Їдкий страх плюснувся на шлунок* («Поклоніння ящірці»). Постмодерні тексти Л. Дереша синкретичні — вони омовлюють внутрішні відчуття людини на рівні симптоматики. Автор намагається якомога точніше зобразити власну реакцію на певний подразник, описуючи внутрішню фізіологію цієї реакції.

— *Ти допоможеш мені? — спитала вона без усіяких жіночих штучок. Голосом, який не обіцяв ані гір ізмаргадзових, ані сотень незабутніх ночей у стилі “східних солодоціє”. Голосом, у якому чулось: “Якщо ти не допоможеш мені, я тебе зрозумію, бо розумію найкраще серед усіх, кого ти знаєш. Але тоді... тоді я зроблю це сама.”* («Поклоніння ящірці»). Лінгвокреативність автора виявляється в омовленні варіантів інтонації, що гіпотетично могли б застосуватися в зазначеній комунікативній ситуації, а також в конкретизації застосованого варіанта.

Ні, вирішив я, нічого робити я не буду; якщо подумати, це ж узагалі абсурдно! Нічого не робитиму, а навіть спробую відгово...

— *Нема питань, кицю.*

І знаєте, чого я злякався? Тону. Такого, ніби я вже це зробив. Такого, ніби я вже це робив, і, можливо, не раз. Такого тону, ніби я вже це робив, і мені сподобалось... і я став робити це знову і знову — просто так, для насолоди («Поклоніння ящірці»). Учасник ситуації омовлює свій внутрішній психологічний конфлікт, що складається із суперечливих думок — підтримати

подружку чи, навпаки, відмовити від необачливого кроку. Логіка поступається удаваному героїзму, що втілюється в інтонуванні відповіді такою мірою та якістю, що сам герой лякається свого голосу.

Накладання семантичних кодів може відбуватися й у міжособистісному або груповому спілкуванні.

Тільки-но ми, тримаючись за руки, з'вилися на теренах Гицлів, як геть усі очі були спрямовані на нас. Точніше очі жінок — на мене, очі старих еротоманів-дідусів — на груди Дзвінки, що прекрасно просвічували крізь намоклу тканину майки. Мені свербіло озирнутися назад, глянути, чи хрестяться вони нишком у нас за спинами, відганяючи вроки («Поклоніння ящірці»). Л. Дереш описує повернення героїні до рідного села в супроводі друга, моделюючи комунікативну ситуацію винятково невербальними засобами. Автор омовлює комунікативну поведінку молодої пари — хлопця й дівчини (демонстративність, зухвальство і як наслідок — очікування реакції ззовні), реагування селян, що раптово побачили молодь (кожна соціальна група спрямовує погляд на об'єкт зацікавленості). Авторська мова репрезентує комунікативну дію очікування реакції (озирнутися назад, глянути, чи хрестяться вони за спинами), що лише припускається в контексті описаної ситуації. Характер омовлення гумористичний, невербально багатоконпонентний з накладаннями значень, що сприяє створенню комічного в тексті.

Старша жінка, котра полола поруч, дала йому по голові й щось і стиха промовила, киваючи підборіддям у наш бік. Дзвінка широко їм посміхнулася і злегка вдарила однією рукою по згину в лікті іншої, високо підіймаючи цей воістину інтернаціональний знак — очевидно, щоби посилити усю його недвозначність («Поклоніння ящірці»). Описано невербальний діалог девіантного характеру з актуалізацією вульгарного жесту, на якому наголошує автор.

Куди котиться наша молодь? Чи котиться вона взагалі, а чи загниває без руху, як оті бахори-халамидники-ворохобники, що безсоромно йшли, ТРИМАЮЧИСЬ ЗА РУКИ? («Поклоніння ящірці»). Омовлюючи нейтральний жест «триматися за руки», автор переакцентує увагу читача, підмінюючи моделі комунікації, завуальовує реальні причини несприйняття зовнішності та поведінки молодих людей сільською громадою. Така модель поведінки демонструє переоцінку цінностей молодим поколінням: те, що для нього є нормою (особливості зовнішнього вигляду, розкуті манери, свій етичний світогляд), для консервативних селян або людей старшого віку — порушенням норми, що й утворює прірву між поколіннями. Порівняймо: *У Мідних Буках ми*

аутсайтери, погані діти, *The Bad Company*... Ми — цвіт нації, ми — цвіль нації. **Насправді ж ми просто є..** («Поклоніння ящірці»).

Підтримуємо думку, що «постмодерністська стратегія текстотворення лише відбиває мовну екзистенцію людини, виявляє її самовираження через слова, дає змогу провадити принцип мовної гри в усьому, сприяє створенню ефектів від мовлення, таких як епатаж чи захоплення слухачів»⁸¹⁷. Епатажність героїв постмодерного тексту виявляється в їхньому мовленні, і більшою мірою при цьому — у її невербальному компоненті, порівняймо: *Я кинув оком на кімнату. Обдерті стіни, загаджена підлога, від якої йшов нудотний сморід. “Ти наркоман?” — крутилося в мене на язичку, але це прозвучало б нетактовно. Мишка мов прочитав мої думки: — Я наркоман, — похвалився він. — Тебе ж ЦЕ цікавило? Сідай, почекай, поки вони підуть собі. Тута вони тебе ніколи не знайдуть* («Поклоніння ящірці»).

Статус і спосіб життя особистості певним чином відбивається в предметному просторі її існування. Що для одних — норма, для інших — несприйняття, але у фокусі постмодерну знову бачимо переформатування цінностей, і те, що викликає стрес в автора (йому не зручно запитувати, чи наркоман Мишко), для самого Мишка — навіть предмет гордості, оскільки він про це заявляє вихваляючись, із позитивною інтонацією.

Отже, постмодернізм як художня мовна творчість перебуває в стані постійного розвитку та є потужним ресурсом пізнання внутрішньої сутності людини кризь призму її невербальної поведінки.

4.2.9. Фразеологія публіцистично-критичного мовлення *Д. Павличка*⁸¹⁸

Лінгвокреативний потенціал публіцистично-критичного мовлення Дмитра Павичка як елітарної національної МО яскраво окреслюється в аспекті використання фразеологізмів на позначення невербальних дій як орнаментального засобу публіцистичного стилю. Т. Космеда зазначає, «що на тих рівнях мови, (...) де мовні одиниці мають широку презентацію й не мають надто жорсткої регламентації,

⁸¹⁷ Монахова Т. В. Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці... С. 31.

⁸¹⁸ Матеріали, викладені в розділі, апробовано на міжнародній науково-практичній конференції «Філологія в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі» (21–22 грудня 2018 р., м. Бая-Маре, Румунія) з публікацією тексту доповіді: Осіпова Т. Ф. Омовлення невербальних засобів комунікації в сучасному українському публіцистичному дискурсі як вияв експресії (на матеріалі словника А. Нелюби „Словотворчість незалежної України. 1991–2011”). *International scientific and conference “Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage”: Conference proceedings (December 21–22, 2018, Baia Mare)*. Baia Mare: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2018. S. 46–49.

там, де існує велика свобода вибору, маніпуляції, тобто на лексико-семантичному рівні й фразеологічному проміжному рівні мовної системи, виникають великі труднощі в засвоєнні норм уживання слова чи фразеологізму в комунікативному просторі, (...), що моделює певні нові, вишукані образи, концепти»⁸¹⁹, а описова майстерність формується вмінням автора добирати способи передавання думки.

Постає питання про інформаційно-знаковий контент фразеологізму та закладену автором інтенцію, що «у певній актуалізаційній комунікативній ситуації може втрачати свій функціонально-семантичний заряд і набувати нових, зумовлених контекстом, прагматичних властивостей, змінюючи при цьому свою видову віднесеність»⁸²⁰.

Публіцистика Д. Павличка насичена фразеологізмами в первісному, нетрансформованому та модифікованому вигляді. Стилістичне використання ФО — творче, прийоми їхнього уживання — різноманітні, що зумовлюється специфікою публіцистичного стилю, зокрема його перфективним призначенням.

Експресивні, оцінні смисли формуються передусім внутрішньою динамікою невербального знака та його контекстуального втілення. Порівняймо: *Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки...*⁸²¹; *Отже, виявляється, поет стає в певну позу...*⁸²²; *...ліберальна партія хотіла перетягти його на свій бік*⁸²³.

Утілюючи інтелектуальний образ шістдесятництва, Д. Павличко оперує біблійними й античними **алюзіями**, наповнює їх **ментальними смислами**, зокрема авторське **утирати руки** [рушником], трансформоване від біблійного **умивати руки** ('ухилитися від будь-якої відповідальності')⁸²⁴, поєднує два семантичних плани — фразеологічний і буквальний, унаслідок відбувається його **подвійна актуалізація**. Порівняймо: *Отже, Incognito (...) ходить з рушником, щоб утерти руки після челядницької служби...*⁸²⁵. ФО репрезентує кінетичний параметр НК.

⁸¹⁹ Космеда Т. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі його щоденникового дискурсу... С. 65.

⁸²⁰ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка... С. 70.

⁸²¹ Павличко Д. В. Літературознавство. Критика: у 2 т. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. Т. 1. С. 203.

⁸²² Там само. С. 420.

⁸²³ Там само. С. 222.

⁸²⁴ Крилаті вислови. URL: <http://slovopedia.org.ua> (дата доступу: 21.05.2017).

⁸²⁵ Павличко Д. В. Літературознавство. Критика... С. 274.

Трансформаційні стратегії фразеологічного мовлення Д. Павличка ілюструють лінгвокреативність письменника, високий рівень його мовотворчості. Наприклад, новотвір *скласти булав* [не хочуть], що репрезентує кінетичний параметр НК, виникає внаслідок трансформації ФО *складати (скласти, зложити) зброя*⁸²⁶ шляхом заміни компонента *зброя на булава*⁸²⁷ з метою його контекстуального втілення й утворення *нового, оцінного, значення*. Порівняймо: (...) *але скласти булав не хочуть і тим самим привносять розчарування в суспільство...*⁸²⁸.

Авторське *випростувати свій духовний хребет* репрезентує кінетичний параметр НК й переосмислює ФО *згинати (зігнути) спину (хребет, шию)*⁸²⁹. Унаслідок антонімічного заміщення відбувається подвійна актуалізація фразеологічного значення. Наприклад: *...то піднімався, то ламався, то знову випростовував свій духовний хребет...*⁸³⁰.

Не можна обійти увагою лінгвокреативну спроможність письменника утворювати власні оригінальні вислови, що за своїми ознаками претендують на змодельовані ФО, засобами *мовної гри*, основними прийомами якої визначають «інтелектуальні механізми», які «доводять мовну систему до умовної ідеальності, що мотивовано відповідними комунікативними потребами»⁸³¹. Так, авторське *глибока печать* у контексті *Ця гуцульська вдача пом'якшувалася ліричним ладом обдаровання, потягом до самоосвіти, життєвим досвідом письменника, але все ж таки залишила на всьому його ділі глибоку печать*⁸³² омовлює певний негативний послід на тлі загальної позитивності. При цьому негативне значення моделюється компонентом *глибока*, оскільки він поєднується з лексемами, що номінують душевний стан, почуття (*глибока печаль, глибокий сум* тощо), які в невербальному плані омовлюють оптичний параметр фізіогноміки, що дає змогу стверджувати таке: прагнучи посилити драматичність факту, автор удається до мовної гри — *печать* ('відбиток') ↔ *глибока печаль* ('прояв смутку') ↔ *глибока печать* ('відбиток глибокого смутку'), — активізуючи *невербальну прецедентність* з метою увиразнення вислову.

⁸²⁶ СУМ. Т. 3. С. 452.

⁸²⁷ СУМ. Т. 1. С. 253.

⁸²⁸ Павличко Д. В. Літературознавство. Критика... С. 91.

⁸²⁹ СУМ. Т. 3. С. 511.

⁸³⁰ Павличко Д. В. Літературознавство. Критика... С. 7.

⁸³¹ Космеда Т. А., Халіман О. В. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики). Дрогобич : Коло, 2013. С. 18.

⁸³² Павличко Д. В. Літературознавство. Критика... С. 109.

Лігвокреативність МО Д. Павличка вбачаємо в таких авторських ФО, як *впадати у чужі сліди; вибитись не те що в боги, але і в люди; подивитися в очі Богові; метати громи покари; згубити ім'я й обличчя; впасти в найменшу неправдоподібність* та ін., що, безперечно, демонструють «енергію» думки, яка втілена в «енергію» слова чи фразеологізму, широту мовленнєвої (дискурсивної) діяльності; гнучкість мовленнєвих тактик; навички мовленнєвих імпровізацій»⁸³³ «сильної» МО.

Отже, комунікативна компетенція Д. Павличка визначається не лише здатністю креативно вводити традиційні фразеологізми в текст, а й умінням трансформувати ФО засобами буквалізації значення, фразеологічного переосмислення, докорінним перетворенням семантичного стрижня з метою висловлювання, подвійної актуалізації тощо. Перспективними вважаємо орнаментальні дослідження фразеотворчості письменника в аспекті вербалізації невербаліки, що утворює ще одну емпіричну гілку когнітивного пізнання людини й мови.

4.3. Омовлення «нової» невербаліки в сучасному українському публіцистичному дискурсі⁸³⁴

Сучасна лінгвістика розвивається в річищі комунікативно-функційної (прагматичної) парадигми, що зорієнтована в діяльнісну й теологічну площину мовної системи в комунікативному середовищі — «соціальне інтерпретується не як зовнішній чинник, що мотивує ті чи інші процеси, а як факт мови; воно невід'ємне від внутрішньої структури мови»⁸³⁵. У зв'язку із цим актуалізуються нові методи наукового пізнання, спроможні репрезентувати інноваційні явища в мові й мовленні зокрема.

Лексико-словотвірні й семантико-сміслові інновації, що містять у своєму складі омовлений невербальний компонент, який належить до сектора знань, недостатньо репрезентованого в лінгвістиці, становлять один з прихованих ресурсів української мови в дискурсивній практиці.

⁸³³ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри... С. 475.

⁸³⁴ *Примітка.* Матеріали, викладені в розділі, апробовано на IX Міжнародній науковій конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Україна, м. Дніпро, 12–13 квітня 2019 р.) з публікацією доповіді: Осіпова Т. Ф. Вербалізація невербаліки в сучасному українському мовленні: лексико-граматичний аспект. *Проблеми загального і слов'янського мовознавства*. Наук. журн. Дніпр. нац. ун-ту ім. О. Гончара. 2019. № 3. С. 82–89.

⁸³⁵ Космеда Т. А. Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы... С. 79.

У межах морфологічного способу за традиційними словотвірними схемами утворюються okazіональні та індивідуально-авторські експресеми, що виконують і номінативну, і експресивну функції, зокрема вони омовлюють виразні ознаки особи, предмета, наприклад: **безобличний** ← **без обличч(я)** ('ознака того, що без обличчя'). *Надійде ранок. Начебто рентген, просвітить серце кволе, збайдужіле. І нестачає кисню для легень. І поряд жінки безобличне тіло*⁸³⁶; **безталійний** ← **без талі[ї(ї)]** ('ознака того, хто без талії (гладкий)'). *У напівпорожньому метро дві безталійні тітки в дешевих хутрянках і поганеньких в'язаних шапочках слухали таку ж чувальну третю, але в чорному капелюшку*⁸³⁷; **напівпогляд** ← **погляд** ('неуважний, нецілеспрямований погляд'). *Я випадковим напівпоглядом застаю себе в дзеркалі*⁸³⁸; **поміжзуб'я** ← **поміж зуб(ами)**. ('місце (простір) поміж зубами'). *Крізь кінський череп вже піднявся верес, А в поміжзуб'ї зуб точив свій змії...*⁸³⁹.

Особливу увагу привертають лексико-словотвірні ланцюжки або пари слів, що репрезентують експресивні моделі, утворені за типом словотвірного гнізда, ланцюжки якого базуються на живих структурно-семантичних зв'язках і мотивуються певними комунікативно-прагматичними інтенціями мовця — посилити експресію (А) або модифікувати комунікативний смисл (Б). Порівняймо: **витріщант** ← **витріщати(ся)** ('особа, яка витріщається; особа, яка *продає витрішки*'). ...*А поруч стояли витріщанти (йшлося про спостерігачів за конкурсом поїдальників тістечок, пиріжків тощо)*⁸⁴⁰. (А) — посилення експресії в новотворі відбувається внаслідок взаємодії похідних значень у словотвірному гнізді: **витріщант** ← **витріщати(ся)** → **витрішки (продавати)**, де значення (2) — 'опредметнений результат дії'. Прагматична інформація та "згущення" інформації номінативної відбувається за продуктивним словотвірним типом, наслідок чинності якого простежуємо в будові слів на зразок: **аспірант**, **фігурант**, **дипломант** і т. п. з указівкою на особу, а значення (3) — це метафора, де актуалізовано смисл 'безцільно', 'без діла'. Отже, **витріщант** — це не лише 'той, хто "витріщається"' (1), але й 'той, хто при цьому марнує час, байдикує'. Простежуємо значне "згущення" смислового навантаження (див. схему 4.4).

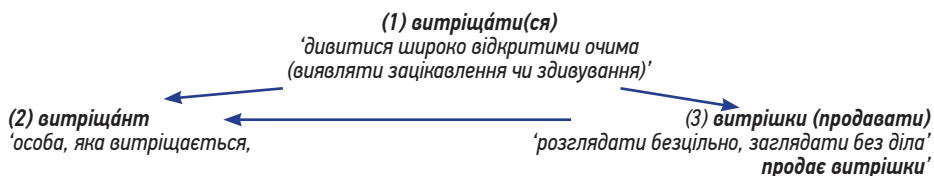
⁸³⁶ Нелюба А. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: слов. Харків: ХІФТ, 2012. С. 49.

⁸³⁷ Там само. С. 50.

⁸³⁸ Там само. С. 319.

⁸³⁹ Там само. С. 411.

⁸⁴⁰ 5-й канал: Час новин. 15.08.2005.

У живому мовленні регулярним і продуктивним способом словотворення є свідоме порушення норм формотворення, зокрема досить поширене творення компаративних форм, для моделювання ступеня вияву ознаки, оцінки від прикметників, які не можуть за характером своєї семантики виявляти ознаку більшою або меншою мірою (відносні прикметники). Цей спосіб застосовується з метою максимального вияву експресії (А). Порівняймо: **найбезру́кіший** ← **безру́кіший** ← **безру́к(ий)** (найвищий ступінь ознаки, названої прикметником *безрукий*). В такому колі я значився серед **найбезру́кіших**, тому за мною вчитель навіть закріпив іменний віник (ЛУ, 41/11, с. 8)⁸⁴¹, або модифікування комунікативного смислу (Б). Порівняймо: **усмі́хати** ← **усмі́х(ти)-ся** ('дія (процес) — змушувати усміхатися'). "Таємниця" не тільки **усміхає** й **розчулює**⁸⁴² — унаслідок усічення репрезентативної словоформи моделюється імперативна експресема.

У процесі опредметнення дії засобом вербально-субстантивних переходів часто формується полярне щодо вихідного лексичне значення новотвору на відміну від традиційних "екваторіальних" моделей (Б). Порівняймо: *демократія* — *демократизація*, *політика* — *політизація*, *Європа* — *європеїзація* тощо. Порівняймо: **доторканіза́ція** ← **доторканізува́ти** ‖ ← **доторкані́ність** ‖ ← **не-доторкані́ність** ('опредметнена дія (процес), пов'язана з позбавленням (депутатської) недоторканності'). За словами екс-міністра внутрішніх справ, починати "**доторканізацію**" треба саме з парламенту, а далі вже переходити до інших структур⁸⁴³. Отже, відзначмо «факт об'єднання в одному словотвірному акті лексичної й синтаксичної деривації»⁸⁴⁴.

Найбільш продуктивним морфологічним способом в аспекті моделювання експресивності вважаємо основоскладання. Якщо в процесі основоскладання

⁸⁴¹ Цит. за Нелюба А. Словотворчість незалежної України... С. 305.

⁸⁴² Там само. С. 552.

⁸⁴³ Семків В. Розкуркулення недоторканих. *Україна молода*. 2007. 20 липня. С. 2.

⁸⁴⁴ Віняр Г. М. Новотворення в словотвірній системі української мови. *Мовна дійсність в Україні (проблеми, перспективи)*. Тези доп. і повідомл. наук. конф. Вінниця, 1994. Ч. 1. С. 120.

бере участь і суфікс, то він, як відомо, разом із закінченням входить до складу форманта. Порівняймо: *багатомовченко* ← *багато мовч-а(ти)* ('особа, яка багато мовчить'). *І вийшли на арену силачі: ...всезнайко, натякальченко і багатомовченко, дисидентокрутій і поліглот, баяніст і піаніст, балетоман...*⁸⁴⁵ — субстантивне новоутворення назви особи засобом омовлення її ключової комунікативної характеристики (стратегії мовчання), що, закладена у форму типового українського прізвища на *-енко*, наділяє номінацію узагальнювальними якостями й суттєво розширює семантику вихідної адвербіально-вербальної сполуки, підсилюючи, відповідно, й експресивність; *вуходёрний* ← *дёр(ти) вух(о)* ('ознака того, хто / що дере вухо'). *І виховувався, звичайно, не на вуходерних диктантах. А музикальний слух — річ не доконечна* (ЛУ, 19/10, с. 8)⁸⁴⁶ — омовлено екстралінгвальні параметри звуку (тональність, висота, тембр), що за умови дисгармонії негативно впливають на вухо слухача; вербалізація предметної ознаки в контексті конкретизує, тобто звужує значення первинної сполуки; *хатазкрайній* ← *хат(а) з край[й(у)]* ('ознака, пов'язана з позицією "моя хата з краю")'. Це означає, що *цінності вищого рівня починають превалювати над нашими консюмеристсько-хатазкрайними звичками*⁸⁴⁷ — складний композит на позначення комунікативної стратегії, мотивованої прагненням мовця якнайбільш точно висловитися, утворений унаслідок аглютинації ("склеювання") компонентів, що генералізують вихідні значення, узагальнюючи змодельовану в такий спосіб ознаку.

Дослідження лінгвальної практики ЗМІ створюють можливість науковцям зробити висновок про збільшення загального обсягу семантичної структури мови внаслідок «розширення і поглиблення змістового вмісту значної кількості слів, тобто виникненням у них ЛСВ, завдяки яким відбувається поповнення і вдосконалення виражально-зображальних засобів літературної мови»⁸⁴⁸.

Метод статистичного спостереження, зокрема кількісного підрахунку, показав, що на словотвірному рівні новотвори з омовленим невербальним компонентом становлять 0,7–1,0 % від загальної кількості зафіксованих у відповідних джерелах неологізмів. Натомість їхня пропорційність зростає до 3 % у словниках, що фіксують інновації-перифрази, метафоричні сполучення, тобто одиниці

⁸⁴⁵ Нелюба А. Словотворчість незалежної України... С. 41.

⁸⁴⁶ Там само С. 91.

⁸⁴⁷ Нелюба А., Редько Е. Лексико-словотвірні інновації (2014): слов. / заг. ред. А. Нелюби. Харків: ХІФТ, 2015. С. 203.

⁸⁴⁸ Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Пугач, 2003. С. 211.

більш високої організації, що належить до компетенції неморфологічної сфери словотворення.

Досить продуктивним засобом новотворення є умовна номінація. Перенесення широковідомих найменувань на нові реалії — «один із найпоширеніших способів номінації, що відбиває через розвиток мови збагачення людської свідомості такими поняттями, які життя висуває на перший план унаслідок їхньої важливості»⁸⁴⁹. Порівняймо: «*Гарбуз*» *міністру-соціалісту*, де репрезентовано негативний смисл й актуалізовано значення 'невтішні результати аграрної політики міністра А. Барановського'⁸⁵⁰. У цьому разі відфраземний компонент *гарбуз* є невербальним символом комунікативної девіації, що уособлює невдачу, ганьбу, порівняймо: *Дістати (з'їсти, покуштувати) [печеного] гарбуза* — 'одержати відмову під час сватання'⁸⁵¹.

Отже, аналіз публіцистичного дискурсу щодо відтворення в ньому потенціалу вербалізації НК засвідчує наявність широких дериваційних можливостей для семантичного словотворення.

Висновки до розділу IV

Своєрідність омовлення національної невербаліки окреслюємо на широкому тлі дискурсивного простору української лінгвокультури, до якої уналежнюємо фольклорні, художні, публіцистичні, літературно-критичні та інші тексти. Охоплюючи різноманітні комунікативні сфери життєдіяльності етносу, вони репрезентують невербальний комунікативний досвід, демонструють вагомість невербальних засобів, національну специфіку НК.

В українських пареміях відображені комунікативні закономірності, правила, рекомендації, оцінки, об'єднані навколо невербального параметра-знака. Специфіка "розкодування" невербальної інформації ґрунтується на символічній та ритуальній природі невербальних дій, їх вторинного переосмислення, утворенні конотативних значень і смислів. Паремії омовляють широкий діапазон просодичних засобів, що репрезентують якість мовлення — *силу голосу, тональність, манеру* і т. ін., екстралінгвістичні параметри *сміху, плачу, мовчання*,

⁸⁴⁹ Мазурик Д. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90 ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. філол. наук. Львів, 2002. С. 14.

⁸⁵⁰ Ільченко О. А., Приступа Т. І. Вербалізоване "обличчя" сучасного суспільства в діалозі двох культур (українсько-англійський словник метафоричних словосполучень ЗМІ: 2000–2015 рр.)... С. 35.

⁸⁵¹ СУМ. Т. 2. С. 30.

що не тільки є виразниками емоційного стану людини та її інтенцій, але й відображають силу національного характеру, усталеність традицій. Своєрідність репрезентації в українських пареміях *міміки, жестів, ходи, часу, контакту очима, відстані між комунікантами, виразу обличчя, одягу* і т. ін. виявляється в тому, що паралельно з комунікативними параметрами актуалізуються й симптоматичні, що належать до сфери фізіогноміки.

З'ясовано, що *мова народної пісні* відтворює національно-специфічні риси в описі краси зовнішності українців (чоловіка, жінки, матері, батька, доньки, парубка тощо) засобом використання епітетів, метафор, порівнянь. *Міміка*, що складається з дискретних виразів обличчя, виконує *емотивну* (симптоматичну репрезентацію почуттів), *комунікативну* (передачу адресатові певної інформації та віддзеркалення міжособистісних стосунків) та *регулятивну* (контактовстановлювальну) функції в процесі спілкування.

Опис вербалізації невербалики в авторському художньому дискурсі дає змогу виявити семантичну, синтаксичну, ширше — прагматичну, співвіднесеність між вербальними та невербальними одиницями, а також особливості їхнього спільного функціонування в комунікативному акті.

Невербальні параметри, омовлені в поетичному дискурсі І. Котляревського («Енеїда»), демонструють специфіку національної комунікації, репрезентують характерні комунікативні риси українців, їхню здатність чуттєво й емоційно сприймати світ, споглядати його, вербалізувати.

Г. Квітка-Основ'яненко здійснює опис зовнішності героїв на основі етнографічного портретування, відображаючи їхній внутрішній світ, морально-етичні якості, орієнтуючись на фольклорні зразки.

Поетичні тексти Т. Шевченка репрезентують його потужний темперамент у вияві і негативних, і позитивних емоцій, що можна простежити на прикладах вербалізації засобів НК. Креативність емотивного невербального дейксису Т. Шевченка виявляє персоніфіковане мовлення, спрямоване до абстрактного об'єкта.

Народнописенна основа поезії С. Руданського репрезентує етнічну манеру мовлення, комунікативні форми спілкування, традиційні мовні формули. Письменник широко застосовує лексичний, фразеологічний, стилістичний ресурси мови, що надає його художньо-поетичним текстам нового естетичного наповнення, ідіостиль С. Руданського відзначають як стиль елітарної мовної особистості.

Мовна індивідуальність М. Коцюбинського виявляється в майстерності об'єднання композиційно-мовленнєвих форм і типів мовлення, зіставлення будови твору з формами й елементами загальнонаціональної мови і з позамовними засобами мовленнєвого спілкування. Мовний аналіз авторських текстів письменника ілюструє їх потужний фоностилістичний потенціал.

Найпоширенішою групою невербальних засобів комунікації у текстах М. Хвильового є *кінетичні засоби*, зокрема *міміка, жести, знакові рухи, контакт очима* й характер *постави*, які він омовлює системою стилістичних засобів — *метафорою, епітетами, порівнянням, фразеологізмами* тощо.

Невербальна орнаментика художнього мовлення поетів-шістдесятників Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського встановлює й описує фігуральні значення, що формуються внаслідок художнього омовлення невербальних засобів комунікації, та визначає індивідуальні риси кожного автора як МО.

Постмодерна проза Ю. Андруховича, Л. Дереша містить аналітично омовлені одиниці НК з авторською інтерпретацією комунікативного смислу та застосуванням психолінгвістичного підходу у відтворенні комунікативної поведінки персонажів.

Лінгвокреативність МО Д. Павличка вбачаємо в авторських ФО, що демонструють “енергію” думки, яка втілена в “енергію” слова чи фразеологізму, широту мовленнєвої (дискурсивної) діяльності, гнучкість мовленнєвих тактик, навички мовленнєвих імпровізацій “сильної” МО.

Лексико-словотвірні й семантико-сміслові інновації, що містять у своєму складі омовлений невербальний компонент — один з прихованих ресурсів української мови в дискурсивній практиці, що актуалізує нові методи наукового пізнання, спроможні репрезентувати інноваційні явища в мові й мовленні зокрема.

На різних етапах розвитку мовознавчої науки вчені з'ясовують взаємозв'язки й взаємовпливи людини й мови, визначають статусність і механізми підпорядкування цих понять, їх значущість у формуванні людської особистості загалом. Простежуємо шлях від сакрального гумбольдтівського положення про те, що «мова — вічний посередник (Vermittler) між духом і природою людини»⁸⁵², крізь концепцію внутрішньої форми мови О. Потебні як найкращого інтерпретатора й послідовника ідей В. фон Гумбольдта до напрацювань наступних поколінь вітчизняних і зарубіжних науковців.

5.1. Компетентність МО. Статус поняття *невербальна компетенція* та її місце в структурі компетентності МО. Поняття *невербальна МО*

Антропоцентричний принцип як один з фундаментальних принципів сучасних гуманітарних дисциплін спрямовує вектор філологічних досліджень до вивчення МО, її індивідуальних смислів, мовної, комунікативної і культурної компетенції. Сучасні лінгвісти зазначають, що у філології, центральним об'єктом якої є мова й текст, уже чітко виформувалася тенденція розглядати об'єкти філології не тільки в статичі, але й у динаміці, у ставленні до мовця, суміжних та міждисциплінарних сфер її функціонування⁸⁵³. З урахуванням викладеного розуміння напряду відбувається профілювання мовної компетентності сучасника.

Сьогодні виокремлюють *комунікативну компетенцію* учня, учителя, перекладача, керівника, *професійну мовно-комунікативну компетенцію* загалом, *іншомовну, міжкультурну комунікативну компетенцію* тощо. При цьому дослідники наголошують, що серед ключових, предметних, соціальних, професійних та інших компетенцій *комунікативна* посідає особливе місце. Її значущість відзначена в численних європейських нормативних документах, зокрема стратегії «модернізації змісту загальної освіти», матеріалах Ради

⁸⁵² Див.: Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. *Гумбольдт В. фон. Избр. тр. по языкознанию* / пер. с нем.; общ. ред. Г. В. Рамишвили. Москва: Прогресс, 2000. С. 37–197.

⁸⁵³ Див. про це: Чувакин А. А. Риторика в пространстве теории коммуникации. *Проблемы современного коммуникативного образования в вузе и школе*. Материалы II Всерос. науч.-практ. конф. с международ. участием: в 2 ч. / под ред. Т. Ю. Зотовой. Новокузнецк: РИО КузГПА, 2009. Ч. 1. С. 89–96.

Європи «Ключові компетенції для Європи», у яких оволодіння засобами усної й писемної комунікації рідною та іноземною мовами внесено до списку п'яти компетенцій, визнаних найбільш важливими для всіх молодих європейців⁸⁵⁴.

У зв'язку із цим актуалізується розуміння *компетентності МО* як такої, що «виражена в мові (текстах, дискурсах) і через мову»⁸⁵⁵, мовленнєва активність якої сформована на основі використання власних мовних засобів.

Сучасні тенденції дослідження мови зумовлюють інтерес до неї як до *дискурсивної категорії*. Відповідно, лінгвісти переважно застосовують *прагматичний аналіз* ідіостилю особистості, визначають мовну й комунікативну компетенції загалом, використовуючи як дослідницький матеріал авторський художній або публіцистичний тексти (дискурси), промови або виступи тощо, зважаючи на характер *матамовної рефлексії*, що є не стільки «пасивною», такою, що фіксує й коментує відповідні явища мови й мовлення, скільки «активною»: мовець індивідуально вибудовує мовну тканину тексту, моделює мовну поведінку персонажів відповідного художнього твору, конструює репліки та невербальні дії тощо.

Інтелектуальна діяльність і мова — це гармонійна єдність, адже інтелектуальна діяльність матеріалізується засобами мови й тільки тоді стає загальнодосяжною. Однак інтелектуальна діяльність не обмежується лише використанням вербальних засобів.

Більшість сучасних дослідників вважає, що «мовна особистість у своєму становленні проходить два основні етапи *лінгвоіндивідуалізаційних виявів*:

- 1) *зовнішньоперсоналогічний*, коли спонтанно формовано потенціал мовних здібностей як самостановлення індивідуальності через зміцнення «Я», виділення власної основної функції та домінуючої настанови, розвиток своєрідної «маски», через яку активізується сам індивід, пристосовується до вимог соціуму;
- 2) *внутрішньоперсоналогічний*, у якому найактивнішою постає «посвята у внутрішню дійсність», функційно навантаженим є поглиблене самопізнання й водночас пізнання людської природи», з урахуванням значущості диференціювання *вербальної* і *невербальної* величин мовної особистості⁸⁵⁶.

⁸⁵⁴ Див. про це: Лапшин В. А. Коммуникативная компетентность как фактор профессионализма в современном обществе. URL: <http://www.hdirussia.ru/166> (дата обращения: 20.09.2019).

⁸⁵⁵ Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 24.

⁸⁵⁶ Див.: Загнітко А. Теорія лінгвоперсоналогії... С. 4.

Спираючись на постулати, що викладені в академічних методиках, учені пропонують ієрархічну модель МО, зокрема:

- 1) *вербально-семантичний*;
- 2) *лінгвокогнітивний*;
- 3) *мотиваційний рівні*.

При цьому вони припускають можливість доповнення моделі *лінгвокультурологічним, етнолінгвістичним та лінгвоемоційним рівнями*⁸⁵⁷.

Але зазначмо, що без виокремлення *невербально-семіотичного рівня* як такого, що розкриває найтонші межі людської сутності, приховані можливості, етично завуальовані інтенції, характеристика МО буде неповною. В українській лінгвоперсонології комплексно (теоретично й практично) опрацьовано феномен МО⁸⁵⁸, однак невербальний аспект відображений фрагментарно.

Тип МО формують чинники, що мотивовані:

- 1) психологічним началом,
- 2) соціологічною характеристикою,
- 3) рівнем культури мовлення,
- 4) емоційною компетенцією,
- 5) національна самосвідомістю⁸⁵⁹.

Незважаючи на те, що НК є одним з провідних параметрів аналізу МО («*вербаліка + невербаліка + ситуація*»⁸⁶⁰), перелік її компетенцій все ще чітко не окреслений. Уважаємо, що доповнення зазначеної вище типології компетентностей МО параметром *невербальної компетенції* є доречним і доцільним, оскільки він є обов'язковим складником комунікативної компетентності загалом.

⁸⁵⁷ Див. про це: Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 23.

⁸⁵⁸ Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся: лінгвокогнітивна інтерпретація: моногр. Харків: Харк. іст.-філол. т-во, 2010. 527 с.; Загнітко А. П. В емоційному слові обґрунтованість теорії. *Космеда Т. А. Біобібліографічний покажчик / упор.: проф. І. Кочан. Познань: Коло (Дрогобич), 2017. С. 15–19; Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології...; Космеда Т. А. Дискурсивні слова як центр комунікативної стратегії вченого і педагога у проекції на мовну особистість А. П. Загнітка...; Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри...; Космеда Т. А. Коммуникативная компетенция Л. В. Шербы: штрихи к портрету (на материале воспоминаний об ученом)...; Космеда Т. А. Наукова розвідка І. Франка «Вишукане красномовство» («Bel parlar gentil») крізь поліпарадигмальну призму сучасної лінгвістики...; Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання «живого» мовлення українців...»*

⁸⁵⁹ Див. про це: Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу...

⁸⁶⁰ Там само. С. 53.

Дослідження та опис *метамови невербаліки* з метою формування *невербальної компетенції МО* є одним з таких шляхів. Доцільно всебічно вивчати кожний компонент мовної ситуації:

- 1) використаний код (вербальні й невербальні засоби),
- 2) інтенції мовця,
- 3) адекватність мовленнєвого втілення,
- 4) специфіку мовленнєвого втілення,
- 5) своєрідність релевантних ситуації характеристик адресанта й адресата мовлення,
- 6) умови комунікації тощо.

Вивчення вербалізації невербальних засобів комунікації в процесі описування комунікативної поведінки МО дасть змогу діагностувати її внутрішній стан, приховані думки, ставлення до світу і т. ін.

Комплексне дослідження теорії МО може бути реалізоване лише шляхом глибокого аналізу різноманітних аспектів її складу. Відповідно до ключових характеристик, що визначають статус МО, розрізняють:

- 1) емоційну МО,
- 2) словникову МО,
- 3) національну МО,
- 4) толерантну МО,
- 5) білінгвальну (полілінгвальну) МО,
- 6) елітарну (вишукану) МО.

Сьогодні поняттєво-термінологічний апарат, що окреслює теорію МО, необхідно доповнити поняттям *невербальна МО*. Назване поняття репрезентує дослідження параметром, через який визначають уміння користуватися невербальними знаками та засобами їх омовлення, а також уміння їх дешифрувати.

5.2. Невербальна компетенція вишуканої МО І. Франка: практика ретроспективного опису

*Мистецтво повинно охоплювати
все, бути відбитком власного “я” і цілого
світу, як його бачить і розуміє поет.*

І. Франко

Вивчення видатної МО — процес комплексний і багатогранний, що реалізується шляхом застосування специфічних методів і методик, добір яких зумовлено й жанровим профілюванням аналізу, і можливостями його втілення — від безпосереднього споглядання об'єкта до екскурсів у минуле.

Серед таких методів *ретроспективний аналіз* мовленнєвої діяльності МО. Його використовують на синхронному зрізі (одному або кількох) життя чи творчості видатної особистості. Фахівці зазначають, що в сучасних найбільш поширених тлумачних словниках, енциклопедіях й аспектуальних лінгвістичних джерелах не репрезентовано термін *ретроспекція* й тлумачення його поняття⁸⁶¹. Між тим ретроспективний підхід як фаховий активно використовують у соціологічних, історичних, економічних і медичних дослідженнях, оскільки він передбачає застосування аналізу базового фактичного матеріалу з метою виявлення певних закономірностей або тенденцій розвитку певного явища.

В українській лінгвістиці *ретроспективний метод* актуалізований Т. Космедою, яка здійснила комплексний аналіз МО І. Франка⁸⁶² й розробила теоретичні засади зазначеного методу⁸⁶³. Ретроспективний погляд названої вченої спрямовано на постать І. Франка як «унікальний образ мовної особистості еліти української нації, яка зуміла увібрати і лінгвокультурний досвід українського народу, і регіональну лінгвокультуру галичан, а також європейську й світову лінгвокультуру загалом»⁸⁶⁴. Вивчення комунікативної компетентності цього письменника, на думку Т. Космеди, дає змогу дійти нових висновків

⁸⁶¹ Космеда Т. Актуалізація ретроспективного аналізу: моделювання методики изучения языковой личности из прошлого. *Язык и метод: Русский язык в лингвистических исследованиях XXI века* / ред. Д. Шумска, К. Озга: у 2 т. Краков: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015. Т. 2: Лингвистический анализ на грани методологического срыва. С. 341.

⁸⁶² Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри...

⁸⁶³ Космеда Т. Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы...

⁸⁶⁴ Космеда Т. Актуалізація ретроспективного аналізу... С. 336.

щодо специфіки функціонування “живого” мовлення кожного конкретного народу й мовних процесів загалом, що стосуються минулого, а також оцінити їх по-новому, з погляду сучасної науки.

Невербальна комунікація як комунікативна практика посилено привертала увагу вченого. Франкознавці зазначають, що «у кав'ярнях Франко найбільше любив спостерігати за молоддю. Молодомузівці (представники угруповання “Молода муза”, створеного на початку 19 століття) згадують, що Франко сідав за столик, замовляв, як правило, улюблену каву меланж, закривався газетою й насправді не читав, а спостерігав за відвідувачами. Помітивши Франка, всі замовкали, але посидівши хвилю-другу, він виглядав з-за газети і казав: „Та говоріть вже щось”. Утім, втручався в розмови тільки тоді, коли хтось говорив відверту нісенітницю»⁸⁶⁵.

За свідченнями сучасників митця, він спостерігав за невербальною поведінкою простих людей на базарі, перетворивши це на власне захоплення. І. Франко майстерно розповідав про побачене, аналізуючи невербальні дії своїх реципієнтів, робив висновки щодо комунікативних стратегій, репрезентованих невербальними знаками. Т. Космеда наводить факти про це, що виявляє в спогадах В. Стефаника та М. Рудницького, яких Франко також заохочував до спостережень⁸⁶⁶. І. Франко практикувався в “зчитуванні” паралінгвальної інформації, зазначаючи, що «змисл зору дає найбагатший матеріал для нашого психічного життя»⁸⁶⁷.

Свої спостереження І. Франко укладав в окремі етюди, присвячені інтерпретації невербальних засобів комунікації та аналізу їх полісемії. Найбільш відомими з таких є історії про Равина й Запорожця, які по-різному зрозуміли жест “кивок головою” (за мотивами співомовки С. Руданського), про Попа, який необережно використав жест “кручення пальцем у животі” і поплатився за це життям, про Хлопа й Мудреця, які тлумачили жест “один і два пальці, підняті вгору” відповідно до власного життєвого досвіду⁸⁶⁸. На жаль, світ так і не побачив завершеної праці майстра, присвяченої невербальним засобам комунікації.

⁸⁶⁵ Тихолоз Н. Інший Франко: кулінарні смаки та традиції родини письменника. URL: http://tvoemisto.tv/exclusive/intervyyu_tvogo_mista_inshyy_franko_kulinarni_smaky_ta_tradytsii_rodyny_pysmennyka_79842.html (дата звернення: 27.11.2019).

⁸⁶⁶ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри... С. 137.

⁸⁶⁷ Франко І. Збір. тв.: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1976–1986. Т. 31. С. 97.

⁸⁶⁸ Див. про це: Франко І. Збір. тв.: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1983. Т. 39. С. 297–299; Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри... С. 136–137.

І. Франко наголошував, що «живу мову можна й потрібно вивчати як живу рослину, але не можна й не слід її засушувати й затискати в мертві правила й формули»⁸⁶⁹. Дослідник уважав, що мовознавець має бути «перейнятій любов'ю до розвою живого слова, здібний заглядати в глибину того розвою, в його пружини й переходи»⁸⁷⁰.

Увагу І. Франка привертало лінгвістичне поняття “живе” мовлення українців. У статті «*Bel parlar gentil*»⁸⁷¹ учений аналізує “живе” мовлення бойків, визначаючи його як “вишукане красномовство”, сформоване на загальних комунікативних принципах і законах, компетентності селян щодо використання мовленнєвих жанрів, засобів НК, правилах щоденної риторики та етикеті спілкування, про що вже детально йшлося в першому розділі цієї монографії. І. Франко розглянув низку лінгвістичних проблем, на актуальності яких наголошують лише сьогодні.

Вишуканість красномовства, за визначенням І. Франка полягає в «дуалізмі “простого” й “вищого” чи “книжного” стилю», у застосуванні «товариського, господарського стилю, повного ясності, скромності й простоти». Т. Космеда підкреслює, що ці постулати І. Франка репрезентують принцип кооперації Г. Грайса, який фокусує увагу на таких комунікативних подіях, як дружній стиль, дружня бесіда, розмова з ознаками ясності, простоти й скромності⁸⁷².

Наукове мовлення І. Франка також “підживлене” елементами простого народного слова, зокрема він омовлює невербальні параметри й процеси комунікації. Порівняймо: «*Поза тим, у спокійній товариській розмові мужики не люблять питань і відповідей і дивляться кривим оком на інтелігента, який би навіть у найліпшій волі захотів вести з ними розмову таким привичним для себе, а непривичним для них способом*»⁸⁷³. Тут омовлено *погляд недовіри й підозри*, характерний для простих людей у ситуації різностатусного спілкування, а також конкретизовано певну комунікативну ситуацію.

Як характеристику манери мовлення автор визначає також *тон (тональність)* спілкування галичан. Порівняймо: «*мужицька конверзація держиться переважно, типово в епічному тоні*»⁸⁷⁴.

⁸⁶⁹ Франко І. „Україна”, науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. *Франко І. Збір. тв.*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1985. Т. 37. С. 244.

⁸⁷⁰ Франко І. Михайло Петрович Старицький. *Франко І. Збір. тв.*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 33. С. 231.

⁸⁷¹ Франко І. *Bel parlar gentile*. *Франко І. Збір. тв.*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 37. С. 8–20.

⁸⁷² Космеда Т. Комунікативна компетенція галичан в інтерпретації Івана Франка...

⁸⁷³ Франко І. *Bel parlar gentile*... С. 8. *Примітка*: курсив автор. — Т. 0.

⁸⁷⁴ Там само. С. 9.

Отже, комунікативні спостереження І. Франка на синхронному зрізі дають змогу ретроспективно вивчати мовлення українців, зокрема галичан.

Серед численних рис комунікативної поведінки І. Франка, належну увагу вчені приділяють невербальній поведінці й самого письменника. Сучасники його пам'ятають як усміхненого в молодості й по-страдницьки засмученого в зрілому й похилому віці, «коли його вуста вже не вмiли складатися в усмішку»⁸⁷⁵, як людину з пильним уважним поглядом і з наморщеним чолом у хвилини зосередження й напруженої думки та активною жестикуляцією в моменти хвилювання, геніальною здатністю «одночасно писати і когось слухати, брати участь у розмові (...), що виходило в нього непогано»⁸⁷⁶.

Ті, хто жили з І. Франком в один час, відзначають деяку невідповідність величі інтелектуального образу І. Франка його зовнішності. Порівняймо: «коли б ви, наприклад, знали твори Франка, а не знали ні одного його портрета, ви не знайшли б Франка серед маси людей. Ви шукали б його по одягу між кремезними постатями з гладіаторським торсом. Коли б же ця маса людей була б з відкритими головами, тоді, може, вдалося б вам знайти між сірою масою людину в скромному, недбалому одязі, з вишиваним коміром сорочки, з незвичайним олімпійським чолом. Це був би Іван Франко»⁸⁷⁷.

За спогадами сучасників, найвиразнішою рисою його обличчя був погляд, що вражав їх. Порівняймо: «От звичайне собі, як на перший погляд, ніби пересічне обличчя... Але, підійшовши ближче, я звернув особливу увагу на його очі: сиві, ясні, з виразом енергійної думки, загалом лагідні, вони скрашували весь вид»⁸⁷⁸. Але часом Франкові очі могли «глядіти ніби крізь червонову імлу, оминати людей, деколи здавалося, гейби вони позичені в нього, то знов ніби не привикли до сонця, бо задивлені були вглиб, у душу»⁸⁷⁹. Це свідчить про його неперевершену здатність концентруватися на думках, перебувати у творчому процесі постійно, незважаючи на обставини.

Збереглися спогади М. Керницького, у яких він переповідає історію одного портрета І. Франка, на створення якого вчений ніяк не давав згоди

⁸⁷⁵ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри... С. 136.

⁸⁷⁶ Там само. С. 132–141.

⁸⁷⁷ Яцків М. Мої зустрічі з Каменярем. *Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка*. Львів: Каменяр, 1997. С. 305.

⁸⁷⁸ Вороний М. Перші зустрічі з Іваном Франком. *Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка*. Львів: Каменяр, 1997. С. 285.

⁸⁷⁹ Лепкий Б. Франко в Жукові. *Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка*. Львів: Каменяр, 1997. С. 237.

наполегливому художнику, «збиваючи ці прохання жартами» і заявляючи, «що він не пан, щоб давати себе малювати»⁸⁸⁰. Урешті-решт він погодився, але на своїх умовах, про що згадує його син Тарас Франко. Порівняймо: «Батько не хотів позувати, — пожалував часу. Художник примістив свій мольберт біля письмового стола батька і так малював його під час напруженої умової праці, коли очі дивились униз. Вийшло напрочуд гарно»⁸⁸¹.

Зазначені факти з життя І. Франка дійшли до нас завдяки спогадам сучасників, які свого часу зафіксували їх у писемних пам'ятках, що потім були ретельно зібрані науковцями. Завдяки цьому сьогодні можна візуалізувати мовний образ (комунікативний портрет) великої й надзвичайно скромної людини, непересічного українця, МО, яка своєю інтелектуальною й творчою компетентністю достойно представляла українську національну мовну культуру в Європі.

Одним з провідних лінгвістичних методів ретроспективного аналізу МО визначають *метод спостереження за фактами мови*, що репрезентує і “живе” мовлення особистості (у мемуарах, щоденниках, листах тощо), і художнє або наукове, публіцистичне мовлення, що, як правило, відзначається *індивідуальним стилем (ідіостилем)* викладу.

Епістолярна спадщина І. Франка зберігає його неповторний комунікативний стиль, що дає змогу ретроспективно візуалізувати “живий” образ вишуканої МО, “почути” голос, відчувати найтонші інтонації його мовлення.

Вербалізація невербаліки в епістолярному мовленні І. Франка виконує роль “емоційного лакмусу”, створює можливість для оцінювання “душевного стану” автора, що виявляється в тональності спілкування, лексичному наповненні, синтаксичному оформленні думки.

Так, наприклад, ділові листи емоційно виважені, просякнуті повагою до адресата, формально й стилістично витримані, невербальні параметри в них омовлюються лише в прощаннях. Порівняймо: *Прийміть поклін і поздоровлення. Ів. Франко*⁸⁸²; *Щиро стискаю Вашу руку і кланяюсь Вам.*⁸⁸³; *На ньому кінчу свою реляцію і здоровлю Вас щиро. Ів. Франко. Жінка моя Вам кланяється*⁸⁸⁴.

⁸⁸⁰ Стець З. Загадкова історія втраченого портрета. *Франко:Наживо / Franko: Live*. Авторський проект Наталі і Богдана Тихолозів. URL: <https://frankolive.wordpress.com/tag/портрети-франка/> (дата звернення 30.05.2019).

⁸⁸¹ Франко Т. Про батька. Статті, спогади, оповідання. Київ: Рад. письм., 1956. С. 145.

⁸⁸² Лист до М. П. Драгоманова (23.02.1894 р.). *Франко І. Я. Збір. тв....* Т. 49. С. 463–465.

⁸⁸³ Лист до А. Ю. Кримського (29.11.1890 р.). *Франко І. Я. Збір. тв....* Т. 49. С. 262–263.

⁸⁸⁴ Лист до М. П. Драгоманова (20.01.1894 р.). *Франко І. Я. Збір. тв....* Т. 49. С. 448–450.

Вияв емоційного настрою спостерігаємо за вкрапленням у текст фразеологізмів, усталених виразів, що відзначаються експресивною природою. Порівняймо: (...) *а так раз у раз писати про погань, спорити або розповідати тутешні паскудства — бігме, що опротивіло по саме горло*⁸⁸⁵; *Якби не робота, то би давно плюнув на все і пішов світ за очі*⁸⁸⁶; *І замість сісти відповідати тобі, я пішов, сам не знаючи куди, — геть у поле*⁸⁸⁷.

Емоційне напруження «ретранслюється» через активне омовлення невербалики, зокрема сенсорики, що передає і хвилювання, і гнів, і непереборне бажання, і пристрасть. Порівняймо: *Даруйте, що, може, загостро буду з Вами говорити, але рука моя дрожить, — то, що маю Вам сказати, мусить бути сказане, а чим борше, тим менше муки до нас обоїх*⁸⁸⁸; *Твій лист я почув і признаю ти ся — мені задрожали руки, коли-м побачив твоє письмо*⁸⁸⁹; (...) *Та що зробиш! Конечність тверда, непереперта, мов скала, — вона знає тільки одну раду: чекай! Хоть як ти вертисся, і кричи, і сумуй, і бажай, і надійся — нічо не зробиш! (...) Просиш мене, щоби-м приїхав. Добре, не можу ти того відмовити, бо й сам чую потребу побачити твоє кохане лице, стиснути тоту руку, котра готова підпирати мене в тім біднім, небезпечнім житті*⁸⁹⁰; *Ох, хвилі щастя такі рідкі в кождім житті, а особливо в моїм! Я всіх їх можу на пальцях почислити. (...) Чорт поברי патетичний тон! Ти, певно, розсмієшся, читаючи сю чепуху, — у тебе мимоволі повстане думка: «Тьфу, сього вже забагато!» (...) Я би в тій хвилі міг бачити твоє лице — всміхнене так, як тоді, коли ти мене перший раз поцілувала, або покрите рум'янцем гніву так, як тоді, коли я тебе перший раз поцілував. (...) На мене находять такі хвилі, коли я рад би затерти в своїй голові всяку пам'ять о тобі, коли я лютий, пригадуючи собі кожде твоє слово, кождий жест, усміх, жарт (...) коли я в приступі злого гумору не відповідав на твоє питання: «чи ти мене не любиш?» — тямиш, сьому вже рік минув, — а ти зразу всміхнулася, а відтак заллялася сльозами. Пощо на світі ти тоді плакала? Якби не ті сльози, знаєш, — я би був досі тебе вигідно забув! Ті нещасні сльози, вони мене й досі печуть! Ех, ви жєнщини-жєнщини! Ані ваші ласки, ані ваша краса, ані ваша доброта не так небезпечні, як ваші сльози! І пощо*

⁸⁸⁵ Лист до М. І. Павлика (10.02.1880 р.). Франко І. Я. Зібр. тв....Т. 48. С. 229–232.

⁸⁸⁶ Лист до Я. М. Рошкевича (19.06.1878 р.). Франко І. Я. Зібр. тв....Т. 48. С. 86–88.

⁸⁸⁷ Лист до О. М. Рошкевич (30.07.1878 р.). Франко І. Я. Зібр. тв....Т. 48. С. 89–92.

⁸⁸⁸ Лист до О. М. Рошкевич (14.06.1878 р.). Франко І. Я. Зібр. тв....Т. 48. С. 85–86.

⁸⁸⁹ Лист до О. М. Рошкевич (14.08.1878 р.). Франко І. Я. Зібр. тв....Т. 48. С. 98–102.

⁸⁹⁰ Лист до О. М. Рошкевич (30.07.1878 р.). Франко І. Я. Зібр. тв....Т. 48. С. 98–102.

було тобі тоді плакати? Чи, зачавши сміхом, не могла ти й сміхом докінчити, розреготатися наголос?.. А се було б (було) так хороше! (...) Правда, я починаю діставати гумор! Читаючи повищий уступ, ти знов засмієшся. Ах, твій чаруючий сміх, чи вчу я його ще коли? Знаєш, сидючи в тюрмі, я не раз серед глухої нічної тишини чув той сміх зовсім виразно!..

*А тепер прощай! Поцілуй боюсь тобі засилати, бо й тобі не були б вони любі опівночі та й ще після такого глупого листа. А впрочім, що се таке паперово-атраментовий поцілуй?*⁸⁹¹.

У стані емоційного піднесення, окрилений коханням, І. Франко звертається до жанрів кокетування, загравання, реалізуючи їх також засобом омовлення невербаліки як потужного ресурсу увиразнення мовлення. Порівняймо: *Правда, ми люди смирні, привикли більше чути, ніж говорити, дрібною монетою бідні, а то, чим другі милять довкола себе без оглядки, — у нас дорога штука. (...) собі можемо думати, що, н[а]пр., панна Ольга — дівчина дуже хороша і розвита фізично і духовно, що вміє бути дотепною і гризкою, що очі в неї “прелестні”, чоло “чаруюче”, ніс “пречудно-типічний”, уста “allerliebst”* і т. под.⁸⁹².

Фахівці відзначають, що «пластичне зображення зовнішності підпорядковується завданню розкрити внутрішнє. Він [Франко] володіє даром помічати майже невловимі дрібниці (...), прагнучи передати світле й темне в душі свого персонажа, повноту його почуттів, усі відтінки настрою»⁸⁹³.

Зазначмо також, що емоційність в *ідіостилі поетичного мовлення* І. Франка так само репрезентована омовленням невербальної поведінки персонажів. Це письменник робить надзвичайно майстерно. Вербалізуючи невербаліку, він природно вплітає її в тканину поетичного тексту, щоб посилити його виразність, додавши “живої енергії” і “життєдайності” описуваному. Порівняймо: *А мені ти на прощанні / І руки не подала. / Ти кивнула головою, / В сніях скрилася як мрія;/ Я ж, мов одурілий, стою, / І безсилий за тобою / Шлю в погоню погляд свій* (І. Франко «Зів’яле листа»).

Інтерпретація вербалізованих невербальних параметрів залежить не лише від невербальної компетенції адресата (читача або слухача), а передусім від

⁸⁹¹ Лист до О. М. Рошкевич (04.08.1878 р.). Франко І. Я. Збір. тв.: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 48. С. 92–97.

⁸⁹² Лист до О. М. Рошкевич (14.08.1878 р.)...

⁸⁹³ Ткачук М. Жанрова структура прози Івана Франка (Бориславський цикл та романи з життя інтелігенції): автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 1998. С. 18.

спроможності адресанта (автора тексту) втілити *невербальні рецепції* в слово. Жест *подавати руку* при зустрічі та прощанні — прояв прихильності, поваги й дружби. Уникання співрозмовником цього руху тіла — попередження про напруженість відносин, приховані задуми партнера з комунікації. *Кивок головою* в зазначеному контексті символізує відчужений, певною мірою “дис-танційований” акт прощання, мотивований відповідним вектором дії взаємовідносин партнерів. *Швидкий відхід* одного з учасників комунікації викликає в іншого абстрактні асоціації, відсутність розуміння ситуації до кінця (*скрилася як мрія*) і пригнічений стан, візуалізований позою героя (*мов одурілій, стою*) та безнадійним поглядом (*шлю в погоню погляд свій*).

Підтримуємо й розвиваємо думку, що «Франкові герої, як і сам письменник, не завжди сміливо висловлюють свої почуття перед об’єктом кохання, але завдяки майстерно відтвореним елементам міміки, пантоміміки читач довідується про емоційні стани персонажів»⁸⁹⁴.

Отже, невербальна компетенція І. Франка як вишуканої МО виформовується на тлі характеристик його фізіологічної, психічної, інтелектуальної й культурної індивідуальності та його мовною спроможністю синкретизувати знаки різних систем у єдину дискурсивну площину.

Застосовані ретроспективні методики дослідження МО дають змогу виявити індивідуальні особливості, що реалізуються особистістю в мовному просторі, а невербальне профілювання — у дискурсивному, що значно розширює й поглиблює теорію лінгвоперсоналогії загалом.

5.3. “Невербальний портрет” вишуканої МО: професор Л. А. Лисиченко⁸⁹⁵

*Кожна людина — відображення
свого внутрішнього світу. Як людина
мислить, такою вона і є.*

Цицерон Марк Туллій

У світлі теорії МО парадоксальним є той факт, що найбільш дослідженим і найменш уточненим залишається зміст поняття *особистість*, що розуміють

⁸⁹⁴ Горошко І. Розмова без слів: роль візуальних засобів невербальної комунікації у прозі Івана Франка з любовним сюжетом. *Слово і час*. 2014. № 8. С. 94.

⁸⁹⁵ *Примітка*. Матеріали розділу апробовані в публікації: Осіпова Т. Ф. Штрихи до мовного портрета науковця: невербальний аспект комунікативної компетенції...

як «індивідуальність та неповторність, унікальність, які виявляються в усталеній системі соціально значущих ознак, що характеризують індивіда як члена суспільства або члена певної соціокультурної спільноти»⁸⁹⁶.

Проекцію унікальності МО сьогодні відстежують шляхом змалювання мовного портрета певної особи⁸⁹⁷, що в сучасній лінгвоперсонології окреслено розгалуженою системою:

- 1) лінгво- (мовно-) соціоумний портрет,
- 2) лінгвопортрет,
- 3) індивідуальний портрет (опис лексичних, морфологічних, синтаксичних, пунктуаційних, словотвірних, орфографічних МО),
- 4) мовний портрет колективу,
- 5) варіативний мовний портрет (народу) тощо⁸⁹⁸.

Спираючись на засади теорії НК, її ключові категорії (зокрема, *невербальна компетенція, невербальна МО*), пропонуємо методику визначення "*невербального портрета*". Ця методика дає змогу визначити особливості невербального стилю спілкування, окреслити комунікативну компетентність МО загалом.

На відміну від ретроспективних методик, про які йшлося, розробити методику *невербального портрета МО* видається можливим у процесі безпосереднього спілкування, *методом спостережень*, відзначаючи ключові моменти невербальної поведінки, що ґрунтуються на складних внутрішніх когнітивних процесах і репрезентують *невербальний комплекс* комунікативної компетентності МО.

Знання семантики НЗК, застосованих мовцем у певному дискурсі, помножені на комунікативну, зокрема невербальну, компетентність спостерігача, реалізують зазначену методику, що становить собою доступний та ефективний інструментарій вивчення МО.

На жаль, за життя видатної людини мало хто замислюється питанням про створення так званого її "архіву унікальності". Невербальне портретування для такої роботи є інформативним і потужним ресурсом, оскільки візуалізує численні аспекти когнітивної діяльності людини.

⁸⁹⁶ Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу... С. 22.

⁸⁹⁷ Акинина П. С. Черты языкового портрета (на материале инаугурационных выступлений Барака Обамы и Дональда Трампа). *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов, 2019. Т. 12. Вып. 1. С. 28–33; Миланов В., Сталянова Н. Езикови портрети на български политици и журналисти. София: Парадигма, 2014. 296 с.

⁸⁹⁸ Див. про це: Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології...

Переконаймося ж у неординарності й вишуканості МО Лідії Андріївни Лисиченко як представниці наукової інтелігенції Харківської філологічної школи кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ще донедавна, незважаючи на свій серйозний вік, вона здійснювала фахову підготовку аспірантської когорти кафедри української мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди, була членом спеціалізованої ради із захисту кандидатських дисертацій, брала безпосередню участь у наукових заходах університету, демонструючи наукову шляхетність і високий професіоналізм. Уважаємо за доречно звернути увагу на невербальну компетентність професора, що в поєднанні з мовним портретом утворює довершений образ елітарної МО.

Невербальний портрет створюємо в умовах “живого” інтелектуального спілкування з науковою аудиторією, керуючись чинною параметризацією НЗК та науковим досвідом вивчення їхньої дискурсивної реалізації, що дасть змогу репрезентувати невербальний фрагмент вишуканої МО.

Цінним діагностичним і психодіагностичним матеріалом вважають сукупність зовнішніх ознак МО. З найдавніших часів Аристотеля, Піфагора, Квінтіліана, Цицерона, Лафатера дослідники роблять спроби створити відповідну теорію, що враховувала б зазначений параметр⁸⁹⁹.

Оптичним параметрам невербальної комунікації надають значущості через те, що вони створюють можливість не тільки увиразнити сприйняття висловлювання, але й декодувати імпліцитну інформацію про мовця. Оцінюючи МО за параметром *одяг* та елементами зовнішнього вигляду, зокрема *артефактами* (прикрасами, предметами особистого вжитку, зачіскою, косметикою тощо), логічно можна судити про психологічні її ознаки, характер, вдачу й уподобання.

У маловідомій на сьогодні праці Л. Лисиченко «Азбука культури поведінки»⁹⁰⁰ в доступній формі викладено основні правила етикету. Авторка акцентує увагу на тих, які поціновувала особисто, формулюючи їх власним неповторним стилем мовлення. Порівняймо: «Частіше посміхайтесь, не виробляйте собі маску холодності, черствості, невдоволення, яку нерідко демонструють реклама й покази мод»⁹⁰¹.

⁸⁹⁹ Див. про це: Современный язык жестов... С. 39.

⁹⁰⁰ Азбука культури поведінки / упоряд. Л. А. Лисиченко. Київ: Укр. вид-во, 1995. 33 с.

⁹⁰¹ Там само. С. 3.

Висуваючи вимоги щодо зовнішнього вигляду й до вибору туалету зокрема, дослідниця наголошує на необхідності виробити свій стиль одягу, який найбільше пасує індивідуальності, підкреслює достоїнства зовнішності, адже «те, що красиво на молодій стрункій особі, може бути кумедним, а то й потворним на іншій»⁹⁰².

Омовляючи невербальні параметри-вимоги до макіяжу молоді особи, асоціативно співвідносить їхню оптичну природу з природою звуковою, порівняймо: «Жінкам слід розрізняти макіяж денного і вечірнього освітлення: те, що виглядає красиво при штучному освітленні, може “звучати” брутално при денному»⁹⁰³.

Зовнішня впевненість і врівноваженість Л. Лисиченко, стримана привітність у рисах обличчя, класичний стиль одягу з вишуканими елементами декору, делікатність й охайність у дрібницях — усе це давно стало не тільки предметом наслідування, але й набуло статусу наукового дрес-коду на факультеті й у близькому колі учнів.

Античні теоретики розуміли *ораторський стиль* як сукупність засобів і прийомів, що їх використовує мовець під час складання й виголошення промови, зокрема це добір слів, їхнє розміщення і зв'язок, з'єднання фраз, період, ритм, словесні фігури, фігури думки тощо. Вислів Сократа — «Заговори, щоб я тебе побачив» — це підтверджує.

Акустичні параметри НК визначають *зовнішню* (параметри просодики) і *внутрішню* (логіка мовлення, словесна дія, засоби емоційно-образної виразності) *техніку* словесної взаємодії. Мовлення Л. Лисиченко має переважно помірний *темп*, негучний *голос*, але *темброве забарвлення* надає йому виразності. Ситуативні звукові *модуляції голосу* ілюструють емоції під час власної оповіді або передаванні чужого мовлення, набуваючи атрибутивних властивостей як таких, що сприяють розумінню особливостей поведінки мовця або інших людей. У соціальній психології такі когнітивні процеси називають *атрибуціями*.

У когнітивній психології існує «концепція вибірковості уваги, що постулює існування перцептивного фільтра та механізму регуляції інтенсивності повідомлення й виконує роль посередника між сигналом і його вербальною обробкою.

⁹⁰² Там само. С. 30.

⁹⁰³ Там само.

Такий “ментальний атенюатор” оперує лише фізичними властивостями повідомлення (наприклад, локалізацією, якістю голосу)»⁹⁰⁴.

Екстралінгвальні параметри НК зреалізовані в мовленні професора виразною паузацією. *Пауза* — найвиразніший індивідуальний параметр її мовлення, що демонструє розважливість, поміркованість і вдумливість, послідовність, виразність і логічність її мовлення. Вона реалізує мовні стратегії і тактики, прагне встановити контакт і підтримує увагу під час співбесіди. Міжфразові паузи іноді підкріплюються *кінетичними елементами*, що супроводжуються поворотом голови вбік і поглядом вдаль, що може ілюструвати кілька процесів: зосередженість думки, стратегію наголошування на найбільш значущому або тактику очікування реакції від співрозмовника.

Кінесика в комунікативному образі професора — досить суперечливий і неоднозначний параметр. З одного боку, — стриманість у рухах, академічна скучність, з іншого — жести і оптична експресія в емоційно навантажених ситуаціях, що демонструє “внутрішню психічну силу” (В. Вундт)⁹⁰⁵.

Виструнчена й малорухома *постава* Л. Лисиченко не передбачає активного жестикулювання й не прогнозує переміщень; невисокий зріст дає змогу спиратися прямими руками об край столу. На початок промови найбільш активним кінетичним параметром виступає *контакт очима*. Попри певну статичність поведінки, стриманість міміки, очі вражають рухливістю й сигнальними варіаціями. Палітра *окулесики* Л. Лисиченко різнобарвна, зокрема вирізняємо такі характерні риси:

- 1) довгий *контактвстановлювальний погляд* у супроводі фрази «Друзі мої!»;
- 2) *іронічний, примружений погляд* у комплексі з відповідною мімікою;
- 3) *питальний погляд* з характерним розширенням очей і легким кивком головою;
- 4) *ігровий погляд* (наприклад, удаване здивування) і широко розкриті очі.

Виділяємо групу поглядів науковиці, що передають її внутрішній стан та беруть участь у когнітивно-мисленнєвій діяльності, зокрема:

- 1) *зосереджувальний* — спрямований у даль, поверх аудиторії, що означає зону зорових образів;

⁹⁰⁴ Современный психологический словарь... С. 292.

⁹⁰⁵ Современный язык жестов... С. 37.

2) *погляд пригадування, концентрації уваги* — опускання повік униз, у зону відчуттів тіла.

Міміка — також потужний засіб вираження внутрішньої експресії. У взаємодії з очима мімічні рухи створюють своєрідні емоційні “маски”, що вбирають смислову динаміку виголошеного дискурсивного матеріалу. У Л. Лисиченко це й іронічна “маска” — підняті брови, розкриті або примружені очі, часто поворот голови трохи вбік, начебто погляд “на одне око”; і відкрита й доброзичлива *посмішка* з веселим і щирим поглядом. Засобами міміки Лідія Андріївна з неабиякими акторськими здібностями може передавати словесні образи, особливо, якщо ці образи іронічні. Колеги по кафедрі пам’ятають прочитані напам’ять строфи віршів, рядки з пісень, маленькі епіграми. Індивідуальною властивістю професора є *манера подання жартів* — після іронічно висловленого й виразно проілюстрованого перед слухачами, професор відвертає усмінене обличчя вбік, спрямовує погляд поверх аудиторії, триває очікувальна пауза, розрахована на реакцію аудиторії. Як правило, реакція буває миттєвою.

Під час наукового спілкування з аудиторією Л. Лисиченко використовує нечисленні, але досить *виразні рухи* — зовнішній вияв внутрішнього емоційно-го стану людини (рухи тіла, жести).

Розрізняють *жести відкритості й закритості* з відповідною смисловою розв’язкою — перший різновид використовують більшою мірою *екстраверти*, другий, навпаки, — *інтроверти*. Характерною особливістю жестикулювання професора є відкритість: долоня переважно спрямована до аудиторії, пальці то збираються, то розкривають долоню під час ілюстрації виголошеного.

Якщо *ілюстратори* — це рухи, що виокремлюють та зображають те, що вербалізується (вони безпосередньо пов’язані з мовою), то *регуляторами* вважають рухи, що встановлюють, підтримують та регулюють діалог — і *вербальний*, і *невербальний*. Аудиторному мовленню Л. Лисиченко притаманні такі регуляторні рухи:

- 1) *підтверджувальний кивок головою* (так, ні),
- 2) *наголошування кивком голови* найбільш значущих слів,
- 3) *увиразнювальний нахил головою вбік* (наголошування деталей),
- 4) *розподільні рухи головою* (кінетичне членування фрази кивками голови в супроводі *виразного погляду* на два-три напрямки в аудиторію).

Формуючи засади культури поведінки, професор надає перевагу саме виразним оптичним засобам, що делікатно заступають кінетичні. Порівняймо:

«Не слід вказувати на кого-небудь або що-небудь пальцем, краще вкажіть очима, а найліпше, — сформулюйте словами»⁹⁰⁶.

Із відповідною метою професор використовує жести руками, зокрема це: **жести-регулятори**:

- 1) *жест наголошування* (рука з указівним пальцем вгору),
- 2) *жест розмежування* (прямою долонею однієї руки на дві частини або двома руками в різні боки);
- 3) *жест спрямування дії, або вказівний* (прямою долонею або рукою з напіврозпрямленими пальцями вказує напрямом);
- 4) *жест-ілюстратор* — *перелічувальний жест* (загини пальців на 1, 2, 3),
- 5) *жест обґрунтування* (притискувальний рух розкритою рукою вниз),
- 6) *жест актуалізації* (збирання пальців у пучку).

Серед **виразьальних жестів** мовознавиці виокремлюємо такі:

- 1) *жест пригадування* (торкання вказівним пальцем кінчика носа);
- 2) *жест задоволення* (почісування кінчика носа та верхньої губи по кутках).

Для актуалізації важливої (наукової або соціальної) інформації може бути використаний **комплекс жестів**, зокрема: *жест концентрації уваги* (указівний палець до лоба між бровами по носовому ребру або торкання кінчика носа) і після нього — жестовий розподіл інформації, її розмежування рукою (*розмежувальні, розподільні жести*).

Унаслідок спостереження за комунікативною поведінкою реципієнта в процесі наукового спілкування встановлено, що жестикулювання активізується в певних ситуаціях, переважно це під час:

- а) виголошення інформації, що викликає осуд, обурення або негативне ставлення;
- б) омовлення процесів перебігу подій або часу;
- в) роз'яснення інформації (використовуються *жести локалізації* — створення певного “крапкового” малюнка в повітрі або на столі).

Комплексна *теорія моделей комунікації* спрямована на дослідження діяльного аспекту мови з урахуванням соціальних, психічних, культурологічних чинників з метою забезпечення можливості моделювання процесу реалізації комунікативної функції мови, що традиційно вважається найважливішою⁹⁰⁷.

⁹⁰⁶ Азбука культури поведінки... С. 13.

⁹⁰⁷ Олешков М. Ю. Моделирование коммуникативного процесса... С. 70.

На основі використаних когнітивно-лінгвістичного та когнітивно-психологічного підходів дослідження комунікативних компетентностей Л. Лисиченко виявлено, що *індивідуальний невербальний стиль* професора репрезентований у площині *універсальної лінгвістичної моделі дискурсу* (за А. Леонтьєвим⁹⁰⁸) відповідними рівнями, зокрема взаємодією вербальних і невербальних одиниць у синтезі цілісного висловлення, їхньою референтною співвіднесеністю, відповідністю категорійних значень прагматичним смислам.

Продемонстрована методика актуалізує ідею виокремлення *невербально-семіотичного рівня в структурі МО* як такого, що поглиблює теорію мовної особистості загалом і лінгвоперсонології зокрема.

Перспективним напрямом уважаємо створення системного опису елітарних мовних особистостей України, що дасть змогу виокремити відповідні стилі, схарактеризувати національні невербальні ознаки українських науковців.

5.4. НК в практиці викладання української мови як іноземної (методичний аспект)⁹⁰⁹. Шляхи й способи вироблення невербальної компетентності

Сучасні інформаційні та інтерактивні технології створюють можливості опанувати іноземну мову, не встаючи з-за комп'ютера й не виходячи з дому, однак не можна ігнорувати чинник міжособистісної комунікації, живого спілкування викладача й здобувача в процесі навчання. Роль якісного вектора такого процесу виконують навчальні видання (підручники, посібники), що забезпечують отримання ґрунтовних теоретичних знань і спрямовують їх у продуктивне практичне річище.

Сучасна методика викладання української мови, зокрема як іноземної, акцентує на застосуванні *«функційно-комунікативного (принципу)»,* що лежить в основі укладання всіх підручників. Він реалізується системою комплексних вправ, в основному творчих, інтегрованих видів діяльності студентів в аудиторії

⁹⁰⁸ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Изд. 2-е. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1977. 304 с.; Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва: Эдиториал УРСС, 2003. 307 с.

⁹⁰⁹ *Примітка.* Матеріали, викладені в розділі, апробовані на Міжнародній науковій конференції „Теорія і практика викладання української мови як іноземної та мови професійного спрямування” 14–15 квітня 2016 р. (Львів, Україна) з публікацією доповіді Осіпова Т. Ф. Актуалізація невербального компонента комунікації в дискурсі сучасного підручника з української мови для іноземних студентів. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної:* зб. наук. пр. Львів, 2016. Вип. 12. С. 84–92.

та в процесі виконання самостійної роботи»⁹¹⁰. Нині в українській лінгводидактиці комунікативний метод усебічно досліджують А. Гаврилюк, О. Ісаєва, І. Кочан, О. Самусенко, Б. Сокіл, М. Тишковець⁹¹¹.

Наголосімо, що комунікативний метод забезпечує природний процес спілкування, при цьому «комунікативність перестає бути просто декларацією, а стає пояснювальним принципом побудови процесу навчання»⁹¹². Він створює передумови для формування комунікативної компетенції — «здатності правильно і доречно користуватися мовою залежно від конкретної ситуації спілкування»⁹¹³. Одним з базових і загальнодидактичних і методичних принципів науковці зазначають «принцип мовленнєвої спрямованості навчального процесу, що виявляється в практичному користуванні мовою в ситуаціях, максимально наближених до ситуацій реального спілкування»⁹¹⁴.

Сутність соціальної комунікації визначається завданнями, які вона покликана зреалізувати, а це передусім забезпечення життєздатності соціуму в різних сферах його існування. Услід за Е. Холлом, який запропонував десять базових систем комунікації⁹¹⁵, об'єднавши їх навколо трьох «полюсів» — «існування», «позиціонування», «чуття», — сучасна теорія комунікації оперує універсальними категоріями, що репрезентують культуру кожної етнічної спільноти, зокрема:

- 1) усвідомлення себе й простору (уявлення про «комфортну індивідуальну зону» існування);
- 2) комунікація й мова (вербально-невербальна система комунікації);
- 3) одяг і зовнішність;
- 4) їжа й правила поведінки під час її споживання;

⁹¹⁰ Кочан І., Мацюк З. Лінгвометодичні основи укладання підручників з української мови як іноземної. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 8. С. 322.

⁹¹¹ Гаврилюк А. П. Застосування комунікативного методу викладання іноземних мов у ВНЗ. URL: confesr.fl.kpi.ua/node/1061 (дата звернення: 15.01.2016); Ісаєва О. С. Сучасні методи формування комунікативної компетенції. *Інноваційні технології у викладанні дисциплін мовознавчого блоку в ДВНЗ медичної та фармацевтичної освіти*. Матеріали семінару-наради (20–21 вересня 2012 р., м. Івано-Франківськ). Харків–Івано-Франківськ: Вид-во ІФНМУ, 2012. С. 132–134; Самусенко О. Проблемні методи навчання у лінгвоукраїнознавчому курсі української мови для студентів-іноземців. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 8. С. 286–297; Сокіл Б. Методи вивчення української мови як іноземної та їх характеристика. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2007. Вип. 2. С. 14–18; Тишковець М. Використання комунікативного методу вивчення української мови як іноземної у медичному ВНЗ. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 8. С. 40–47.

⁹¹² Сокіл Б. Методи вивчення української мови як іноземної та їх характеристика... С. 17.

⁹¹³ Тишковець М. Використання комунікативного методу вивчення української мови як іноземної у медичному ВНЗ... С. 41.

⁹¹⁴ Там само.

⁹¹⁵ Hall E. *The silent language*. New York: Doubleday, 1959. 240 p.

- 5) час і його сприйняття;
- 6) внутрішні взаємостосунки (вікові, статеві, статусні, гендерні тощо);
- 7) норми та цінності (залежно від потреб соціуму);
- 8) культурні норми (традиції і звичаї);
- 9) система релігійних уявлень;
- 10) розумова діяльність і методи навчання;
- 11) організація праці та ставлення до роботи.

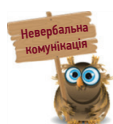
Засвоєння іноземної мови на комунікативному рівні — це передусім опанування основ соціальної комунікації відповідного етносу, отже, формування базового рівня (B2) володіння іноземною мовою має бути спроєктоване в соціальну комунікацію як таку, що дасть змогу вільно застосовувати набуті теоретичні знання.

Аналіз сучасних навчальних праць з української мови для іноземних студентів, здобувачів освіти показує, що зазначений принцип укладачі реалізують комплексами завдань, спрямованих переважно на формування мовленнєвої компетенції — оволодінням лексики мови, засвоєнням етикетних мовних норм, вивченням мовного культурологічного матеріалу тощо. Натомість такий комплекс знань не може повною мірою забезпечити комунікативний процес, адже НК відіграє чи не найважливішу роль у комунікації загалом. Отже, без взаємодії невербальної діяльності з вербальною неможливо моделювати комунікативну систему і власне мисленнєвий процес.

Подібні напрацювання могли б ліквідувати лінгводидактичну лаку актуалізації невербального компонента комунікації в дискурсі сучасного підручника української мови для іноземних студентів, хоча такий підхід може бути актуальним, власне, і для вітчизняного студента, який вивчає українську мову як рідну.

Реалізацію зазначеної мети пов'язуємо з одним із проєктів доктора філологічних наук, професора (Україна), професора звичайного (ординарного) (Польща), завідувача кафедри україністики Університету імені Адама Міцкевича (УАМ) в Познані Тетяни Космеди. Під її керівництвом і за її загальною редакцією підготовлено цикл підручників відповідно до програми з практичного курсу української мови для перших-третьох курсів української і російсько-української філології Університету імені Адама Міцкевича в Познані. Загальнометодичні

засади підручника оприлюднено й обговорено 2015 р.⁹¹⁶, але в процесі реалізації проєкту певною мірою їх удосконалено. Відтворюючи загалом концепцію, подану в підручнику для першого курсу (рівні А1–А1+), у підручнику середнього (Breakthrough або А2–В1) рівня, матеріал якого наближений до базового рівня володіння українською мовою, укладачі вперше додали ще інформацію, що стосується НК.

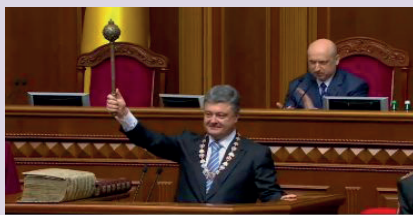

Ознайомлення з підґрунтям і теорією НК, системою її термінів, метамовою, сферами застосування, національним забарвленням або загальнолюдським виявленням здійснюється на основі наукових і науково-популярних текстів із застосуванням логічних або пошукових завдань, використанням повноколірного ілюстративного матеріалу. У тексті підручника підрозділ має свій логотип, що символізує НК й допомагає швидко знайти потрібне на сторінці. Інформація про НК відповідає кожній комунікативній темі, за якими укладено підручник. Пропонуємо огляд цього матеріалу й окреслити перспективи розробок.

Історія жестів присяги сягає біблійних часів, зокрема Старий Заповіт за-суджує клятвopушення засобом омовлення його невербаліки. Порівняймо:

*„Господи, (...) простягни з вишніх твою руку, спаси мене і вирятуй мене від вод великих, від рук чужинців, уста яких промовляють брехню, **правиця** яких — **правиця клятвopушна**” (Псалом 144:7,8).*

Тема «Держава». У темі репрезентовано ілюстративно й описано різні типи актуальних сьогодні присяг, зокрема:

Присяга Президента передбачена в конституціях усіх країн з республіканськими формами правління; ця процедура має назву інавгурації і ґрунтується, як правило, на обов'язках Президента додержуватися Конституції.

⁹¹⁶ Космеда Т. Нова концепція підручника з практичного курсу української мови для польських студентів (рівень А1–А2). *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2015. Вип. 11. С. 19–24.

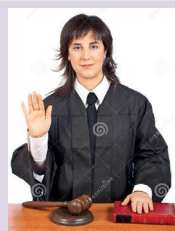

Військова присяга — це така, засобом якої громадянин визнає свій обов'язок і клянеться монарху або країні у відданій службі.

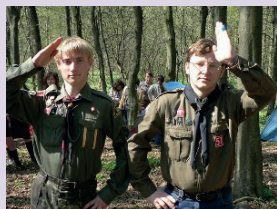
Громадянська присяга — клятва, відома ще як „клятва прапору”; яку дає імігрант, приймаючи громадянство певної країни.

Присяга державного службовця передбачає зобов'язання щодо сумлінного й чесноного виконання посадових обов'язків у державних, правових, громадських органах управління.

„Клятва Гіппократа” — історично закріплена клятва лікарів чесно практикувати медицину.

Присяга в суді передбачає чесність свідчення фактів з метою встановлення істини.

Присяга на вірність ідеалам передбачає зобов'язання осіб, приналежних до певного громадського руху, бути вірними його ідеалам; це присяги спортсменів, скаутів і под.

Завдання до цього підрозділу вимагає застосування такого прийому, як омовлення параметра НК. Порівняймо:

Завдання 1. *Користуючись поданим інформаційним матеріалом, опишіть невербальні засоби, які застосовують під час присяги.*

Швейцарська гвардія присягає на вірність Папі Римському

Ураховуючи виникнення можливих утруднень у процесі виконання завдання, пропонуємо зразок:

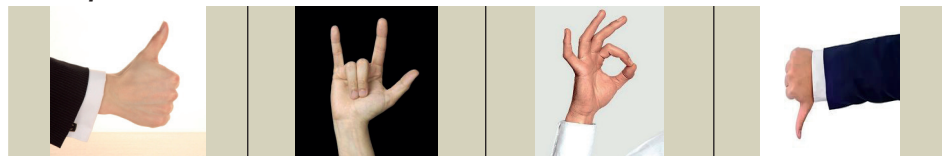
Жест “три пальці” відомий як такий, що в різні історичні епохи застосовували під час принесення клятви. Три пальці — великий, ука- зівний та середній розіп’яті, а мізинець та безіменний притиснуті до долоні. Зігнута в лікті рука піднята вгору. Постава виструнчена, вираз обличчя рішучий: м’язи напружені, брови зведені до центру, по- гляд серйозний.

Соціокультурна компетенція є одним з важливих показників готовності іноземця до міжкультурної комунікації. Цей вид компетенції передбачає володіння знаннями про національно-культурні реалії певної країни, норми мовленнєвої та невербальної поведінки носіїв її мови й уміння використовувати ці знання в процесі спілкування.

Тема «Культура» містить засади національного невербального етикету, сутність якого розкривається в діяхронічній вертикалі: знайомство з давніми традиціями й тлумачення сучасних, певною мірою глобалізованих невербальних засобів. Доречним вважаємо використання дидактичних діалогів за темою антиетикету, що сприятиме вдосконаленню навичок у спілкуванні, і на противагу — аудіювання текстів, що створюють невербальний портрет видатних особистостей. Використання проблемного методу, що застосовується під час аналізу невербальних комунікативних ситуацій, сприяє усвідомленню навчального матеріалу й набуттю комунікативного досвіду.

Запропоноване до цієї теми завдання має пошуковий характер. Порівняймо:

Завдання 1. *Користуючись інтернет-ресурсами, встановіть значення наведених жестів, що використовують мовці різних країн світу. Чи існують міжнародні жести, які саме?*

Тема «Туризм». У кожній лінгвокультурі туризм репрезентовано відповідним набором (сукупністю) знаків:

- 1) *вербальних кодів* (лексикону туризму, фразеології, омовлення правил та прикмет тощо);
- 2) *невербальних кодів* (*жести, міміка використання паралінгвальних засобів* і т. ін.).

Етнічні звичаї як складники національної традиції можуть стати причиною різних непорозумінь.

У темі подано інформацію про національні особливості українського світогляду, що виявляється в **народних прикметах**. Порівняймо:

В Україні простежується омовлення правила “присісти на дорозу”, що має стати запорукою вдалої подорожі. Це повинно принести удачу. Якщо українці радіють дощеві, коли вирушають у дорозу, то німці вважають це невдачею, що є наслідком впливу народних прикмет та національних кліше. Українці люблять дощ, оскільки дощ сприяє доброму врожаю, тому в українській культурі й сформувалася архетипова думка: якщо хтось вирушає в даліку дорозу і раптом пішов дощ, — це на щастя в дорозі. У багатьох культурах, зокрема й українській, існує звичаєве правило туристів кидати монети у фонтани та водойми, що за народними повір'ями гарантує їхнє повернення до цього місця.

Більшості невербальних засобів спілкування притаманна національна своєрідність, ідіоетнічність. Представники різних культур (у міру “наближення до екватора”) надають перевагу меншій відстані між учасниками переговорів і контактнішому й тіснішому спілкуванню.

Тему «Клімат» супроводжує науково-популярний нарис, де описано дистанційну специфіку спілкування. Порівняймо:

У Європі відстань між співрозмовниками зростає з півдня на північ: від 40 см в Італії до мало не 2 м у Великій Британії. Так, британці й скандинави тримаються на більшій відстані одне від одного, ніж французи, а жителі південних регіонів Франції жестикулюють більше, ніж жителі північних регіонів. В Україні особіста відстань (під час розмов на конференціях, зустрічах, прийомах) — від 0,4 до 1,5 м. Отже, для успішного спілкування з іноземцями варто враховувати особливості їхньої особистої дистанції⁹¹⁷.

⁹¹⁷ Шинкаренко Т. «Комфортна дистанція», щира усмішка і — о'кей? URL: <http://electric.org.ua/old/sorupaste/communications.html> (дата звернення: 30.04.2017).

До зазначеного тексту дібрано ілюстрації, що відображають його зміст. Завдання аналітичного характеру сприяють не лише засвоєнню засобів НК, але й активізують мовлення, збуджують увагу, порівняймо:

Завдання 1. Розгляньте фоту, подане нижче. Пов'яжіть особливості розміщення співбесідників з національним сприйняттям простору та відстані в спілкуванні.

Завдання 2. Назвіть параметри невербальної комунікації, що їх застосовують учасники бесіди.

Тема «Суспільство». Підрозділ НК в темі репрезентований системою невербальних засобів, що беруть участь у взаємостосунках представників різних соціальних груп (вікових, статевих, статусних, професійних). Аудіювання етично-виховних текстів, складання діалогів на теми міжособистісного спілкування осіб, які належать до різних соціальних груп, проблемні завдання на застосування відповідної невербальної тактики в комунікативному акті — неповний перелік практичних завдань до цієї теми. Знання невербальної специфіки спілкування між різними соціальними групами також удосконалює ступінь невербальної компетенції.

Тема «Економіка, бізнес, фінанси» в невербальному профілі репрезентована системою умовних знаків-піктограм, що містять комунікативні повідомлення й використовуються як невербальний засіб інформування. Як і кожний інший знак, піктограма виконує систему функцій — інформативну, регулятивну, імперативну, й, відповідно, наділена певними інтенціями щодо адресата повідомлення. Декодування комунікативних повідомлень

визначають одним з параметрів комунікативної компетенції, тому виконання завдань, пов'язаних з розпізнаванням і вербалізацією цих знаків, моделювання власних, збагачує комунікативний досвід студентів, підвищує рівень їхньої компетенції.

Тема «Право та протидія злочинності» містить невербальний блок, що роз-

криває зміст проксеміки як науки про відстані, що впливають на перебіг комунікації й планують наш особистий комунікативний простір. Порушення меж цього комунікативного

простору призводить до комунікативних девіацій, і навпаки, знання про них забезпечує від непорозумінь та сприяє комунікативному успіхові. Проксеміка має яскраво виражену національну специфіку, що впливає на спілкування в міжкультурному просторі й що конечно необхідно засвоїти студентів-іноземцю в умовах власної мовної практики. Використання фольклорного матеріалу, зокрема текстів українських пісень, прислів'їв і приказок, що репрезентують національні просторові уявлення в комунікації, вважаємо доречним і раціональним мовним матеріалом, що сприятиме засвоєнню національних норм спілкування.

Тема «Мас-медіа». Невербальний аспект теми репрезентує знакова система,

Українські вигук

есе ж!

отакої!

хай йому грець!

агов!

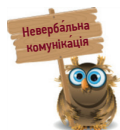
що використовується в інтернет-комунікації для омовлення комунікативних ситуацій. Це передусім система графічних зображень інтернет-дискурсу, що використовується як засіб кодування, а також «смайловий»

арсенал як інтерактивний засіб у повідомленні. З метою формування комунікативної компетенції студенти знайомляться зі специфічними рисами інтернет-етики. Використання національно маркованих «смайликів» проєктує спілкування в етнічну площину, надаючи спілкуванню національного колориту.

Тема «Праця». Невербальний профіль теми представлений у розділах «Послуги», «Здоров'я», «Перекладознавча практика», де студенти

ознайомлюються з комплексами професійних невербальних засобів *працівника торгівлі, лікаря*, що має справу зі специфікою тлумачення контекстів, які містять омовлений невербальний компонент.

У розділі «*Послуги*» подано матеріал, що сформує в іноземних здобувачів початкові знання про НК, уможливить якісне сприйняття подальшої інформації цього підрозділу в інших темах. Зазначений теоретичний матеріал досить складний для сприйняття, тому виокремлені параметри супроводжуються роз'ясненнями в дужках, що допомагають студентові (здобувачеві освіти) зрозуміти сутність певного поняття, терміна. Порівняймо:

Невербальні компоненти комунікації

Невербальні засоби комунікації є складником комунікативних процесів поряд із вербальною комунікацією або автономно від неї (можуть супроводжувати вербальну дію або ж цілком її замінити).

Вони становлять закодовану інформацію, яку мовець намагається транслювати або підсвідомо виявляє в процесі комунікації.

Невербальні засоби мають певні переваги перед вербальними: їх сприймають безпосередньо, і тому вони сильніше впливають, передаючи найтонші відтінки ставлення, оцінки, емоцій. Отже, без взаємодії невербальної діяльності з вербальною неможливо моделювати комунікативну систему й мисленнєвий процес.

Розрізняють такі підсистеми невербальних засобів:

- ✚ до паралінгвальних залучають **просодіку** — підсистема параметрів звучання голосу (темп, тембр, тон, висоту й гучність, манеру мовлення, індивідуальний спосіб артикуляції) та **екстралінгвістику**, що відображає емоційний стан мовця (паузи, зітхання, сміх, плач);
- ✚ до оптичних, що пов'язані із зоровим сприйняттям, — **кінесіку** (найбільш значущі жести та жестові рухи), **окулесіку** (мову очей та візуальну поведінку людини в процесі комунікації), **проксеміку** (простір у комунікації, його структуру й функції, зокрема — відстань між мовцями, вплив території та орієнтації, особливості розміщення комунікантів);
- ✚ у підсистемі тактильно-кінестезичних засобів вирізняють **такесіку**, або **гаптіку** (дотики, потискування рук, поцілунки і т. ін.);
- ✚ у знакової підсистемі чуттєвого сприйняття смаків та запахів — **гастику** та **ольфакторіку** (відчуття смаку й запаху);
- ✚ у системі сприйняття плинності часу та його використання в комунікації — **хронеміку**.

Виокремлюють також **фізіогноміку**, що ґрунтується на засадах психологічного сприйняття об'єкта та встановлює зв'язок між психологічними якостями особи та її зовнішністю, зокрема — виразом обличчя.

Отже, система параметрів невербальної комунікації має розгалужену структуру, охоплює різні аспекти комунікації.

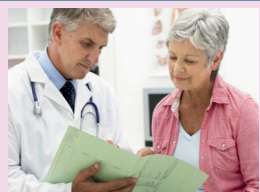
На підставі отриманих знань студент (здобувач освіти) може виконати такі завдання: 1. Подумайте, які параметри невербальної комунікації найбільш актуальні у сфері послуг. Поясніть. 2. Прочитайте ще раз діалоги, що подані вище, і назвіть невербальні засоби, які супроводжують мовлення учасників спілкування.

У розділі «Здоров'я» репрезентовано Соціально-психологічний портрет особистості лікаря, що виявляється в його зовнішньому вигляді як передумові сприйняття фахівця. Порівняймо:

Соціально-психологічний портрет особистості лікаря

Професія лікаря — це унікальна професія, що передбачає любов до своєї праці, людину, насамперед до хворої людини. Елементами зовнішньої техніки лікаря є вербальні (мовні) та невербальні засоби.

Окрім того, подано й таку інформацію:

Естетична виразність проявляється і в привітності та доброзичливості **обличчя** лікаря, зібраності, стриманості **рухів**, скупому, виправданому **жесті, поставі, ході**. Неприпустимі метушливість, штучність жестів, їхня в'ялість. Навіть те, як прийняти пацієнта, подивитися на нього, привітатися, як відсунути стільця, має великий вплив. У рухах, жестах, **погляді** пацієнт повинен відчувати стриману силу, цілковиту впевненість у собі й доброзичливість. Пластика тіла, або **пантоміміка**, дає змогу віділити в зовнішності лікаря головне: малює його довершений образ. Ефективності спілкування допомагають відкриті пози й жести лікаря: **не схрещувати руки, дивитися в обличчя пацієнта, зменшувати дистанцію**, що створює ефект довіри. Найбільше впливає на пацієнтів **вираз обличчя** лікаря, інколи навіть сильніше, ніж його слово. Саме **жести та міміка** підвищують емоційну значущість інформації. Міміка має бути виразною, емоційно доцільною, тобто повинна відповідати емоційному настрою пацієнта. (...) Обличчя лікаря повинно виражати **впевненість, схвалення, незадоволення, осуд, радість, зацікавленість, захоплення**, тобто виражати **широкий діапазон емоцій**, що свідчить про моральну силу особистості лікаря.

Завдання до зазначеного теоретичного тексту передбачають пошукову роботу зі словниками, наприклад:

Завдання 1. Користуючись словниками, визначте невідомі терміни, що функціонують у тексті про невербальні засоби.

Завдання 2. Опишіть комунікативні ситуації використання зображених невербальних засобів.

У рубриці «**Перекладознавча практика**», де укладачі підручника пропонують найбільш важливі елементи теоретичної інформації, вправи на переклад з української мови на польську і навпаки. Підрозділ НК містить *Рекомендації щодо невербальної поведінки тлумача*, зокрема: *Для тлумача, але не для перекладача, важливою є фізична принагідність і зовнішня “нейтральність” (...) кожен фаховий тлумач повинен мати чітку вимову, орфоепічно грамотну, не шепелявити й не картівити (...) Жінка-тлумач, як і тлумач чоловічої статі, повинна скрізь і завжди бути, “як усі”: не надто високою, не надто низенькою, не мати фізичних вад на обличчі, не зловживати макіяжем. Мати звичайну зачіску чи гарну косу, не писклявий голос, мати чітку вимову й гарну дикцію та нічим надмірним не виділятися з-поміж свого оточення*⁹¹⁸.

Перспективи підручника становить завдання розширити уявлення студента про професійну невербаліку інших спеціальностей, зокрема *невербаліку вчителя й викладача, екскурсовода, рекламіста, перекладача* та ін. Завдання

⁹¹⁸ Корунець І. В. Вступ до перекладознавства: підруч. Вінниця: Нова книга, 2008. С. 106.

інтерактивного характеру допомагають студентам оволодіти певними професійними особливостями, сприяють покращенню міжособистісного взаєморозуміння в соціумі.

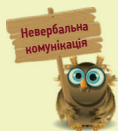
Тема «Образотворче мистецтво» формує уявлення про оптичні параметри НК, зокрема окуlesiку, міміку, зовнішність людини (поставу, фізіогноміку тощо). Витвори мистецтва надають можливість деталізувати репрезентовані невербальні параметри, описати їх вербально, проаналізувати ситуацію використання, спроектувати реакцію. Корисно, як видається, подавати й пізнавальну інформацію з історії портретного жанру, що опосередковано пов'язана з історією невербальної комунікації загалом. Студенти знайомляться з термінологією НК — класифікацією жестів, поглядів, основою фі-

зіогноміки — типологією зовнішності та іншими засобами, що моделюють комунікативну ситуацію. Уважаємо, що методика вербального опису витвору мистецтва сприятиме збагаченню тезаурусу й розвитку мовного мислення.

Зображальна знакова система традиційного народного мистецтва за своєю природою є невербальною, вона відзначається консервативністю й сталістю. Зображувальні символи є своєрідним кодом, у якому зафіксовано інформацію про світоглядні основи українського етносу, починаючи від принципів творення й існування Всесвіту і до буття людини на Землі.

У темі «Народна творчість» репрезентовано етнографічний матеріал, що стосується **символів у різних видах народного мистецтва** — вишивці, ткацтві, розписі, зокрема: **Дерево Життя**, або **Світové Древо**, що символізує організований простір Всесвіту; **Сварог** як сонячний (галактичний) рух, рух Всесвіту. **Хрест** як поєднання батьківської (вогняної “позитивної”) енергії з материнською (водною “негативною”).

Репрезентація народної символіки як засобів НК може мати нетрадиційну мотивацію. Порівняймо:

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ТИСЯЧОЛІТЬ, або про що говорять знаки традиційного народного мистецтва

Найдавніші знаки-символи, що зустрічаються в традиційному народному ткацтві та вишивці, різьбленні по дереву, кісті та шкірі, художньому розписі, кераміці, писанкарстві тощо, мають культове походження і жоден з них не є випадковим.

Кожен такий знак несе певне семантичне (сміслові) поле, у сполученні з іншими знаками-символами виникає взаємодія цих полів, що створюють нові значенні відтінки або і нові смисли. Так само, як окремі слова і слова у словосполученні (реченні) можуть набувати ширших чи вузких значень (тут доречно згадати фразеологізми, зміст яких подекуди зовсім далекий від змісту його складників). Проте, маючи ознаки мови, **знакова система цих символів є безсловесною, або невербальною.**

Зображальна знакова система традиційного народного мистецтва, що за своєю природою є невербальною, відзначається більшою консервативністю і сталістю. Зображувальні символи є своєрідним кодом, у якому зафіксовано інформацію про світоглядні основи українського етносу, починаючи від принципів творення й існування Всесвіту, закінчуючи буттям людини на Землі.

ЦІКАВО, що на сучасному етапі розвитку людства іншого більш „прогресивного” способу обміну інформацією між різними розумними формаціями — світами — не винайдено. Так, із 70-х років ХХ ст. з розвитком космічних технологій за допомогою надпотужного 300-метрового радіотелескопа в космічний простір, де, на думку вчених, вірогідніше існування іншого розуму (кульові скупчення зірок М13), посилаються з певною періодичністю **радіосигнали, перекодування яких у графічний спосіб має на меті отримання зображення — інформації про Землю, хімічні та органічні сполуки на ній, зрештою, існування самої людини.** Це графічне зображення за своєю структурою та зовнішнім виглядом дуже подібне до своєрідного орнаменту. Такими ж схематичними візерунками користуються нині митці народного мистецтва, передаючи інформацію від наших даліких предків.

Релігійний дискурс також “супроводжується” засобами НК. Поряд з вербальним каналом передавання релігійної інформації використовують

візуальний канал. Тому система повідомлень є певною цілісністю, що формують вербальний та невербальний канали з вербального та невербального каналів комунікації.

У релігійному культі використовують такі семіотично значущі рухи, пози й жести, як *поклони, підняті до неба очі й руки, певні пози тих, хто молитесь, особливі жести благословення, хресне знамення, омовіння рук священником, ритуальне цілування руки, опускання очей, ставання на коліна* тощо. *Жестикуляція і міміка становлять комунікативне підґрунтя літургії.* Крім того, що кожен рух священника має своє безпосереднє та емоційне навантаження, він наділений також певною символікою, зрозуміти яку можна, лише за умови обізнаності з кодами цього типу комунікації. У темі «Релігія» описано специфіку такого жесту, як *хрещення* у православній і католицькій традиціях, що в умовах міжнародної інтеграції є досить актуальною проблемою. Порівняймо:

ЯК ПРАВИЛЬНО ХРЕСТИТИСЯ

православним

Складіть акуратно разом три перші пальці правої руки: це великий, указівний і середній, два притисніть до долоньки. Два пальці показують, що Спаситель — Ісус Христос мав дві природи: людську й божественну.

Далі не кваплячись накладаємо пальці спершу на лоб (просимо Бога зробити наші думки зрозумілими), потім на живіт (висвітлюємо душу), на праве плече й ліве (просимо захарувати себе до праведників, і відігнати "ліві", шкідливі думки й звички).

Осіняючи себе хрестом, необхідно вимовити подумки: "В ім'я Отця і Сина, і Святого Духа", закликаючи тим самим Бога благословити вас.

Хреститися в храмі необхідно акуратно, з повагою і благоговінням, тоді знамення дійсно піде на користь, допоможе залучити благодать Бога й утихомирити мирські пристрасті та бажання. Після хресного знамення можна вклонитися.

католикам

А як правильно хреститися в церкві католицькій, де можна спостерігати, що кожен вірянин хреститься по-своєму? За-гальне правило є: хрестяться католики зліва направо. Цим вони показують, що Ісус дав вірянам шанс перейти від смерті тілесної до спасіння душі. А ось пальці католики складають по-різному.

Найчастіше хрестяться всією правою рукою, притискуючи до долоні свій великий палець. П'ять пальців символізують п'ять ран Господа, який страждав на Голгофі.

Західні католики з'єднують разом великий палець і безіменний, а середній і вказівний складають ближче, показуючи так дві природи Ісуса Христа. Ще можна хреститися великим пальцем і вказівним.

Східні ж католики воліють хреститися, як православні християни, з'єднуючи разом три перші пальці на правій руці.

До підрозділів теми пропонуються завдання, що реалізують водночас **мовну, мовленнєву й комунікативну мету**, зокрема: *Робота в групах. Розподіліть мовний матеріал за типовим способом вираженням емоцій, визначте вигуківі одиниці широкого емоційного діапазону. Визначте й опишіть усно жести, можливі під час віголошення поданих вище емоційних фраз. Яку функцію виконуватимуть невербальні засоби?*

<i>Бійся Бога! Бог би тебе побів! Бог з тобою! Бог на поміч! Божже мій! Божже допоможі! Дай Божже! Дай йому, Божже, небо!</i>	<i>Даруй же, Божже, нам і нашим дітям вік довгий та щасливий! З Богом! Йй-Богу (йй-бо)! Крий Божже! Не дай Божже! О Божже добрий!</i>	<i>О Божже мій, Великий, Всемогутній, мою країн- ську мову порятуй! О Божже правий! За що така злоба? О Божже! Господи милосердний! О Матінко Христова!</i>
---	---	---

Серед відомих методів проблемного навчання перевага надається проблемному викладу матеріалу та дослідницько-пошуковим методам⁹¹⁹.

Окрім завдань з теорії НК, у підручнику передбачена самостійна робота студентів, що може оцінюватися як індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ). Порівняймо:

Самостійно відшукайте додаткову інформацію про жести присяги й зробіть повідомлення (тема “Держава”); Використовуючи етнографічні джерела, спробуйте встановити інформаційне підґрунтя польської народної символіки, що використовується в польському народному мистецтві. Зробіть невеличку доповідь за темою (тема “Народна творчість”); Розкодуйте невербальну інформацію писанкових символів. Чого бажали українці один одному, обмінюючись писанками на Великдень?

⁹¹⁹ Самусенко О. Проблемні методи навчання у лінгвокраїнознавчому курсі української мови для студентів-іноземців. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 8. С. 290.

Зокрема:

Завдання 1. Користуючись електронними ресурсами, розко-
дуйте невербальну інформацію писанкових символів. Чого бажали
українці один одному, обмінюючись писанками на Великдень?

У разі виникнення труднощів, до цього завдання пропонується довідковий матеріал. Порівняймо:

Підказка: добробуту й гарного врожаю, продовження роду (божественна сила), дівочої краси, вічного кохання, чоловічої сили (тема «Народна творчість»).

У тексті підручника також репрезентовано завдання з НК до художніх текстів. Порівняймо:

Дайте відповіді на запитання. 1. Як ви інтерпретуєте жест «чухати кінчик носа»? Чому Пилип це робить? 2. Перекажіть розповідь про гриби близько до тексту. Прочитайте вголос, передаючи емоції відповідними невербальними засобами (поглядом, мімікою, жестами, рухами) («Гриби», Ю. Збанацький); 4. Візначте за текстом, які невербальні функції виконує рушник в українській обрядовості («Український рушник», Т. Кара-Васильєва) і т. ін.

Отже, сучасні підручники з української мови як іноземної мають урахувати комплекс чинників, що регулюють інтенції мовців, їхні емоції, експресію, настрій, національний колорит і комунікативний процес загалом. Оволодіння невербальним складником комунікації, без сумніву, допоможе тим, хто вивчає будь-яку мову як іноземну, подолати комунікативний бар'єр, зробити мовлення більш інтимізованим, виразним, природним. Розроблений матеріал, як видається, сприятиме в іноземних здобувачів освіти формуванню *невербальної компетенції* як здатності сприймати й користуватися засобами НК під час спілкування.

Висновки до розділу V

Поняття *невербальна компетенція* необхідно розуміти як одну з прагматичних мікросистем, що виконує провідну роль у комунікації загалом. Комплексне дослідження теорії МО може бути реалізоване лише шляхом глибокого аналізу різноманітних аспектів її складу.

Запропоновані в цьому розділі методики аналізу невербальної компетенції окремої МО нашої сучасності (на синхронному зрізі) та компетенції вишуканої МО історичного минулого (ретроспективний підхід — на діахронному зрізі) сприятимуть активізації теоретичного і прикладного аспектів дослідження МО в межах теорії і практики лінгвоперсонології, а також розширенню теорії і практики КЛ, зокрема теорії і практики НК та вербалізації НК.

Мотивовано необхідність доповнення поняттєво-термінологійного апарату НК терміносполукою *невербальна МО*, що визначає високий ступінь невербальної компетентності індивідуума, який виражається в умінні кодувати й декодувати невербальні повідомлення, користуватися невербальними знаками з урахуванням екстралінгвістичних чинників комунікації, володінні засобами омовлення невербаліки, дешифрування комунікативних смислів.

Вивчення невербальної компетентності видатних постатей минулого здійснюється застосуванням ретроспективного методу, апробованого науковцями. Запропонована методика невербального портретування спрямована на виявлення елітарних МО сучасності. Невербальне профілювання аналізу МО репрезентує один з аспектів її багаторівневої синкретичної структури, доповнити яку запропоновано аналізом лінгвокреативності МО в омовленні невербаліки як мовної спроможності синкретизувати знаки різних систем у єдину дискурсивну площину.

Теорія і практика викладання української мови і рідної, й іноземної передбачають урахування теоретичних положень вербальної та невербальної комунікації. В основу сучасного підручника з вивчення української мови як іноземної закладено функційно-комунікативний принцип, що реалізується системою інтегрованих видів навчальної діяльності здобувачів вищої освіти. Запропоновано до розгляду методично-практичний досвід впровадження компетентнісного модуля «Невербальна комунікація» в систему вивчення української мови, окреслено перспективи цього напрямку.

Неофункціоналізм у поєднанні з антропоцентризмом вплинули на вироблення нових методологічних засад сучасної лінгвістики — міждисциплінарність, експансіонізм, інтеграційність, культуроцентризм, соціоцентризм, дискурсивність, експланаторність.

Актуалізація поліфункційної наукової парадигми дала змогу осмислити та виявити функційний потенціал невербальних засобів комунікації, вербалізованих у мовленні, що має потужний вплив на характер модернізаційних процесів смислотворення, інноваційне пожвавлення якого спостерігаємо в сучасному українському дискурсивному просторі.

Простежено поступ національної теорії НК, що ґрунтується на гумбольдтіанському світогляді XIX ст., модерних і постмодерних лінгвістичних теоріях, сформованих під впливом глобалізаційних суспільних процесів. Осмислення гіпотез про походження мови та принципи сенсорного пізнання світу стало основою для усвідомлення значущості процесу чуттєвого й ментального сприйняття довкілля, важливості в ньому невербальних знаків та вербалізаційного потенціалу образного мислення людини для омовлення досвіду її невербальної поведінки.

Український досвід розбудови теорії НК не був належно поцінований за радянської доби, хоча й містив напрацювання, що випереджали час і були відкриті зарубіжними теоретиками лише в середині XX ст. Аналіз цього наукового надбання фактично засвідчив наявність методологічних засад національної теорії НК та розуміння потреби теоретичного опису процесу вербалізації НК, а огляд праць сучасних представників “потєбнянської гілки” дав змогу окреслити конкретні періоди формування й розвитку теорії НК в українському мовознавстві й констатувати факт омовлення невербаліки як продуктивний процес, що потребує всеохопного теоретичного опису. Зазначене ще й сьогодні — маловідомий факт для представників європейської та світової лінгвістики. Проте підсумки огляду наукових студій вітчизняних мовознавців (О. Потєбні, І. Франка, Д. Овсянико-Куликовського, М. Йогансена, Л. Булаховського, Ю. Шевельова, Г. Почепцова, Л. Солощук, П. Донця та ін.) підтверджують наявність етапів формування й розвитку національної теорії НК, що стало передумовою формування теорії вербалізації НК: перший (початковий) — кінець XIX ст. – поч. XX ст.; другий (авангардний) — 20–30-і рр. XX ст.; третій (радянський) — 30–60-і рр. XX ст.; четвертий: а) пострадянський діаспорний (70-і рр. XX ст.) і б) пострадянський

фактичний (90-і рр. ХХ ст.); п'ятий (новітній) – поч. ХХІ ст. до сьогодні, що обґрунтовано всебічним аналізом відповідного наукового доробку.

Вивчення українського та зарубіжного досвіду опису невербальних засобів комунікації дало змогу виокремити систему механізмів дескрипції НК, серед яких (1) диференціювання та класифікація НКЗ, (2) установлення їхнього зв'язку з вербальними засобами, (3) визначення типів комунікативної поведінки людини в єдиній вербально-невербальній площині з урахуванням функційних можливостей вербальної й невербальної форм комунікативної взаємодії, що репрезентовано в різних типах дискурсу, (4) пошук невербальних універсалій та етноунікалій у площинах певної національної й міжкультурної комунікації, (5) виявлення онто- та філогенетичних особливостей параметрів НК, (6) лексикографування формул ВНК.

Дискурсивний аналіз усного та писемного мовлення засвідчує процес омовлення невербальних параметрів комунікації (вербалізації невербаліки) і показує механізми моделювання відповідних комунікативних смислів, створених мовцем у різних ситуаціях спілкування, що залежать від рівня комунікативної і мовної компетентності учасників інтеракції.

Інтегральне вивчення цього процесу дає змогу кваліфікувати його як мовне явище синкретичного характеру — феномен, що репрезентує взаємодію вербального та невербального.

У структурі комунікативної лінгвістики як наукової дисципліни поряд з розділами «Вербальна комунікація» і «Невербальна комунікація» виокремлюємо синкретичний розділ «Вербалізація НК», або «Вербалізація невербаліки». Такий крок мотивований наявністю відповідного теоретико-методологічного підґрунтя, частково сформованої метамови, дослідницької методики та фактів дискурсивної практики. Ключові принципи теорії вербалізації НК — різноманітність та багатовимірність дослідницьких об'єкта та предмета, наявність нової інтеграційної методологічної бази, специфічність механізмів дискурсивного опису, що впливає на характер висновків, експланаторність, пошук ізоморфізму в мові та інших предметних галузях, плюралізм та синкретизм. Отже, *вербалізація невербаліки* — це синкретичний напрям КЛ в межах взаємодії вербального й невербального її складників, процес породження нових смислів унаслідок подвійної актуалізації невербальних кодів засобами конкретної мови, що характеризується переходом особистісних смислів адресанта до їхнього втілення в значення одиниць мовного коду.

Вагомим аргументом на користь потреби модифікації (розширення) структури КЛ є, власне, здійснений у цій роботі комплексний, багатоаспектний аналіз

явища вербалізації невербаліки. Унаслідок аналізу засобів омовлення невербальних знаків в усному й писемному мовленні встановлено, що процес вербалізації НК реалізується одиницями всіх рівнів мовної структури: (1) фонетичний рівень репрезентовано аналітичним омовленням екстралінгвальних параметрів НК, звукових ефектів або звуконаслідувань; (2) словотвірний рівень — продуктивними способами словотворення лексико-граматичних інновацій української мови (морфолого-синтаксичним, лексико-синтаксичним, лексико-семантичним, способами абревіації та умовної номінації); (3) лексичний — дистрибуцією семантичних значень лексем на позначення невербальних параметрів; (4) фразеологічний підрівень демонструє потенціал ФО щодо вияву відповідних комунікативних смислів, що також ілюструється реалізацією системної взаємодії (синонімією, антонімією, паронімією); (5) морфологічний рівень яскраво відображається системою вигуків; (6) синтаксичний — синтаксичними моделями опису невербаліки. На рівні тексту вербалізація невербаліки здійснюється відповідними одиницями дискурсу. Стилїстичні засоби моделюють орнаменталіку ВНК.

З'ясовано вплив екстралінгвістичних, культурних і міжкультурних чинників на своєрідність омовлення НК і формування відповідних компетенцій.

У психологічному аспекті вербалізація НК може слугувати додатковим інструментарієм у визначенні психотипу МО. Зокрема під час аналізу поетичного мовлення шістдесятників (Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського), що вербалізує параметри НК, зафіксовано різну кількість прикладів, що демонструють пріоритети зазначених лінгвоперсон в омовленні невербаліки. Це дає право констатувати специфіку індивідуального світосприйняття кожною МО та виявити її схильність до ознак певного психотипу. З'ясовано, що інтроверт омовлює широку палітру невербальних параметрів, серед яких пріоритетними є такі, що відображають внутрішнє світосприйняття — омовлення внутрішньої чуттєвості МО, актуалізація просторових і часових параметрів на тлі відносного ігнорування кінетичними й тактильними (стосується лінгвоперсона *Л. Костенко*). Насиченість поетичних текстів параметрами зовнішнього світосприйняття, що виявляється в докладних описах невербаліки, перевазі в омовленні кінетичних, оптичних та просодичних параметрів, дає можливість стверджувати про екстравертність МО (виявлено в поетичному дискурсі *М. Вінграновського*). Виявлено й факт відносної пропорційності вербалізації різних параметрів НК, що свідчить про певну рівновагу внутрішнього й зовнішнього світосприйняття та демонструє амбівертність МО — симбіоз інтровертних та екстравертних ознак (*В. Симоненко*). Дискурсивний аналіз художнього (поетичного) мовлення

підтверджує, що вербалізація НК є також показником емоційності МО, виразником чуттєвості й експресивності мовця, що виявляється неоднаковою мірою, і це також пов'язано з певним ступенем і характером омовлення НК.

Специфіка вербалізації НК залежить від системи екстралінгвістичних чинників — *гендерного, культурного, міжкультурного, професійного* та ін.

Гендерний чинник засвідчує фемінне або маскулінне профілювання, співвіднесення комунікативної поведінки з гендерними стереотипами, зафіксованими переважно в усному мовленні, що репрезентують паремії — прислів'я, приказки, приповідки тощо. На цьому матеріалі з'ясовано чоловічі та жіночі стратегії і тактики вербалізації НК, моделі поведінки, що, незважаючи на свою архаїчність, підсвідомо регулюють комунікативні взаємостосунки й моделюють поведінку мовців.

Культурний і міжкультурний чинники відбивають етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою вияву невербаліки. Доведено, що невербальні табу мотивують характер національного етикету.

Зважаючи на *професійний чинник* у межах інституційної комунікації простежено фатичну специфіку омовлення НК, яку демонструють лікарі, пропозиційний характер вербалізації невербаліки фахівців сфери торгівлі, шифрувально-кодуювальний — гравців, дипломатів, працівників теле-, радіоетеру тощо. Вагому роль невербального чинника визначено в мовленні вчителів: на матеріалах спогадів видатних персоналій про своїх учителів з'ясовано, що невербаліка актуалізує емоційну пам'ять, яка ґрунтується переважно на візуальній основі.

Лінгвокультурний підхід до аналізу процесу вербалізації НК презентує «невербальне профілювання» українських онімів, зокрема антропонімів, топонімів, ергонімів. Етимологічний аналіз онімів, що містять невербальний компонент, доводить, що НЗК відіграють пряму й опосередковану мотиваційну роль у творенні власних назв, що не претендує на провідну роль, але водночас потребує етимологічних та лексикографічних розробок у зазначеному аспекті.

Українські МО репрезентують креативність у способах ВНК. Унаслідок дискурсивного аналізу широкого масиву текстів (фольклорних, художніх, публіцистичних) з актуалізацією загальних і національних цінностей, що виявляється насамперед в українських пареміях, емоційно-чуттєвого невербального компонента в народній пісні, феномена прецедентності в публіцистичному дискурсі. Ідіостилістичні особливості художнього прозового та поетичного мовлення репрезентовано в широкому часовому діапазоні — від І. Котляревського (поч. ХІХ ст.) до Л. Дереша (поч. ХХІ ст.). З'ясовано, що вербалізація невербаліки

І. Котляревського характеризується ментальною своєрідністю, стереотипністю. *Г. Квітка-Основ'яненко* тяжіє до “мовного живопису”, портретування; письменник прагне якнайточніше змалювати образ або ситуацію. Поетичний дискурс *Т. Шевченка* сповнений екстралінгвальними компонентами (плач, сміх, сльози тощо), що свідчить про його глибоку чуттєву рецепцію. *С. Руданський* — майстер відтворення “живого” мовлення українців з актуалізацією невербальних параметрів із залученням масиву орнаменталіки. *М. Коцюбинський* вербалізує сенсорно-чуттєву сферу сприйняття, метафоризує звукові характеристики, омовлюючи їх експресивними лексемами. *М. Хвильовий*, актуалізуючи широкий спектр художніх тропів, виявляє себе як майстер образної метафори, ефектно використовуючи невербальні параметри як засоби орнаменталіки. Глибоко психологічна лірика поетів-шістдесятників *М. Вінграновського*, *Л. Костенко*, *В. Симоненка* відзначається багатством одиниць, що вербалізують невербальне в авторській інтерпретації смислів, поети експериментують з художніми засобами, виформовуючи своєрідну “внутрішню”, “інтертекстову”, “паралельну” орнаментальність. *Ю. Андрухович*, *Л. Дереш* омовлюють невербаліку на новому витку аналітичності, переосмислюючи та конкретизуючи комунікативні смисли, створені внаслідок вербалізації НК. Публіцистично-критичне мовлення *Д. Павличка* демонструє експресивні оцінні смисли, як того й вимагає стиль критики, застосовує стратегії мовної гри з метою досягнення сатиричного ефекту.

Зазначене проєктуємо в площину МО, що впливає на формування ідіостилію. Ретроспективну методику опису МО *І. Франка* (Т. Космеда), проаналізовано як таку, що дає змогу дослідити МО на певному синхронному зрізі. Розроблено авторську методику невербального портретування МО сучасника на основі реального спостереження, інтерв'ювання, опису та інтерпретації параметрів НК у процесі спілкування.

Навчання української мови, зокрема як іноземної, передбачає формування *комунікативної компетентності* слухачів / здобувачів, у межах якої НК посідає провідне місце. Розроблено модульну методику накопичення невербальних компетентностей за дидактичною тематикою чинних навчальних програм. Запропоновано формувати структуру модуля за аспектами комплексного аналізу НК, викладеними в цій праці (історико-описовим, теоретичним, лексикографічним, психолінгвістичним, комунікативним, етнолінгвістичним, стилістичним, дискурсивним). Як дидактичний інструментарій для ознайомлення та засвоєння знань з української мови в ракурсі формування невербальної компетентності рекомендовано залучати дискурс зі зразками опису ВН.

Метамова вербалізації НК, як і термінологічний апарат НК загалом, на сьогодні остаточно не розроблені. Є нагальна потреба створення спеціального словника термінів НК, що спричинено розпорошеністю цих термінів по лексикографічних та навчально-методичних джерелах. Термінокомплекс характеризується відсутністю системності, внормованості, моносемічності та конкретики, компонентної усталеності, прозорості внутрішньої форми. Необхідність окреслення меж терміносистеми НК, а також потреба її лексикографічного опису, зокрема проблема репрезентування в словнику засобів НК (що характерні для української лінгвокультури), а також зразків способів вербалізації НК з урахуванням її цілісної параметричної системи, визначають дослідницьку перспективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. Азбука культуры поведінки / упоряд. Л. А. Лисиченко. Київ: Укр. вид-во, 1995. 33 с.
2. Акинина П. С. Черты языкового портрета (на материале инаугурационных выступлений Барака Обамы и Дональда Трампа). *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2019. Т. 12. Вып. 1. С. 28–33.
3. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке. Москва: Флинта; Наука, 2005. 416 с.
4. Амбарцумова Ж. Э. Русские соматические словосочетания и их возможная лексическая фиксация. *Словари и лингвострановедение*. Москва: Русский язык, 1982. С. 162–168.
5. Андрейчук Н. Метод інтерпретації у царині герменевтичних, лінгвосеміотичних та перекладознавчих студій. *Іноземна філологія*. 2014. Вип. 127. Ч. 2. С. 223–230.
6. Анохіна Т. О. Маркери комунікативного мовчання в англомовному художньому дискурсі. *Вісн. Житом. держ. ун-ту імені Івана Франка*. 2006. № 28. С. 105–107.
7. Анохіна Т.О. Невербальні та вербальні засоби екстеріоризації силенціального ефекту в англомовному художньому дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2006. 20 с.
8. Антошинцева М. А. Невербальный компонент и его функции в коммуникативно-прагматической организации дискурса: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. Санкт-Петербург, 2004.
9. Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д., Метафора в семантическом представлении эмоций. *Вопросы языкознания*. 1993. № 3. С. 27–35.
10. Аристов С. А. Невербальные компоненты коммуникации. *Тверской лингвистический меридиан*: теор. сб. Тверь, 1998. Вып. 1. С. 74–79.
11. Аристотель. Об истолковании. *Аристотель. Сочинения*: в 4 т. Москва: Мысль, 1978. Т. 2. 687 с.
12. Арутюнова Н. Д. Феномен молчания. *Язык о языке*. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 417–436.
13. Базылев В. Н. Молчание как феномен культуры и коммуникации. *Эффективная коммуникация: история, теория, практика*: слов.-справ. / отв. ред. М. И. Панов; сост. М. И. Панов, Л. Е. Тулина. Москва: ООО «Агентство “КРПА Олимп”», 2005. С. 586–587.

14. Баранов К. Ф. К вопросу о вербализации паралингвистических элементов в тексте драматургического произведения. *Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков*. 1999. Вып. 2. С. 115–117.
15. Бауэр Т. Психическое развитие младенца / пер с англ. А. Б. Леоновой. Москва: Прогресс, 1979. 320 с.
16. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров. *Бахтин М. М. Собр. соч.* Москва: Русские словари, 1996. Т. 5: Работы 1940–1960 гг. С. 159–206.
17. Бачкур Н. Замовчування у художньому тексті: особливості використання (на матеріалі української прози початку ХХІ століття). *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка*. Серія «Мовознавство». 2014. Вип. 2 (24). С. 17–24.
18. Бейсембаева С. Невербальные компоненты коммуникации в произведениях казахских писателей и особенности их перевода. *Евразийский журнал филологии: наука и образование*. 2018. Т. 167 (№ 3). С. 10–15.
19. Бенвенист Э. Эвфемизмы древние и современные. *Бенвенист Э. Общая лингвистика* / пер. с фр.; под ред. Ю. С. Степанова. Москва: Прогресс, 1974. С. 370–376.
20. Бердалиева Р. Ш. О некоторых особенностях единиц жестового языка. *Проблемы современной науки и образования*. 2017. № 1 (83). С. 85–91.
21. Бердникова Л. П., Уманская М. Б. Прагматика авторских ремарок в тексте английской пьесы. *Вопросы романо-германской и русской филологии*: сб. науч. ст. Пятигорск, 2000. С. 32–36.
22. Богданов К. А. Очерк по антропологии молчания. Санкт-Петербург: Русский христианский гуманитарный институт, 1998. 352 с.
23. Болучевская В. В., Павлюкова А. И. Общение врача: вербальная и невербальная коммуникация. *Медицинская психология в России*: электрон. науч. журн. 2011. № 2. URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru) (дата звернення: 25.10.2019).
24. Бондар М. В. Мова жестів: шляхи до взаєморозуміння. *Наук. вісн. каф. Юнеско Київ. нац. лінгв. ун-ту*. Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». 2013. Вип. 27. С. 119–122.
25. Борисов О. О. Невербальна комунікація у британських та українських парламентських дебатах. *Studia philologica*. 2016. Вип. 6. С. 48–51.
26. Борисов О. О. Невербальні маркери вираження емоційного концепту “страх” (на матеріалі сучасної англomовної художньої прози). *Вісн. Житом. держ. ун-ту імені Івана Франка*. 2004. № 16. С. 130–133.

-
27. Ботвінко О. М. Невербальні засоби на позначення презирства в англо-мовному діалогічному дискурсі. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2011. Вип. 19. С. 210–214.
28. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблеми и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопросы философии*. 2000. № 3. С. 29–42.
29. Брутян Л. Г. Говорим, не говоря (Невербальная коммуникация в разных культурах). Ереван: Изд-во ЕГУ, 2015. 76 с.
30. Булаховский Л. А. Введение в языкознание. Москва: Учпедгиз, 1954. 174 с.
31. Булаховский Л. А. Избр. тр.: в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. 495 с.
32. Булаховський Л. А. Загальний погляд на походження мови Л. Нуаре *Булаховський Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 191–192.
33. Булаховський Л. А. Мовний звуковий символізм. *Булаховський Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 193–194.
34. Булаховський Л. А. Переваги звукової мови. *Булаховський Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 195.
35. Булаховський Л. А. “Порядок слів” у мові жестів. *Булаховський Л. А. Избр. труды:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 213.
36. Булаховський Л. А. Статевая теорія походження мови *Булаховський Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 178–179.
37. Булаховський Л. А. Увага до психологічної властивості відсталих народів. *Булаховський Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 199–200.
38. Булаховський Л. А. Фонетична сторона первісної мови. *Булаховський Л. А. Избр. тр.:* в 5 т. Киев: Наук. думка, 1975. Т. 1: Общее языкознание. С. 201.
39. Бутенко Н. Ю., Приходько В. М., Федоренко Н. І. Комунікативні процеси у навчанні: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / за заг. ред. Н. Ю. Бутенко. Київ: КНЕУ, 2004. 334 с.
40. Бутовская М. Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека). Москва: Науч. мир, 2004. 440 с.
41. Буяльський Б. А., Оверчук А. В. Як ми спілкуємося: мовленнєвий етикет українського народу. Вінниця: Велес, 2001. 96 с.

42. Валиулина С. В. Языковая репрезентация молчания в невербальном дискурсе. *Вестн. Кемер. гос. ун-та*. 2015. № 2–1 (62). С. 99–102.
43. Василенко И. В. Прагматические аспекты взаимодействия реплики и ремарки в тексте пьесы. *Вестн. Киев. ун-та*. Серия «Романо-германская филология». 1986. Вып. 20. С. 8–11.
44. Василенко І. В., Солощук Л. В. Прагматична сутність ремарки у драматичному творі. *Вісн. Київ. ун-ту. Серія «Історико-філологічні науки»*. 1991. Вип. 2. С. 108–110.
45. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / пер. с англ. А. Шмелева; под ред. Т. Булыгиной. Москва: Языки русской культуры, 1999. 780 с.
46. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка). *Вопросы языкознания*. 1981. № 1. С. 36–48.
47. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик сапиентемы. Москва: Индрик, 2005. 1040 с.
48. Винниченко С. Конотація як компонент значення (на матеріалі українських, польських та англійських фразеологічних одиниць з компонентом *вода*). *Проблеми слов'язнавства*. 2005. Вип. 55. С. 197–211.
49. Виноградов В. В. О художественной прозе. Москва; Ленинград: Наука, 1930. 186 с.
50. Виноградов В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы. Москва: Наука, 1980. 360 с.
51. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. Москва: Наука, 1993. 159 с.
52. Вікул М. Зауваження до Вернерової термінології комплексних сполук. *Зб. математично-природописно-лікарської секції НТШ*. 1930. Т. XXVIII–XXIX. С. 247–252.
53. Віняр Г. М. Новотворення в словотвірчій системі української мови. *Мовна дійсність в Україні (проблеми, перспективи)*. Тези доп. і повідомл. наук. конф. Вінниця, 1994. Ч. 1. С. 119–121.
54. Войтович В. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навч. книга «Богдан», 2005. 392 с.
55. Войцехівська Н. К. Мовчання як комунікативно значущий знак у конфліктному діалогічному дискурсі. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія «Філологія»*. 2014. Вип. 8 (2). С. 4–7.

-
56. Войцехівська Н. Соціальна і культурна зумовленість невербальних маркерів згоди. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2012. С. 58–65.
57. Вороний М. Перші зустрічі з Іваном Франком. *Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка*. Львів: Каменяр, 1997. С. 376–379.
58. Выготский Л. С. Мышление и речь. *Выготский Л. С. Собр. соч.:* в 8 т. Москва: Педагогика, 1982. Т. 2. Проблемы общей психологии. С. 5–361.
59. Габдуллина А. Р. Отражение семиотических кодов театральной коммуникации в авторской ремарке: на примере американской драматургии первой половины XX века: дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Башкир. гос. ун-т. Уфа, 2009.
60. Гавриш М. Невербальна поведінка в ситуаціях соціального і ситуативного домінування. *Мова і суспільство*: зб. наук. пр. / ред. Г. Мацюк. Львів, 2010. С. 208–215.
61. Гавриш М. М. Аналіз невербальної поведінки комунікантів у ситуаціях ситуативного домінування. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2019. Вип. 16. С. 25–30.
62. Гавриш М. Невербальна комунікація: мовчання як соціальний знак. *Мова і суспільство*. 2015. Вип. 6. С. 97–102.
63. Гадамер Г. Істина і метод. Київ: Юніверс, 2000. Т. 1: Герменевтика 1: Основи філософської герменевтики. 464 с.
64. Гадамер Г.-Г. Человек и язык. *От Я к Другому*: сб. переводов по проблемам интерсубъективности, коммуникации, диалога. Минск, 1997. С. 130–141.
65. Гаибова М. Т. Коммуникативные аспекты изображения речемыслительной деятельности персонажа в структуре художественного текста (на материале англоязычной литературы). Тбилиси: АН СССР, Ин-т языкознания, 1986. 49 с.
66. Гамовська Г. The Use of Language in Newspapers. *English (M)*. 2007. № 12. С. 16–19.
67. Гарькавец С. А. Психология невербального общения: учеб. пособие. Северодонецк: Петит, 2015. 214 с.
68. Глібчук Н. Із спостережень над весільною лексикою у Наддністрянських та Надсянських говірках. *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія філологічна. 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 120–126.
69. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся: лінгвокогнітивна інтерпретація: моногр. Харків: Харк. іст.-філол. т-во, 2010. 527 с.
70. Головань М. С. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2011. № 8. С. 224–233.

71. Голощук С. Л. Реалізація невербальних засобів спілкування у спонукальному дискурсі. *Вісн. Сум. держ. ун-ту*. Серія «Філологія». 2007. № 1. Т 2. С. 19–23.

72. Голуб Н. Б. Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу (*Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу / авт.-упоряд. Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова. Дрогобич: Коло, 2010. 272 с.*). Українська мова і література в школі: наук.-метод. журн. Ін-ту педагогіки НАПН України. 2011. № 3. С. 78–80.

73. Горболіс Л. М. Проблема національного характеру у творчості Г. Квітки-Основ'яненка: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Сум. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми, 1995.

74. Гордон Д., Лакофф Р. Постулати речевого об'єднання. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1985. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. С. 277–302.

75. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. Москва: Наука, 1980. 238 с.

76. Горелов И. Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. Челябинск: ЧГПИ, 1974. 116 с.

77. Горнятко-Шумилович А., Космеда Т. Феномен креативності Василя Симоненка: літературознавчий та лінгвістичний аспекти: моногр. / за заг. ред. проф. Т. Космеди. Познань: УАМ, 2016. 266 с.

78. Горошко І. Розмова без слів: роль візуальних засобів невербальної комунікації у прозі Івана Франка з любовним сюжетом. *Слово і час*. 2014. № 8. С. 94–101.

79. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. URL:http://bibliograd.ru/base/politologiya/gugo_grocij_o_prave_vojny_i_mira_6.html (дата обращения: 16.03.2010).

80. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. *Гумбольдт В. фон. Избр. тр. по языкознанию* / пер. с нем.; общ. ред. Г. В. Рамишвили. Москва: Прогресс, 2000. С. 37–197.

81. Данилюк Н. Засоби інтертекстуальності в українських народнописаних текстах. *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas Philosophika. Ucrainika VIII. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury / Univerzita Palackého v Olomouci: Olomoucké symposium ukrajinistů 29–30 srpna 2018*. Olomouc, 2018. S. 156–162.

-
82. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. Москва: Прогресс, 1989. 312 с.
83. Дембска К. Языковые табу: эвфемизмы в современном русском языке. *Rosica Olomouci*, 1994. № 38. С. 235–239.
84. Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокulturі: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013.
85. Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокulturі: моногр. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2014. 175 с.
86. Джуматій О. О. Лексико-семантичне поле FACE в сучасній англійській мові та мовленні: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса: 2015. 20 с.
87. Доза А. Нарис лінгвістичної методології в ділянці романських мов і діалектів. Paris: б/в, 1906.
88. Донец П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации: моногр. Харьков: Штрих, 2001. 386 с.
89. Донец П. Теорія міжкультурної комунікації: специфіка культурних смислів і мовних форм: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.04 / Харк. нац. пед. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2004.
90. Дорошенко С. Перший в Україні паремійний словник як комунікативний кодекс українців (рецензія). *Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу / авт.-упоряд. Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова. Дрогобич: Коло, 2010. 272 с. Українська мова. 2011. № 4. С. 107–112.*
91. Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2001. 23 с.
92. Дубенко О. Ю. Порівняльна лінгвопоетика як автономна дисципліна філологічного циклу. *Молодий вчений*. 2015. № 1 (1). С. 157–160.
93. Дука М. В. Мовна репрезентація невербальних засобів комунікації як об'єкт навчання майбутніх філологів читання творів англomовної художньої літератури. *Вісн. Київ. нац. лінгв. ун-ту. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2013. Вип. 22. С. 144–151.
94. Дука М. Типологія невербальних засобів комунікації для формування лінгвосоціокультурної компетентності у процесі англomовного читання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 4 (58). С. 243–252.
95. Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. Львів: Світ, 1994. 520 с.

96. Єловська Ю. В. Поняття табу та його класифікації в сучасному мовознавстві. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту*. Серія «Філологія». 2014. № 8. Т. 2. С. 221–223.
97. Єрмоленко С. Я. Слово в народній пісні. *Культура слова*. 1976. Вип. 10. С. 56–69.
98. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси. Київ: Довіра, 2007. 263 с.
99. Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Побережжя. Київ: Наук. думка, 1987. 203 с.
100. Жуков А. Є., Кудрейко І. О. Лексико-семантичний аналіз ергонімів м. Макіївки. *Вісн. Донб. нац. академії будівництва і архітектури*. 2015. Вип. 2015-4 (114). С. 38–40.
101. Жэнь Фэй. Невербальная коммуникация и её отражение в художественном тексте (на материале произведений А. П. Чехова): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Вят. гос. ун-т. Киров, 2016.
102. Забіяка В. А. Забіяка І. М. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування: практ. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2015. 304 с.
103. Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології: моногр. Вінниця: Нілан-Лтд, 2017. 136 с.
104. Загнітко А. П. В емоційному слові обґрунтованість теорії. *Космеда Т. А. Біобібліографічний показчик / упор. проф. І. Кочан. Познань: Коло (Дрогобич), 2017. С. 15–19.*
105. Загнітко А. П. Доцентрово-відцентрові тенденції в сучасній термінології синтаксису. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. / відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ, 2007. Вип. VII. С. 12–18.*
106. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії: моногр. Вид. 2-ге, випр. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 219 с.
107. Загнітко А. П. Теорія лінгвоперсонології: моногр. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 136 с.
108. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: моногр. Вид. 2-ге, виправл. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 294 с.
109. Заза Ю. Теми-табу мовленнєвого жанру привітання (на матеріалі арабської мови). *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія філологічна. 2008. Вип. 45. С. 107–111.
110. Зеленин Д. К. Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азии. *Сб. музея антропологии и этнографии*. Ленинград, 1929–1930. Т. 8–9. С. 1–167.

-
111. Земская Е. А. и др. Особенности мужской и женской речи. *Русский язык в его функционировании* / под ред. Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева. Москва: Наука, 1993. С. 90–136.
112. Зуева Е. А. Вербализация паралингвистических актов в художественном тексте современной немецкой литературы: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Белгород, 2005. 20 с.
113. Ианнаконе А., Кавалло П-Б. Предисловие. *Коццолино М. Невербальная коммуникация: теории, функции, язык и знак* / пер. с итал. О. Шипиловой. 2-е изд., испр. Харьков: Гуманит. центр, 2015. С. 10–18.
114. Ильин Е. П. Пол и гендер. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 688 с.
115. Йогансен М. Д-р Сімович. Найголовніші правила академічного правопису. *Червоний Шлях*. 1923. Кн. 4–5. С. 285–286.
116. Йогансен М., Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 2-ге вид. Київ: Книгоспілка, 1923. 118 с.
117. Йогансен М. Пристосування латиниці до потреб української мови. *Червоний Шлях*. 1923. Кн. 9. С. 167–169.
118. Йогансен М. Украинский язык: пособие для курсов и самообразования. Киев: Більшовик, 1923. 47 с.
119. Йогансен М. Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою). *Наук. зап. Харк. на-ук.-дослідчої катедри мовознавства за ред. проф. П. Г. Ріттнера та проф. Л. А. Булаховського*. ДВУ, 1927. С. 19–55.
120. Йогансен М. Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків. Харків: Книгоспілка, 1928. 144 с.
121. Йоко И. Феномен молчания как компонент коммуникативного поведения: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2003. 25 с.
122. Иванов В. Основні теорії масової комунікації і журналістики: навч. посіб. / за наук. ред. В. В. Різуна. Київ: Центр Вільної Преси, 2010. 258 с.
123. Ісаєва О. С. Сучасні методи формування комунікативної компетенції. *Інноваційні технології у викладанні дисциплін мовознавчого блоку в ДВНЗ медичної та фармацевтичної освіти*. Матеріали семінару-наради (20–21 вересня 2012 р., м. Івано-Франківськ). Харків–Івано-Франківськ: Вид-во ІФНМУ, 2012. С. 132–134.
124. Кабиш М. Ю. Звукопис в українській поезії першої половини ХХ століття: семантика, функції: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Київ, 2015. 22 с.

125. Казимир І. І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2007. 19 с.
126. Казимирова І. Метамова опису української лінгвістичної термінографії. *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Проблеми української термінології*. 2014. № 791. С. 109–112.
127. Калашник Ю. І. Вербальне і невербальне в стилістико-синтаксичній організації оповідання Майка Йогансена “Списана спина”. *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 1127 (71). С. 7–11.
128. Кант І. Критика чистого розуму / пер. Н. Лосского; ред. Ц. Арзаканян, М. Иткин. Москва: Мысль, 1994. 591 с.
129. Капанадзе Л. А. Жест в разговорной речи. *Русская разговорная речь* / под ред. Е. А. Земской. Москва: Русский язык, 1973. С. 468–471.
130. Капелюх Д. П. Поетика драматургічної ремарки: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 / Житом. держ. ун-т імені Івана Франка. Житомир, 2019.
131. Карасик В. И. Речевое поведение и типы языковых личностей. *Массовая культура на рубеже XX – XX веков: Человек и его дискурс*: сб. науч. труд. / под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной. Москва, 2003. С. 24–45.
132. Карасик В. И. О категориях дискурса. *Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты*: сб. науч. тр. Волгоград, 1998. С. 185–197.
133. Карпенко Ю. А. Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии. *XI Congress international des sciences onomastiques: Résumés des communications*. Sofia, 1972. С. 8–9.
134. Карпиловская Е. А. Конкуренция языковых ресурсов в условиях глобализации. *Слов'янські обрії*. 2013. Вип. 6. Ч. 1. С. 245–258.
135. Карпіловська Є. А. Тендеції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій. *Українська мова*. 2007. № 4. С. 3–15.
136. Киселюк Н. Вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі (на матеріалі англomовної прози ХХ–ХХІ століть): автореф. дис... канд. філол. наук. Київ 2009. 20 с.
137. Киселюк Н. П. Особливості взаємодії вербальних і невербальних компонентів комунікації при маніфестації емоцій у художньому англomовному дискурсі. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». Вип. 46. С. 90–92.
138. Кита М. Невыразимое, невыражаемое и невыраженное для носителя языка. *Прямая и непрямая коммуникация*: сб. науч. ст. Саратов, 2003. С. 159–177.

-
139. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Ін-т народозн. НАН України, 2012. 287 с.
140. Клещова О. Є. Мовлення чоловіків і жінок у соціолінгвістичному аспекті. *Лінгвістика*: зб. наук. пр. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2011. № 3 (24). Ч. 2. С. 32–35.
141. Климашева О. В. Способы языкового представления невербальных компонентов коммуникации в тексте (экспериментальное исследование): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Воен. ун-т. Москва, 2012.
142. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: моногр. Київ: Видавн. дім Дмитра Бурого, 2008. 336 с.
143. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: моногр. Вид. 2-ге, випр. і доп. Одеса: Астропринт, 2008. 344 с.
144. Ковалевська Т. Ю. Мілтон-модель мови в сугестивних дискурсах. *Наук. зап. Кіровогр. держ. пед. ун-ту ім. В. Вінниченка*. Серія «Філологічні науки (мовознавство)». 2008. Вип. 75 (3). С. 252–255.
145. Ковалевська Т. Ю. Категорія впливу в парадигмі нейролінгвістичного програмування. *Вісн. Черк. ун-ту*. Серія «Філологічні науки». 2011. Вип. 213. С. 131–136.
146. Ковалевська Т. Ю. Нейролінгвістична Мілтон-модель у системі методів дослідження комунікативної сугестії. *Записки з українського мовознавства*. 2017. Вип. 24 (2). С. 116–123.
147. Ковалевська Т. Ю. Особистісна ідентифікація в системі нейролінгвістичного програмування: комунікативні перспективи. *Мовознавство*. 2009. № 3–4 С. 126–132.
148. Ковалевська Т. Перспективи нейролінгвістичного програмування в сучасному мовознавстві. *Електронна бібліотека Інституту журналістики*. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1077> (дата звернення: 13.04.2015).
149. Ковалинська І. В. Невербальна комунікація: навч. посібник. Київ: Освіта України, 2014. 289 с.
150. Когнитивная психология: история и современность: хрестоматия / под ред. М. В. Фаликман и В. Ф. Спиридонова. Москва: Ломоносовъ, 2011. 384 с.
151. Козаченко О. М. Тематична віднесеність, етимологічний аналіз номенів-назви напоїв як репрезентантів української національної ідентичності у тексті «Енеїди» І. Котляревського. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 199. С. 116–119.

152. Козлов Р. А. Хронотопіка Франкових драм: теорія, практика, інтерпретація: моногр. Кривий Ріг: Видавн. дім, 2012. 352 с.
153. Коловоротна Н. Д. Вербалізація концепту “мовчання” в художньому дискурсивному просторі української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2014. 20 с.
154. Коловоротна Н. Д. Взаємодія вербальних і силенційних засобів у комунікації. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 35. С. 210–214.
155. Колшанский Г. В. Паралингвистика. Москва: Наука, 1974. 79 с.
156. Кондратенко Н. В. Комунікативно-дискурсивні дослідження в сучасному українському мовознавстві: тенденції та перспективи. *Українська мова*. 2018. № 1 (65). С. 64–73.
157. Кондратенко Н. В., Стрій Л. І., Билінська О. С. Лінгвопрагматика політичного дискурсу: типологія мовленнєвих жанрів: моногр. / за заг. ред. Н. В. Кондратенко. Одеса: Астропринт, 2019. 236 с.
158. Конечная В. П. Сопоставление невербальных средств коммуникации как национально-культурных и социальных компонентов речевого поведения. *Материалы 4-го междунар. симпозиума по лингвострановедению*. Москва, 1994. С. 113–115.
159. Копылова Т. Р. Молчание: вербальная VS невербальная коммуникация. *Вестн. Удмурт. ун-та*. 2015. Т. 25. Вып. 3. История и филология. С. 116–119.
160. Корнева Л. Мовна репрезентація невербальної поведінки героїв художнього твору та її роль у тексті. *Філологічні науки*: зб. наук. пр. Полтава, 2011. № 1 (7). С. 114–121.
161. Корольова В. В. Сучасний український драматургійний дискурс: комунікативна структура та прагматика: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. Дніпро, 2017.
162. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки: моногр. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 350 с.
163. Космеда Т. Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы: моногр. Саарбрюккен: Изд. дом Lambert Academic Publishing, 2017. 308 с.
164. Космеда Т. А, Осіпова Т. Ф. Тлумачний словник комунікативного призначення як породження сучасної прагматично зорієнтованої парадигми. *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 19. С. 7–24.

165. Космеда Т. А., Осипова Т. Ф. Индивидуально-авторское воспроизведение параметров невербальной коммуникации и идиостиле писателя как элитарной языковой личности. *Язык и культура в эпоху глобализации*: сб. науч. тр. по матер. перв. междунар. науч. конф. «Язык и культура в эпоху глобализации»: в 2-х томах. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГЭУ, 2013. Вып. 1. Т. 2. С. 44–53.
166. Космеда Т. А., Осипова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців: колект. моногр. / за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків–Познань: Коло, 2015. 312 с.
167. Космеда Т. А. Позитивна тональність комунікації як чинник взаєморозуміння: роль дискурсивних слів. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2011. Вип. 32. С. 216–221.
168. Космеда Т. Актуалізація ретроспективного аналізу: моделювання методики вивчення мовної особистості з минулого. *Язык и метод: Русский язык в лингвистических исследованиях XXI века* / ред. Д. Шумска, К. Озга: у 2 т. Краків: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015. Т. 2: Лингвистический анализ на грани методологического срыва. С. 335–344.
169. Космеда Т., Гоменюк О., Осипова Т. Українська фразеологія в польській аудиторії: проблеми засвоєння. *Українська мова у світі*: зб. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (9–10 лист. 2016 р., м. Львів). Львів: Львів. політехніка, 2016. С. 117–127.
170. Космеда Т. Комунікативна компетенція галичан в інтерпретації Івана Франка. *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія філологічна. 2011. Вип. 52. С. 108–121.
171. Космеда Т. Комунікативна компетенція І. Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри: моногр. Львів: ПАІС, 2006, 328 с.
172. Космеда Т. Лінгвокреативність Лесі Українки в її еґо-текстах (на матеріалі епістолярію поетеси (1870–1890) та її роздумів про листи в художніх текстах). *Roczniki Humanistyczne. Słowianoznawstwo* / ред. А. Woźniak. Lublin, 2017. Zeszyt 7. S. 91–109.
173. Космеда Т. Нова концепція підручника з практичного курсу української мови для польських студентів (рівень А1–А2). *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2015. Вип. 11. С. 19–24.
174. Космеда Т. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: моногр. Дрогобич: Коло, 2012. 372 с.
175. Космеда Т. А. Дискурсивні слова як центр комунікативної стратегії вченого і педагога у проєкції на мовну особистість А. П. Загнітка. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. пр. Донец. нац. ун-ту / наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк, 2010. Вип. 20: На честь 55-річчя професора А. П. Загнітка. С. 205–210.

176. Космеда Т. А. Коммуникативная компетенция Л. В. Щербы: штрихи к портрету (на материале воспоминаний об ученом). *Мова*. Одеса: Астропринт, 2012. Вип. 18. С. 5–10;
177. Космеда Т. А. Комуникативна компетенція галичан в інтерпретації Івана Франка. *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія філологічна. 2011. Вип. 52. С. 104–117.
178. Космеда Т. А. Михаил Андреевич Алексеенко. *Слово. Фраза. Текст*: сб. науч. ст. к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. Москва, 2002. С. 12–18.
179. Космеда Т. А. Мова “четвертої влади” та шляхи її вдосконалення: компетенція мовної особистості журналіста і читача. *Уч. зап. Тавр. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского*: науч. журн. / гл. ред. Н. В. Багров. Серія «Филология. Социальные коммуникации». Симферополь, 2011. Т. 24 (63). № 4. С. 157–163.
180. Космеда Т. А. Наукова розвідка І. Франка «Вишукане красномовство» («*Belparlargentil*») крізь поліпарадигмальну призму сучасної лінгвістики. *Франкознавчі студії*. Дрогобич: Коло, 2012. Т. 5. С. 119–125.
181. Космеда Т. А. Олена Андріївна Олексенко — яскрава особистість ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. *Лінгвістична палітра*: зб. наук. пр. з актуальних проблем лінгвістики / за ред. Л. А. Лисиченко. Харків, 2009. С. 7–16.
182. Космеда Т. А., Плотнікова Н. В. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера *СВЯТКИ* в українському мовному просторі: моногр. Львів: ПАІС, 2010. 380 с.
183. Космеда Т. А. Позитивна тональність комунікації як чинник взаєморозуміння: роль дискурсивних слів. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2011. Вип. 32. С. 216–221.
184. Космеда Т. А. Прагматична наповненість власної назви: Сергій Іванович Дорошенко. *Філологічні студії*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди / за ред. Л. А. Лисиченко. Харків, 2009. С. 116–128.
185. Космеда Т. А. Риторика українців: порушення норми як мовна гра. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2013. Zeszyt 1. С. 79–80.
186. Космеда Т. А. Феномен «Словарь коннотативных собственных имен» как следствие феноменальности его автора. *И слово Ваше отзовется*. Київ: Гуманит. центр «Азбука». С. 261–269.
187. Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика: колект. моногр. / за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди; Дрогобич: Коло, 2014. 472 с.

188. Космеда Т. А. Лінгвокреативність С. І. Дорошенка в моделюванні его-текстів: жанр віншування-привітання-присвяти. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 50. С. 7–17.

189. Космеда Т. А. Статус поняття “живе мовлення” в парадигмі сучасного мовознавства і традиційної лінгвістики. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Харків, 2014. Вип. 3. С. 179–184.

190. Космеда Т. А., Халіман О. В. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики). Дрогобич : Коло, 2013. 228 с.

191. Космеда Т., Осіпова Т. Индивидуально-авторское воспроизведение параметров невербальной коммуникации в идиостиле писателя как элитарной языковой личности. *Язык и культура в эпоху глобализации*: сб. науч. тр. по материалам первой междунар. науч. конф. “Язык и культура в эпоху глобализации”. Санкт-Петербург, 2013. Вып. 1. Т. 2. С. 44–53.

192. Космеда Т., Осіпова Т. Орнаментальна невербаліка в поетичному дискурсі С. Руданського. *Космеда Т. та ін. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців* / наук. ред. Т. Космеда, Харків-Познань-Дрогобич 2015. С. 211–270.

193. Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна В. В. Українсько-польські та польсько-українські словники усталених виразів: проблемні питання. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2015. Вип. 39. С. 43–55.

194. Космеда Т., Осіпова Т., Піддубна Н. Степан Руданський: феномен моделювання “живого мовлення” українців. Харків–Познань–Дрогобич: Коло, 2015. 312 с.

195. Котов М. Функціонування універсальних кінесичних невербальних комунікативних компонентів у ситуації дискурсивної адаптації особистості. *Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. Серія «Філологічні науки (мовознавство)»*. Кіровоград, 2015. Вип. 138. С. 94–97.

196. Коццолино М. Невербальная коммуникация: теории, функции, язык и знак / пер. с итал. О. Шипиловой. 2-е изд., испр. Харьков: Гуманит. центр, 2015. 224 с.

197. Кочан І., Мацюк З. Лінгвометодичні основи укладання підручників з української мови як іноземної. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 8. С. 315–322.

198. Краевский В. В., Хуторский А. В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах. *Педагогика*. 2003. № 3. С. 3–10.

199. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной: автореф. дис. ... док. филол. наук. Москва, 2000. 68 с.
200. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. 581 с.
201. Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации. Москва: Языки славянской культуры, 2005. 224 с.
202. Крейдлин Г. Е. Русские жесты и жестовые фразеологизмы: отражение наивной этики в невербальном и вербальном кодах. *Логический анализ языка. Языки этики*. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 341–352.
203. Крестинский С. В. Интерпретация актов молчания в дискурсе. Язык, дискурс, личность: сб. науч. тр. Тверь, 1990. С. 38–45.
204. Крестинский С. В. Коммуникативная нагрузка молчания в диалоге. Личностные аспекты языкового общения. Калинин: Изд-во Калин. ун-та, 1989. С. 92–97.
205. Крестинский С. В. Коммуникативно-прагматическая структура акта молчания. Коммуникативно-функциональный аспект языковых единиц : сб. науч. тр. Тверь, 1993. С. 59–67.
206. Крестинский С. В. Молчание в социокультурном контексте. *Вестн. ТвГУ. Серия «Филология»*. 2014. № 4. С. 128–133.
207. Кронгауз М. А. Семантика. Москва: Изд. центр «Академия» 2001. 352 с.
208. Крохмальник А. Кинесическое речение как особая невербальная единица в художественном тексте. *Русский язык: система и функционирование (к 70-летию филологического факультета)*. Материалы IV Междунар. науч. конф. (5–6 мая 2009 г., г. Минск): в 2 ч. / редкол.: И. С. Ровдо (отв. ред.) и др. Минск: РИВШ, 2009. Ч. 1. С. 174–177.
209. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка». *Куліш П. Твори: у 2 т.* Київ: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 477–484.
210. Культура мовлення вчителя-словесника / уклад. О. М. Горошкіна та ін. Луганськ: Навч. книга, 2007. 111 с.
211. Куньч З. Вивчаймо українські паремії: рецензія на словник Т. А. Космеди, Т. Ф. Осіпової «Комунікативний кодекс українців у пареміях». *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2013. № 765. С. 140–141.

212. Курашкина Т. Н. Метакоммунікативні висказування с глаголами речі в авторських ремарках, супроводжуючих речевий акт «спрашивання». *Актуальні проблеми сучасної науки*. 2002. № 3. С. 174–177.

213. Курдюмова Н. В. Сучасний танець в культурі ХХ століття: зміна моделей телесності: автореф. дис. ... канд. культурології. Екатеринбург, 2011. 20 с.

214. Кутуза Н. В. Комунікативна сугестія в рекламному дискурсі: психо-лінгвістичний аспект: моногр. Київ: Видавн. дім Дмитра Бурого, 2018. 736 с.

215. Кутуза Н. В. Структурно-семантичні моделі ергонімів (на матеріалі ергонімікону м. Одеси): дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса, 2003.

216. Куц О. Мовна особистість учителя в професійній діяльності. *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського*. Серія «Філологія (мовознавство)». 2012. Вип. 16. С. 238–241.

217. Лабунская В. А. Інтерпретація невербального поведіння в міжличностному общенні: автореф. дис. ... докт. психол. наук. Москва, 1989. 43 с.

218. Лабунская В. А. Невербальне поведіння (соціально-перцептивний підхід). Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1986. 136 с.

219. Лайонз Дж. Лінгвістическа семантика: Введення / пер. с англ. В. В. Морозова і І. Б. Шатуновського; под общ. ред. І. Б. Шатуновського. Москва: Языки славянской культуры, 2003. 399 с.

220. Ларин Б. А. Об эфемизмах. *История русского языка и общее языкознание*. Москва: Просвещение, 1977. С. 101–114.

221. Левина Г. М. Невербальная вербальность: некоторые вопросы и уточнения к понятию «дискурс». *Мир русского слова*. 2003. № 2. С. 64–71.

222. Левина Е. А. Вербальные и невербальные средства выражения концепта «молчание» в немецком языке. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2017. № 6 (72): в 3-х ч. Ч. 3. С. 124–126.

223. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Изд. 2-е. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1977. 304 с.

224. Леонтьев А. А. Психолінгвістическіє єдності і породження речевого висказування. Москва: Эдиториал УРСС, 2003. 307 с.

225. Лепкий Б. Франко в Жукові. *Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка*. Львів: Каменяр, 1997. С. 229–255.

226. Лесюк М. П. Неофіційний антропонімікон УПА. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2002. № 8. С. 126–139.

227. Лисариди Е. К., Нурмухамбетова Б. Н. Взаимосвязь вербальной и невербальной коммуникации. *Вестн. Казах. нац. мед. ун-та*. 2014. № 1. С. 362–363.
228. Лозинська О. Емоції у невербальному та вербальному вираженні (на матеріалі польської мимічної фразеології). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2008. Вип. 57. С. 209–221.
229. Лозинська О. Проблеми визначення корпусу польської кінематичної фразеології. *Уч. зап. Тавр. нац. ун-та ім. В. И. Вернадського*. Серія «Филологія». Симферополь, 2007. Т. 20 (59). № 6. С. 99–105.
230. Мазурик Д. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90 ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 26 с.
231. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація: навч. посіб. для ун-тів. Київ: Академія, 2012. 288 с.
232. Марчук Л. М. Семантичне поле «костюм» в українській постмодерній прозі: текстотвірний та лінгвокультурологічний аспекти. *Studia Ukrainica Posnaniensia / red. T. Kosmeda. Poznan, 2018. Zeszyt VI. S. 83 – 89.*
233. Марчук Л., Копусь О. Символіка як метафоричне сприйняття та вербалізація навколишнього світу. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка*. 2019. Вип. 50. С. 113–117.
234. Марчук Л. М. Ментальні особливості кольороназв у сучасних українських постмодерністських художніх текстах *Studia Ukrainica Posnaniensia / red. T. Kosmeda. Poznan, 2017. Zeszyt V. S. 123–129.*
235. Марчук Л. М., Рарицький О. А. Психолінгвістичні передумови функціонування градації в індивідуальній картині світу. *Психолінгвістика*. 2019. Вип. 26 (2). С. 278–295.
236. Маслова В. А. Жестовые фразеологизмы как особые микромиры. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии: сб. науч. ст. / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) и др. Гомель, 2011. Вып. 1. С. 264–266.*
237. Маслова В. А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии. *Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках*. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 69–75.
238. Маслова В. А. Некоторые онтологические аспекты эмотивности текста. *Язык и эмоции: сб. науч. тр. Волгоград, 1995. С. 184–191.*
239. Мацько Л. Інтер'єктиви в українській мові. *Українська мова в в освітньому просторі*. Київ: Вид-во ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2009. С. 453–518.

240. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилiстика української мови: підруч. Київ: Вища шк., 2005. 462 с.
241. Меликян С. В. Речевой акт молчания в структуре общения: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Воронеж, 2000. 25 с.
242. Меликян С. В. Функция молчания в коммуникативном поведении человека. *Русское и финское коммуникативное поведение*. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. С. 47–52.
243. Миланов В., Сталянова Н. Езикови портрети на български политици и журналисти. София: Парадигма, 2014. 296 с.
244. Мимика и жесты официанта. URL: <http://www.horeca-catering.com/news/mimika-i-zhesti-oficianta> (дата звернення: 17.09.2019).
245. Миронов В. В. Признаки Рейнина. Малые группы: в 3-х т. Санкт-Петербург, 2012. Т. 1: Признаки Рейнина. 623 с.
246. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету: засоби вираження ввічливості: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1993. 22 с.
247. Мікула О. І. Невербальні засоби репрезентації емоції “страх”. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2014. № II (4). Issue. 24. P. 51–54.
248. Мілева І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Луган. нац. пед. ун-т імені Т. Шевченка. Луганськ, 2005.
249. Мінчак Г. Б. Короткі нотатки про велике життя. *Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. Кочергана*: зб. наук. ст. / ред. О. Тараненко. Київ, 2006. С. 3–17.
250. Міняйло Р. Діалектні фразеологічні одиниці у словниках. *Діалектологічні студії 1*: зб. на пошану Дмитра Гринчишина / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 392–397.
251. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952: документи і матеріали. Львів: Просвіта, 1991. 447 с.
252. Модестова Т. В. Вербальні та невербальні аспекти міжособистісної комунікації у сучасному контексті. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 1 (22). С. 109–115.
253. Мойсієнко А. К. Символ як явище аперцепції (на матеріалі поезій Т. Г. Шевченка). *Мовознавство*. 1993. № 3. С. 40–45.
254. Мойсієнко О. А. Структурно-семантичні та функціональні особливості ремарки в художньому тексті (на матеріалі творів Алкі Зеї): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.14 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2008.

255. Мокиенко В. М. Загадки русской фразеологии. 2-е изд., перераб. Санкт-Петербург: Авалон; Азбука-классика, 2007. 256 с.
256. Монахова Т. В. Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. 300 с.
257. Морозов В. П. Искусство и наука общения: невербальная коммуникация. Москва: ИП РАН, «Искусство и наука», 1998. 164 с.
258. Морозов В. П. Невербальная коммуникация в системе речевого общения. Психофизиологические и психоакустические основы. URL: http://www.koob.ru/morozov_v_p/ (дата обращения: 13.05.2017).
259. Мосейчук Т. В. Вербализация невербального компонента коммуникации во фразеологической системе русского языка. *Вестн. гос. соц.-гуманитар. ун-та*. Серия «Гуманитарные науки». 2017. № 3 (27). С. 26–29.
260. Мосейчук Т. В. Невербальный компонент коммуникации в культуре и языке восточных славян. *Электронный архив библиотеки Москов. гос. ун-та*. URL: <https://libr.msu.by/bitstream/123456789/8341/1/1878s.pdf> (дата обращения: 26.03.2018).
261. Мосейчук Т. В. Языковая репрезентация невербального компонента коммуникации в художественном тексте. *Итоги научных исследований ученых Москов. гос. ун-та имени А. А. Кулешова 2018 г.* Материалы науч.-метод. конф. (25 января–7 февраля 2019 г., г. Могилев) / под ред. Е. К. Сычовой. Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2019. С. 30–31.
262. Музычук Т. Л. Русский невербальный дискурс в языковой системе и речевой деятельности (на материале художественной прозы): автореф. дис. ... докт. филол. наук. Москва, 2010. 42 с.
263. Музычук Т. Л. Невербальная составляющая дискурса персонажа в модели и языковой репрезентации: на материале русской художественной прозы: дис. ... докт. филол. наук: 10.02.01 / Рос. ун-т дружбы народов. Москва, 2013. 382 с.
264. Музычук Т. Л. Невербальный речевой дискурс: моногр. Москва: Изд-во РУДН, 2010. 318 с.
265. Музычук Т. Л. Невербальный дискурс как неотъемлемая и определяющая часть контактной коммуникации. *Вестн. Иркут. гос. лингв. ун-та*. 2013. С. 63–69.
266. Надеина Т. М. Просодическая организация речи как фактор речевого воздействия: автореф. дис. ... докт. филол. наук. Москва, 2004. 52 с.

267. Наєнко М. К. Леонід Булаховський і Шевельов (Юрій Шерех). *Вісн. Дніпропетр. ун-ту імені Альфреда Нобеля*. Серія «Філологічні науки». 2012. № 1 (3). С. 6–10.
268. Наконечна Т. В. Невербальні елементи англомовного скаутського дискурсу. *Нова філологія*. 2014. № 66. С. 157–161.
269. Некрасова Ю. Б. Основные принципы коррекции нарушения речевого общения. *Вопросы психологии*. 1986. № 5. С. 90–95.
270. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мові. Харків: Майдан, 2007. 276 с.
271. Немов Р. С. Психология: в 3 кн. 4-е изд. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. Кн. 1: Общие основы психологии. 688 с.
272. Николаева Т. М. К вопросу о назывании и самоназывании в русском речевом общении. *Страноведение и преподавание русского языка иностранцам*. Москва: Наука, 1972. С. 134–150.
273. Николаева Т. М., Успенский Б. А. Языкознание и паралингвистика. *Лингвистические исследования по общей и славянской типологии* / ред. Т. М. Николаева. Москва: Наука, 1966. С. 63–74.
274. Николина Н. А. Семантика и прагматика форм времени в авторских ремарках. *Семантика и прагматика языковых единиц*. Калуга: ГПУ им. К. Э. Циолковского, 2004. С. 52–63.
275. Німчук В. В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 30–58.
276. Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1985. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. 504 с.
277. Овсянико-Куликовский Д. Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества (научно-философского и художественного). *Овсянико-Куликовский Д. Литературно-критические работы: в 2 т.* Москва: Художественная литература, 1989. Т. 1. URL: http://az.lib.ru/o/owsjanikokulikowskij_d_n/text_1909_psihologia.shtml (дата обращения: 25.01.2018).
278. Овсянико-Куликовский Д. Литературно-критические работы: в 2 т. Москва: Худ. лит., 1989. Т. 1. 542 с.
279. Овсянико-Куликовский Д. Язык и искусство. Санкт-Петербург: Тип.-Литогр. А. Рабиновича и Ц. Крайза, 1895. 71 с.
280. О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование. Челябинск: Версия, 1997. 256 с.

281. Олешков М. Ю. Моделирование коммуникативного процесса: моногр. Нижний Тагил: Нижнетагил. гос.соц.-пед.акад., 2006. 336 с.
282. Оналбаева А. Т. Отражение невербальных средств общения в устной и письменной речи. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 2. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12889> (дата обращения: 25.02.2019).
283. Осіпова Т. Актуалізація невербаліки в дискурсі українських шістдесятників. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2017. Zeszyt V. S. 151–158.
284. Осіпова Т. Лексикографія невербаліки: узагальнення досвіду і перспективи. *Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium*: сб. науч. материалов. Нац. акад. наук Беларуси, Центр исслед. белорус. культ., языка и лит-ры, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа / редкол.: И. Л. Копылов (гл. ред.) и др. Минск, 2017. С. 549–554.
285. Осіпова Т. Невербальні засоби комунікації: комплексна методика опису й лексикографування. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2018. Zeszyt VI. С. 107–113.
286. Осіпова Т. Репрезентація параметрів невербальної комунікації у творах Михайла Коцюбинського. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2015. Zeszyt III. С. 195–200.
287. Осіпова Т. Ф. Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні у фокусі живого мовлення українців (на матеріалі ілюстрацій з поетичного дискурсу С. Руданського). *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія». 2016. Вип. 74. С. 35–39.
288. Осіпова Т. Ф. Актуалізація невербального компонента комунікації в дискурсі сучасного підручника з української мови для іноземних студентів. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2016. Вип. 12. С. 84–92.
289. Осіпова Т. Ф. Вербалізація «невербаліки»: інноваційні словотвірні тенденції в системі мовознавчої термінології. *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках*. Матеріали VI Міжнародн. научн. конф. (22–23 апреля 2013 г., г. Днепропетровск). Днепропетровск: Нова ідеологія, 2013. С. 221–223.
290. Осіпова Т. Ф. Вербалізація експресивного компоненту емоцій у гендерних комунікативних стратегіях кокетування, загравання, флірту. *Психолінгвістика*: зб. наук. пр. ДВНЗ «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 16. С. 245–254.

291. Осіпова Т. Ф. Вербалізація маскулінних і фемінних стратегій і тактик невербальної комунікації. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 38. С. 188–195.

292. Осіпова Т. Ф. Вербалізація невербаліки в сучасному українському мовленні: лексико-граматичний аспект. *Проблеми загального і слов'янського мовознавства*. Наук. журн. Дніпр. нац. ун-ту ім. О. Гончара. 2019. № 3. С. 82–89.

293. Осіпова Т. Ф. Вербалізація невербаліки: компаративно-зіставний аналіз національної поведінки (на матеріалі української, російської, польської фразеології). *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2019. Zeszyt VII. S. 247–254.

294. Осіпова Т. Ф. Вербалізація паралінгвальних засобів комунікації у творах Т. Г. Шевченка. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 35. С. 215–226.

295. Осіпова Т. Ф. Вербалізація паралінгвістичних засобів комунікації у творах Т. Г. Шевченка. *Матеріали XIV Міжнар. наук. конф. з актуальних проблем семантичних досліджень «Художній текст у різних лінгвістичних парадигмах»* (3–4 квітня 2012 р., м. Харків). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2012. С. 25–27.

296. Осіпова Т. Ф. Витоки теорії невербальної комунікації в українському мовознавстві: актуалізація вчення Л. Булаховського. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2015. Вип. 40. С. 74–81.

297. Осіпова Т. Ф. Відображення постулатів комунікативної лінгвістики в концепції О. О. Потебні. *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. 2011. № 910. Ч. 1. С. 44–50.

298. Осіпова Т. Ф. Відображення специфіки невербальної комунікації українців у прислів'ях і приказках. *Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2010. С. 139–174.

299. Осіпова Т. Ф. Вода як мовний засіб вербалізації параметрів невербальної комунікації. *«Вода» в славянській фразеології і пареміології*: кол. моногр.: в 2 т. / науч. ред. А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик. Будапешт: изд-во «Тинта», 2013. Т. 2. С. 465–470.

300. Осіпова Т. Ф. Вульгарна і табуїтована невербаліка в сучасному українському комунікативному просторі. *International resemtch and practice conference «Modern philology: relevant issues and prospects of research»*: Conference proceedings (October 20–21, 2017, Lublin). Lublin: Izdevnieciba «B altij a Publishingo», 2017. S. 192–197.

301. Осіпова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації. *Філологічні студії*. Наук. вісн. Криворіз. нац. ун-ту: зб. наук. пр. 2012. Вип. 7. С. 107–118.

302. Осіпова Т. Ф. Гендерно марковані комунікативні стратегії й тактики у невербальній комунікації (на матеріалі українського паремійного фонду). *Słowo. Tekst. Czas XII. Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. Rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki* / pod red. M. Aleksiejenki, H. Biłowus, M. Hordy, W. Mokijenki, H. Waltera. Szczecin-Greifswald, 2014. Tom 2. S. 305–312.

303. Осіпова Т. Ф. Інтерпретація термінів *компетенція* і *компетентність* у сучасній лінгвістиці. *Фрізманівські читання: науково-методична спадщина, продовження традиції*. Програма і тези доп. Всеукр. наук.-метод. конф. (24 вересня 2020 р., м. Харків). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2020. С. 68–69.

304. Осіпова Т. Ф. Комунікативні параметри як чинник мотивації власної назви. *Восточноукраинский лингвистический сборник: сб. науч. тр.* / ред.: Е. С. Отин (отв. ред.) и др. Киев, 2012. Вып. 14. С. 92–93.

305. Осіпова Т. Ф. Метамова невербальної комунікації: „вербалізація невербаліки” як засіб реалізації мовного коду (на матеріалах авторських текстів І. Франка, Т. Шевченка, А. Чехова). *Мова. Культура. Взаєморозуміння* / за ред. Т. А. Космеди. Дрогобич, 2013. Вип. III. С. 62–71.

306. Осіпова Т. Ф. Метамова невербальної комунікації: «вербалізація невербаліки» як засіб реалізації мовного коду (на матеріалах авторських текстів І. Франка, Т. Шевченка, А. Чехова). *Лінгвістичні студії: зб. наук. пр.* Донецьк, 2014. Вип. 28. С. 123–128.

307. Осіпова Т. Ф. Національна невербаліка в поетичному мовленні Степана Руданського. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2016. Zeszyt IV. S. 109–117.

308. Осіпова Т. Ф. Невербальна компетенція в структурі мовної особистості: фразеологічний аспект (на матеріалі публіцистично-критичного мовлення Дмитра Павличка). *Тенденції та перспективи формування професійної лексики*. Допов. IX Міжнар. наук.-практ. семінару, присвяч. питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь: УДФС України, 2019. Вип. IX. С. 35–39.

309. Осіпова Т. Ф. Невербальна комунікація в пареміях: прагматика мовчання. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznań, 2013. Zeszyt I. S. 138–142.

310. Осіпова Т. Ф. Невербальна комунікація української лінгвокультури: аспекти відображення проблеми в сучасних підручниках з української мови як іноземної. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*: зб. наук. пр. Серія «Філологічні науки. Мовознавство». Луцьк, 2018. Вип. 12. С. 92–96.
311. Осіпова Т. Ф. Невербальні параметри комунікації як мовно-культурний код нації і складова портрету мовної особистості (на матеріалі «Співомовок» С. Руданського). *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту*: зб. наук. пр. Серія «Мовознавство». Тернопіль, 2014. Вип. 2 (24). С. 200–205.
312. Осіпова Т. Ф. Омовлення невербаліки як ознака національної належності мовця (на матеріалі румунської, фінської, серболужицької фразеології). *Славистика / Slavic studies: Serbian Association for Slavic Studies University of Belgrade Faculty of Philology*. Главни уредници: др Богољуб Станковић (оснивач часописа). 2018. № XXII/2. С. 46–54.
313. Осіпова Т. Ф. Омовлення невербальних засобів комунікації в сучасному українському публіцистичному дискурсі як вияв експресії (на матеріалі словника А. Нелюби „Словотворчість незалежної України. 1991–2011”). *International scientific and conference “Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage”*: Conference proceedings (December 21–22, 2018, Baia Mare). Baia Mare: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2018. S. 46–49.
314. Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2010. 20 с.
315. Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2010. 210 с.
316. Осіпова Т. Ф. Перспективи репрезентації теорії комунікативної лінгвістики у словниках активного типу. *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 23. С. 100–105.
317. Осіпова Т. Ф. Потенції паремій для дослідження комунікативної лінгвістики. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2011. Вип. 32. С. 222–227.
318. Осіпова Т. Ф. Семантико-прагматичні процеси у сфері номінацій — вербалізаторів невербаліки: діахронно-синхронний зріз. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 46. С. 183–188.

319. Осіпова Т. Ф. «Тьху, тьху, тьху, щоб не зурочити!», або Прагматика вербалізаторів архаїчної невербаліки. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка*: зб. наук. пр. Серія «Філологічні науки». Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 46. С. 153–157.
320. Осіпова Т. Ф. Чоловік і жінка: стратегії й тактики невербальної комунікації. *Вивчаємо українську мову і літературу*: наук.-метод. журн. Харків: ТОВ «Вид. група «Основа». 2015. № 16–18 (416–418). С. 9–14.
321. Осіпова Т. Ф. Штрихи до мовного портрета науковця: невербальний аспект комунікативної компетенції. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2018. Вип. 47. С. 189–196.
322. Отин Е. С. Топонимия Донетчины. Донецк: Юго-Восток, 2013. 117 с.
323. Павликівська Н. М. Питання української псевдонімії ХХ століття: моногр. Вінниця: Глобус-прес, 2009. 388 с.
324. Павликівська Н. М. Система і структура псевдонімів ОУН та УПА. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 «Проблеми граматики і лексикології української мови». 2011. Вип. 7. С. 274–279.
325. Павличко Д. В. Літературознавство. Критика: у 2 т. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007.
326. Павлова И. Д. Коммуникативная семантика речи. *Психологический журнал*. 1991. № 2. С. 105–113.
327. Павловская Н. Авторская ремарка в составе конструкции с прямой речью как база формирования вводного компонента высказывания. *Вестн. Беларус. дзярж. ўн-та імя В. І. Леніна*. Серія 4 «Філологія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія». 1988. № 3. С. 41–45.
328. Панин В. В. Политическая корректность как культурно-поведенческая и языковая категория: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.20 / Тюмен. гос. ун-т. Тюмень, 2004. 217 с.
329. Пелепейченко Л. М. Перехідність значень слів та словосполучень: автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 1996. 48 с.
330. Петрова Е. А. Жесты в педагогическом процессе. Москва: Москов. гор. пед. о-во, 1998. 222 с.
331. Петрова Е. Невербальная коммуникация в педагогическом процессе. URL: <http://osvita.ua/school/method/teacher/343/> (дата обращения: 05.09.2019).

332. Петрова Т. О. Фітомеліоративна термінологія сучасної української мови та її відображення в термінологічному словнику комбінованого типу: монографія. Харків: ТОВ «ТПГ», 2018. 227 с.
333. Петровська Л. Є. Відображення невербальних засобів спілкування у болгарській фразеології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03 / Ін-т укр. мови НАН Укр. Київ, 2006.
334. Петровська Л. Є. Невербальні засоби спілкування крізь призму болгарської фразеології: моногр. Київ: Освіта України, 2014. 185 с.
335. Пиз А. Язык жестов: как читать мысли других людей по их жестам. Москва: Ай-Кью, 1995. 257 с.
336. Пиз А. Язык жестов: увлекательное пособие для деловых людей. Москва: Ай-Кью, 1992. 112 с.
337. Пиз А. Язык телодвижений. Санкт-Петербург: Изд. дом Гутенберг, 2000. 186 с.
338. Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 188 с.
339. Підгорна А. Б. Мовна актуалізація невербальних засобів прояву емоцій персонажів (на матеріалі роману Джейн Остін "Sense and Sensibility"). *Львівський філологічний часопис*. 2017. № 1. С. 66–70.
340. Піддубна Н. В. Теорія теолінгвістики: феномен біблійності в українській лінгвокультурі та омовлення релігійної картини світу (аналіз дискурсивної практики ХІХ ст.): моногр. / переднє слово, наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків: Майдан, 2019. 448 с.
341. Поливанов Е. Д. По поводу "звуковых" жестов японского языка. *Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию*. Москва: Наука, 1968. С. 295–306.
342. Полтавець Ю. Основні підходи до вивчення евфемізмів і дисфемізмів. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2012. С. 225–236.
343. Попік І. П. Вербальна та невербальна комунікація (на матеріалі публікацій А. Піза). *Записки з романо-германської філології*. 2018. Вип. 1 (40). С. 159–165.
344. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / общ. ред., предисл. и вступ. статья докт. филол. наук, проф. В. И. Борковского. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. I–II. 536 с.

345. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / отв. ред. акад. И. И. Мещанинов; ред.: А. В. Ветухов, Н. Д. Мальцев, Ф. П. Филин. Москва–Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1941. Т. 4. Глагол, местоимение, числительное предлог. 320 с.
346. Потебня А. А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993. 192 с.
347. Потебня А. А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. Москва: Унив. тип., 1865. 419 с.
348. Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. Москва: Лабиринт, 1999. 300 с.
349. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова. Москва: Высш. шк., 1990. 344 с.
350. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. Москва: Искусство, 1976. 616 с.
351. Потебня О. О. Про деякі символи в слов'янській народній поезії. *Потебня О. О. Естетика і поетика слова*. Київ: Мистецтво, 1985. С. 206–207.
352. Почепцов Г. Избр. тр. по лингвистике: моногр. / сост., общ. ред. и вступ. статья И. Шевченко. Харьков: Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2009. 556 с.
353. Почепцов Г. Г. Молчание как знак. *Анализ знаковых систем*. Киев: Высш. шк., 1986. С. 90–98.
354. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2001. 656 с.
355. Практичний курс української мови (для польських студентів-україністів другого року навчання: рівень А2–В1) / заг. ред. і передмова проф. Т. Космеда; укл.: Т. Космеда, І Кочан, Р. Купідур, Т. Осіпова, М. Четирбаю Познань-Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 404 с. (з компакт-диском).
356. Прохоров Ю. Е. Концепт, текст, дискурс в структуре и содержании коммуникации: автореф. дис. ... докт. филол. наук. Екатеринбург, 2006. 40 с.
357. Равен Д. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва: Когито-Центр, 2002. 396 с.
358. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Львів: Сполом, 2001. 223 с.
359. Радевич-Винницький Я. Невербальні засоби спілкування. *Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування*. Львів: СПОЛОМ, 2001. С. 98–134.
360. Радчук О. В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке: моногр. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с.

---

361. Рачковская А. В. Лексика и фразеология, называющие мимику, жесты и особенности фонации: закономерности семиотизации паралингвистических явлений: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 2005. 21 с.

362. Романюк І. В. Вербальні та невербальні складники діалогічного мовлення мовців (на матеріалі прозових творів І. Нечуя-Левицького). *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова*. Серія 8 «Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)»: зб. наук. пр. / відп. ред. Л. І. Мацько. Київ, 2009. Вип. 2. С. 70–76.

363. Романюк С. К., Ковальчук Т. Г. Невербальні компоненти в рекламному дискурсі. *Актуальні проблеми філології та методики викладання гуманітарних дисциплін*. Рівне: РДГУ, 2012. С. 9–11.

364. Рудик І. М. Оцінний потенціал комунікативного акту мовчання. *Вісн. Житом. держ. ун-ту імені Івана Франка*. 2005. Вип. 27. С. 112–115.

365. Рузин И. Г. Модусы перцепции (зрение, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Ин-т языкозн. РАН. Москва, 1995. 201 с.

366. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: Наук. думка, 1988. 240 с.

367. Рускуліс Л. В. Лінгвофілософські погляди Вільгельма фон Гумбольдта у системі теоретико-методичної підготовки вчителя української мови. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова*. Серія 16 «Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики». 2013. Вип. 20. С. 186–190.

368. Рюкле Х. Ваше тайное оружие в общении: мимика, жест, движение. Москва: Интерэксперт: Инфра-М, 1996. 227 с.

369. Савченко Л. В. Невербальные элементы как часть улицы. *Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах*. Матеріали II Міжнар. наук. конф. / упоряд. Т. С. Пристайко. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 365–368.

370. Савченко Л. В., Вац М. В. Репрезентація мімічних рухів невербального спілкування в українських фразеологізмах. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 199. Т. 2. С. 149–151.

371. Садовець О. В. Дисфемізми та евфемізми як лексичні засоби англомовних періодичних видань. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2018. Вип. 14. С. 182–189.

372. Самковська А. С. Невербальні засоби вираження впевненості в англомовному політичному дискурсі. *Нова філологія*. 2011. № 44. С. 126–130.

373. Самойлович Л. В. Відображення кінетичних засобів невербального спілкування в українських фразеологізмах. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 37. С. 172–175.

374. Самусенко О. Проблемні методи навчання у лінгвокраїнознавчому курсі української мови для студентів-іноземців. *Теорія і практика викладання української мови як інеземної*: зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 8. С. 286–297.

375. Сафарян С. І. Теоретико-методологічні засади лінгвопоетичного тлумачення художнього тексту: URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/2363/1/S_Safaryan_LP_IPPO.pdf (дата звернення: 17.08.2019).

376. Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке: моногр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2012. 487 с.

377. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підруч. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

378. Семенчук І. Р. Портрет у художньому творі. Київ: Дніпро, 1985. 74 с.

379. Семенюк О. А. Відображення комунікативних стратегій та мовно-риторичних прийомів політичного дискурсу в художніх творах Володимира Винниченка. *Наукові записки*. Серія «Філологічні науки (літературознавство, мовознавство)». Кіровоград, 2010. Вип. 92. С. 367–374.

380. Семенюк О. А., Паращук В. Ю. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 240 с.

381. Семенюк О. А. Специфіка української педагогічної комунікації в умовах культурної глобалізації. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. T. Kosmeda. Poznan, 2017. Zeszyt V. S. 181–188.

382. Семенюк О. А. Чорна О. В. Комунікативний імідж українського президента (порівняльний і діахронічний аспекти). *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. Серія «Філологія». 2012. Т. 17. Вип. 4. С. 107–114.

383. Семиотика: антологія / сост. Ю. С. Степанов; вступ. ст. и общ. ред. Ю. С. Степанова. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Радуга, 1983. 638 с.

384. Серякова И. И. Типология невербальных знаков коммуникации. *Science and Education a New Dimension*. 2014. Philology, II (5). Issue 28. С. 84–88.

385. Серякова И. И. Невербальный знак коммуникации в англоязычных дискурсивных практиках: моногр. Киев: Изд. центр КНЛУ, 2012. 280 с.

386. Серякова И. И. Невербальный профиль коммуникативного поведения украинских политических лидеров. *Культура народів Причорномор'я*: науч. журнал. Симферополь: Межвуз. центр "Крим", 2009. Вип. 168. Т. 2. С. 233–235.

387. Серякова І. І. Лінгвістичний аспект невербальної поведінки. *Наука і сучасність*. 2000. Вип 1. С. 241–250.
388. Серякова І. І. Невербалістика: основні напрямки дослідження. *Проблема семантики слова, речення та тексту*: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 22. С. 325–332.
389. Серякова І. І. Семіозис невербальних знаків комунікації. *Вісн. Київ. нац. лінгв. ун-ту*. Серія «Філологія». 2013. Т. 16. № 2. С. 121–126.
390. Серякова І. І., Янова О. А. Інтенсифікація емотивного значення в номінаціях посмішки (на матеріалі англійської мови). *Наука і сучасність*. 2000. Вип. 2. Ч. 1. С. 244–252.
391. Симоненко Л. О. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. / відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ, 2007. Вип. VII. С. 21–25.
392. Синельникова Л. Н. Компетенции как критерии идентичности языковой личности. *Уч. зап. Тавр. нац. ун-та*. Серія «Филологія. Соціальні науки». Симферополь, 2010. Т. 23 (62), № 2. Ч. 2. С. 354–364.
393. Синявська Л. І. Невербальні компоненти комунікації в драмі. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. № VII (33). І. 199, June. P. 37–38.
394. Скачков А. Ю. Лінгвостилістичні особливості портретних описів у творах М. Коцюбинського: автореф. ... канд. філол. наук. Харків, 2007. 16 с.
395. Снар Г. Д. Своеобразие семантики глагола в авторских ремарках. *Язык. Дискурс. Текст*. Ростов на-Дону, 2004. Ч. 1. С. 207–208.
396. Скриннік Ю. С. Дискурсивна варіативність вербальної та невербальної поведінки мовців при зміні соціальних ролей (на матеріалі англійської мови): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2019.
397. Сліпецька В. Паремії як поведінкові мовленнєві формули репрезентації негативних емоцій і станів. *Мова. Культура. Взаєморозуміння* / за ред. Т. А. Космеди. Дрогобич, 2013. Вип. III. С. 47–53.
398. Слюсар Н. А. Структурно-функціональні особливості драматургічних текстів: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.
399. Советна А., Лісун О. Евфемізми в засобах масової інформації. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту*. Серія «Філологія». 2019. № 43. Т. 3. С. 156–159.
400. Современный язык жестов / авт.-сост. И. Н. Кузнецов. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 2010. 448 с.

401. Сокіл Б. Методи вивчення української мови як іноземної та їх характеристика. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2007. Вип. 2. С. 17.

402. Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англомовному дискурсі: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2009. 469 с.

403. Солощук Л. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англомовному дискурсі: автореф. дис. ... докт. філол. наук, Київ, 2009. 37 с.

404. Сорокин Ю. А. Человек говорящий в его модусах и отношениях (обзор-дискуссия). *Массовая культура на рубеже XX – XX веков: Человек и его дискурс*: сб. науч. тр. / под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной. Москва, 2003. С. 7–23.

405. Ставицька О. Г. Психологічні особливості візуального контакту в процесі міжособистісної взаємодії. *Психолінгвістика*: зб. наук. пр. ДВНЗ «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 4. С. 101–102.

406. Ставицька Л. О. Чоловік (мужчина) у концептосфері української фразеології. *Мовознавство*. 2006. № 2/3. С. 118–129.

407. Ставицька О. Г. Психологічні особливості візуального контакту в процесі міжособистісної взаємодії. *Психолінгвістика*: зб. наук. пр. ДВНЗ «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 4. С. 98–106.

408. Стасюк О. С. Соціолінгвальні та функціонально-прагматичні характеристики евфемізмів і дисфемізмів у парламентській комунікації ФРН та Швеції: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2012. 19 с.

409. Стахів М. Український комунікативний етикет. Київ: Знання, 2008. 245 с.

410. Стахів М. Невербальні засоби українського комунікативного етикету. *Стахів М. Український комунікативний етикет*. Київ: Знання, 2008. 245 с.

411. Степаненко М. І. Новітня українська мілітарна перифрастика. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 46. С. 27–50.

412. Степанов Ю. С. Семиотика: моногр. Москва: Наука, 1971. 168 с.

413. Стернин И. А. Модели описания коммуникативного поведения. Изд. 2. испр. Воронеж: «Гарант», 2015. 52 с.

-
414. Стернин И. А. Улыбка в русском коммуникативном поведении. URL: <http://combehavior.narod.ru/RusFin/RusFin2000/Sternin4.htm> (дата обращения: 22.03.2010).
415. Стець З. Загадка історія втраченого портрета. *Франко: Наживо / Franko: Live*. Авторський проект Наталі і Богдана Тихолозів. URL: <https://frankolive.wordpress.com/tag/портрети-франка/> (дата звернення 30.05.2019).
416. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Пугач, 2003. 388 с.
417. Стриженко А. Стилистические функции ремарок. *Семантико-стилистические исследования слова и предложения*. Барнаул, 1990. С. 17–25.
418. Струганець Л. В. Культура української мови і мовна особистість учителя: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Терноп. держ. пед. ін-т. Тернопіль, 1996.
419. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. Москва: Наука, 1973. 366 с.
420. Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В. Теория и методика ономастических исследований. Москва: Наука, 1986. 256 с.
421. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. Винница: Нова Книга, 2009. 272 с.
422. Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до ґендерних стереотипів та насильства щодо жінок. Київ: UNFPA, 2018. 60 с.
423. Таннен Д. Ты меня не понимаешь! Почему женщины и мужчины не понимают друг друга. Москва: Вече, 1996. 429 с.
424. Тарасова Н., Люлька В. «жіночність» як один з провідних концептів у поезії О. Забужко. *Філологічні науки*. 2014. № 17. С. 29–36.
425. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво як концепція "духу часу". *Roczniki Humanistyczne*. Lublin, 2007. T. LIV-LV. Z. 7: Słowianoznawstwo. S. 109–124.
426. Терехова Д. І. Психолінгвістичні особливості сприйняття семантики соматичної лексики в українській та російській мовах: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Київ. держ. лінгв. ун-т. Київ, 1997.
427. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва: Слово / Slovo, 2000. 264 с.
428. Тесля О. Погляд як елемент невербальної комунікації. *Вісн. Львів. ун-ту*. Серія філологічна. 2009. Вип. 46. Ч. 1. С. 257–266.

429. Тихолоз Н. Інший Франко: кулінарні смаки та традиції родини письменника. URL: http://tvoemisto.tv/exclusive/intervyu_tvogo_mista_inshyy_franko_kulinarni_smaky_ta_tradytsii_rodyny_pysmennyka_79842.html (дата звернення: 27.11.2018).
430. Тишковець М. Використання комунікативного методу вивчення української мови як іноземної у медичному ВНЗ. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 8. С. 40–47.
431. Ткаченко О. Мова і національна ментальність: спроба сучасного синтезу. Київ: Грамота, 2006. 240 с.
432. Ткачук М. Жанрова структура прози Івана Франка (Бориславський цикл та романи з життя інтелігенції): автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 1998. 29 с.
433. Толстой Н. И. Еще раз о «семантике» имени собственного. *Толстой Н. И. Избр. тр.*: в 2 т. Москва: Наука, 1997. Т. 1: Славянская лексикология и сема-сиология. С. 395–396.
434. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: моногр. Хмельницький: Авіст, 2008. 550 с.
435. Трумко О. М. Сімейний дискурс: невербальні характеристики мовлення батьків (на матеріалі творів І. Франка). *«Young Scientist»*. *Філологічні науки*. 2017. № 9 (49). С. 280–285.
436. Туркевич О. Терміни компетенція і компетентність в українській лінгводидактиці. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*: зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 8. С. 130–135.
437. Тхір В. Б. Особливості утворення політичних евфемізмів (на прикладі ідеологічних евфемізмів). *Гуманітарний вісник*. Серія «Іноземна філологія». Черкаси, 2004. Ч. 8. С. 313–315.
438. Ужченко В. Д. Слова-символи в народній фразеології. *Українське мовознавство*. 1987. № 14. С. 8–14.
439. Ужченко Д. Гендерні стереотипи у фразеології східнословобожанських говірок. *Діалектологічні студії. 7: Традиції і модерн* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. С. 61–78.
440. Ущаповська І. В. Вербальні та невербальні аспекти мови бренду. *Зб. матеріалів II Міжнародн. наук. конф. «Художні феномени в історії світової літератури: перехід мови в письменництво («Горизонт очікування»)*. Харків, 2016. С. 87–88.

441. Ущাপовська І. В. Етнокультурне маркування невербальних кодів простору та часу. *Філологічні трактати*. 2016. Т. 8. № 2. С. 160–166.
442. Ущাপовська І. В. Ідіоетнічні ознаки проксеміки та хронеміки як невербальних кодів кроскультурної комунікації. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Хмельницький, 2016. Вип. 10. Т. 3. С. 170–174.
443. Фащенко В. В. У глибинах людського буття: літературознавчі студії. Одеса: Маяк, 2005. 640 с.
444. Філіпенко А. С. Міждисциплінарна методологія: базові принципи. *Міжнародні відносини*. Серія “Економічні науки” (Спец. вип.). 2018. № 13. С. 7–13.
445. Форманова С. В. Ленець Є. І. Невербальні засоби вираження комунікації (на матеріалі інтерв'ю з журналістом Майклом Щурем). *«Young Scientist»*. 2018. № 9.1 (61.1), September. Pp. 125–128.
446. Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. Москва: Русский язык, 2002. 216 с.
447. Франко І. Із секретів поетичної творчості. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1981. Т. 31. С. 45–119.
448. Франко І. Михайло Петрович Старицький. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1982. Т. 33. С. 230–277.
449. Франко І. Причинки до української ономастики. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1982. Т. 36. С. 391–426.
450. Франко І. „Україна”. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1985. Т. 37. С. 244.
451. Франко І. Збір. тв.: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1976–1986 (у 52 книгах).
452. Франко І. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1984. Т. 41. С. 299, 317–319.
453. Франко І. До студій над С. Руданським. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1980. Т. 28. С. 314–316.
454. Франко І. Студії над. Ст. Руданським. „Ні зле, ні добре”. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1980. Т. 28. С. 299–304.
455. Франко І. *Bel parlar gentile*. *Франко І. Збір. тв.: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1982. Т. 37. С. 8–20.
456. Франко Т. Про батька. Статті, спогади, оповідання. Київ: Рад. письм., 1956. 226 с.
457. Хайдеггер М. *Время и бытие*. Москва: Республика, 1993. 447 с.

458. Халіман О. В. Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови: моногр. / переднє слово, наук. ред. проф. Т. Космеди. Харків: Майдан, 2019. 458 с.
459. Харчук О. В. Фразеологічні одиниці з кінесичним компонентом у сучасній німецькій мові: семантико-структурний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ нац. лінгв. ун-т. Київ, 2006. 196 с.
460. Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: матеріали до словника. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Яича НАНУ, 2005. С. 299–308.
461. Хобзей Н. Вияви мовного табу в гуцульських говірках. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN. Łódź*, 2004. Т. 49. S. 89–96.
462. Холл Э. Как понять иностранца без слов. Москва: Наука, 1995. 197 с.
463. Холодъон О. Невербальні засоби вираження семантики дієслів Східного Полісся: види і функції жестів. *Лінгвістика*. 2019. № 2 (41). С. 53–64.
464. Цимбал Я. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003. 20 с.
465. Чемеринська І. Невербальні засоби вираження подяки в англомовній комунікації. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія «Іноземні мови»*. 2012. Вип. 19. С. 79–85.
466. Червінська Л. Ф. Дикий А. Т. Показчик з української мови (матеріали по 1929 рік). Харків: Пролетар, 1929–1930. 292 с.
467. Черемська О. Майк Йогансен як мовознавець. *Культура слова*. 2016. № 84. С. 187–195.
468. Четирба М. Образ жінки в оцінних фразеологічних української мови: гендерний аспект. *Studia Ukrainica Poznaniensia* / red. nauk. Т. Kosmeda. Poznań, 2013. Zeszyt I. S. 47–54.
469. Чиквайдзе А. А. Роль невербальных средств общения в межкультурной коммуникации. *Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики*. Материалы ежегодной междунар. конф. (7 февраля 2014 г., г. Екатеринбург). Екатеринбург: Урал. гос. пед. ин-т., 2014. Ч. II. С. 141–147.
470. Чиркова Е. И. Внимание, невербалика! Невербальные средства коммуникации при обучении иностранному языку. Санкт-Петербург: КАРО, 2009. 273 с.
471. Чувакин А. А. Риторика в пространстве теории коммуникации. *Проблемы современного коммуникативного образования в вузе и школе*. Материалы II Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием: в 2 ч. / под ред. Т. Ю. Зотовой. Новокузнецк: РИО КузГПА, 2009. Ч. 1. С. 89–96.

472. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций. Москва: Гнозис, 2008. 416 с.
473. Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я, мене, мені... (і довкруги). Спогади. Харків; Нью-Йорк: Вид-во Н. П. Коць, 2001. Т. 1: В Україні. 430 с.
474. Шевченко И. Почепцов и украинская прагмалингвистика. *Вісн. Київ. нац. лінгв. ун-ту*. Серія «Філологія». 2013. Т. 16. № 2. С. 7–12.
475. Шевченко В. Т. Походження та семантичний розвиток лексики, пов'язаної з весіллям: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1998. 17 с.
476. Шевченко І. С., Морозова О. І. Проблеми типології дискурсу. *Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен*: моногр. / за заг. ред. І. С. Шевченко Харків: Константа, 2005. С. 233–236.
477. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 556 с.
478. Шлейермахер Ф. Герменевтика. Санкт-Петербург: Европейский дом, 2004. 242 с.
479. Шмелева Т. В. Языковая рефлексия. *Теоретические и прикладные аспекты речевого общения*. Красноярск, 1999. Вып. 1 (8). С. 108–110.
480. Штангль А. Язык тела. Познание людей в профессиональной и бытовой жизни. Москва: Прогресс, 1986. 206 с.
481. Штельмашенко А. Д. Спіраль мовчання як фактор впливу на громадську думку. *Вч. зап. Тавр. нац. ун-ту імені В. І. Вернадського*. Серія «Державне управління». 2018. Т. 29 (68). № 3. С. 119–122.
482. Шульська Н. Номінативна характеристика позивних імен бійців АТО, уживаних у мові ЗМІ. *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту*. Серія «Мовознавство». 2017. № 1 (27). С. 342–347.
483. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / ред. М. И. Матусевич. Москва: Учпедгиз, 1957. 188 с.
484. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / ред. Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич. Ленинград: Наука, 1974. 427 с.
485. Экман П., Фризен У. Узнай лжеца по выражению лица [= Unmasking the Face: A Guide to Recognizing Emotions from Facial Clues] / пер. с англ. В. Кузина. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 272 с.
486. Юсифова П. Т. Молчание как средство невербальной коммуникации. *Мир науки, культуры, образования*. 2019. № 1 (74). С. 472–475.

487. Юшманов Н. В. Экстранормальная фонетика. Рукопись. *Архив АН СССР*. 1946. Ф. 77. Оп. 5. № 251.
488. Яковлев И. П. Невербальные коды и языки. *Элитариум*. URL:http://www.elitarium.ru/2008/11/28/neverbalnye_kody_jazyki.html (дата обращения 10.12.2018).
489. Яремко М. В. Мовчання у мовленнєвій комунікації. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». 2012. Вип. 23. С. 221–223.
490. Яцків М. Мої зустрічі з Каменярем. *Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка*. Львів: Каменярь, 1997. С. 305–309.
491. Argyle M. Nonverbal Communication in Human Social Interaction. *Nonverbal Communication / ed. by R. A. Hinde*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972. P. 243–268.
492. Argyle M. The Psychology of Interpersonal Behaviour. London: Penguin Book, 1972. 280 p.
493. Argyle M., Dean J. Eye-contact, distance and affiliation. *Sociometry*. 1965. № 28 (3). P. 289–304.
494. Barakat R. Arabic gestures. *Journal of popular culture*. 1973. № 6 (4). P. 749–893.
495. Birdwhistell R. L. Introduction to Kinesics: an Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture. Washington, DC: Department of State, Foreign Service Institute, 1952. 88 p.
496. Bovee C. L. Business Communication Today. New York: McGraw-Hill, Inc., 1992. 659 p.
497. Broide N. Israeli emblems – Israeli communication ui Emblems repertoire of “Sabras” of East European Descents. MA dissertation. Tel Aviv: Tel Aviv Univ., 1977.
498. Burgoon J. K. Nonverbal Signals. *Handbook of Interpersonal Communication*. Beverly Hills: Sage Publications, 1985. P. 350–353.
499. Calbris G. The semiotics of French gestures. Bloomington: Indiana University Press, 1990. 236 p.
500. Calbris G., Montredon J. Des gestes el mots pour le dire. Paris: Cle International, 1986. 160 p.
501. Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Mass : M. I. T. Press, 1965. 251 p.
502. Creider C. A. Toward a Description of East African Gestures. *Sign language studies*. 1977. № 14. Pp. 1–20.

-
503. Doise W. *Levelli di spiegazione in psicologia sociale*. Monografia. Milano, Giuffrè Editore, 1989. 240 p.
504. Fishman P. *Interaction: The work women do*. *Social Problems*: Oxford University Press. 1978. Vol. 25, No. 4 (Apr.). Pp. 397–406.
505. Green J. R. *A gesture inventory for the teaching of Spai Philadelphia*. PA: Chilton Books, 1968.
506. Hall E. T. *The Hidden Dimension*. Garden City, New York: Doubleday, 1966. 217 p.
507. Hall E. T. *The Silent Language*. New York: Doubleday, 1959. 192 p.
508. Jassem Z. *Podręcznik wymowy angielskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. 544 s.
509. Johnson H. G. *American communicative gestures: emblem repertoire of middle-class males in the western United States: Ph. D. dissertation / Univ. of California*. San Francisco, 1972.
510. Johnson H. G., Ekman P., Friesen W. V. *Communicative body movements: American emblems*. *Semiotict*. 1975. No. 4. Pp. 335–353.
511. Johnson K. *Black kinesics: Some non-verbal commuition patterns in the Black culture*. *The Florida foreign language reporte*. 1971. P. 17–20.
512. Johnson S. *Japanese nonverbal communication*. Ro1 MA: Newbury House, 1985.
513. Kendon A. *Some recent work from Italy on quotable ges (“emblems”)*. *Journal of linguistic anthropology*. 1992. № 2 (1). P. 72–91.
514. Kirch M. S. *Deutsche Gebärdensprache*. Tübingen: Helmut Buske, 1987. 136 s.
515. Knapp M, Hall D. *Nonverbal communication*. St. Petersburg: Prime EVROZNAK, 2004. 256 p.
516. Kondratenko N, Kiselova A., Zaval'ska L. *Strategies and Tactics of Communication in Parliamentary Discourse*. *Studies about Languages*. 2020. № 36. P. 17–29.
517. Kozak K. *Polska frazeologia gestu: od informacji somatycznej do idiomu*. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*. Lublin, 2007. T. 19. S. 254–265.
518. Lacoﬀ R. *Language and Woman's Place*. New York: Harper and Row, 1975. 328 p.
519. Lebra T. S. *Japanese patterns of behavior*. Honolulu: West Center of the Univ. Press of Hawaii, 1976.
520. Mehrabian A. *Nonverbal Communication*. Chicago: Aldine-Atherton, 1972. 226 p.

521. Pajdzińska A. Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. *Językowy obraz świata / pod red. J. Bartmińskiego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999. S. 83–101.
522. Payrato L. A pragmatic view on autonomous gestures: A first repertoire of Catalan emblems. *Journal of pragmatics*. 1993. № 20. P. 193–216.
523. Petljutschenko N. *Grassroots-Charisma: Diskursive und experimental-phonetische Identifikation potenzieller Charismatiker in der Graswurzelbewegung Deutschlands und der Ukraine*. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2018. № 11. P. 159–166.
524. Poggi I. Italian gestuary. Lexical gestures of Italian hearing people, 1998 (рукопис).
525. Poggi I., Zomparelli M. Lessico e grammatica neigesti e nelle parole. Poggi I. (ed.) *Le parole nella testa. Guida a un'educazione linguistica cognitivista*. Bologna: Societa editrice Il Mulino, 1987. Pp. 291–327.
526. Posner R., Kruger R., Noll T., Serenari M. The Berlin Dictionary of everyday gestures. *The semantics and pragmatics of everyday gestures*. Berlin: Research center for semiotics of the Technical University, 1998. S. 67–68.
527. Rector M. Emblems in Brazilian culture. *Bouissac P., Herzfeld M. & Posner R. (eds.). Iconicity: Essays on the nature of culture. Festschrift for Thomas A. Sebeok on his 6-m birthday*. Tubingen: Stauffenburg Verlag, 1986. Pp. 447–462.
528. Rector M., Trinta A. R. *Communicacpro-verbal: Agestualidade Brasileira*. Petropolis, Rio de Janeiro: Editora Vozes, 1985.
529. Ricci-Bitti P. E. Communication by gesture in South and North Italian. *Italian journal of psychology*. 1976. № 3. Pp. 117–126.
530. Ricci-Bitti P. E. Facial and manual components of Italian Symbolic gestures. *Poyatos F. (ed.). Advances in nonverbal communication: Sociocultural, clinical, esthetic and literary perspectives*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1992. P. 187–196.
531. Safadi M., Valentine C. Emblematic gestures among Hebrew speakers in Israel. *International journal of intercultural relations*. 1988. № 12. Pp. 327–361.
532. Safadi M., Valentine C. Emblematic gestures among Hebrew speakers in Israel. *International journal of intercultural relations*, 1988. № 12. Pp. 327–361.
533. Schefflen A. *How behavior means*. New York: Gordon and Breach, 1973. 167 p.
534. Schefflen A. The significance of posture in communication systems. *Psychiatry*. 1964. № 27. P. 316–331.

-
535. Schefflen A. E., Schefflen A. Body language and the social order. Upper Saddle River: Prentice-Hall, 1972. 208 p.
536. Sorin-Barreteau L. Gestes narratifs et langage gestuel chez les Mofu (North Cameron). *Cahiers de littérature orale*. 1982. № 11. Pp. 37–93.
537. Sparhawk C. M. Contrastive-identificational features of Persian gesture. *Semiotica*. 1981. № 24 (1). P. 49–86.
538. Taylor H. M. Japanese kinesics. *Journal of the Assoi teachers of Japanese*. 1974. № 9. P. 65–72.
539. Thorne B., Henley N. (ed.). Language and Sex: Difference and Dominance. Rowley, MA: Newbury House, 1974. 311 p.
540. Trager G. Paralanguage: a First Approximation. *Studies Linguist*. 1958. № 13. P. 1–12.
541. Wylie L. Beaux gestes: A guide to French Body Talk. Cambridge. MA: The Undergraduate Press, 1977.

Список лексикографічних джерел

542. Акишина А. А., Кано Х., Акишина Т. Е. Жесты и мимика в русской речи. Москва: Русский язык, 1991. 144 с.
543. Арзунян Э. Русско-английский словарь межнациональных жестов. URL: <http://edvig.synnegoria.com/a-r-slovar-gestov.htm> (дата обращения: 20.03.2010).
544. Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. Луцьк; Люблін: Вид-во обл. друкарні, 2005. 198 с.
545. Ахманова О. С. Предисловие. Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*. Изд. 2-ое, стереотип. Москва: Сов. энцикл., 1969. С. 3–20.
546. База імен: тлумачення, походження і значення імен. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/dw_name/tlum.asp?nom_zag=1 (дата звернення: 14.02.2019).
547. Бацевич Ф. С. Короткий термінологічний словник. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики: підруч.* Київ: ВЦ «Академія», 2004. С. 318–342.
548. Бацевич Ф. С. *Словник термінів міжкультурної комунікації*. Київ: Довіра, 2007. 205 с.

549. Бацевич Ф. С., Богданович Г. Ю. Українсько-російський словник термінів міжкультурної комунікації. Саки: ПП «Підприємство „Фенікс”. 2011. 284 с.
550. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. 1440 с.
551. Вусик О. С. Словник українських синонімів / за ред. докт. філол. наук, проф. А. М. Поповського. Дніпропетровськ: Січ, 2000. 424 с.
552. Галицькі приповідки і загадки. Зібр. Григорієм Ількевичем: репр. відтв. з вид. 1841 р. / ред. Н. Бічужа; авт. післямови Р. Кирчів. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 144 с.
553. Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 2-е вид. Т. 1. 818 с. Т. 2. 813 с. Т. 3. 699 с.
554. Географічна енциклопедія України: у 3 т. / відп. ред. О. М. Маринич. Київ: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1989–1993.
555. Городникова М. Д., Добровольский Д. О. Немецко-русский словарь речевого общения. Москва: Русский язык, 1998. 332 с.
556. Григорьева С. А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. Словарь языка русских жестов. Москва-Вена: Языки русской культуры; Венский славистический альманах, 2001. 256 с.
557. Дуля. *Словопедія*. URL: <http://slovopedia.org.ua/49/53396/357392.html> (дата звернення 17.05.2018).
558. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наук. думка. Т. 1: А–Г / укл. Р. В. Болдирев та ін. 1982. 632 с. Т. 2: Д–Копці / укл. Н. С. Родзевич та ін. 1985. 572 с. Т. 3: Кора–М / укл. Р. В. Болдирев та ін. 1989. 552 с. Т. 4: Н–П / укл. Р. В. Болдирев та ін. 2003. 656 с. Т. 5: Р–Т / укл. Р. В. Болдирев та ін. 2006. 704 с. Т. 6: У–Я / укл. Г. П. Півторак та ін. 2012. 568 с.
559. Етимологічний словник. *Горох*. URL: <https://goroh.pp.ua/Етимологія/> (дата звернення: 23.02.2017).
560. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: слов.-довід. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
561. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1. 350 с. Т. 2. 350 с. Т. 3. 426 с. Т. 4. 388 с.
562. Задорнова В. Я. Лингвопоэтика. Слово в художественном тексте. *Язык, сознание, коммуникация* / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва: МАКС Пресс, 2005. Вып. 29. С. 115–125.

---

563. Збірка українських приказок і прислів'їв. / укл. А. Багмет, М. Дащенко, К. Андрущенко. 2-ге вид., стереотип., з репринтного відтворення вид. 1929 р. Київ: Техніка, 2004. 224 с.

564. Звонська Л. Л., Корольова Н. В., Лазер-Паньків О. В. та ін. Енциклопедичний словник класичних мов / за ред. Л. Л. Звонської. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2017. 464 с.

565. Зелінський Тадей Францович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зелінський_Тадей_Францович (дата звернення: 20.10.2019).

566. Ільченко О. А., Приступа Т. І. Вербалізоване «обличчя» сучасного суспільства в діалозі двох культур (українсько-англійський словник метафоричних словосполучень ЗМІ: 2000–2015 рр.). Харків: Нац. акад. Нац. гвардії України, 2016. 240 с.

567. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 4-те вид., опрац. і значно допов. Львів: БаК, 2012. 523 с.

568. Кордоцентризм. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/кордоцентризм> (дата звернення: 13.07.2017).

569. Корунець І. В. Вступ до перекладознавства: підруч. Вінниця: Нова книга, 2008. 512 с.

570. Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу. Дрогобич: Коло, 2010. 272 с.

571. Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки / за наук. ред. Т. Космеди. Познань-Харків-Дрогобич: Коло, 2017. 408 с.

572. Крилаті вислови. URL: <http://slovopedia.org.ua> (дата доступу: 21.05.2017).

573. Лапшин В. А. Коммуникативная компетентность как фактор профессионализма в современном обществе. URL: <http://www.hdirussia.ru/166> (дата обращения: 20.09.2019).

574. Лучик В. В. Nota Bene! Етимологічний словник топонімів України (3700 географічних назв). Київ: Академія, 2014. 546 с.

575. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). Луганськ: Знання, 2003. 172 с.

576. Мак. *Словопедія*. Фразеологічний словник української мови. URL: <http://slovopedia.org.ua/49/53404/358635.html> (дата звернення: 15.04.2019).

577. Малый академический словарь русского языка. URL: <http://www.classes.ru/all-russian/dictionary-russian-academ.htm> (дата звернення: 25.02.2018).
578. Мессинджер Ж. Словарь жестов / пер. с фр. А. Дадыкина. Москва: РИПОЛ классик, 2015. 720 с.
579. Мовчанья. *Фразеологічний словник*. URL: <https://goroh.pp.ua/мовчанья> (дата звернення: 16.07.2019).
580. Нелюба А. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: слов. Харків: ХІФТ, 2012. 608 с.
581. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014): слов / заг. ред. А. Нелюби. Харків: ХІФТ, 2015. 220 с.
582. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. 3-е изд., исправл. Минск: Книжный Дом. 2003. 1280 с.
583. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконтіт, 2003. Т. 1. 926 с.
584. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / под ред. проф. Л. И. Скворцова. 28-е изд., перераб. Москва: Мир и Образование; Оникс, 2012. 1376 с.
585. Паві П. Словник театру / наук. ред. В. Клековкин; пер. М. Якубяка. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 639 с.
586. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Укр. письм, 1993. 63 с.
587. Полюга М. Л. Словник антонімів української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. 2-ге вид., доп. і випр. Київ: Довіра, 2004. 275 с.
588. Практичний російсько-український словник / уклад. М. Йогансен, М. Наконечний, К. Німчинов, Б. Ткаченко. Дніпропетровськ: Вид-во ДВУ, 1926. 238 с.
589. Практичний російсько-український словник приказок / упоряд. Г. Млодзинський; за ред. М. Йогансена. Київ: Держ. вид-во України, 1929. 110 с.
590. Психологос. Энциклопедия практической психологи / гл. ред. Н. И. Козлов. URL: <http://www.psychologos.ru/articles/view/neverbalika> (дата звернення: 25.09.2017).
591. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / за ред. І. Варченка. Київ: Рад. шк., 1968. 257 с.
592. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / голов. упоряд. О. В. Тодійчук. Київ: Наук. думка, 1995. 592 с.

593. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. 2-е изд. Москва: Просвещение, 1976. 543 с.
594. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-Д, 2006. 716 с.
595. Сеничкина Е. П. Словарь эвфемизмов русского языка. Москва: Флинта; Наука, 2008. 459 с.
596. Серболужицькі прислів'я та приказки / упор. К. Трофимовича; пер. з серболуж. В. Лучука. Київ: Дніпро, 1988. 136 с.
597. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: слов.-довід. / за ред. В. М. Русанівського. 3-тє вид., випр. Київ: Наук. думка, 2005. 334 с.
598. Словник гідронімів України / гол. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наук. думка, 1979. 781 с.
599. Словник іншомовних термінів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/sis/> (дата звернення: 26.09.2018).
600. Словник термінів міжкультурної комунікації / укл. Ф. С. Бацевич. Київ: Довіра, 2007. 205 с.
601. Словник української мови: в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
602. Словник фразеологічних антонімів української мови / укл. В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. Київ: Довіра, 2004. 275, 284 с.
603. Словник-довідник з української лінгводидактики / за ред. М. Пентилюк. Київ: Ленвіт. 2003. 320 с.
604. Современный психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2007. 634 с.
605. Список селищ Харківської, Вінницької, Львівської областей URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 15.02.2019).
606. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми. Київ: Критика, 2008. 456 с.
607. Тараненко О. О. Евфемізм. *Українська мова*: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 173–174.
608. Тараненко О. Табу. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um110.htm> (дата звернення: 22.05.2017).
609. Українські прислів'я та приказки: збірка / упоряд. С. Мишанич та М. Пазяк. Київ: Дніпро, 1983. 390 с.

610. Українські прислів'я та приказки / укл. М. Рощенко. URL: http://nadbuhom.pl/art_1936.html (дата звернення: 22.05.2017).
611. Универсальный фразеологический словарь русского языка / под ред. Т. Волковой. Москва: Вече, 2000. 464 с.
612. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. URL: <http://endic.ru/fasmer/Prav-10453.html> (дата звернення: 03.10.2019).
613. Фінські прислів'я та приказки /перекл., упоряд., вст. слово О. Завгороднього. Київ: Дніпро, 1981. 158 с.
614. Фразеологический словарь русского литературного языка. URL: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-literary-dictionary/index.htm> (дата обращения: 02.03.2018).
615. Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: матеріали до словника. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2005. С. 299–308.
616. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвіст. слов. Львів, 2002. 216 с.
617. Andrea P., de Boer H. P. Nieuw Nederlands Gebarenboekje. Amsterdam: Manteau, 1982.
618. Bauml B. J., Bauml F. H. A dictionary of gestures. Metuchen, New York: Scarecrow Press, 1975.
619. Coll J., Gelabert M. J., Martinelli E. Diccionario: gestos con sus giros mas usuales. Madrid: Edelsa, 1990.
620. Saits R. L., Cervenka E. J. Handbooktures: Colombia and the United States Approaches to Semiotics. Hague: Mouton, 1972.

Список художніх джерел

621. Андрухович Ю. Дванадцять обручів: роман. Івано-Франківськ: Лілея-НВ ; Львів: ВНТЛ-Класика; Київ: Критика, 2005. 367 с.
622. Андрухович Ю. І. Рекреації: романи. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 104 с.
623. Андрухович Ю. Московіяда. Роман жахів. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 152 с.
624. Вінграновський М. С. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 2004. 830 с.
625. Дереш Л. Поклоніння ящірці. Як нищити ангелів: роман. Харків: Фоліо, 2007. 188 с.

-
626. Жартівливі пісні / упоряд. О. І. Дей, М. Г. Марченко, А. І. Гуменюк. Київ: Вид-во Наукова думка, 1967. 800 с.
627. Казки, прислів'я і т. п. Записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжурою. Дніпропетровськ: Січ, 2003. 228 с.
628. Кашпор О. М. Війна очима ТСН. 28 історій по той бік камери. Київ: Основи, 2015. 224 с.
629. Квітка-Основ'яненко Г. Маруся: повісті та оповідання, драм. Твори. Харків: Фоліо, 2013. 600 с.
630. Квітка-Основ'яненко Г. Сватання на Гончарівці: повісті, п'єси. Харків: Фоліо, 2008. 349 с.
631. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Вибрані твори. Київ: Молодь, 1983. 328 с.
632. Кириленко І. Вибране. Київ: Держлітвидав України, 1960. 439 с.
633. Копиленко О. І. Лейтенанти: роман. Київ: Рад. письм., 1947. 233 с.
634. Костенко Л. В. Берестечко. Іст. Роман. Київ: Укр. письменник, 1999. 157 с.
635. Костенко Л. В. Вибране. Київ: Дніпро, 1989, 559 с.
636. Котляревський І. Енеїда. Харків: Фоліо, 2013. 349 с.
637. Коцюбинський М. Вибрані твори: в 2-х т. Київ: Держ. вид-во худож. літ., 1950. Т. 1. 401 с.
638. Руданський С. В. Усі твори в одному томі / уклад. і авт. передмови Г. Латник. Київ: Ірпінь, 2007. 520 с.
639. Симоненко В. Вибр. Твори. Упоряд. А. Ткаченко, Д. Ткаченко. 3-є вид., випр. Київ: Смолоскип, 2015. 852 с. (Сер. «Шістдесятники»)
640. Франко І. Петрії і Довбущуки. *Франко І. Зібр. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1978. Т. 14. С. 7–244.
641. Франко І. Свинська конституція. *Франко І. Зібр. творів:* у 50 т. Т. 20. С. 7–13.
642. Франко І. Як Юра Шикманюк брів Черемош. URL: <https://osvita.ua/school/literature/f/76683/list-2.html> (дата звернення: 26.04.2019).
643. Хвильовий М. Повне зібрання: у 5 т. Т. 1. Поезії / упоряд., ред., прим. Р. Мельникова; передм. О. Солов'я. 2018. 256 с.
644. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 1: Поезія 1837–1847. 784 с. Т. 2: Поезія 1847–1861. 784 с. Т. 3: Драматичні твори. Повісті. 2003. 592 с. Т. 4: Повісті. 2003. 600 с.

Список епістолярних джерел

645. Лист до М. П. Драгоманова (23.02.1894 р.). *Франко І. Збір. тв.* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 49. С. 463–465.
646. Лист до А. Ю. Кримського (29.11.1890 р.). *Франко І. Збір. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 49. С. 262–263.
647. Лист до М. П. Драгоманова (20.01.1894 р.). *Франко І. Збір. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 49. С. 448–450.
648. Лист до М. І. Павлика (10.02.1880 р.). *Франко І. Збір. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 48. С. 229–232.
649. Лист до Я. М. Рошкевича (19.06.1878 р.). *Франко І. Збір. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 48. С. 86–88.
650. Лист до О. М. Рошкевич (30.07.1878 р.). *Франко І. Збір. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 48. С. 89–92.
651. Лист до О. М. Рошкевич (14.06.1878 р.). *Франко І. Збір. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 48. С. 85–86.
652. Лист до О. М. Рошкевич (14.08.1878 р.). *Франко І. Збір. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 48. С. 98–102.
653. Лист до О. М. Рошкевич (04.08.1878 р.). *Франко І. Збір. тв.:* у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 48. С. 92–97.

Список публіцистичних джерел

654. А хто хоче кумцю знати. URL: <http://www.pisni.org.ua/songs/231573.html> (дата звернення: 16.06.2018).
655. Ваннек Л. Українські політики — від рук до тіла. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1847139.html> (дата звернення: 09.10.2018).
656. Васильченко В. Мова: імена-маски в Інтернеті. URL: <https://uain.press/society/language/v-yacheslav-vasylchenko-mova-imena-masky-v-interneti-645649> (дата звернення: 15.03.2018).
657. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 15.02.2018).
658. Гаврилюк А. П. Застосування комунікативного методу викладання іноземних мов у ВНЗ. URL: confesp.fl.kpi.ua/node/1061 (дата звернення: 15.01.2016).

-
659. Гедер у трудовій книжці. *Газета «Україна молода»*. 2007. № 043. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/873/213/31774/> (дата звернення: 16.07.2018).
660. Гингер С. Женский мозг — мужской мозг. URL: <https://gestaltclub.com/articles/psihoterapia/897-zenskiy-mozg-i-muzskoj-mozg> (дата звернення 27.04.2018).
661. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права URL: http://bibliograd.ru/base/politologiya/gugo_grocij_o_prave_vojny_i_mira_6.html (дата обращения: 16.03.2010).
662. Дивні звичаї різних народів. *Тижневик «Громадянин України»*. № 8 (165). URL: <http://gukr.com/article2042.html> (дата звернення: 22.05.2017).
663. Дуля, что означает? URL: <http://bewitchit.com/zagovoryi-na-zdorove/dulya-cto-oznachaet.html> (дата обращения: 10.03.2016).
664. Закон про вищу освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 25.08. 2018).
665. Закон про освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.08. 2018).
666. Італійська мова жестів. Вчимося говорити руками. *Українська газета*. URL: <https://www.gazetaukrainska.com/italijska-mova-zhestiv-vchimosja-govorigi> (дата звернення: 15.11.2018).
667. Невербальна комунікація тисячоліть. URL: <http://svyatoslav.org.ua> (дата звернення: 17.08.2015).
668. Основи віри. Про хресне знамення. *Парафія святого великомученика Дмитрія Солунського*. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/91-book91/635-title943> (дата звернення: 10.11.2018).
669. Особливості індивідуального стилю творів М. Хвильового. URL: <http://gdz4you.com/literatura/ukrainska-literatura/tvory-ukrainska-literatura/2848-tvr-na-temu-osoblivost-ndividualnogo-stilyu-tvorv-m-hvilovogo.html> (дата звернення: 10.10.2016).
670. Писав під різноманітними псевдонімами — Юрій Шерех, Гр. Шевчук, Григорій Шевчук, Шерех (Šerech, Sherekh, Sher), Гр. Ш., Ю. Ш. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шевельов_Юрій_Володимирович (дата звернення: 28.03.2018).

671. Питання про дідька. *Форум ВО «Свобода»*. URL: http://www.forum.vosvoboda.info/viewtopic_462.php (дата звернення: 11.06.2018)
672. Професійні вимоги до вчителя. *Харк. загальноосв. шк. I–III ст. № 59 Харк. міськ. ради Харк. обл.*. URL: http://school59.edu.kh.ua/dlya_vchitelv/profesijni_vimogi_dlya_vchitelya/ (дата звернення: 13.10.2018).
673. Професійні вимоги до вчителя. *Харк. загальноосв. шк. I–III ст. № 59 Харк. міськ. ради Харк. обл.*. URL: http://school59.edu.kh.ua/dlya_vchitelv/profesijni_vimogi_dlya_vchitelya/ (дата звернення: 13.10.2018).
674. Румунські прислів'я та приказки / перекл., упоряд. В. Семчинського. Київ: Дніпро, 1978. 223 с.
675. Семків В. Розкуркулення недоторканих. *Україна молода*. 2007. 20 липня. С. 2.
676. Спогади про Івана Франка / упор., вступ. стаття і примітки М. І. Гнатюка. Львів: Каменяр. 1997. 654 с.
677. Стадник В. Гормони щастя та нещастя: що таке нейромедіатори і для чого вони потрібні. *The Village*. 2019. 12 серпня. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/knowledge/health-knowledge/288053> (дата звернення: 15.04.2018).
678. Традиційні українські чоловічі імена та їх значення. URL: <http://lviv1256.com/lists/tradytsijni-ukrajinski-imena-ta-jih-znachennya/> (дата звернення: 20.02.2018).
679. Форум ВО «Свобода». URL: http://www.forum.vosvoboda.info/viewtopic_462.php (дата звернення: 25.08.2018).
680. Чирков М. Микола Хвильовий у його прозі. URL: <https://vpered.wordpress.com/2014/05/15/chirkov-khvylyovu/> (дата звернення 27.06.2018).
681. Шинкаренко Т. «Комфортна дистанція», щира усмішка і — о'кей? URL: <http://electric.org.ua/old/copypaste/communications.html> (дата звернення: 30.04.2017).
682. Як жінки чоловіків продавали. URL: <http://www.pisni.org.ua/songs/5150807.html> (дата звернення: 16.05.2018).
683. 5-й канал: Час новин, 15.08.2005.
684. ABBYY lingvolive. URL: <https://www.lingvolive.com/es-mx/community/posts/706570> (дата звернення 25.10.2018).
685. „Pampers”. URL: <https://www.pampers.ua/toddler/development/article/how-your-baby-communicates> (дата звернення: 28.11.2018).

Осипова Т. Ф. Невербальная коммуникация и своеобразие ее вербализации в украинском дискурсе: феномен *вербализации невербалики*. Монография.

Диссертация в виде опубликованной монографии на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, 2021.

Диссертация посвящена комплексному анализу явления и процесса *вербализации невербалики*. Впервые описана история становления национальной теории невербальной коммуникации (НК), связанная с развитием научной школы А. Потемни, развернуто представлена история исследования проблемы, методология, терминология, описаны основные механизмы вербализации невербалики. Выдвинута гипотеза относительно возможности выделения третьего подраздела коммуникативной лингвистики. На основании анализа терминологического тезауруса НК возникла необходимость ввести в научный оборот термины *невербалика* и *вербализация невербалики*.

На базе методологических положений теории дискурса обоснована закономерность выделения феномена *вербализация НК* – процесса и явления, имеющего реализацию на всех уровнях языковой системы – фонетическом (аналитическая вербализация экстралингвальных параметров НК), словообразовательном (продуктивные способы словообразования), лексическом (дистрибуция семантических значений у лексем, обозначающих невербальные параметры), фразеологическом (воссоздание невербальных коммуникативных смыслов вербальными штампами), морфологическом (конверсивные тенденции в процессе вербализации), синтаксическом (синтаксические модели описывания невербалики). На уровне текста вербализация невербалики представляется эксплицитными и имплицитными средствами, формирующими соответственную типологию контекстов, способствующих декодированию коммуникативной информации. Стилистические средства моделируют орнаментальную невербалику вследствие вербализации НК художественной тропеистикой (виделяем подраздел лингвопоэтики «орнаментальная вербализация невербалики»).

В современном украинском языкознании накоплен богатый эмпирический опыт анализа процессов вербализации НК, что позволяет декларировать становление метаязыка *вербализации невербалики*. Путем выделения терминов НК из лингвистических и смежных междисциплинарных терминосистем сформирован терминокомплекс названного синкретического направления, характеризующегося системностью, уровневой организацией, внутренними семантическими связями. Поэтому опираясь на логику философского знания констатируем формирование самостоятельного синкретического раздела коммуникативной лингвистики (КЛ) – *вербализация невербалики*, или *вербализация НК*, возникшей на линиях пересечения разделов КЛ (вербальная и невербальная коммуникация).

Установлен характер влияния экстралингвистических факторов (психологического, социального, культурного и межкультурного) на своеобразие вербализации НК и формирование соответствующих компетенций у носителей языка. Исследуя процесс вербализации НК в русле психолингвистики, приходим к выводу о наличии дополнительного инструмента определения психотипа языковой личности (ЯЛ), названный параметр является также механизмом измерения степени эмоциональности ЯЛ, ее чувственности и экспрессивности, средством формирования эмоциональной памяти. Социальные факторы, в частности профессиональный и гендерный, на подсознательном уровне регулируют коммуникативные взаимоотношения и моделируют коммуникативное поведение носителей языка. Продемонстрировано своеобразие вербализации невербалики в разных типах дискурсов украинской лингвокультуры (фольклорном, художественном, эпистолярном и публицистическом). Это своеобразие определяется ключевыми стилистически-прагматическими признаками, в частности актуализацией эмоционально-чувственного невербального компонента, орнаментальностью “живой” речи, метафоризацией невербалики, авторской интерпретацией смыслов и др.

Этимологический анализ онимов, содержащих невербальный компонент, свидетельствует, что средства НК играют прямую и опосредованную мотивационную роль в образовании собственных имен, демонстрируют креативность украинцев в процессе вербализации параметров НК и закрепления их в номинациях собственных имен.

Метаязык *вербализации НК* проектируется и в плоскость теории ЯЛ, поскольку исследуемое явление влияет на формирование идиостиля и идолекта

лингвоперсоны. Используя выработанную в украинском языкознании ретроспективную методику описания невербальной компетенции ЯЛ и предлагая авторскую методику невербального портретирования, даны образцы описания элитарных ЯЛ на примерах известных лиц разных эпох, научной элиты — И. Я. Франко и Л. А. Лисиченко, что определенным образом дополняет теорию лингвоперсонологии.

Авторский опыт, касающийся развития проблематики НК, изложен в учебниках по украинскому языку для высшей школы, предназначенных для иностранных студентов, что демонстрирует новые аспекты преподавания украинского языка и как иностранного. Создана научно-практическая база для разработки новых методик изучения украинского языка в функционально-коммуникативном аспекте.

Ключевые слова: вербализация невербалики (НК), невербальная компетентность языковой личности, коммуникативная лингвистика, национальная теория НК, дискурсивная практика, орнаментальная вербализация невербалики, идиостиль.

SUMMARY

A comprehensive analysis of the phenomenon and process of *verbalization of nonverbal* (VN) as a means of forming the communicative competence, in particular nonverbal, and the ways of forming pragmatic meanings due to verbalization of nonverbal parameters of communication is proposed.

For the first time the history of the formation of the national theory of nonverbal communication (NC) related to the development of O. Potebnia Kharkiv Linguistic School is described, the history of problem research, methodology and terminology are presented in detail, the main mechanisms of verbalization of nonverbal are characterized. The author puts forward a hypothesis on the distinguishing of the third subdivision in communicative linguistics and provides theoretical justifications for the introduction of the terms *nonverbal*, *verbalization of nonverbal* on the basis of analysis of the terminological thesaurus of NC.

The regularity of isolation of the phenomenon of *verbalization of NC* which is a process and a phenomenon simultaneously manifesting at all language levels such as phonetic (analytical verbalization of extralingual parameters of NC), word-forming (productive word-formation methods), lexical (distribution of semantic meanings of lexical items to denote nonverbal parameters), phraseological (reproduction of nonverbal communicative meanings by verbal stamps), morphological (convergent tendencies in the process of verbalization), syntactic (syntactic models of describing nonverbal) was substantiated on the basis of the analysis of postulates of the theory of discourse. At the textual level verbalization of nonverbal is represented by explicit and implicit means that form an appropriate typology of contexts that contribute to the decoding of communicative information. Stylistic means model ornamental nonverbal due to the verbalization of NC by art tropes, thus the subdivision of linguistic poetics "ornamental verbalization of nonverbal" was proposed to be singled out.

Modern Ukrainian linguistics has accumulated a plethora of empirical experience in the analysis of the processes of verbalization of NC, which gives grounds to declare the formation of a metalanguage of *verbalization of nonverbal*. By separating the NC terms from the general linguistics and related interdisciplinary terminological systems, the terminological complex of the specified syncretic direction, which is characterized by systematic nature, level organization, internal semantic connections, was formed.

Everything mentioned, according to the logic of philosophical knowledge, motivates the formation of an independent syncretic section of CL – *verbalization of nonverbal*, or *verbalization of NC* which was created on the lines of intersection of sections of communicative linguistics (verbal and nonverbal communication).

The influence of extralinguistic factors (psychological, social, cultural and intercultural) on the originality of the verbalization of NC and the formation of the relevant competencies of the speaker was clarified. It was proved that in the psychological aspect verbalization of NC can serve as an additional tool in determining the psychotype of linguoperson (LP), be an indicator of emotional LP, a means of expression of sensuality and expressiveness of the speaker, a means of forming emotional memory. Social factors, in particular professional and gender, subconsciously regulate communicative relationships and model the behavior of the speakers. The originality of verbalization of nonverbal in different types of discursive practice of Ukrainian linguoculture (folklore, art, epistolary and journalistic), which is determined by key stylistic and pragmatic features, in particular, by the actualization of the emotional-sensory nonverbal component, the ornamentality of “live” speech, the metaphorization of nonverbal, the author’s creativity in modeling and interpreting the relevant meanings etc., was demonstrated.

Etymological analysis of onyms, which contain a nonverbal component, proves that the means of NC play a direct and indirect motivating role in creating proper names and demonstrate the creativity of Ukrainians in the process of verbalization the NC parameters and fixing them in proper names.

The metalanguage of *verbalization of NC* is also projected into the plane of the theory of LP, since the studied phenomenon influences on the formation of the idiostyle and idiolect of the linguoperson. Using the retrospective method of describing nonverbal competence of the LP developed in Ukrainian linguistics and offering own method of nonverbal portrayal, the samples of the description of exquisite LP were given on the examples of famous personalities of different epochs, scientific elite such as I.Ya. Franko and L.A. Lysychenko, that develops the theory of linguopersonology.

The author’s experience in presenting material on the problems of NC in university textbooks for foreign students was described. The above makes it possible to demonstrate new possibilities of the developed theory for its implementation in the practice of teaching Ukrainian as a native language and as a foreign language. All this creates the base and scientific and practical basis for the developing of new

methods for studying the Ukrainian language in its functional and communicative aspect.

Key words: verbalization of nonverbal (NC), nonverbal competence of a linguoperson, communicative linguistics, national theory of NC, discursive practice, ornamental verbalization of nonverbal, idiostyle.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Акинина П. С. 286, 316
Акишина А. А., Акішина А. 140, 356
Акишина Т. Е. 140, 356
Алексеенко М. А., Алексеенко Михаил
Андреевич, Aleksiejenki M. 65, 329, 339
Алефиренко Н. Ф. 200, 316
Амбрацумова Ж. 86
Андрейчук Н. 316
Андрухович Ю. 5, 9, 18, 259, 260, 261, 273,
314, 361
Андрущенко К. 14, 358
Анохіна Т., Анохіна Т. О. 15, 63, 316
Антошинцева М. А. 316
Апресян В., Апресян В. Ю. 244, 316
Апресян Ю., Апресян Ю. Д. 142, 172, 244, 316
Аргайл М., Argyle M. 15, 25, 61, 112, 353
Аристов С. А. 316
Аристотель 287, 316
Аркушин Г. 92, 356
Арутюнова Н. Д. 316
Ахманова О., Ахманова О. С. 100, 356
Багмет А. 14, 18, 358
Багмут І. 119, 147
Багров Н. В. 65, 329
Базылев В. Н. 316
Баллі Ш. 121
Баранов К., Баранов К. Ф. 160, 317
Барановський А. 271
Барташова А. 8
Бауэр Т. 47, 317
Бахтин М. М. 317
Бацевич Ф. С. 14, 19, 356, 357, 360
Бачкур Н. 15, 317
Бейсембаева С. 54, 317
Бенвенист Э., Бенвеніст Е. 92, 317
Бендлер Р. 39
Бердалиева Р. Ш., Бердалиєва Р. 54, 317
Берднікова Л., Бердникова Л. П. 160, 317
Бехтерев В. 46
Білецький О. 122
Білодід, Білодід І., Білодід І. К. 14, 53, 360
Бірдістел Р., Birdwhistell R. L. 24, 142, 353
Бічуй Н. 14, 357
Бове К. 61, 112
Богданов К. А. 317
Богданович Г. Ю. 357
Богуславський А. 142
Болучевская В. В. 83, 317
Бомарше 159
Бондалетов В. 122
Бондар М. В. 152, 153, 317
Борисов О., Борисов О. О. 8, 15, 63, 317
Ботвінко О. 15, 318
Брокмейер Й. 164, 318
Бронікова С. 39
Брутян Л., Брутян Л. Г. 54, 318
Булаховський, Булаховський Л.,
Булаховский Л. А., Булаховський Леонід 3, 7,
27, 44, 46-51, 76, 92, 110, 121, 124, 150, 310,
318, 338
Булыгина Т. 212, 319
Бургун Дж. 61, 112
Бусел В. Т. 14, 17, 357
Бутенко Н., Бутенко Н. Ю. 27, 318
Бутовская М. Л. 76, 318
Бучко Д. 122
Буяльський Б. А. 94, 318
Валиулина С. В. 71, 310, 319
Ваннек Л. 63, 363
Василенко И. В., Василенко І., Василенко І. В.
160, 319
Васильченко В. 135, 363
Васильченко С. 120, 184
Вац М., Вац М. В. 15, 71, 344
Вежбицкая А. 212, 319
Верещагін Є. 86
Вернадский В. И. 64, 65, 329, 333, 352
Винниченко В., Винниченко Володимир 94,
158, 345
Винниченко С. 201, 319

- Виноградов В. В. 319
Вікул М. 96, 319
Вільде Ірина 178
Вінграновський М. 5, 9, 18, 65, 251-255, 257, 258, 273, 314, 361
Вінницька А. 15
Віняр Г. М. 269, 319
Вовчок Марко 230, 331
Войтович В. 126, 319
Войцехівська Н., Войцехівська Н. К. 81, 155, 319, 320
Волкова Т. 141, 361
Вороний М. 281, 319
Вундт В. 46, 50, 289
Вусик О. С. 18, 357
Выготский Л. С. 174, 320
Габдуллина А. Р., Габдулліна А. 160, 320
Гаврилюк А., Гаврилюк А. П. 293, 363
Гавриш М., Гавриш М. М. 62, 157, 320
Гадамер Г.-Г. 164, 320
Гаибова М. Т., Гаїбова М. 54, 320
Гамовська Г. 92, 320
Гарькавець С., Гарькавец С. А. 27, 320
Гжицький В. 175
Гингер С. 80, 364
Глібчук Н. 91, 320
Гнатюк М. І. 281, 319, 331, 353, 365
Голобородько К. Ю. 131, 276, 320
Головань М. С. 103, 320
Головко А. 177
Голошук С., Голошук С. Л. 8, 15, 62, 73, 321
Голуб Н. Б. 11, 321
Голубковська І. 172
Гоменюк О. 23, 187-189, 191, 328, 358
Гомер 35
Гончар О. 184, 267, 338
Горболіс Л. М. 232, 321
Гордон Д. 52, 321
Горелов І. Н. 47, 321
Горнятко-Шумилович А. 65, 144, 321
Городникова М., Городникова М. Д. 141, 357
Горошкіна О. М. 84, 331
Горошко І. 285, 321
Грайс Г. 56, 220, 280
Григор'єв М., Григор'єв Н. В. 140, 142, 357
Григор'єва С., Григор'єва С. А. 140, 142, 357
Гриндер Дж. 39
Гриценко П. 87, 91, 334, 349, 351, 361
Грінченко Б. 90
Гулак-Артемівський П. 181
Гумбольдт В., Гумбольдт В. фон 121, 172, 274, 321, 344
Даль В. 186
Дашченко М. 14, 358
Дембська К. 322
Демиденко Г., Демиденко Г. Г. 8, 15, 63, 67, 86, 87, 144, 322
Дейк ван Т. 321
Дереш Л. 5, 9, 18, 259, 261-263, 273, 313, 314, 361
Джуматій О. О. 64, 322
Дзятківська Н. П. 18, 124, 360
Дикий А. Т. 43, 351
Дідро 159
Добровольський Д., Добровольський Д. О. 141
Довж., Довженко О. 175, 181, 184
Доза А. 123, 322
Донець П., Донец П. Н. 55, 154, 310, 322
Дорошенко С., Дорошенко С. І., Дорошенко Сергій Іванович 11, 65, 122, 322, 329
Драгоманов М. П. 282, 363
Дроботенко В. Ю. 91, 322
Дубенко О. Ю. 166, 322
Дука М., Дука М. В. 15, 63, 73
Дьюї Д. 46
Екман П., Екман П., Екман Р. 15, 26, 138, 142, 352, 354
Ефрон Д. 142
Єлизавета 83
Єловська Ю. В. 93, 322
Єрмоленко С. Я. 212, 322
Єсперсен О. 46, 49
Єфремов С. 237
Жайворонок В. 18, 90, 172, 212, 323, 357

Желєзняк І. М. 126, 323
Желтухина М. Р. 220, 325, 347
Жолковський А. 142
Жуков А. Є. 137, 281, 323
Журахович С. 120, 147, 178, 185
Жучкевич В. 122
Забіяка В. А. 180, 181, 323
Забіяка І. М. 180, 181, 323
Завгородній О. 193, 361
Загнітко А., Загнітко А. П. 14, 19, 48, 64, 72, 85, 98, 119, 150, 166, 172, 275, 276, 286, 323
Задорнова В. Я. 164, 167, 357
Заза Ю. 323
Збанацький Ю. 181, 308
Звонська Л. Л. 120, 358
Зеленин Д. К., Зеленин Д. 92, 323
Зелинський Ф. 46, 48, 50
Зелінський Тадеуш 48, 358
Зинченко В. П. 141, 360
Зотова Т. Ю. 274, 352
Зуева А. Е. 158, 159, 324
Ианнаконе А. 8, 59, 70, 324
Изотов А. И. 164, 357
Іващенко В. 172
Ільк., Ількевич Гр., Ількевич Григорій 14, 18, 207, 211, 357
Ільченко О. А. 18, 185, 271, 358
Іншакова І. 15
Ісаєва О., Ісаєва О. С. 293, 324
Йогансен М., Йогансен Майк 3, 7, 27, 42-44, 110, 310, 324, 351, 359
Йоко І. 324
Кабиш М. Ю. 121, 324
Кавалло П.-Б., Кавалло П 8, 59, 70, 324
Казимир І. І. 177, 325
Казимирова І. 109, 325
Каїнц Ф. 46
Калашник В. С. 18, 325, 360
Калінкін В. 122
Кальбрис Ж. 142
Каменяр 281, 320, 332, 353, 364
Кано Х. 140, 356
Капанадзе Л. А. 325
Капелюх Д., Капелюх Д. П. 158, 160, 161, 325
Караванський С. 18, 358
Каразін В. Н. 28, 55, 57, 322, 325, 337, 338, 346
Карасик В., Карасик В. И. 172, 220, 325
Караулов Ю. 172
Карпенко Н. А. 49, 144, 329
Карпенко О. 122
Карпенко Ю., Карпенко Ю. А. 122-124, 325
Карпенко-Карий І. 181
Карпиловская Е. А., Карпіловська Е., Карпіловська Е. А. 100, 325
Кашпор О. М. 135, 362
Кашченко А. 94
Квінтіліан 24, 287
Квітка-Основ'яненко Г., Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 182, 229, 230, 232, 233, 272, 313, 362
Кендон А. 142
Керницький М. 281
Кириленко І. 89, 362
Кирчів Р. 14, 357
Киселюк Н., Киселюк Н. П. 15, 62, 157, 325
Кислюк Л., Кислюк Л. П. 100, 326
Кита М. 325
Кісь О. 86, 325
Клещова О. Є. 88, 325
Климашева О. В. 71, 326
Клименко Н., Клименко Н. Ф. 100, 326
Кнапп М. 142
Ковалевська А. 39
Ковалевська Т., Ковалевська Т. Ю. 74, 77, 115, 152, 155, 326
Ковалинська І., Ковалинська І. В. 27, 326
Коваль В. И. 64, 333
Ковальчук Т. Г. 344
Козаченко О. М. 226, 326
Козлов Н. И. 74, 359
Козлов Р., Козлов Р. А. 160, 327
Коллет П. 142
Коловоротна Н. 8, 15, 325, 327

- Колоїз Ж. В. 18, 360
Колшанський Г., Колшанский Г. В. 26, 73, 172, 327
Кондратенко Н. В. 327
Конецкая В. П. 327
Кониський О. 147
Кононенко В. 172
Копиленко О. І. 89, 362
Копылов И. Л. 138, 337
Копылова Т. Р. 327
Корнева Л. 15, 71, 327
Короленко В. Г. 43
Корольова В., Корольова В. В. 160, 327
Корольова Н. В. 120, 358
Космеда Т., Космеда Т. А., Космеда Тетяна, Космеда Тетяна Анатоліївна 1, 2, 11-13, 15, 18, 23, 27, 37, 41, 42, 45, 46, 48, 49, 64, 65, 69, 77-79, 81, 85, 89, 93, 99, 121-123, 144, 157, 158, 163, 166, 172, 174, 176, 177, 179, 183-185, 187-191, 212, 220, 228, 233, 244, 245, 252, 264-267, 275, 276, 278-281, 286, 294, 295, 314, 321-322, 327-330, 338, 342, 343, 346, 351, 358
Костенко Л. 5, 9, 18, 65, 117, 251-257, 273, 314, 362
Костомаров В. Г. 319
Костомаров Н. 234
Котляревський І. 5, 18, 221-229, 272, 313, 326, 362
Котов М. 55, 57, 330
Коццолино М. 8, 39, 59, 324
Коць Н. П. 51, 352
Коцюбинський М., Коцюбинський Михайло 5, 9, 18, 65, 85, 119, 121, 176, 184, 185, 222, 243, 245-247, 273, 314, 332, 337, 346, 362
Кочан І., Кочан Ірина, Кочан Ірина
Миколаївна 2, 11, 13, 276, 293, 323, 330, 343
Кочерган М. 85, 334
Краевский В. В. 104, 330
Крайз Ц. 42, 336
Красных В. В. 164, 358
Крейдлин Г. Е., Крейдлін Г. 15, 26, 49, 67, 69, 73-75, 86, 88, 112, 113, 120, 138, 140, 142, 173, 203, 205, 329, 331, 357
Кримський А. Ю. 12, 282, 363
Крип'якевич І. 87, 351
Критенко А. 122, 123
Кронгауз М. А. 156, 331
Кропивницький М. 177
Кросс Роберт 61
Крохмальник А. 54, 331
Кубрякова О. 172
Кудрейко І. О. 137, 323
Кузин В. 26, 353
Кузнецов И. Н. 82, 345
Кулешов А. А. 54, 335
Куліш П. 229, 230
Куньч З. 12, 331
Купідур Р. 11, 343
Курашкіна Т. Н., Курашкіна Т. 160, 331
Курило О. 44, 323
Курилович Є. 123
Кутуза Н., Кутуза Н. В. 39, 74, 75, 79, 332
Кучер В. 119, 182
Куш О. 85, 332
Лабунська В., Лабунская В. А. 15, 26
Лазер-Паньків О. В. 120, 358
Лакомська І. 39
Лакофф Дж., Lascoff R. 49, 52, 354
Лапшин В. А. 275, 359
Ларін Б., Ларин Б. А. 92, 332
Ласаріді О. 54
Лассуелл Г. 44
Латник Г. 238, 362
Лафатер 287
Леві-Брюль Л. 46, 49
Лейбніц Г.-В. 121
Ленець Є. І. 73, 350
Леонова А. Б. 47, 317
Леонт'єв А., Леонт'єв А. Н. 292, 332
Лепкий Б. 281, 332
Лесюк М. П. 134, 332
Лисариди Е. К. 54, 332

Лисиченко Л., Лисиченко Л. А., Лідія Андріївна, Лисиченко Лідія Андріївна 6, 10, 65, 172, 285, 287-290, 292, 316, 329, 368
Лісун О. 92, 347
Ліч Дж. 220
Лозинська О. 64, 333
Лотман Ю. 39
Лучик В., Лучик В. В. 18, 126-129, 359
Лучук В. 195, 360
Магрицька І. 91, 359
Мазурик Д. 271, 333
Макарчук С. А. 322
Мак-Лейстон 45
Манакін В. М. 333
Манжура І. І. 14, 362
Маринич О. М. 128, 357
Марчук Л. М. 333
Маслова В. А. 64, 244, 333
Мацько Л., Мацько Л. І. 71, 116, 165, 166, 333, 344
Мацюк З. 157, 293, 320, 330
Мейерабиан А., Mehrabian A. 25, 354
Мельчук І. 142
Меликян С. В. 334
Мессинджер Ж., Мессинджер Жозеф 143, 144, 359
Мещеряков Б. Г. 14, 189, 361
Миланов В. 286, 334
Мирний Панас 175-177, 182
Миронов В. В. 78, 334
Миронюк О. М. 94, 334
Мишанич С. 14, 18, 361
Мікула О., Мікула О. І. 15, 63, 334
Мілева І., Мілева І. В. 92, 334
Мінчак Г., Мінчак Г. Б. 85, 334
Мірчук П. 133, 133
Міцкевич Адам 294
Млодзинський Г. 44, 360
Модестова Т. В. 61, 334
Мойсієнко А. К. 212, 334
Мойсієнко О., Мойсієнко О. А. 160, 161, 334
Мокиєнко В. М., Mokijenki W. 81, 176, 335, 339
Монахова Тетяна Василівна, Монахова Т. 2, 13, 259, 260, 264, 335
Морозов В. В. 332
Морозов В., Морозов В. П. 15, 335
Морозова О. І. 352
Морріс Ч. 119
Мосейчук Т., Мосейчук Т. В. 53, 70, 335
Музычук Т. Л. 252, 335
Муратов А. Б. 92, 343
Навальна Марина Іванівна 2, 13
Наєнко М. К. 51, 335
Наконечна Т. 15, 336
Наконечний М. 44, 360
Нелюба А. 18, 100, 264, 268-270, 336, 340, 359
Немов Р. С. 76, 78, 336
Непп М., Непп М., Knapp M. 61, 112, 354
Нечуй-Левицький І. 184
Николаєва Т. М. 73, 76, 336
Николина Н. А., Ніколіна Н. 160, 336
Ніконов В. 122
Німчинов К. 44, 360
Німчук В., Німчук В. В. 122, 133, 336
Нобель Альфред 335
Нуаре Л. 48, 318
Нурмухамбетова Б., Нурмухамбетова Б. Н. 54, 332
Обама Барак 286, 316
Оверчук А. В. 94, 318
Овсянко-Куликовський Д., Овсянко-Куликовський Дмитро 42, 43, 336
Ожегов С. І. 141, 359
О'Коннор Дж. 151, 336
Олексенко Олена Андріївна 65, 329
Олесь Олександр 276, 320
Олешков М. Ю., Олешков М. 15, 59, 156, 244, 291, 336
Олійник М. 147
Оналбаєва А. Т., Оналбаєва А. 54, 337

- Осипова Т., Осипова Т. Ф., Осіпова Т.,
Осіпова Т. Ф., Осіпова Тетяна 1, 8-12, 15, 18,
28, 41, 46, 48, 49, 60, 65, 66, 81, 95, 114, 122,
138, 144, 157, 163, 172, 173, 179, 186-189,
191, 201, 220, 228, 233, 236, 243, 245, 251,
252, 264, 267, 276, 285, 292, 321, 322,
327-330, 337-341, 343, 358, 388
Остін Дж., Остін Джейн 56, 342
Отин Е. С., Отін Є., Отін Євген Степанович 12,
122, 127, 338, 341
Паві П. 159, 161, 359
Павлик М. І. 283, 363
Павликівська Н. М. 134, 341
Павличко Д., Павличко Д. В., Павличко
Дмитро 5, 18, 65, 264-267, 273, 341
Павличко Соломія 265, 341
Павлов І. 46
Павлова І. Д. 341
Павловская Н., Павловська Н. 160, 341
Павлюкова А. І. 83, 317
Пазяк М. 14, 18, 361
Пайвіо А. 71
Пантук С. 120
Панч П., Панч Петро 84, 120
Пелепейченко Л. М. 116, 342
Пентиліук М. 107, 360
Первомайський Л. 176
Петрова Е., Петрова Е. А. 47, 84, 342
Петрова Т. О. 341, 389
Петровська Л., Петровська Л. Є. 15, 64, 173,
342
Пилипчук С., Пилипчук С. М. 40, 265, 342
Підгорна А. 15, 342
Піддубна Н., Піддубна Н. В. 46, 48, 65, 93,
144, 163, 228, 252, 276, 328, 330, 342, 388
Піз А., Піз А. 15, 341, 343
Піфагор 287
Платон 24
Плачинда С. П. 18, 125, 359
Плотнікова Н. В. 174, 176, 177, 329
Поджи І. 142
Подольська Н., Подольская Н. В. 122, 123,
348
Познер Р. 142
Пойатос Ф. 142
Поливанов Е. Д., Поливанов Є. 46, 342
Полтавець Ю. 342
Полюга Л. М. 18, 359
Попік І. 15, 342
Поповський А. М. 356
Потапова Р. 15
Потебня А., Потебня А. А., Потебня О.,
Потебня О. О., Потебня Олександр 3, 7, 12, 23,
27-35, 42-44, 46, 48, 51, 55, 57, 92, 110, 121,
163, 172, 183, 254, 274, 310, 336, 337, 343, 366
Почепцов Г., Почепцов Г. Г. 15, 26, 54, 55, 67,
150, 310, 342, 352
Пристайко Т. С. 70, 344
Пристапа Т. І. 18, 185, 271, 358
Приходько В. М. 27, 317
Рабинович А. 42, 335
Равен Д. 103, 342
Радевич-Винницький Я. 91, 94, 205, 342, 343
Радчук О. В. 153, 343
Рамишвили Г. В. 274, 320
Рачковская А. В. 64, 343
Редько Є. 270, 358
Редько Ю., Редько Ю. К. 18, 122, 130, 343
Рейнин 78, 333
Ріттнер П. Г. 44, 323
Ровдо І. С. 54, 330
Романюк І., Романюк І. В. 15, 71, 343
Рошкевич О. М. 283, 284
Рошкевич Я. М. 283, 362
Рощенко М. 14, 360
Руданський С., Руданський С. В.,
Руданський Ст., Руданський Степан 5, 9, 18,
23, 28, 41, 46, 48, 65, 144, 157, 163, 167-169,
171, 199, 228, 236-243, 252, 272, 276, 279,
313, 328, 330, 337, 339, 350, 362
Рудницький М. 279
Рудницький Я. 18
Русанівський В. М. 124, 344, 347, 360

Рускуліс Л. В. 172, 344
Савченко Л., Савченко Л. В. 15, 70, 71, 344
Садовець О., Садовець О. В. 92, 344
Саліонович Л. М. 49, 144, 329
Самковська А. С. 63, 344
Самойлович Л. 8, 15, 345
Самусенко О. 293, 307, 345
Сафарян С. І. 163, 345
Сеймор Дж. 151, 336
Селіванова О., Селіванова О. О. 8, 14, 19, 86, 122, 144, 172-174, 187, 190, 345, 360
Семенчук І. Р. 231, 345
Семенюк О. А. 345
Семків В. 269, 365
Семчинський В. 192, 365
Серль Дж. 52, 56
Серякова І. І., Серякова І., Серякова І., Серякова І. І. 15, 61, 67, 101, 154, 345, 346
Сеченов І. 46
Симоненко В., Симоненко Василь 5, 9, 18, 65, 144, 251-258, 273, 314, 321, 362
Симоненко Л. О. 98, 99, 323, 346
Синельникова Л. Н. 245, 346
Синявська Л., Синявська Л. І. 63, 346
Сімович 44, 324
Скачков А. Ю. 243, 346
Скворцов Л. І. 141, 359
Скляренко С. 147
Скнар Г., Скнар Г. Д. 160, 346
Сковорода Г., Сковорода Г. С. 2, 10, 11, 13, 16, 46, 49, 63, 65, 79, 81, 114, 179, 183, 201, 220, 287, 322, 327-329, 337-340, 347, 348
Скриннік Ю. С. 57, 346
Скрипник Л. Г. 18, 124, 360
Сліпецька В. 244, 347
Сліпушко О. М. 104, 359
Слюсар Н. А. 161, 162, 347
Советна А. 92, 347
Сокіл Б. 293, 347
Сократ 24, 288
Солощук Л., Солощук Л. В. 8, 15, 55-57, 61, 67, 151, 154, 160, 220, 310, 319, 347
Сорокин Ю. А. 220, 325, 347
Спиридонов В. 71, 326
Ставицька Л., Ставицька Л. О. 87, 91, 347, 361
Ставицька О., Ставицька О. Г. 79, 80, 347
Стадник В. 224, 365
Сталтмане В. Э. 123, 348
Сталянова Н. 286, 334
Старицький Михайло Петрович 280, 350
Стародубцева О. 8, 15
Стасюк О., Стасюк О. С. 92, 347
Стахів М. 91, 95, 205, 346, 347
Стельмах М. 182
Степаненко М. І. 183, 348
Степанов Ю., Степанов Ю. С. 26, 92, 317, 345, 348
Стернін Й., Стернін І. А. 15, 172, 348
Стефанік В. 279
Стець З. 282, 348
Стишов О. А. 270, 348
Столяр М. 39
Стриженко А., Стриженко О. 160, 348
Стросон П. 56
Струганець Л. В. 95, 348
Суперанська А., Суперанская А. В. 123, 126, 348
Суперанська О. 122
Сусов І. П. 166, 348
Сухомлинський В. О. 84
Сычова Е. К. 54, 335
Тараненко О. 85, 92, 333, 347, 361
Тарнашинська Л. 251, 348
Телія В. 172
Терехова Д., Терехова Д. І. 213, 348
Тер-Минасова С. Г., Тер-Минасова С. 154, 348
Тесля О. 15, 348
Тихолоз Н. 279, 349
Тихолози Наталя і Богдан 282, 348
Тишковець М. 293, 349
Ткаченко Орест 9, 349
Ткаченко Б. 44, 361
Ткачук М. 284, 349
Тодійчук О. В. 132, 360

- Толстой М. 122, 123
Толстой Н. И. 123, 349
Томкінс С. 15, 26
Торчинський М. М. 123, 349
Трампа Дональд 286, 316
Трейгер Дж. Л. 15, 24
Трофимович К. 195, 360
Трумко О., Трумко О. М. 15, 62, 349
Туркевич О. 349
Турчинський Е. 85
Тхір В., Тхір В. Б. 92, 349
Тютюнник, Тютюнник Гр. 53, 120, 178
Ужченко В. Д. 212, 349
Ужченко Д. 87, 349
Українка Леся 63, 65, 147, 328, 340
Уманская М. Б., Уманська М. 160, 317
Успенский Б. А. 73, 76, 336
Уфімцева А. 172
Ущаповська І. 15, 350
Фаликман М. 71, 326
Фасмер М. 361
Фашенко В. В. 231, 350
Федоренко Н. І. 27, 318
Форманова С. В. 73, 350
Франко, Франко І., Франко Ів., Франко Іван 2, 3, 6, 7, 9-11, 13, 14, 18, 22, 27, 34-42, 62, 64, 85, 90, 100, 110, 126, 147, 148, 155, 159, 160, 178, 201-212, 220, 237, 238, 245, 265, 267, 276, 278-285, 310, 314-316, 319, 320, 324-328, 332, 339, 342, 344, 348-350, 352, 357, 358, 362, 363, 368
Франко Тарас, Франко Т. 282
Фризен У., Фрізен У. Frizen W. V. 15, 26, 353
Фэй Ж., Фэй Жэнь 71, 323
Хайдеггер М. 163, 351
Халіман О. В. 49, 89, 144, 266, 329, 330, 351, 388
Харре Р. 164, 318
Харчук О. В. 64, 351
Хвильовий М. 5, 18, 228, 248-251, 273, 314, 363, 365, 366
Хібеба Н. 91, 351, 361
Хобзей Н. 87, 91, 92, 334, 349, 351, 361
Холл Е., Hall Edward T., Hall E. T. 15, 25, 197, 293, 350, 353
Холодъон О. 15, 71, 351
Хомский Н., Chomsky N. 72, 354
Хуторский А. В. 104, 330
Цимбал Я. 45, 351
Цицерон, Цицерон Марк Туллій 24, 285, 287
Цілуйко К. К. 128, 131, 360
Чайковський А. 94
Чемеринська І. 63, 351
Червінська Л. Ф. 43, 351
Череминська І. 15
Черемська О. 43, 44, 351
Четирба М., Четирба Марія 11, 87, 342, 351
Чехов А., Чехов А. П. 71, 245, 323, 339
Чикваидзе А. А., Чикваїдзе А. 54, 351
Чиркова Е. И. 151, 351, 366
Чувакин А. А. 274, 351
Чучка П. 122
Шаховский В. И. 244, 352
Шевельов, Шевельов Ю., Шевельов Ю. Я., Шевельов Ю. (Шерех), Шевельов Юрій, Шевельов (Юрій Шерех), Шерех, Шерех Ю., Шерех Юрій 3, 8, 27, 51, 52, 53, 110, 310, 335, 352
Шевченко В. Т. 91, 352
Шевченко И. 54, 55, 342, 352
Шевченко Т., Шевченко Тарас, Szewczenki Taras 9, 12, 18, 22, 36, 45, 56, 65, 69, 78, 79, 81, 88, 92, 123, 157, 158, 160, 181, 212, 220, 233-236, 245, 265, 272, 275, 276, 286, 313, 325, 328, 334, 335, 338, 339, 347, 352, 362, 364
Шевчук Гр., Шевчук Григорій 51, 364
Шефлен А. 15, 25
Шипилова О., Шипилова О. А. 39, 324, 330
Шмелев А. 212, 319
Шмелев Д. Н. 323
Шмелева Т. В. 155, 352
Штангль А. 79, 352
Штейнталь Г. 121

Шульська Н. 132, 134, 135, 352
Шумска Д. 278, 328
Щерба Л., Щерба Л. В. 46, 65, 276, 328, 352
Щербак О. 39
Щур Майкл 73, 350
Юсифова П., Юсифова П. Т. 54, 352
Юшманов М., Юшманов Н. В. 46, 353
Янова О. 8, 15, 346
Яновський Ю. 147
Яременко В. В. 104, 359
Яцків М. 281, 353
Andrea P. 139, 361
Barakat, R. Arabic 138, 353
Bartmińskiego J. 355
Bauml B. J. 139, 361
Bauml F. H. 139, 361
Boer H. de. P. 139, 361
Bouissac P. 138, 355
Bovee C. L. 112, 353
Broide N. 139, 353
Burgoon J. K. 112, 353
Biłowus H. 81, 339
Calbris G. 139, 353
Cervenka E. J. 138, 361
Creider C. A. 139, 354
Fishman P. 49, 354
Hall D. 112, 354
Henley N. 49, 355
Herzfeld M. 138, 355
Hinde R. A. 112, 353
Hordy M. 81, 339
Jaffe J. 61
Johnson H. G. 138, 139, 354
Johnson K. 139, 354
Johnson S. 354
Kirch M. S. 139, 354
Kozak K. 64, 354
Kruger R. 139, 355
Lebra T. S. 139, 355
Montredon J. 139, 353
Pajdzińska A. 355
Posner R. 138, 139, 355
Rector M. 138, 355
Safadi M. 138, 139, 354, 355
Saits R. L. 138, 360
Schefflen A. 25, 355
Schefflen A. E. 25, 356
Sorin-Barreteau L. 139, 356
Sparhawk C. M. 139, 356
Taylor H. M. 139, 356
Thomas A. Sebeok 138, 355
Thorne B. 49, 356
Trager G. 24, 356
Trinta A. R. 138, 355
Valentine C. 138, 139, 355, 356
Walter H. 81, 339
Wylie L. 139, 356

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Акт комунікативний (комунікації) 103, 108, 171
Акустика 15
Акустичні характеристики мовлення 29
Алокін 109
Аналіз крос-культурний 41
Антиетикет 297
Асонанс 121,
Асоціативна репрезентація 190
Асоціативний експеримент 213
Асоціативні зв'язки 186
Асоціативні чинники 224
Асоціативність 137, 250
Вербалізатор невербалики (НЗК, НК) 107, 114, 172, 173, 179, 182, 191, 199, 272
Вербалізація екстралінгвальних (просодичних, паралінгвальних) засобів НК 65, 148, 220, 233, 245, 246
Вербалізація екстралінгвістичних (позамовних) засобів НК 148
Вербалізація невербалики (невербальних параметрів, невербального компонента) 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 20, 23, 24, 27, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 90, 92, 95, 98, 107, 110, 111, 112, 114, 116, 118, 120, 129, 136, 138, 144, 148, 150, 179, 182, 186, 187, 198, 221, 222, 234, 245, 267, 272, 282, 311, 312, 313
Вербалізація невербальної комунікації (НК), невербальних засобів комунікації (НЗК) 16, 19, 20, 21, 42, 53, 58, 65, 66, 95, 107, 120, 138, 148, 150, 198, 200, 212, 233, 251, 271, 277, 309, 310, 311, 312, 313, 315
Вербально-невербальна комунікація (взаємодія, площина, спілкування, система комунікації) 8, 54, 64, 76, 293, 311
Візуалізація (образу) 36, 45, 145, 192, 197
Власна назва, ВН 14, 122–128, 130, 132, 133, 136, 137
Вокалізація 24, 222, 250
Вплив екстралінгвістичних чинників 312
Вплив емоцій 235
Вплив етнічних звичаїв (народних прикмет) 90, 388
Вплив жестів 206
Вплив комунікативний 59, 75, 108, 155
Вплив контексту 105
Вплив лінгвокультури 197
Вплив мовленнєвий (мови) 33
Вплив НК 237
Вплив ситуації 105
Вплив смакових відчуттів 73
Вплив табу 92
Вплив території 113, 301
Гаптика 103, 107, 113, 301
Гастика 68, 74, 90, 100, 107, 113, 125, 129, 137, 194, 239–240, 301
Голос 32, 67, 78, 89, 101, 112, 115, 169, 171, 184, 260, 262, 263, 282, 288, 301, 303
Голосові характеристики (властивості голосу, параметри звучання голосу, якості) 24, 80, 100, 113, 114, 115, 151, 201, 214, 240
Графеміка 68, 73, 145, 252, 257, 258
Графічні знаки 8, 61, 97, 101, 119
Дейксис 108, 233, 388, 235, 236, 272
Дейксис екстралінгвальний 233, 236
Дейктичні рухи 107, 158
Декодування (розкодування) НЗК (засобів НК, невербальних знаків) 19, 27, 56, 242, 261, 271
Декодування 108, 144, 151, 154, 155, 156, 157, 199, 244, 287
Декодування комунікативних стратегій 225
Декодування комунікативної інформації (комунікативного повідомлення, повідомлення) 16, 198, 299, 309
Десемантизація первісних смислів 35
Дискурс 7, 9, 15, 19, 23, 24, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 72, 94, 97, 101, 108, 121, 150, 151, 157, 160, 163, 164, 166, 171, 219, 220, 243, 244, 245, 251, 275, 292, 294, 311, 314
Дискурс англомовний 67, 220
Дискурс галузевий 81
Дискурс драматургійний 160, 163
Дискурс комунікативний 105
Дискурс медійний 200
Дискурс невербальний 19, 21, 70, 71, 251, 252, 258

Дискурс паралінгвальний 199
Дискурс паремійний 93, 191
Дискурс поетичний 157, 164, 167, 169, 221, 236, 272, 313
Дискурс політичний 63
Дискурс публіцистичний 118, 143, 264, 267, 271, 275, 313
Дискурс рекламний 74, 75, 79
Дискурс релігійний 305
Дискурс сімейний 62
Дискурс спонукальний 62, 73
Дискурс художній 63, 157, 159, 219, 221, 227, 228, 272
Дискурс щоденниковий 265, 276
Дискурсивна (мовленнева) діяльність 273
Дискурсивна адаптація 57
Дискурсивна варіативність 57
Дискурсивна категорія 219
Дискурсивна поведінка 63
Дискурсивна практика 16, 17, 23, 49, 57, 64, 93, 101, 144, 157, 167, 200, 247, 266, 267, 273, 311
Дискурсивне слово 81, 85, 166, 276
Дискурсивний аналіз (дискурс-аналіз) 19, 157, 198, 311, 312
Дискурсивний опис 311–312
Дискурсивний потенціал 146, 154
Дискурсивний простір 16, 17, 200, 271, 310
Дискурсивний рівень 71, 72
Дискурсивні практики 144
Дискурсологія 15, 21, 55, 58
Дистанціювання 74, 99, 100, 217
Дистанція 25, 68, 80, 112, 207, 217, 238, 298
Дистанція індивідуальна 25
Дотик 30–33, 35, 36, 38, 67, 68, 80, 112, 113, 208, 209, 217, 249, 255, 256, 301
Дрес-код 288
Експлікація значення 159
Експлікація лексики 190
Експлікація форми 158, 159
Експліцитна зв'язність 105
Експліцитна інформація 207
Експліцитний смисл 19
Експліцитний спосіб вербалізації 96, 156, 157
Екстралінгвальна комунікація 72
Екстралінгвальний 72, 102, 121, 123
Екстралінгвальний параметр (категорія) НК 115, 130, 148, 151, 196, 246, 252, 270, 289, 312
Екстралінгвальні чинники 42, 127, 197, 244, 245
Екстралінгвістика 74, 75, 95, 100, 112, 113, 125, 126, 129, 130, 134, 136, 145, 165, 193, 195, 229, 234, 240, 241, 252, 256, 258, 301
Екстралінгвістична категорія (одиниця, параметр) 115, 116, 117, 202, 271
Екстралінгвістична комунікація 259
Екстралінгвістичний 75, 101, 102
Екстралінгвістичні чинники (фактори) 110, 259, 309, 312
Етикет комунікативний 91, 98
Етикет мовний (мовленнєвий) 94
Етикет народний (національний, український) 94, 208, 313
Етикет невербальний 98, 297
Етикет спілкування 280
Етикетна лексика 91
Етикетні норми (правила, комплекси) (невербальні, вербальні, мовні) 24, 94, 205, 230, 294
Етноунікалії невербальні 63, 311
Жанр комунікативний 141
Жанр мовленнєвий 21, 51, 105, 108, 141, 203, 211, 247, 280
Жест 25, 38, 41, 45, 46, 47–50, 52, 60, 64, 67, 68, 73, 74, 78, 80, 82–84, 86, 87, 89, 91, 93, 94, 96, 100–102, 107, 109, 112, 113, 114, 119, 138–143, 146, 150–158, 162, 175, 180–182, 192, 203, 205–207, 216, 222, 226, 230, 236, 237, 242, 246, 248, 253, 261, 263, 272, 273, 279, 283, 285, 290, 291, 295, 297, 299, 301, 302, 304, 306, 307, 308
Жест етикетний 87, 158
Жест звуковий 46, 47, 76
Жест-дотик 226
Жести омонімний 154
Жестикон 107
Жестикуляція (жестикулювання) 30, 47, 49, 73, 76, 78, 108, 133, 152, 153, 223, 281, 289–291, 298, 306
Жестова лексика 109
Жестова фразеологія 230
Жестовий синтаксис 109

- Жестовий фразеологізм (ідіома, паремія) 64, 67, 86, 145
- Жестові тропи 109
- Закон аналогії 99, 100
- Закон комунікації (комунікативний закон) 11, 56, 107, 280
- Закон мовної логіки 99, 100
- Засоби (спілкування) екстралінгвістичні 101, 148, 259
- Засоби (спілкування) паралінгвістичні 101, 107, 179
- Засоби (спілкування, комунікації) вербальні (мовні) 8, 26, 62, 66, 69, 74, 82, 83, 106, 107, 146, 148, 149, 151, 155, 243, 275, 277, 311
- Засоби (спілкування, комунікації) невербальні 8, 16, 24–26, 29, 41, 46, 50, 51, 55, 56, 60, 61, 63, 66, 69, 71, 73, 74, 78, 85, 97, 100, 101, 105, 107, 112, 113, 117, 141, 144, 145, 146, 148, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 158, 162, 182, 198, 203, 214, 217, 226, 241, 256, 258, 259, 263, 271, 273, 277, 279, 297–299, 301–303, 307, 308
- Засоби (чинники) впливу 7, 25, 97, 119, 312
- Засоби вербалізації (омовлення) невербаліки 9, 85, 95, 116, 195, 197, 222, 224, 233, 234, 239, 245, 246, 255, 272, 277, 284, 295, 312
- Засоби екстралінгвальні 221, 233, 245, 246, 249
- Засоби епітетні 215
- Засоби кінетичні 37, 87, 248, 273
- Засоби лінгвістичні 198
- Засоби лінгвопоетики 166
- Засоби міміки 290
- Засоби мовні (мови, вербальні) 100, 165, 166, 177, 198, 205, 212, 221, 245
- Засоби мовні стилістичні 167, 228, 229, 248, 312
- Засоби мовної гри 266
- Засоби невербальної комунікації (НК, невербаліки) 28, 53, 62, 77, 145, 221, 233, 242, 304, 305, 310, 311, 315
- Засоби немовні (немовного коду) 97, 101, 107
- Засоби оптичні 290
- Засоби орнаментальні (парафрастичності й фігуральності) 166, 214, 264
- Засоби паралінгвальні 74, 97, 151, 166, 197, 220, 234
- Засоби просодичні НК 201, 214, 229, 271
- Засоби тактильно-кінестезичні (тактильні) НК 226, 234, 249, 301
- Засоби тропеїчні 229
- Засоби художньої виразності (художні) 167, 172, 252
- Звукова мова 47, 49
- Звукове забарвлення мови (звукова організація мовлення) 73, 121
- Звуковий діапазон 240
- Звуковий символізм (звукосимволізм) 30, 47, 120, 121
- Звукові сигнали 169
- Звуковідтворення 240, 246
- Звукотропи 121
- Знак мовний 68, 69
- Знак невербальний 96
- Знаки-коди 79
- Знак-імаген, імаген 71, 114, 156
- Ілокуція 108
- Ілокуція 108, 114
- Імплікатура 52, 104–105, 108
- Імплікація 106, 119
- Імпліцитна зв'язність 105
- Імпліцитна інформація 207
- Імпліцитний смисл (інформація) 19, 87, 105, 134, 207, 287
- Імпліцитний спосіб вербалізації 96, 156, 157
- Імпліцитні стратегії мовця 52
- Імпліцитність 157
- Імпліцитно-експліцитні параметри драматургійного тексту 198
- Інтегративні зони невербальних знаків 67
- Інтенція 63, 82, 137, 155, 198, 203, 214, 242, 276, 277, 308
- Інтерактивність 59, 97
- Інтеракція 19, 57, 62, 63, 97, 108, 154, 198, 226, 311
- Інтеракція невербальна 226
- Інтернет-дискурс 300
- Калібрування 96, 107
- Канал (вербальний, невербальний, візуальний, зоровий, аудіальний та кінестетичний, кудьтури, мовний, сприйняття, комунікативний) 15, 30, 79, 90, 98, 108, 305
- Картина світу мовна 32, 172, 177, 219

Картина світу поетична 166
Картина світу релігійна 93
Картина світу фольклорна 200
Кін (жест / кінема / кинеморф / кинесинтагма / алокін / кінеграф) 109, 138, 142, 143, 173, 205
Кінесика (кінетика / кінеміка / кінезика), 61, 68, 73, 74, 90, 93, 95, 98, 100, 101, 103, 107, 112, 113, 126, 129, 130, 132, 134, 137, 145, 162, 192, 197, 234, 253, 255–258, 289, 301
Кінестетичний сигнал 97
Кінетична поведінка 242
Кінетичний параметр 52, 78, 80, 85, 100, 112, 127, 133, 136, 147, 149, 162, 188, 207, 222, 253, 266, 289
Кінетичні ідіоми 145
Кінетичні (кінесичні) компоненти (елемент) 57, 64, 289
Когніція мови невербальна 21
Код вербальний (мовний) 24, 26, 54, 57, 68, 69, 71, 97, 111, 150, 157, 233, 244, 298
Код вербальний семіотичний 72
Код звуковий 75
Код комунікативний 98, 107, 108, 188
Код культурний 260
Код метафоричний 109
Код невербальний (немовний, невербальної комунікації, НК) 24, 26, 54, 57, 67, 69, 71, 96, 97, 102, 111, 150, 157, 298
Код невербальний семіотичний 68
Код паралінгвальний 38
Код семантичний 263
Код семіотичний 72, 118
Код спілкування 56
Кодекс комунікативний (невербальний) 11, 12, 18, 41, 98, 144
Кодекс культурний 41
Кодекс соціальний 93
Кодифікація невербальна 83
Кодів перемикання 108
Кодування комунікативної інформації 16, 27, 68
Кодування повідомлення 114, 198, 309
Кодування подвійне 68, 71, 72, 198
Компетентність (МО) 56, 96, 103–104, 143, 154, 158, 274, 275, 276, 280, 282, 286, 287, 292, 309, 311, 314
Компетентність етноспецифічна 154
Компетентність комунікативна 20, 27, 66, 82, 84, 106, 198, 199, 235, 238, 275, 276, 278, 286, 292, 311, 314
Компетентність невербальна 9, 16, 17, 20, 21, 52, 79, 82, 84, 149, 287, 309, 314
Компетенція 103, 104, 108, 111, 150, 251, 271, 275, 276, 300, 312, 388
Компетенція дискурсивна 245, 246
Компетенція емотивна (емоційна) 233, 276
Компетенція комунікативна 135, 150, 151, 155, 156, 199, 219, 220, 237, 267, 274, 276, 278–281, 293, 300
Компетенція культурна (міжкультурна) 274
Компетенція мовна (мовленнева) 156, 199, 219, 274, 294
Компетенція невербальна 144, 199, 274, 276, 277, 278, 284, 285, 286, 299, 308, 309
Компетенція професійна 274
Компетенція соціокультурна 297
Компонент комунікації вербальний 67
Компонент комунікації невербальний 19, 38, 53, 54, 56, 57, 62, 63, 66, 67, 70, 85, 122, 129, 137, 149, 151, 152, 158, 167, 169, 189, 191, 197, 198, 228, 247, 248, 253, 258, 264, 267, 273, 294, 301, 313
Комунікативістика 21, 144
Комунікативна грамотність 103
Комунікативна діяльність 58, 69
Комунікативна лінгвістика, КЛ 7, 8, 10, 14, 15, 21, 27, 55, 58, 59, 69, 71, 91, 96, 106, 107, 111, 156, 198
Комунікативна невдача (девіація) 97, 103, 237
Комунікативна роль 108
Комунікативний бар'єр 103, 108, 308
Комунікативний намір 106, 108, 148
Конотація невербальна 98
Контакт зоровий (візуальний, очима) 25, 79, 80, 82, 114, 131, 153, 197, 203, 204, 214, 223, 224, 248, 272, 289
Контакт комунікативний 210, 220, 227, 236
Контакт мовленнєвий 57
Контакт тактильний (тілесний) 32, 112, 217
Контекст 19, 40, 51, 52, 55, 60, 70, 81, 94, 116, 152, 166, 172, 233, 235, 245, 246, 266

- Контекст дисфемічний 94
Контекст доповнювальний 158, 171, 240–242
Контекст дублювальний 158, 242
Контекст замісний 158, 242
Контекст комунікативний 88
Контекст комунікативно-психологічний 142
Контекст невербальний 98, 120, 159, 163
Контекст порівняльний 256
Контекст протиставний 158
Контекст ситуативний 197, 212
Контекст спілкування 105
Контекст уточнювальний 158
Концепт національний 10
Концепт невербальний 17, 20, 21, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 199
Лінгвоперсона 20
Логоген 71, 156
Локуція 108
Манера мовлення 37, 39, 68, 73, 113, 126, 130, 133, 202, 210, 214, 222, 228, 234, 243, 250, 253, 271, 280, 301
Манера репрезентації екстралінгвальних засобів 245, 246
Метамова 10, 17, 19, 26, 36, 41, 42, 51, 72, 95, 96, 98, 103, 109, 110, 138, 155, 199, 219, 245, 277, 295, 311, 315
Міжкультурна комунікація (спілкування) 25, 55, 57, 60, 63, 86, 90, 144, 154, 297, 311
Мікропростір 256
Мілтон-модель 155
Міміка 26, 28–30, 47, 48, 60, 74, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 100, 102, 107, 114, 129, 136, 140, 141, 144, 162, 203, 213, 214, 216, 222, 223, 228, 230, 231, 248, 252, 253, 272, 273, 282, 289, 290, 298, 302, 304, 306, 308
Мова (парамова) жестів, жестова мова 28, 47–50, 54, 60, 82, 83, 84, 96, 105, 152, 153, 287
Мова дотиків 226
Мова закоханих 49
Мова зваби 60
Мова квітів 60
Мова культури 108
Мова намірів, почуттів 105
Мова народної пісні 212, 272
Мова невербальна 105
Мова одягу 60
Мова очей (погляду) 60, 113
Мова тіла 25, 60, 105, 107
Мовленнєвий акт непрямої 52, 207
Мовна гра 99, 266
Мовна особистість (МО) 10, 14, 20, 21, 25, 64–66, 76, 79, 81, 85, 95, 166, 188, 219, 233, 236, 245, 252, 255, 258, 264, 266, 267, 273–278, 282, 285–287, 292, 309, 312–314
Мовна особистість невербальна (невербальна МО) 20, 21, 274, 277, 286, 309, 286
Мовна репрезентація невербальної поведінки (невербальних засобів комунікації, НЗК) 62, 63, 71
Мовний фетишизм 44
Модель жіночої (чоловічої) зорової поведінки 25
Модель комунікативна 7, 19, 27, 44, 52, 77, 86, 89, 108, 263, 291
Модель крос-культурна 77
Модель лінійна 44
Модель ментальна 108
Модель ментально-психонетичного комплексу 174, 178
Модель МО 276
Модель невербального концепту 178
Модель невербальної поведінки 86
Моделювання 7, 20, 140, 165, 168, 185, 219, 270
Модуляції голосу звукові 241, 288
Моторика 47, 96
Невербаліка 8–12, 16–29, 33, 34, 50, 53, 56, 60, 65–68, 70, 71, 77, 83, 90–92, 95, 96, 99, 100, 106–108, 111, 113, 114, 116–315
Невербаліка дитяча 96
Невербаліка кінетична 248
Невербаліка національна 167, 236
Невербаліка орнаментальна 20, 21, 157, 163, 248
Невербаліка релігійна 96
Невербалістика 101
Невербальний (голосовий, кінестетичний, звуковий, зоровий, поведінковий) сигнал 10, 28, 97, 117, 169, 227
Нейролінгвістичне програмування, НЛП 14, 39, 77, 155
Одорика 74, 100

Окулесика 25, 85, 92, 93, 107, 113, 131, 133, 134, 136, 145, 195, 197, 216, 247, 257, 258, 289, 301, 304
Ольфакторика 68, 73, 74, 101, 112, 145, 162, 186, 209, 218
Омовлення невербалики поетичне 20, 167
Ономатолея 116
Паралінгвальні чинники 162
Паралінгвістика 33, 34
Параметр виразу обличчя 61, 112, 203, 214, 297, 302
Параметр висоти голосу 113
Параметр відстані (між комунікантами, мовцями, співрозмовниками) 101, 113, 114, 169, 203, 208, 214, 248, 256, 272, 298, 299, 300, 301
Параметр гучності голосу 113, 130, 201, 214, 222, 229, 250, 288, 301
Параметр запаху 31–33, 35, 44, 53, 67, 68, 79, 100, 101, 113, 185, 186, 209, 260, 301
Параметр зовнішності 45, 85, 89, 126, 131, 134, 135, 145, 159, 196, 197, 232, 238, 293, 304
Параметр нюху 30, 31
Параметр оптичний 37, 52, 53, 68, 85, 91, 113, 119, 127, 149, 189, 193, 197, 222, 229, 234, 266, 287, 304
Параметр плачу 25, 67, 68, 87, 113, 120, 125, 136, 193, 194, 196, 202, 203, 214, 222, 229, 233, 234, 240, 245, 253, 271, 301, 313
Параметр погляду 37, 60, 67, 68, 73, 84, 85, 91, 101, 102, 112, 119, 120, 136, 146, 152, 178, 191, 193, 195, 205, 223, 224, 225, 231, 237, 247, 253–255, 257, 263, 268, 280, 281, 284, 285, 289, 290, 304, 308
Параметр сили голосу 25, 84, 201, 228, 250, 271
Параметр смаку 30–33, 35, 36, 43, 61, 67, 68, 74, 79, 128, 179, 183, 184, 186, 197, 209, 210, 211, 215, 224, 225, 248, 301
Параметр сміху 25, 67, 68, 95, 113, 117, 118, 136, 171, 193, 194, 196, 202, 203, 240, 245–247, 249, 259, 271, 284, 301, 313
Параметр тембру голосу 67, 68, 73, 85, 113, 115, 214, 250, 270, 301
Параметр тону голосу 25, 113
Параметри невербальної комунікації 46, 100, 253, 302
Параметри тактильно-кінестезичні 217, 229
Параметри часу й простору 112
Парамова 24, 28, 73, 97, 106, 144
Паспорт мовця невербальний 56
Перекодування (інформації, невербальної інформації, думки) 26, 54, 109, 166, 305
Перлокуція 108
Поведінка “акустична” 115
Поведінка візуальна 113, 301
Поведінка жестова 142
Поведінка зорова 25, 223
Поведінка комунікативна 15, 17, 19, 28, 37, 39, 45, 59, 63, 70, 77, 81, 89, 90, 97, 107, 108, 112, 115, 132, 199, 205, 223, 234, 240, 245, 263, 273, 277, 281, 291, 311, 313
Поведінка конспіративна 120
Поведінка мовленнєва (мовна) 7, 81, 104, 105, 162, 220, 275
Поведінка національна 186, 187, 188
Поведінка невербальна (несловесна) 15, 26–28, 38, 62, 63, 71, 80, 83, 86, 88, 89, 93, 101, 107, 118, 154, 157, 179, 187, 199, 201, 205, 233, 264, 284, 286, 297, 303, 310
Поведінка символічна 242
Поведінка стереотипова 62
Портрет невербальний 96, 285, 287, 297
Проксеміка 25, 55, 61, 68, 73, 74, 90, 93, 95, 98, 100, 101, 107, 112, 113, 125, 137, 145, 161, 162, 194, 197, 238, 239, 256–258, 300, 301
Просодика 15, 37, 43, 68, 73, 90, 98, 100, 112, 113, 115, 125, 129, 130, 133, 145, 162, 234, 253, 257, 258, 260, 288, 301
Простір (у комунікації) 31, 61, 100, 112, 113, 250, 268, 301
Простір індивідуальний 207
Простір комунікативний 70, 300
Простір онімний (ономастичний) 123, 138
Психосемантика 76
Психосеміотика 76
Ремарка 63, 159, 160, 161–163, 198
Рецептори нюхові 113
Семіотика невербальна 15, 68, 69
Сенсорика 44, 107, 283

- Система кодування FAST (Facial Affect Scoring Technique / Система кодування міміки обличчя) 26
- Системологія 68, 113, 124, 129, 137, 145, 161, 162
- Ситуація інтимна 255
- Ситуація комедійна 232
- Ситуація комунікативна 28, 37, 38, 39, 40, 53, 70, 72, 81, 86, 89, 91, 95, 97, 105, 108, 115, 118, 141, 145, 146, 156, 158, 162, 166, 171, 177, 192, 197, 201, 206, 209, 210, 211, 218, 221, 223, 224, 233, 238, 241, 242, 245, 246, 247, 259, 262, 263, 280, 297, 300, 303, 304
- Ситуація конфліктна 190, 222
- Ситуація мовна 277
- Ситуація прагматична 19, 206, 261
- Смакова традиція 225
- Смакові асоціації 44
- Смакові відчуття 136, 183, 185, 211
- Смакові вподобання 194, 224, 239
- Смакові рецептори 113, 113
- Смакові сприйняття 43, 113
- Смисл апостеріорний 158
- Смисл комунікативний 94, 101, 118, 156, 206, 217, 222, 240
- Соматизми, соматичні вирази 86, 213,
- Стереотип гендерний 86, 87, 88, 89, 216, 312
- Стереотип етнокультурний (етнічний) 90, 108
- Стереотип комунікативний 88, 195
- Стереотип мотиваційний 210
- Стереотип національно-культурний 28
- Стереотип невербальної (комунікативної) поведінки 17, 89
- Стереотип соціальний 213
- Стиль поведінки невербальний 96
- Стратегія жіноча (фемінна) 87, 226, 313
- Стратегія імпліцитна 52
- Стратегія індивідуальна 45
- Стратегія комунікативна 7, 37, 39, 81, 85, 87, 105, 108, 166, 192, 196, 197, 201, 222, 225, 226, 242, 279
- Стратегія мовна 38, 289
- Стратегія мовчання 195, 270
- Стратегія невербальна 62, 63, 87
- Стратегія чоловіча (маскулінна) 85, 313
- Сугестема невербальна 107
- Сугестивна лінгвістика 39
- Табу комунікативне 226
- Табу контактне 93
- Табу мовне 92
- Табу невербальне 93, 95
- Табу тематичне 92
- Такесика 68, 90, 93, 95, 97, 100, 103, 106, 107, 112, 113, 124, 129, 131, 134, 136, 145, 226, 234, 249, 256, 257, 301
- Тактика комунікативна 7, 192, 196, 197, 201
- Тактика невербальна 87
- Теорія лінгвоперсоналогії 17, 21, 64, 144, 274, 275, 276, 285, 286
- Теорія невербальної комунікації 53, 72, 110
- Теорія походження мови 46, 48, 49, 76, 120, 310
- Тип невербальної взаємодії 68
- Тип вербальної взаємодії 68
- Універсалії невербальні 56, 63
- Фізіогноміка 53, 74, 84, 100, 112, 113, 125, 145, 197, 204, 257, 266, 272, 301
- Фоносемантика 108
- Фоностилистика 121, 243
- Формули-табу 91
- Фразеологізм паралінгвальний 63, 67
- Херема 107
- Хетизація 107, 211, 251, 256
- Хронеміка 38, 68, 74, 93, 100, 107, 112, 113, 129, 136, 137, 145, 162, 218, 257, 258, 301
- Шум комунікативний 98, 103, 189
- Шум мовленнєвий 25
- Шум семантичний 189

Наукове видання

Осіпова Тетяна Федорівна

**Невербальна комунікація
та своєрідність її омовлення в українському дискурсі:
*феномен вербалізації невербалики***

Монографія

В монографії освітлена проблема становлення теорії невербальної комунікації в українському мовознавстві, описані її методологічні основи, метаязык, етапи формування і розвитку, визначено статус, дослідницькі параметри, особливості “вербалізації невербалики” одиницями різних рівнів мовної системи. Висунута гіпотеза про наявність в структурі комунікативної лінгвістики як науки підрозділу “Вербалізація невербалики” наряду з підрозділами “Вербальна комунікація” і “Невербальна комунікація”. Представлено аналіз дискурсивної практики, фіксуючий національну специфіку “вербалізації невербалики” з урахуванням письмової і усної мови. Представлена теорія свідчить про наявність в системній структурі мовної особистості параметра “невербальна компетенція”, для описання якої запропоновано відповідну методологію.

Для мовознавців широкого профілю, в частині спеціалістів по комунікативній лінгвістиці, лінгвокультурології, соціолінгвістиці, етнолінгвістиці, психолінгвістиці, теорії мовної особистості, ономастики, лексикографії.

На корінці символ Берегині —
авторський логотип серії видань професора *Т. А. Космеди*
й представників її наукової школи

Графічні етюди *А. Шинкаренка*

Технічний редактор: *О. Халіман*
Коректори: *Т. Петрова, Н. Піддубна*

Підписано до друку 15.11.2019. Формат 60x84/16
Умовн. друк. арк. 23,1 Наклад 300 прим. Зам. № 15-11

Видавництво і друк ФОП Іванченко І. С.
пр. Тракторобудівників, 89-а/62, м. Харків, 61135
тел.: +38(050/093)4024350

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4388 від 15.08.2012 р.

www.monograf.com.ua